

T.C.
MUĞLA SITKI KOÇMAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

ANTİK BELGELER IŞIĞINDA ORONTİD VE ARTAKSİAD EGEMENLİĞİ
DÖNEMİNDE ARMENİA’NIN SİYASİ DURUMU (MÖ VI. – MS I. YÜZYIL)

DOKTORA TEZİ

HAZIRLAYAN
ALİCAN DOĞAN

DANIŞMAN
PROF. DR. MUZAFFER DEMİR

NİSAN 2019
MUĞLA

**T.C.
MUĞLA SITKI KOÇMAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI**

**ANTİK BELGELER IŞIĞINDA ORONTİD VE ARTAKSİAD EGEMENLİĞİ
DÖNEMİNDE ARMENİA’NIN SİYASİ DURUMU (MÖ VI. – MS I. YÜZYIL)**

DOKTORA TEZİ

**HAZIRLAYAN
ALİCAN DOĞAN**

**DANIŞMAN
PROF. DR. MUZAFFER DEMİR**

**NİSAN 2019
MUĞLA**

T.C.
MUĞLA SITKI KOÇMAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ANABİLİM DALI

ANTİK BELGELER IŞIĞINDA ÖRONTİD VE ARTAKSİAD EGEMENLİĞİ
DÖNEMİNDE ARMENİA'NIN SİYASİ DURUMU (MÖ VI.- MS I. Yüzyıl)

ALİCAN DOĞAN

Sosyal Bilimler Enstitüsünce
Doktora
Diploması Verilmesi İçin Kabul Edilen Tezdir.

Tezin Enstitüye Verildiği Tarih : 15.05.2019
Tezin Sözlü Savunma Tarihi : 29.04.2019

Tez Danışmanı : PROF. DR. MUZAFFER DEMİR
Jüri Üyesi : PROF. DR. MURAT ARSLAN
Jüri Üyesi : PROF. DR. TURHAN KAÇAR
Jüri Üyesi : DOÇ. DR. MURAT KEÇİŞ
Jüri Üyesi : DR. ÖĞR. ÜYESİ GÜRAY ÜNVER

Enstitü Müdürü: PROF. DR. TUNCAY ÖĞÜN

NİSAN 2019
MUĞLA

TUTANAK

Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nün 27./03./2019 tarih ve 883/6 sayılı toplantısında oluşturulan jüri, Lisansüstü Eğitim-Öğretim Yönetmeliği'nin 39. maddesine göre, ...Tarih.....Anabilim Dalı **Doktora Programı** öğrencisi **Alican DOĞAN**'ın “**Antik Belgeler Işığında Orontid ve Artaksiad Egemenliği Döneminde Armenia'nın Siyasi Durumu (MÖ VI. – MS I. Yüzyıl)**” adlı tezini incelemiş ve aday 29/04/2019 tarihinde saat 10.00 da jüri önünde tez savunmasına alınmıştır.

Adayın kişisel çalışmaya dayanan tezini savunmasından sonra 30.. dakikalık süre içinde gerek tez konusu, gerekse tezin dayanağı olan anabilim dallarından sorulan sorulara verdiği cevaplar değerlendirilerek tezin **kabul** edildiğine oy.kararlı..... ile karar verildi.

Tez Danışmanı

Prof. Dr. Muzaffer DEMİR

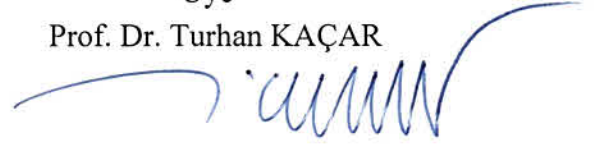
Üye

Prof. Dr. Murat ARSLAN

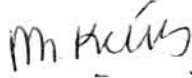
Üye

Prof. Dr. Turhan KAÇAR

Üye

Doç. Dr. Murat KEÇİŞ

Üye

Dr. Öğr. Üyesi Güray ÜNVER

YEMİN

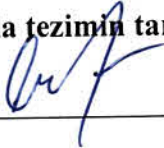
Doktora tezi olarak sunduğum “Antik Belgeler Işığında Orontid ve Artaksiad Egemenliği Döneminde Armenia’nın Siyasi Durumu (MÖ VI. – MS I. Yüzyıl)” adlı çalışmanın, tarafımdan bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurulmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin Kaynakça’da gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanmış olduğumu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

.15.../.05/.2019

Alican DOĞAN

YÜKSEKÖĞRETİM KURULU DOKÜMANTASYON MERKEZİ		
TEZ VERİ GİRİŞ FORMU		
YAZARIN		
Soyadı : DOĞAN		
Adı : ALİCAN	Referans No:	
TEZİN ADI		
Türkçe : Antik Belgeler Işığında Orontid ve Artaksiad Egemenliği Döneminde Armenia'nın Siyasi Durumu (MÖ VI. – MS I. Yüzyıl)		
Y. Dil :		
TEZİN TÜRÜ: Yüksek Lisans	Doktora	Sanatta Yeterlilik
	X	
TEZİN KABUL EDİLDİĞİ		
Üniversite : Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi		
Fakülte : Edebiyat Fakültesi		
Enstitü : Sosyal Bilimler Enstitüsü		
Diğer Kuruluşlar:		
Tarih :		
TEZ YAYINLANMIŞSA		
Yayınlayan :		
Basım Yeri :		
Basım Tarihi :		
ISBN :		
TEZ YÖNETİCİSİNİN		
Soyadı, Adı : DEMİR, Muzaffer		
Ünvanı : Prof. Dr.		

TEZİN YAZILDIĞI DİL : TÜRKÇE	TEZİN SAYFA
SAYISI: 235	
TEZİN KONUSU (KONULARI) :	
1. Armenia 2. Orontid Hanedanlığı 3. Artaksiad Hanedanlığı	
TÜRKÇE ANAHTAR KELİMELEER:	
1. Armenia 2. Orontid 3. Artaksiad 4. Başka vereceğiniz anahtar kelimeler varsa lütfen yazınız.	
İNGİLİZCE ANAHTAR KELİMELEER: Konunuzla ilgili yabancı indeks, abstract ve thesaurus'u kullanınız.	
1. Armenia 2. Orontids 3. Artaxiads Başka vereceğiniz anahtar kelimeler varsa lütfen yazınız.	
1- Tezimden fotokopi yapılmasına izin vermiyorum	X
2- Tezimden dipnot gösterilmek şartıyla bir bölümünün fotokopisi alınabilir	O
3- Kaynak gösterilmek şartıyla tezin tamamının fotokopisi alınabilir	O
Yazarın İmzası : 	Tarih : 15.../05...2019

ANTİK BELGELER IŞIĞINDA ORONTİD VE ARTAKSİAD EGEMENLİĞİ DÖNEMİNDE ARMENİA'NIN SİYASİ DURUMU (MÖ VI. – MS I. YÜZYIL)

ÖZET

Antik Armenia bölgesi tarih boyunca farklı güçlerin nüfuzu altına girmiştir. Sırasıyla Med-Pers, Büyük İskender, Seleukoslar ve Romalıların hâkimiyetine giren Armenia'da Orontid ve Artaksiad hanedanlıkları hüküm sürmüştür. Siyasi ve sosyal bağlamda bugün dâhi etkileri görülebilen olayların cereyan ettiği bu yüzyıllar hem Armenia hem de buraya yakın coğrafyaların tarihini şekillendirmiştir. Pers kralı I. Dareios'un Behistun Kitabesi'nde Armenia isminin geçmeye başladığı MÖ VI. yüzyıldan, Armenia'nın tamamen Roma kontrolüne girmesine (MS *ca.* 10) kadar olan süreçte burada yaşayan halkların bölgedeki diğer devletlerle olan ilişkileri-etkileşimleri yeterince aydınlatılmamıştır. Bu tezde antik edebi, epigrafik, nümizmatik ve arkeolojik veriler bağlamında, Orontid ve Artaksiadlar döneminde Armenia'nın siyasi durumu incelenmekte ve egemen güçlerin bölgedeki politikaları ortaya konulmaktadır. MS V. yüzyıla kadar bilinen bir Armenia kökenli tarihçi ya da yazar olmaması büyük bir eksiklik olmakla birlikte çalışmaya esas olarak Hellen ve Roma kökenli yazarların eserleri kaynaklık etmiştir. Bu bağlamda bölge tarihi üzerine odaklanılarak günümüzde uluslararası yayınlarda karşılaştığımız Armenia ile ilgili yanlış tarihi yorumlamalar da düzeltilmeye çalışılmıştır.

Anahtar kelimeler: Armenia, Orontid, Artaksiad, Armenialılar, Roma, Parthia, Pontos, Kappadokia

IN THE LIGHT OF ANCIENT DOCUMENTS, POLITICAL CONDITION OF ARMENIA IN THE PERIOD OF ORONTID AND ARTAXIAD REIGNS (VI BC-I AD)

ABSTRACT

Ancient Armenia territory came under the influence of many powers throughout history. Orontids and Artaxiads reigned over Armenia having fallen under the hegemony of respectively Medians-Persians, Alexander the Great, Seleucids and Romans. Those centuries having witnessed the events the effects of which both in political and social context can be seen even today shaped the history of Armenia and neighboring geographies. The relations-interactions of the communities with other states in the region within the period from 6th century BC when the name of Armenia was first mentioned on Behistun Inscription of Darius I, Persian king until Armenia entered completely under Roman control (*circa* 10 AD) were not enlightened. In this thesis political condition of Armenia during the reign of Orontids and Artaxiads has been analyzed and the politics of sovereign powers in the territory have tried to be revealed within the context of ancient literal, epigraphic, numismatic and archeological data. Due to the lack of historians or authors of Armenia origin until 5th century AD the sources of this study are essentially the works of authors of Hellenic and Roman origins. In this context by concentrating on history of the mentioned region, historical misinterpretations about Armenia that we have encountered recently in international publications have tried to be corrected.

Keywords: Armenia, Orontids, Artaxiads, Tigranes, Armenians, Rome, Parthia, Pontus, Cappadocia

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	V
TERİMLERE İLİŞKİN KISALTMALAR LİSTESİ.....	VII
HELLENCE HARFLERE İLİŞKİN TRANSKRİPSİYON LİSTESİ.....	VII
STANDART VE SÜRELİ YAYINLARA İLİŞKİN KISALTMALAR LİSTESİ.....	VIII
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

ARMENİA’NIN TARİHSEL COĞRAFYASI VE ORONTİDLER ÖNCESİNDE ARMENİA

1. ARMENİA’NIN TARİHSEL COĞRAFYASI	4
1. 1. Sınırlar	4
1. 2. Dağlar	15
1. 3. Nehirler, Vadiler ve Ovalar	17
1. 4. Kentler, Kırsal Alanlar ve Ekonomi	23
1. 5. Değerlendirme	31
2. ORONTİDLER ÖNCESİNDE ARMENİA	34

İKİNCİ BÖLÜM

MÖ IV.- MÖ III. YÜZYILDA ARMENİA: ORONTİD HANEDANLIĞI

2. 1. Kounaksa Savaşı (MÖ 401) Sırasında Armenia: Satrap Orontes ve Tiribazos.....	58
2. 2. Satrap İsyanları (MÖ 366-360)	71
2. 3. MÖ III. Yüzyıl Sonuna Kadar Armenia	84
2. 4. Seleukos Kralı III. Antiokhos ve Armenia	92
2. 5. Değerlendirme	97

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
ARMENİA KRALLIĞI'NIN DOĞUŞU VE ARTAKSİAD HANEDANLIĞI
(MÖ 189-MÖ 66)

3.1. I. Artaksias ve Zariadris İşbirliği	102
3.2. I. Artavasdes Dönemi (MÖ ca.159-95).....	110
3.3. Kralların Kralı II. Tigranes (MÖ ca.95-55)	111
3.4. Lucullus'un Armenia Seferi ve Tigranokerta Savaşı (MÖ 69).....	121
3.5. Lucullus'un Armenia'ya İkinci Seferi (MÖ 68)	139
3.6. Nisibis Kuşatması (MÖ 68/67) ve II. Tigranes'in Pontos Kralına Yardımı	145
3.7. Pompeius'un Armenia Seferi ve Genç Tigranes'in İhaneti (MÖ 66)	149
3.8. Değerlendirme	165

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
ARMENİA KRALLIĞI'NDA ROMA KONTROLÜ: ARTAKSİAD
HANEDANLIĞI'NIN SONU (MÖ 66-MS ca. 10)

4.1. Karrhai Savaşı (MÖ 53): Crassus ve Armenia kralı II. Artavasdes (MÖ ca. 56-30).....	168
4.2. Marcus Antonius'un Parthia Seferi ve Roma-Armenia İlişkilerinin Bozulması.....	178
4.3. Roma İmparatoru Augustus'un Armenia Politikası: Tiberius ve Gaius'un Armenia Seferleri ve Artaksiad Hanedanlığı'nın Sonu (MS ca. 10)	192
4.4. Değerlendirme	200
SONUÇ	202
EK 1- ARMENİA SATRAP VE KRALLARI LİSTESİ	208
METİNDE KULLANILAN ANTİK KAYNAKLARA İLİŞKİN KISALTMALAR LİSTESİ.....	209
BİBLİYOGRAFYA	220
ÖZGEÇMİŞ	233

ÖNSÖZ

Antikçağ Armenia tarihi ile ilgili batıda birçok modern çalışma yapılmış olmasına rağmen ülkemizde doğrudan bu konu ile ilgili yapılan çalışmalar yok denecek kadar azdır. Genelde Armenia tarihine Roma ya da Pontos Krallığı tarihi anlatırken değinilmekte, Armenia tarihine dair antik literatür verileri Cicero, Titus Livius gibi Romalılar ya da Roma menşei Hellenler tarafından yazıldığı için siyasi olaylar nesnellikten uzak olarak Roma merkezli bakış açısıyla sunulmakta, tarihi gerçekler söz konusu olduğunda kaynaklar sessizliğe bürünürken Roma başarıları abartılarak aktarılmaktadır. Antik dönem batılı yazarların gözünde “doğu” adeta düşman olarak algılandığından kaynaklarda antik dönem Armenia tarihi farklı şekilde anlatılmaktadır. Bu çalışma, yaklaşık olarak MÖ VI. yüzyıldan MS I. yüzyılın başlarına kadar süreçte Armenia bölgesinin siyasi tarihine odaklanırken, bölgede yaşanan siyasi değişimleri ve Armenia’yı kontrol altına alan egemen güçlerin Armenia’daki yöneticilerle olan ilişkilerini, bölgeye bakış açılarını ve politikalarını ortaya koymaktadır.

Çalışmanın ortaya çıkmasında birçok kişi ve kurumun katkısı olmuştur. Akademik çalışmalar konusunda teşvik edici desteklerinden dolayı başta tez danışmanım Prof. Dr. Muzaffer Demir’e, değerli görüş ve önerilerini benimle paylaşan Prof. Dr. Murat Arslan’a ve Prof. Dr. Turhan Kaçar’a, Paris’te yaptığım çalışmalar süresince haftalık görüşmelerle tezin şekillenmesinde önemli katkıları bulunan ve üniversitenin her imkanından yararlanmamı sağlayan Sorbonne Üniversitesi’nden Prof. Dr. Giusto Traina’ya, yazıtların okunmasında büyük emeği geçen ve ilham verici görüşleri ile ufkumu açan Dr. Öğr. Üyesi Güray Ünver’e ve yapıcı eleştirilerinden dolayı Doç. Dr. Murat Keçiş’e teşekkürü bir borç bilirim. Ayrıca tezin yazım aşamasında fikir alışverişinde bulunduğum değerli arkadaşlarım Dr. İlhami Tekin Cinemre’ye, Dr. Cüneyt Güneş’e, Dr. Tefik Orkun Develi’ye, Arş. Gör. Mehmet Sait Benek’e, Arş. Gör. Serhat Kumbalı’ya, Arş. Gör. Mehmet Sait Sütçü’ye teşekkür ederim. Fransızca ve Almanca çevirilerdeki desteği için Arş. Gör. Kadriye Topal’a minnettarım.

Doktora tez çalışması sırasında Bibliothèque Nationale De France, Bibliothèque Gernet-Glotz, Alman Arkeoloji Enstitüsü Kütüphanesi’nden yararlanma fırsatı buldum. Bu vesileyle kaynaklara ulaşmamda kolaylıklar sağlayan ilgili kütüphane çalışanlarına teşekkür ederim.

Yine, “2211-A Genel Yurt İçi Doktora Burs Programı” kapsamında doktora eğitimim boyunca vermiş olduğu destek ve “2214-A Yurt Dışı Araştırma Burs Programı” kapsamında 1059B141600645 proje numarasıyla Sorbonne Üniversitesi’nde yürüttüğüm çalışmalarımı maddi olarak destekleyen Türkiye Bilimsel ve Teknolojik Araştırma Kurumu’na (TÜBİTAK) teşekkürü bir borç bilirim.

Son olarak, eğitim hayatım boyunca desteklerini gördüğüm Saliha ktem ve Cengiz ktem’e, her anımda yanımda olan kardeşim Alper Doğan’a sonsuz teşekkürler.

Alican Doğan

Muğla 2019

TERİMLERE İLİŞKİN KISALTMALAR LİSTESİ

bkz. Bakınız	Krş. Karşılaştırınız
cm santimetre	Lev. Levha
ca. circa (yaklaşık)	MÖ Milattan önce
Çev. Çeviren	MS Milattan sonra
col. columna	no. Numara
dn. Dipnot	Pl. Plate (Levha)
Ed./Eds. Editör/Editörler	s. Sayfa
et al. et alii (ve diğerleri)	sat. Satır
etc. et cetera	vd. ve devamı
Fr. Fragment	vdd. ve devamının devamı
Fig. Figür	Vol. Cilt / sayı
km kilometre	yy yüzyıl

HELLENCE HARFLERE İLİŞKİN TRANSKRİPSİYON LİSTESİ

$\alpha = a$	$\varepsilon = e$	$\mu = m$	$\sigma / \varsigma = s$
$\alpha\iota = ai$	$\epsilon\iota = ei$	$\nu = n$	$\tau = t$
$\alpha\nu = au$	$\epsilon\nu = eu$	$\xi = ks$	$\upsilon = y$
$\beta = b$	$\zeta = z$	$o = o$	$\phi = ph$
$\gamma = g$	$\eta = e$	$oi = oi$	$\chi = kh$
$\gamma\gamma = ng$	$\theta = th$	$ou = ou$	$\psi = ps$
$\gamma\kappa = nk$	$\iota = i$	$\pi = p$	$\omega = o$
$\gamma\chi = nkh$	$\kappa = k$	$\rho = r$	$' = h$
$\delta = d$	$\lambda = l$	$\rho\acute{ = rh}$	

STANDART VE SÜRELİ YAYINLARA İLİŞKİN KISALTMALAR LİSTESİ

ABSA	<i>The Annual of the British School at Athens.</i> London.
AAntHung	<i>Acta antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae.</i> Budapest.
AHB	<i>The Ancient History Bulletin.</i> Calgary.
AJPh	<i>American Journal of Philology.</i> Baltimore.
ANRW	<i>Aufstieg und Niedergang der römischen Welt: Geschichte und Kultur Roms im Spiegel der neueren Forschung.</i> Hrsg. von H. Temporini I vd. Berlin-New York 1972 vd.
Ark.San.	<i>Arkeoloji ve Sanat.</i> İstanbul.
AST	<i>Araştırma Sonuçları Toplantısı.</i> Ankara.
AÜTAD	<i>Ankara Üniversitesi Tarih Araştırmaları Dergisi.</i>
BMC Ionia	<i>A Catalogue of the Greek Coins of Ionia.</i> By B. V. Head. London 1981 ² .
BMC	<i>A Catalogue of the Greek Coins in the British Museum.</i> By. B. V. Hems, P. Gardner, G. F. Hill, W. Wroth <i>et al.</i> , I-XXX London 1837-1929.
BSOAS	<i>Bulletin of the School of Oriental and African Studies.</i> London.
CAH	<i>The Cambridge Ancient History.</i> Ed. J. B. Bury, S. A. Cook. IXII. Cambridge, London 1923-1996.
Cedrus	<i>Cedrus.</i> Akdeniz Uygarlıkları Araştırma Dergisi. Antalya.
CHI	<i>The Cambridge History of Iran, II. The Median and Achaemenian Periods.</i> Ed. I. Gershevitch. Cambridge.
CHJ	<i>The Cambridge History of Judaism.</i>
CQ	<i>The Classical Quarterly.</i> Oxford.
DOP	<i>The Dumbarton Oaks Papers.</i>
DTCFD	<i>Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi.</i> Ankara.
FGrHist	<i>Die Fragmente der griechischen Historiker.</i> F. Jacoby. I-XV. Berlin-Leiden 1923-1958.
FHG	<i>Fragmenta Historicorum Graecorum.</i> C. Müller. Paris: Didot, 1841-1870.
Historia	<i>Zeitschrift für alte Geschichte; Revue d' Histoire Ancienne; Journal of Ancient History; Rivista di Storia Antica.</i> Stuttgart.

<i>Iran&the Caucasus</i>	<i>Iran&the Caucasus</i> . Leiden-Boston.
IG	<i>Inscriptiones Graecae, consilio et auctoritate Academiae Litterarum Borussicae ed. maior: I-IV., VII., IX., XI., XII., XIV.</i> Berlin 1873-1939.
IGLSyr	<i>Inscriptions grecques et latines de la Syrie</i> . Paris 1929-.
IMT Kaikos	<i>Inschriften Mysia und Troas</i> . Eds. Matthias Barth and Josef Stauber. Leopold Wenger Institut. Universität München.
II. Pergamon	<i>Die Inschriften von Pergamon</i> . Ed. M. Fränkel. Berlin 1890-1895.
JASSS	<i>The Journal of Academic Social Science Studies</i> .
JHS	<i>Journal of Hellenic Studies</i> . London.
JRS	<i>Journal of Roman Studies</i> . London.
Klio	<i>Klio</i> . Beiträge zur Alten Geschichte. Berlin.
KST	<i>Kazı Sonuçları Toplantısı</i> . Ankara.
Libri	Kitap Tanıtımı, Eleştiri ve Çeviri Dergisi
MJH	<i>Mediterranean Journal of Humanities/Akdeniz İnsani Bilimler Dergisi</i> . Antalya.
NZ	<i>Numismatische Zeitschrift</i> . Wien 1877.
OGIS	<i>Orientalis Graeci Inscriptiones Selectae</i> . Ed. W. Dittenberger. Leipzig 1903-1905.
REA	<i>Revue des Études Anciennes</i> . Bordeaux.
REArms	<i>Revue des Etudes Armeniennes</i> . Paris.
REG	<i>Revue des Études Grecques</i> . Paris.
SAAB	<i>State Archives of Assyria Bulletin</i> .
SEG	<i>Supplementum Epigraphicum Graecum</i> (1-25 Leiden 1923; 26-7 Alphen 1979-80; 28 vd. Amsterdam 1982-.
SNG	<i>Sylloge Nummorum Graecorum</i> . France.
SNR	<i>Schweizerische numismatische Rundschau</i> . Bern.
TAVO	<i>Tübinger Atlas des Vorderen Orients</i> . Wiesbaden.
Telekagir	Haykakan SSR Gitutyunneri Akademiayi Telekagir, Erivan.
TİD	<i>Tarih İncelemeleri Dergisi</i> . İzmir.
Topoi	<i>Topoi. Journal For Ancient Studies</i> . Berlin.
ZPE	<i>Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik</i> . Bonn 1967-.
DB	<i>Dareios Behistun-Bisutun yazıtı</i>

GİRİŞ

Araştırmanın Amacı ve Kapsamı

Bölge ve çevresinin tarihi, komşu devletlerin belgeleri ışığında değerlendirilmemiş, Armenia hakkındaki epigrafik, nümizmatik, edebi ve arkeolojik kaynaklar karşılaştırmalı olarak incelenmemiştir. Tarih araştırmasındaki bu tek yönlülük sağlıklı ve güvenilir sonuçlara ulaşmayı güçleştirmektedir. Bu amaçla antikçağ Armenia tarihinden bahseden kaynakların komşu devletlerin tarihi ile bir bütün olarak ele alınması gerekliliği ortadadır. Armenia'nın tarih boyunca çeşitli saldırılara maruz kaldığı; Armenialıların da bazen bir devletin himayesinde bazen de kısa süreli de olsa bağımsız olarak hayatlarını sürdürdükleri bilinmektedir. Armenialıların tarih boyunca aynı coğrafyayı paylaştığı, siyasi-kültürel ilişki ve etkileşim içinde olduğu farklı halkların (Persler, Hellenler, Romalılar gibi) tarihleri de Armenia tarihi açısından incelenmelidir.

Bu çalışmanın amacı, birincil kaynakları ve modern çalışmaları karşılaştırmalı olarak ele alıp, Orontid ve Artaksiadlar dönemindeki (yaklaşık olarak MÖ VI.- MS I. yy) Armenia'nın komşuları ile ilişkilerini incelemek, bölgenin yüzyıllara göre değişen siyasi sınırlarını saptamaya çalışmak ve bu noktalara açıklık getirmektedir. Çalışmada, Armenia bölgesinin Med-Pers, Hellenistik ve Roma hakimiyetinde geçirdiği dönemler incelenirken, bölge halkının siyasi, toplumsal ve kültürel yapısı, etkileşimleri ortaya konmaya çalışılmıştır. Bu çalışmada, antik kaynaklardan farklı olarak Ermeni tarihçilerinin -özellikle Moses Khorenatsi'nin- Armenia bölgesi tarihine dair bazı geleneksel bakış açıları da incelenerek çıkarımlarda bulunulmuştur. Çalışma ağırlıklı olarak antik literatür eserleri temel alınarak yapılmış, epigrafik, nümizmatik ve arkeolojik buluntulardan da faydalanılmıştır.

Çalışma, zamansal olarak Behistun Kitabesi'nde Armenia adının ilk geçmeye başladığı MÖ VI. yüzyıldan Armenia'da Artaksiad Hanedanlığı'nın sona erdiği MS I. yüzyılın başları, mekânsal olarak Armenia bölgesi ile sınırlandırılmıştır.

Yöntem ve Kuruluş Düzeni

Bölge hakkında bilgi veren tüm antik literatür eserlerin incelenmesi, derlenmesi ve kronolojik olarak tanımlanması sonrasında epigrafik ve nümizmatik eserlerden elde edilen bilgiler kronolojik bir düzen içinde okuyucuya sunulmuştur. “Antik Belgeler Işığında Orontid ve Artaksiad Egemenliği Döneminde Armenia’nın Siyasi Durumu (MÖ VI.-MS I. Yüzyıl)” başlıklı doktora tez çalışması dört bölüm halinde hazırlanmıştır. Antikçağ Armenia tarihinde meydana gelen dönemsel değişimleri, politikaları iyi analiz edebilmek amacıyla her bölümün sonuna bir “Değerlendirme” başlığı eklenmiştir. Çalışmanın, “Armenia’nın Tarihsel Coğrafyası ve Orontidler Öncesinde Armenia” başlığını taşıyan birinci bölümünde, Armenia’nın sınırları ve yeryüzü şekilleri, sınırlarda yüzyıllara göre herhangi bir değişiklik olup olmadığı, Orontid Hanedanlığı öncesinde Armenia’nın siyasi durumunun ne olduğu gibi sorulara yanıt aranmıştır. İkinci bölüm, “MÖ IV.-MÖ III. Yüzyılda Armenia: Orontid Hanedanlığı” başlığını taşımaktadır. Bu bölümde, Orontid Hanedanlığı’nın nasıl ve ne zaman ortaya çıktığı, Orontid yöneticilerinin Pers kralları, Büyük İskender ve sonrasında Hellenistik krallarla olan ilişkilerinin nasıl bir mahiyette olduğu tartışılmıştır. “Armenia Krallığı’nın Doğuşu ve Artaksiad Hanedanlığı (MÖ 189-MÖ 66)” başlıklı üçüncü bölümde Artaksiad Hanedanlığı’nın ne zaman ortaya çıktığı, Armenia’da satraplıktan krallığa geçiş sürecinin nasıl olduğu gibi sorulara cevap aranmış ve daha çok MÖ II.-I. yüzyılda Roma-Armenia ilişkilerine odaklanılmıştır. Dördüncü bölüm ise “Armenia Krallığı’nda Roma Kontrolü: Artaksiad Hanedanlığı’nın Sonu (MÖ 66-MS ca. 10)” başlığını taşımaktadır. Bu bölümde Armenia’nın Roma kontrolüne giriş süreci, Roma’nın Armenia politikası ve buna karşın Armenia krallarının Roma ve Parthia arasında nasıl bir denge siyaseti izlemeye çalıştığı üzerinde durulmuştur.

Teknik Notlar

Hellence kelimeler söz konusu olduğunda transliterasyonda kullanılan harf karşılıkları, “Hellence Harflere İlişkin Transkripsiyon Listesi” başlığı altında verilmiştir. Latince kelime ve özel isimler değişiklik yapılmaksızın alınmıştır. Çalışmada kullanılan kişi adları ile coğrafi adların yazımında, kelimenin Hellence veya Latince formuna uygun biçimleri kullanılmaya özen gösterilmiştir. Bunun yanında Hellence ve Latince kelimelerin asılları gerek görüldüğünde parantez içinde verilmiştir.

Çalışmada kaynak olarak kullanılan modern ve antik kaynaklara ilişkin kısaltmalar ayrı olarak “Metinde Kullanılan Antik Kaynaklara İlişkin Kısaltmalar Listesi” ve “Bibliyografya” başlıkları altında verilmiştir. Antik kaynakların kısaltmalarında *Der Neue Pauly: Enzyklopädie der Antike* (Hrsfg. Von H. Cancik-H. Schneider. Stuttgart: Weimar: Metzler 1996) adlı eserin I. cildinin XII-XLVII sayfalarındaki ilgili kısaltmalar esas alınmış, eserlerin değerlendirilmesinde kullanılan metin ve çeviriler ayrıca gösterilmiştir. Süreli yayınlarda, antik Hellen ve Roma’nın dil, edebiyat, tarih ve kültürüyle bağlantılı alanlarda bilim adamlarının çalışmasına sunulan bir endeks ve klasik çalışmalardaki araştırmalarda kullanılan standart bir bibliyografya aracı olan *L’année Philologique (Revue des publications épigraphiques relatives a l’antiquité romaine, Paris)* başlıklı eserde yer alan kısaltmalar kullanılmış; burada bulunmayan bazı periyodikler için başka kaynaklardaki kısaltmalardan yararlanılmıştır.

Bibliyografya kısmında ise metinde geçen tüm eser ve makaleler, yazar soyadı ve yayın yılı biçiminde kısaltılarak, bir yazara ait aynı yıl içinde çıkmış birden fazla eser söz konusu olduğunda, yayın yılının yanına a, b, v. d. şeklinde konularak verilmiştir.

I. BÖLÜM

ARMENİA’NIN TARİHSEL COĞRAFYASI VE ORONTİDLER ÖNCESİNDE ARMENİA

1. ARMENİA’NIN TARİHSEL COĞRAFYASI

1. 1. Sınırlar

Günümüzde Armenia tarihi coğrafyasına dair çalışmalar ülkemizde yetersiz olmasına rağmen batıda bu alanla ilgili araştırmalar ülkemize göre nispeten fazladır. Armenia tarihi coğrafyasına dair yurt dışında yapılan çalışmalar arasında, Robert H. Hewsen’in “Introduction to Armenian Historical Geography: II. The Boundaries of Achaemenid “Armina”, “Introduction to Armenian Historical Geograpyh III: The Boundaries of Orontid Armenia”, “Introduction to Armenian Historical Geograpyh IV: The Boundaries of Artaxiad Armenia” adlı makaleleri ve *Armenia: A Historical Atlas* isimli eseri, Sinclair’in antik kaynaklara pek değinmeden tarihsel coğrafyaya dair bilgiler verdiği *Eastern Turkey: An Architectural and Archeological Survey* adlı eseri, Galichian’ın üzerinde tartışmayı gerektiren çizimlerinin olduğu *Historic Maps of Armenia: The Cartographic Heritage* adlı çalışmalar zikredilebilir.

Modern literatürün çoğunda “Armenia” terimi, daha çok günümüz Ermeni halkı ve Ermenistan kelimeleri ile ilişkilendirilerek sunulmakta, bölgede tek bir etnik grubun yani “Armenioi” halkının yaşadığı vurgulanmaktadır. Dönmez (2016: 5), bu durumla ilgili olarak: “*Ermenilerin henüz tarih sahnesinde olmadıkları dönemlerde bölgenin Ermenistan ya da Ermenistan Yaylası olarak yayınlarda anılması bilimsel terminoloji ile ilgili değil, arkeopolitik yaklaşımlarla bağlantılı bir durumdur*” tespitini yapmaktadır¹. Esasen, “Armenia”, kültürel tanımlı coğrafi bir bölge adıdır. Antik kaynaklarda da tek başına bir halkı ifade etmek için değil, bir bölgeyi tanımlamak için kullanılmıştır. Bu noktada “Armenia” olarak tanımlanan bölge denildiğinde, antikçağ yazarlarının bahsettiği, yeryüzü şekillerine göre belirlenen

¹ Arkeopolitika terimi, arkeoloji vasıtasıyla bilim dünyasının hizmetine sunulan maddi kültür bulgularının güncel politik sorunlara alet edilerek yorumlanması temelinde açıklanabilir (Dönmez, 2016: 5).

sınırlar mı yoksa tarihi süreç boyunca siyasi olaylara göre şekillenen Armenia Satraplığı ya da Armenia Krallığı sınırlarının mı dikkate alınacağı meselesi ortaya çıkmaktadır. Modern literatürün bu aşamada genel olarak Armenia Krallığı'nın MÖ I. yüzyıldaki sınırlarını dikkate aldığı görülmektedir. MÖ I. yüzyıl, Armenia Krallığı sınırlarının genişlediği bir dönemdir. Bu yüzyıldaki sınırları, önceki ya da sonraki dönemlerde Armenia sınırı olarak kabul etmek, Armenia sınırlarını dönemsel olarak belirlemekte yanlış anlaşılmalara yol açacaktır. Bu yanlışla düşmemek adına, amaçlanan, “Armenia” terimini antikçağ yazarlarının da kullandığı gibi bir bölge adı olarak dikkate alıp, antik kaynaklardan elde edilen bilgileri karşılaştırmalı vererek Armenia sınırlarını en erken dönemden başlayarak sınırsal değişiklikleri saptamaya çalışmaktır.

Armenia,² kendi içinde genel olarak Armenia Maior³ ve Armenia Minor⁴ olmak üzere iki bölge altında incelenmektedir. Antik kaynaklarda, Armenia'nın sınırları

² Armenia, Syria ve Mesopotamia'nın kuzeyinde Anadolu'nun doğusunda dağlık bir bölgedir. Doğu'da Media Atropatene (modern Azerbaycan), batıda Kappadokia ve Kommagene tarafından sınırlandırılır. Bölge, Romalı komutan Pompeius'un Asia'da yaptığı düzenlemeler sonrasında Armenia Maior olarak anılmıştır. Armenia'nın doğal sınırları yukarı Euphrates, Van Gölü ve çevresi, Arakses (Aras) nehri vadisi ve Sevan Gölü ile kuzeyde Kaukasos (Kafkas) Dağları tarafından belirlenir. Bu bölgenin ana giriş noktaları güneybatıda Sophene, Kappadokia'nın güneydoğusundaki Tomisa'dır (Drower *et al.*, 1996: 170-171; Galichian, 2004: 8). Ayrıca bkz. TAVO B V 4; TAVO B V 6; Bournoutian, 2011: 13. Armenia adının kökenine dair bir rivayet vardır: Pharae ve Larisa arasındaki Boibeis gölü üzerindeki Armenium kentinin yerlisi olan Thessialı Armenus, Iason'la birlikte Kolkhis'e yelken açmış, beraberindeki kişilerle Kalakhanê (Nemrud civarında bulunan bir ülke olarak bilinir bkz. Marciak, 2014: 175) ve Adiabenê'ye kadar olan ülkeyi işgal ederek Akilisene ve Syspiritis'e yerleşmişler, Armenia ondan sonra onun adıyla anılmaya başlamıştır. Bkz. Iust. XLII. 2. 7-10; Strab. XI. 4. 8 c. 503; XI. 14. 12 c. 531; XI. 14. 14 c. 531. Stephanos Byzantios, Armenia ve Armenialılar ile ilgili olarak Armenia (= Armenia [Ἀρμενία]) maddesinde Armenia'nın Persia yakınında bir bölge olduğunu, Eudoksos'a atıfta bulunarak bölgede yaşayanlara Armenioi denildiğini, Armenia isminin Rhodoslu Armenos'dan geldiğini ileri sürer. Strabon'un (XI. 4. 8 c. 503; XI. 14. 12 c. 531; XI. 14. 14 c. 531), Armenialıların Thessalia'dan göç eden bir halk olduğuna dair anlatısına, Tacitus (*ann.* VI. 34) ve Iustinus'un (XLII. 2. 7-10) eserlerinde de rastlanır. Muhtemelen Tacitus ve Iustinus, Armenia halkının kökenleri konusunda Strabon'dan yararlanmışlardır. Celilov'a (2014: 157) göre, her halkın kendi adı vardır ve toplumda bu adla tanınır, bazen bu isimlendirme halkın yaşadığı arazinin adına göre yapılır. Armenia adı Eski Persçe'de “dağ” anlamına gelen “Ara” ile Eski Ahit'te adı geçen ve bilinmeyen “Minni ülkesi”-“Har-Minni” (Minni Dağları)- ile bağlantılı olabilir (Hewsen, 2001: 29). Minni ülkesi için bkz. Tevrat, Yeremya 51.27. Ayrıca bkz. Cinemre, 2014: 212-222; Cöhlce, 2014: 1-2; Külekçi, 2012: 68-74; Tezcan, 2014:149-153. Geç dönemde Armenia adının karşılık geldiği coğrafya için bkz. Gümüş, 2014: 208; Koyuncu, 2014: 226-228.

³ Armenia Maior, kabaca kuzeyde Kyros (Kura) nehri; kuzeybatı ve batıda Anti-Tauros dağ silsilesinin uzantısı Moskhika (Kaçkar) Dağları ve Euphrates; güney ve güneydoğuda Masios, Niphates (Tendürek Dağı?) ve Gordiai olarak bilinen dağlar ve Arakses'in aşağı mecrası ile çevrilidir. Doğu'da da Arakses ve Kyros'un (Kura) birleştiği noktaya kadar sınırları uzanır (Plin. *nat.* VI. 9). Armenia, İran platosunun kuzeybatı sınırında yer alır (Cohen, 2013: 13).

⁴ Armenia Minor, Kappadokia'nın doğusunda bulunmaktaydı. Genel olarak doğuda Euphrates nehri, kuzeyde ve kuzeybatıda Skydises, Paryadres ve Anti-Tauros Dağları tarafından, güneyde Tauros Dağları tarafından sınırlandırılmaktaydı. Ayrıca stratejik açıdan önemli olan bu dağlık bölge Halys

hakkında kapsamlı olmasa da kabaca bilgilere rastlamak mümkündür. Bu bağlamda antikçağ doğu metinlerinde “Armenia” isminin rastlandığı bilinen ilk belge, Pers kralı I. Dareios (MÖ ca. 522-486) dönemine tarihlendirilen Behistûn Kitabesi’dir. Kitabede, Dareios’un soy ağacı, imparatorluğunun genişliği, bölgede çıkan isyanlar ve bu isyanların bastırılmasından bahsedilirken, Armenia adı ilk defa, Pers kralının, komutanlarından birini bölgede çıkan isyanı bastırmakla görevlendirdiği sırada karşımıza çıkmaktadır ve bu ifade ile bir bakıma günümüz Doğu Anadolu coğrafyası kastedilmektedir⁵. Üç dilli kitabede Armenia adı için Persçe *Armina* (DB. I. 15), Elamca *Arminiya* (DB.I. 12), Babilce *U-ra-as-tu* (DB. II. 48) isimlerinin kullanıldığı görülmektedir⁶.

Armenia’ya dair en erken kayıtlardan biri, tarihçi ve coğrafyacı Miletoslu Hekataios’a (MÖ ca. 550-476) aittir. Pontos Eukseinos’un Asia kıyılarında yaşayan halklara dair bilgi verirken Hekataios, Khalyboi⁷ halkının güneyinde Armenioi halkının yaşadığını söyler. Bu kayıt, Armenia sınırları hakkında kesin bir yargı içermese de Khalyboi halkının Pharnakeia’nın karşısındaki Paryadres Dağları’na kadar olan alanda yaşadıkları bilindiğinden ve Hekataios’un verdiği bu bilgi kendinden sonraki yazarların (Herodotos ve Ksenophon gibi) aktardıkları ile örtüştüğünden, MÖ VI.-V. yüzyılda Armenia’nın kuzey sınırı olarak Paryadres (Parkhal) Dağları temel alınabilir⁸.

Armenia adının günümüze ulaşan ilk Hellen metinlerinde en erken zikredilişi Herodotos’ta karşımıza çıkar. Historiograf, eserinin III. bölümünde satraplık bölgeleri ve Pers satraplık sisteminden söz ederken Armenia’ya da değinmektedir⁹. Tarihçi, Armenia’nın sınırlarına dair bilgi vermekten ziyade, hangi bölge ve etnik

(Kızılırmak) ve Lykos (Kelkit) nehirlerinin kaynaklarını da barındırmaktaydı (Sherwin-White, 1984: 103). Armenia Minor’un sınırlarını saptamak zordur. Armenia Maior’da olduğu gibi Armenia Minor’un sınırları da dönemden döneme farklılık göstermiştir. Armenia Minor hakkında detaylı bilgi için bkz. Hews, 1985: 60-63. Ayrıca bkz. Plin. nat. VI. 9; App. Pro Oimion. 2.

⁵ Demir, 2014: 193-195; Schmidt, 1963: 38-39; Farkas, 1985: 828.

⁶ Dönmez, 2016: 10; Klinkott, 2005: 71-73; King-Thompson, 1907: 1.

⁷ Khalyboi halkı muhtemelen günümüz Samsun’un doğusunda Thermedon (Terme) vadisinden Kolkhis’e kadar uzanan bölgede dağınık olarak, özellikle maden ocaklarının bulunduğu yerlerde yaşamaktaydı. MÖ V. yüzyılın sonlarında Khalyboi halkına mensup bir grup, Samsun’un doğusunda Thermedon vadisi ve Kerasos’un (Giresun) batısındaki kıyı kesimde yerleşmişken; ana grupları, günümüz Erzurum, Bayburt, Gümüşhane ve hatta Erzincan ilinin bir kısmının da içinde olduğu özellikle Otlukbeli ve Gümüşhane dağlarında yaşamaktaydı (Demir, 2009a: 82-83).

⁸ Χαλύβοισι πρὸς νότον Ἀρμένιοι ὁμοῦρέουσι= FGrHist. F 1a F 203 (= Hekataios); Arslan, 2007: 35; Sina, 2008: 148.

⁹ Hdt. III. 93. 1.

grupların Perslere ne kadar *talanton* vergi –φόρος- verdiğini aktarırken, Paktykes ülkesinden, Armenia'dan ve komşuları olan ülkelerden, Pontos Eukseinos'a kadar olan yerlerden Perslere dört yüz *talanta* ödendiğini ve burasının on üçüncü satraplık¹⁰ olduğunu ifade eder. Bu bilgi, Pers vergi bölgeleri arasında Armenia'nın bulunduğunu göstermesi açısından önemli bir kayıt olmakla birlikte Armenia'nın tek başına ne kadar vergi ödediği ya da Armenialıların satraplığın hangi bölgelerinde yaşadıklarına dair bir bilgiye rastlanılmaz. Herodotos'un vermiş olduğu bilgilere göre Armenia, MÖ ca. VI. yüzyılın sonlarına doğru 20 satraplıktan oluşan Pers Krallığı'nın bir parçasıdır ve bu satraplıklardan her biri farklı etnik kökene bağlı birçok insan topluluğunu içermektedir¹¹. Hatta bu sınırlar içinde Alarodioi¹² ve Saspeiroi¹³ yanı sıra kendi sınırları içerisinde Armenialılar ve onların Pontos Eukseinos'a kadar olan komşuları (Tibarenoi, Makronoi, Mosynoikioi) da

¹⁰ Genel olarak Asurlardan devşirilen satraplık sistemi ilk kez MÖ 539 yılında Pers kralı Büyük Kyros tarafından yürürlüğü konulmuş ve ülke genelinde satraplıklar kurulmuştur. Pers kralı I. Dareios döneminde Anadolu'da, içlerinde Armenia'nın da bulunduğu Kappadokia, Kilikia gibi yeni eyaletler oluşturulmuş, bu bölgelerde yaşayan halklar haraç ve vergilerle merkezi otoriteye bağımlı hale getirilmiştir. Haraç ve vergi miktarları, her satraplığın ekonomik gücüne göre belirlenmiş; eyaletler, Pers kralı tarafından Persler içinden atanan, Pers aristokrasisine dâhil olan ve kralla bir şekilde akraba olan ya da kralın soyundan gelen kişiler içinden seçilen satraplar/valiler tarafından yönetilmiştir. Bu idari yapıda satraplıklara yedi Pers soyunun; kral ailesi üyelerinin ve *dynastes*lerin görevlendirildiği üç tür satrap ataması dikkat çekmektedir. Yediler ve kral ailesi üyelerine geleneksel olarak belirli ve sürekli bir eyalet verilmemişken; *dynastes*lerin elindeki satraplıklar için böylesi bir durum geçerli değildir. Büyük Kralın uzaktan akrabalarının tayin edildiği idari bölgelerin yedi Pers soyunun temel satraplık bölgeleriyle yakın bağlantısı vardır. Pers aristokrasisinin önde gelen kişileri olan yediler, kralın çevresinde bulunur, en seçkin görevleri üstlenirlerdi. Aralarında evliliğe dayalı akrabalık ilişkileri yaygındı. Yedilerin atandığı temel satraplıkların başında Armenia gelmekteydi. Onların soyundan gelenler haraçtan muafiyet gibi çeşitli imtiyazlara sahip olsalar da bu muafiyet göreve getirildikleri eyalet bölgelerini kapsamıyordu. Öte yandan, kral ailesinin kontrolünde olan satraplıklar kendi içinde kralın uzak akrabalarının atandığı ve veliahtların tayin edildiği satraplıklar olmak üzere iki ana gruba ayrılmaktaydı. Doğu ve Batı olmak üzere iki eyalete bölünerek yönetilen Armenia'yı yönetmesi için kralın uzak akrabaları da görevlendirilmişti (Sarıkaya, 2016: 75-78).

¹¹ XIII. satraplık sınırları içine dâhil edilen kısım Media'nın kuzeybatısı'na doğru uzanmaktaydı. Satraplık listeleri ve Büyük Krala vergi veren halklar için bkz. Hdt. III. 89-96; ayrıca bkz. Klinkott, 2005: 100.

¹² Van Gölü ve çevresinde yaşadıkları tahmin edilen yerli bir kavimdir. Alarodioi kavminin Urartuların bölgedeki kalıntıları olduğu görüşüne dair bkz. Brown, 1971: 14-15. Alarodioi, Ararodioi kelimesinin yanlış yazılmış hali olabilir. Ararodioi da Ararat Dağı çevresinde yaşayan halkı ifade etmek için kullanılmış olabilir (Guest *et al.*, 1883: 64); Alarodioi adı Urartuların Hellence adlandırılmış şekliydi ve bu ismin Armenioi bir bağlantısı yoktu (Osborne, 1973: 519 dn. 25).

¹³ Bu kavmin Çoruh nehri ve vadisinde yaşadıkları düşünülmektedir. Herodotos (III. 94; VII. 79) onları Kolkhoi ve Medes kavminin arasına yerleştirmektedir. Apollonios Rhodios (*argon*. II. str. 395-397), Saspeiroi halkını Kolkhoi kavmine komşu olarak tarif etmektedir. Stephanos Byzantios'a (s.v. Σάπειροι) göre, Pontos bölgesinin iç kesimlerinde yaşayan bir halktır.

bulunmaktadır¹⁴. Bu bilgilerden Armenioi halkının bölgeyi diğer halklarla paylaştıkları anlaşılmaktadır.

Herodotos, Armenia coğrafyası hakkındaki bilgileri eserinin V. bölümünde verir. Bu bilgilerden Armenialıların ikamet ettiği bölgenin genişliği bir bakıma belirlenebilir. Buna göre Herodotos, Armenia bölgesinin Kilikia ve Matienler bölgesi (Urmiye Gölü ve Zap Suyu arasındaki bölge) ile komşu olduğunu, batıda Kilikia ve Armenia arasındaki sınırın içinde gemilerin yüzebildiği Euphrates (Fırat) nehri tarafından çizildiğini aktarır. Ayrıca, Armenia'dan sonra Mantienialılar bölgesinin geldiğini, Armenia'dan Mantienialılar ülkesine giden yolun otuz dört konak ve yüz otuz yedi *parasanges*¹⁵ uzunluğunda olduğunu belirtir (Hdt. V. 49; V. 52). Herodotos burada Armenia'nın batı sınırı olarak Euphrates nehrine işaret ederken, doğu ve kuzey sınırına dair kesin bir şey söylemez¹⁶. Ancak Herodotos'un anlatısından hareketle, Armenialıların güneybatıda Kilikia'ya kadar olan bölgelerde yaşamış olmaları söylenebilir.

Herodotos'un Armenia sınırlarına dair verdiği bilginin ardından yani MÖ V. yüzyılın ortalarından MÖ V. yüzyılın sonlarına kadar olan süreçte Armenia ve Armenialılar hakkında bilgi veren kaynaklar suskunluğa bürünür. Bunun sebebi, antik batı kaynaklarının ilgisinin Atina ve Sparta arasında yaşanan Peloponnesos Savaşları'na yönelmesi olabilir. Ancak bu suskunluk, MÖ ca. 400 yılında Armenia bölgesinden geçen ve gördüğü yerler hakkında izlenimlerini anlatan Ksenophon ile bozulur. MÖ IV. yüzyıl başlarında yazan Ksenophon (*anab.* IV. 3. 1; IV. 6. 4-5), Armenia'nın

¹⁴ Hewsen'e (1983: 126-127) göre, Armenia önceleri Media Satraplığı'nın bir parçasıydı ve onu ayrı bir birim olarak kuran ilk kişi Pers kralı I. Dareios oldu. Ona göre Armenia, I. Dareios döneminden önce Pers Krallığı'ndaki yirmi satraplık içinde X. satraplık sınırları içine dâhil edilmişti.

¹⁵ Herodotos (II. 6), eskiden fazla toprağı olmayanların toprağı kulaçla ölçtüğünü bildirir. Bir kulaç yaklaşık olarak 1.776 m idi. Biraz daha fazla toprağı olanlar, ölçü olarak *stadion*=177.6-192.28 m kullanırlardı. Toprağı çok olanlar *παράσεγγης*=*parasanges*, daha da çok olanlar ise, *σχοῖνος*=*skhoinos* ile ölçerlerdi. Perslerin ölçü birimi olan *parasanges* otuz *stadia*, Mısırlıların ölçüsü olan *skhoinos* ise, altmış *stadia*'ya eşitti. Fakat 1 *skhoinos*'a karşılık gelen ölçü zamanla 30, 40 ya da 60 *stadia* arasında değişmeye başladığı için bu durum bazı karışıklıklara neden olmuştur (Arslan, 2007: 491 dn. 2070).

¹⁶ Hewsen'e (1983: 140-141) göre, Herodotos'un Armenia'nın Kilikia'dan Euphrates'le ayrıldığını aktarması, aynı nehrin kuzeye doğru uzanan Kappadokia ile de sınır oluşturduğu anlamına gelmemektedir. Hatta Herodotos'un anlatısından Kilikia'nın Armenia'nın karşısında olduğu düşüncesi de ortaya çıkabilir. Her durumda Armenialıların büyük olasılıkla nehrin batı kıyısındaki bölgede - daha sonra Armenia Minor olarak adlandırılacak olan bölgede - büyük gruplar halinde yaşamışlardır.

kuzey sınırı olarak Armenialılar ve Khalybes arasındaki sınıra, yani Arakses¹⁷ nehrinin kuzeyindeki dağlara işaret eder; Armenia'nın güneydeki sınırı hakkında ise, Armenialılar ve Kardukhialılar arasındaki sınır olduğunu bildirdiği Kentrites'in¹⁸ (Botan Çayı) adını zikreder. Bu bilgilerden anlaşılan MÖ V. yüzyılın başlarında Armenialılar, kuzeyde Khalybes ve güneyde Kardukhialılar arasında sıkışıp kalmışlardır. Kuzey sınırı, Hasankale'nin (Erzurum) güneyi ve kuzeye doğru dağ zirveleri boyunca uzanmış, doğu sınırı muhtemelen Van Gölü havzasını içine almış, güney sınırı ise doğu yönüne doğru Euphrates'ten muhtemelen Tigris'in (Dicle) kıvrım yaptığı yerin batısına kadar devam etmiş olmalıdır¹⁹.

Ksenophon sınırlardan farklı olarak bir başka pasajında, bölgenin idari yapısına dair önemli bilgiler verir. MÖ ca. 400 yılında Armenia bölgesinin, merkezi Armenia ve batı Armenia'nın yardımcı satraplığı olarak iki kısma bölündüğünü aktarır²⁰. Onun, Armenia'nın kuzey ve güney sınırları ile ilgili olarak Arakses (Aras) ve Kentrites gibi doğal sınırları temel alması ve bu nehirleri geçtiğinde farklı kavimlerle karşılaştığını bildirmesi, Armenia bölgesi sınırlarının kabaca söz konusu nehirler tarafından belirlendiğini göstermektedir. Şüphesiz Ksenophon'un, MÖ IV. yüzyılın başlarında Armenia'ya dair verdiği bilgiler göz ardı edilemez. Ancak onun sadece yol güzergâhı doğrultusunda gördüklerini ya da duyduklarını aktarması, Armenia'ya dair anlatısına şüphe ile yaklaşmak gerekliliğini de kaçınılmaz kılmaktadır.

Neticede Herodotos'un ve Ksenophon'un verdiği bilgiler dikkate alındığında, MÖ VI. yüzyılın sonlarından MÖ V. yüzyılın sonlarına kadar genel olarak Armenia bölgesinin, batıda Euphrates nehri ile sınırlandığı, kuzeydeki sınırın kabaca Arakses

¹⁷ Ksenophon (*anab.* IV. 6. 4-5) muhtemelen Arakses nehrini daha kuzeydeki Phasis (Rioni) nehri ile karıştırmış ve ilgili pasajında nehri Phasis olarak vermiştir. Yanlış anlaşılmaya mahal vermemek adına Phasis yerine Arakses nehrini kullanmak daha doğru olacaktır.

¹⁸ Markwart, *Kentrites* ismini Ermenice *Ktrel* "kesmek" kökünden gelen *Ktric* "bölen, bölücü, ayırıcı" kelimesi ile ilişkilendirmektedir (Markwart, 1930: 340). Ayrıca bkz. Hewsens, 1983: 128 dn. 12. Botan Vadisi, Mesopotamia ve Armenia arasında yer alan önemli bir yol güzergâhıdır. Mesopotamia'dan Yukarı Dicle Vadisi'ne devam eden yollar, Botan Vadisi'ni takip edip Bitlis Vadisi üzerinden kuzeye, Bitlis civarına ve Van Gölü'ne ulaşır (Ozan, 2009: 148).

¹⁹ Hewsens, 1983: 133; 138.

²⁰ Bkz. Ksen. *anab.* III. 5. 17; IV. 4. 4. Belki de Armenia Maior ve Armenia Minor iki farklı bölge olarak ilk defa Ksenophon zamanında ayrılmaya başlamıştı (Hewsens, 1983: 141). Appianos (*Mithr.* XV. 101), Armenia Minor'un (Batı Armenia) en uç noktası olarak Pontos kralı Mithradates'in korunaklı kalesi olan Sinoreks'e işaret eder.

nehri'ne kadar ulaştığı, güneydeki sınır noktasında belirleyici unsurun Armenia ve Kardukhia'yı birbirinden ayıran Kentrites olduğu anlařılmaktadır²¹.

Armenia sınırlarına dair bilgi veren diğer bir kaynak, ünlü filozof ve coğrafyacı Eratosthenes (M  276-194)'tir. Eserleri günümüze ulaşmamıştır. Fakat Strabon, *Geographika* adlı eserinde Eratosthenes'e atıfta bulunarak onun Armenia'nın batı sınırını Euphrates nehrinin belirlediğini, Thapsakos'tan kuzeye doğru Armenia kapılarına kadar uzaklığın yaklaşık bin yüz *stadia* olduğunu ifade ettiğini s yler²². Eratosthenes bu bilgide Euphrates'in batı yakasında, Armenia'nın güneyinde olduğu düşünülen Thapsakos'tan, muhtemelen Kaukasos (Kafkas) Dağları'na doğru geçit olan Armenia Kapıları'na kadar uzaklığı kabaca verir. Güney sınırı hakkında kesin bir yargı bildirmese de coğrafyanın uzunluğunu, Thapsakos'u temel alarak hesaplaması Armenia'nın güney sınırının Thapsakos'a kadar uzanmış olabileceğini düşündürmektedir. Öte yandan diğer antikçağ yazarlarının da belirttiği gibi Euphrates nehri, M  III. yüzyılda hala Armenia'nın batı sınırı olarak kabul görmektedir.

Siciliyalı Diodoros (M  ca. 80-20) ise sınırlar konusunda Ksenophon'dan farklı bir aktarımda bulunmaz. Diodoros, sadece Armenia'nın yakınında Media'nın bulunduğunu ve Kardukhialılarla sınır oluşturan Kentrites nehrini geçince Armenia topraklarına girildiğini aktarır²³.

Armenia'nın tarihi coğrafyası hakkında daha kapsamlı bilgiler Strabon (M  64-MS 24) tarafından verilmektedir. Strabon da diğer yazarlar gibi Armenia'yı bir toprak parçası olarak ele almış ve sınırlarını da buna göre tanımlamıştır. Strabon (XI. 14. 11 c. 530), Armenia'nın d v m ş'i ( z  ve kapasitesi) konusunda Theophanes'e atıfta bulunarak Armenia'nın uzunluğunun yüz σχοῖνος, genişliğinin de elli σχοῖνος

²¹ Ksen. *anab.* VI. 3. 1. Ksenophon'un (*anab.* IV. 5. 2) aktardıklarından Armenialıların en azından Euphrates'in kaynaklarına kadar genişlemiş olabileceği burada Euphrates'in doğu -aslında kuzey-kolu Arsanias'ın (Murat Suyu) Armenia'nın doğu tarafında bir sınır oluşturabileceği söylenebilir. Hewsens'e göre, sınır yukarı Zagros boyunca en kuzeye kadar Ararat Dağı (Ağrı Dağı)  zerinden devam etmiş olmalıdır. Böylece oradaki bu sınırdan batıya dönerek Armenia'nın kuzey sınırını oluşturmuş olmaktadır. Bkz. Hewsens, 1983: 129; 139. Ararat Dağı için ayrıca bkz. Hewsens, 2001: 15.

²² Bkz. Strab. II. 1. 23 c. 79; II. 1. 26 c. 80. Ayrıca bkz. Auberger, 2001: 50-52.

²³ Diod. XVIII. 5. 4; XIV. 27. 4-7.

olması gerektiğini ileri sürmektedir²⁴. MÖ I. yüzyılın son çeyreğinde yazan coğrafyacıya göre, Armenia'nın sınırları zamana ve koşullara göre değişse de, ana hatlarıyla güney sınırını Tauros²⁵ (Toros) Dağları oluştururken;²⁶ doğu sınırını Büyük Media ve Atropatene²⁷ ülkesi ve Armenia ile Atropatene arasında akan Arakses nehri;²⁸ kuzey sınırını Iberia'nın tamamını kaplayan ve güneye doğru yönelen kollarıyla aynı zamanda Kolchhis'le (Gürcistan) de sınır oluşturan Kaukasos (Kafkas) Dağları oluştururdu²⁹. Bu bölgede, Pontos ve Armenia arasında sınır olan Sinoria (Bayburt?) bulunmaktaydı³⁰. Yine Khorsene, Iberia ve Albania'yla sınırı olan Kambysene ile Albania ve Kyros (Kura)³¹ nehri ile sınır olan Sakasene ve Gogarene,

²⁴ Plinius, Armenia'nın ölçüleri konusunda Aufidius, Claudius Caesar'a atıfta bulunarak Aufidius'un, Armenia'nın çevresinin beş bin mil kadar olduğunu belirttiğini, Claudius Caesar'ın ise Daskusa'dan Kaspia (Hazar) Denizi'ne kadar olan Armenia'nın mesafesini (boyunun, uzunluğunun) bin üç yüz mil olarak, Tigranokerta'dan Hiberia'ya kadar olan mesafenin (en) ise bin üç yüz mil'in yarısı kadar olduğunu aktardığını söyler. Bkz. Plin. *nat.* VI. 10.

²⁵ Tauros Dağları, Asia'nın sınırını oluşturmaktaydı. Bu dağlar Samos Adası'nın karşısındaki Mykale Burnu'ndan başlar, Pamphylia ve Kilikia arasında bir sınır oluşturur ve diğer tarafta da Armenia'ya kadar uzanırlar, Armenia'dan da Media'ya Parthialılar ve Khorasmiolar ülkesine kadar devam ederlerdi (Arr. *anab.* V. 5. 2).

²⁶ Ayrıca bkz. Strab. XI. 2. 15 c. 497. Armenia ile Parthia arasındaki sınırı, Parakhoathras dağ silsilesi oluştururken (Strab. XI. 8. 1 c. 511), güneyde Adiabene'nin bazı yerlerinin Armenia ile sınırı bulunmaktadır (Strab. XVI. 1. 19 c. 745). Adiabene, Armenia'nın ötesinde, doğusunda yer alan bir yöre idi ve Tigris ve geçilmez dağlar tarafından çevrilmişti. Adiabene'nin sol tarafındaki bölge, Kaspia Denizi'nin görüldüğü noktaya kadar Medialılara aitti. Bkz. Plin. *nat.* V. 13; VI. 10; ayrıca bkz. Iust. XLII. 2. 8. Adiabene, antikçağda Büyük Zap ve Küçük Zap civarındaki bölgeye verilen isim olabilir.

²⁷ Söz konusu bölgenin ismi Media satrapı Atropates'den gelmiş olmalıdır (Bkz. Arr. *anab.* III. 8. 4). Sakesinai, Albanoi, Medoi halkları bu satraplığın içine dâhil edilmişti. Kadusialılar, Kaspia Denizi'nin güneybatısında, Albanialılar bu denizin batısında, Sakesinailılar Armenia'nın kuzeydoğusunda, Kyros (Kura) nehri civarında bulunmaktaydılar (Strab. XI. 13. 2 c. 523; XI. 13. 6 c. 524; XI. 14. 1 c. 527; XI. 14. 3 c. 528).

²⁸ App. *Mithr.* 103; Arr. *anab.* VII. 16. 3-4; Strab. XI. 13. 3 c. 523; Steph. Byz. s. v. Ἀράξης. Media ve Armenia arasında sınır oluşturan Arakses nehri, derin ve akıntılıydı. Nehrin kıyıları oldukça verimliydi ki burada neredeyse her çeşit ürün yetiştirilebiliyordu (Plut. *Ant.* 49. 3-4). Plutarkhos'a (Pomp. XXXIII. 1) göre Arakses, Euphrates nehri ile aynı bölgeden çıkıyordu ve doğu yönünde Kaspia Denizi'ne dökülüyordu (Ayrıca bkz. Plut. *Pomp.* XXXIV. 2). Plinius'a (*nat.* VI. 16) göre, Arakses nehri, Armenia'nın bir bölgesi olan Otene'yi Atropatene'den ayırırdı. Arakses'in iki kolu vardı. Bunlardan birisi Kyros nehri ile birleşir, diğeri ise doğrudan denize akardı (Ptol. *georg.* V. 12. 3; Syme, 1988: 137-142). Arakses nehri Bingöl Dağları'ndan doğar, ardından Erzurum yönünde doğuya doğru akar. Daha önce Kyros (Kura) nehri ile karışan nehir şimdilerde Kyros'dan ayrı olarak Kaspia Denizi'ne dökülür. Antikçağ'da Kaspia Denizi'nden Artaksata'ya ve ardından da Asia Minor'a uzanan ticaret yolu olarak Arakses nehri kullanılmıştır (Warmington, 1996: 137).

²⁹ Bkz. Strab. XI. 3. 2 c. 500; XI. 14. 1 c. 527.

³⁰ Strab. XII. 3. 28 c. 555. Ayrıca bkz. App. *Mithr.* 101; Plut. *Pomp.* XXXII. 8; Amm. Marc. XVI. 7. 10; Oros. *hist.* VI. 4. 6. Sinoria, Pontos kralı Mithradates'in Paryadres dağ silsilesindeki diğer kaleleri gibi Armenia Maior sınırına yakındı. Sinoria'nın Bayburt olabileceği görüşüne dair bkz. Magie, 1950: 1224.

³¹ Kyros nehri taşımacılığa elverişliydi ve Kaspia Denizi'ne dökülmekteydi (Plut. *Pomp.* XXXIV. 3; App. *Mithr.* 103).

Armenia'nın kuzeydoğu sınırlarını oluşturmaktaydı³². Armenia'nın kuzeybatı sınırında ise Moskhika (Kaçkar) ile Kolkhikos Dağları bulunuyordu³³. Batıda, Paryadres [Παρυάδρης]³⁴ ve Skydides [Σκυδίσης]³⁵ Dağları, Armenia Minor'a kadar uzanır ve Euphrates nehrinin yatağı boyunca olan topraklar daha sonra Armenia'yı, Kappadokia ve Kommagene'den ayırırdı³⁶.

Strabon tarafından belirlenen söz konusu bölgenin sınırları genel itibariyle dönemsel olarak MÖ I. yüzyılın son çeyreği ile MS I. yüzyılın ilk çeyreğini oluştururken, coğrafyacı Armenia'nın kesin sınırlarını vermeden ana hatlarıyla belirlemiş görünmektedir³⁷. Strabon'un aktardıkları Herodotos ve Ksenophon'un sınırlar konusunda verdiği bilgilerle karşılaştırıldığında, MÖ VI. yüzyılın sonları ve MÖ V. yüzyılın başlarında güneyde Kentrites, kuzeyde Arakses nehri, batıda Euphrates nehri, doğuda Van Gölü civarı olarak belirlenen sınırların MÖ I. yüzyıl sonlarına doğru değiştiği, sınırların kuzeyde Arakses nehri ötesine, güneyde Tauros Dağları'na, doğuda Media ve Atropatene'ye kadar genişlediği görülmektedir. Bu noktada Euphrates nehri yine batı sınırı olarak kalmıştır. Diğer yandan Strabon'un aktarmış olduğu diğer bilgilerden bölgede birçok halkın yaşadığı anlaşılmaktadır;³⁸

³² Strab. XI. 14. 4 c. 528; XI. 4. 1 c. 501.

³³ Strab. XI. 14. 1 c. 527.

³⁴ Strab. XII. 3. 30 c. 556. Paryadres Dağları'nın günümüzde İspir'in kuzeybatısına doğru uzanan dağ silsilesi olduğu muhakkaktır. Bu dağ silsilesinin birçok yeri derin vadiler ve dik uçurumlarla kaplıydı ve Moskhika Dağları'nın batı ucundan başlayıp, Pontos civarında güneybatı yönüne doğru devam ederek Armenia ve Kappadokia arasındaki sınırı oluşturmaktaydı (Strab. XI. 12. 4 c. 521; XI. 14. 1 c. 527; XII. 3. 28 c. 555; XII. 3. 18 c. 549; Plin. nat. V. 27; VI. 9; VI. 11; Edwards, 1988: 128-129). Plinius'a (nat. VI. 9. 25; 11. 29) göre, Paryadres Dağları'ndan Absarros/Apsarros nehri doğmaktaydı ve Karadeniz'e dökülmekteydi ve bu dağlar Kolkhis'in güneybatısında yer alan Armenia Minor bölgesiyle doğal sınır oluşturmaktaydı. "Paryadres" Doğu Karadeniz Dağları'nın antikçağdaki ismi olmalıdır. Bu dağ silsilesi, Sidene ve Themiskyra'dan Armenia Minor'a doğru uzanmaktadır (Erciyas, 2001: 33. dn 49). Ayrıca bkz. Hews, 2001:15.

³⁵ Giresun ve Trabzon'un güneyinde bulunduğu düşünülen, lokalizasyonu tartışmalı dağ/dağlar silsilesidir (Arslan, 2007: 34 dn. 134). Pontos'un doğusunda bulunan engebeli bir dağ dizisidir. Doğusunda Moskhika Dağları yer alır (Strab. XII. 3. 18 c. 549; XI. 2. 15 c. 497. XI. 14 1 c. 527; Edwards, 1986: 179). Moskhika toprakları ise Kalkhialılar, Iberialılar ve Armenialılar arasında bölünmüştür bkz. Strab. XI. 2. 18 c. 499. Skydides Dağı hakkında farklı bir adlandırmaya dair bkz. Williams, 1829: 314.

³⁶ Strab. XI. 1. 7 c. 492; XI. 14. 1 c. 527; Plin. nat. VI. 9. 25; 11. 29.

³⁷ Sinclair'e (1989: 362) göre, Strabon'un Armenia coğrafyasına dair bilgisi zayıftır.

³⁸ Armenia'da sadece Armenioi halkı yaşamıyordu. Strabon'un (XI. 14. 14 c. 531) bildirdiğine göre, Ainiano halkından bazıları Armenialıların yukarısında Abos ve Nibaros Dağları'nın ötesinde, Sarapaoi halkı da Armenia'nın ötesine Gouranioi ve Medeioi yakınlarına yerleşmişlerdi. Armenia bölgesinin kuzeyinde sınır bölgelerinde, Pharnakia ve Trapezos bölgelerinin güneyine doğru, ülkeleri Armenia Minor'a kadar uzanan Tibarenoi ve Khaldai kavimleri bulunurdu (Bkz. Strab. XII. 3. 28 c. 555). Armenia'nın doğu sınırını oluşturan Keraunia Dağları ve Adiabene bölgesi ile Armenia arasında

Komiseneliler, Akiliseneliler, Mygdonialılar, Osroeneliler, Adiabeneliler bunlardan sadece birkaçıdır. Bu itibarla bölgede yaşayan farklı etnik kültürleri Armenioi halkı olarak addetmek doğru değildir³⁹.

Armenia'nın tarihi coğrafyasına dair bilgi veren bir diğer yazar Gaius Plinius Secundus (MS 23-79)'tur. Romalı doğa bilimci ve ansiklopedi yazarı olan Plinius, *Naturalis Historia* adlı eserinde, esasen Strabon'un verdiği bilgileri aktarmakla birlikte, Armenia Maior ve Armenia Minor ayırımına dikkat çekerek Armenia Maior'un kuzey sınırını, coğrafyacı Hekataios gibi, Paryadres [Παρῳάδρης, Parkhal/Parkhar] olarak bilinen dağlardan başlatır, batıdaki sınırı olarak Kappadokia'yı Armenia'dan ayıran Euphrates nehrine dikkat çeker, doğu sınırı olarak Keraunia Dağları(?) ve Armenia'yı sıradağları ile çeviren Adiabene yöresine işaret eder. Armenia Maior bölgesinin Armenia Minor'dan Pontos Eukseinos'a dökülen Absarros nehrinin doğduğu Paryadres Dağları ile ayrıldığını vurgular⁴⁰. Plinius, Armenia'nın güney sınırına ait net bir bilgi vermez. Ünlü biyografi yazarı Plutarkhos (MS 46-120) ise doğu sınırı ile ilgili bilgi vererek, Armenia ve Media arasındaki sınır olarak Arakses nehrine işaret etmekle birlikte Tigris nehrini geçince Armenia topraklarına girildiğini bildirir⁴¹.

Armenia coğrafyasına dair ayrıntılı bilgi veren bir diğer kaynak MS II. yüzyılda yaşamış ünlü matematikçi ve coğrafyacı Ptolemaios (MS ca. 90-168)'tur. Ptolemaios'a (*geogr.* V. 12. 1-4) göre Armenia, kuzeyde Kolkhis, Iberia ve Kyros nehri boyunca devam eden kısım boyunca Albania; batıda Euphrates kıyıları boyunca uzanan Kappadokia ve Moskhia Dağları'nı geçtikten sonra Kolkhis sınırlarına kadar uzanan Pontos Kappadokia'sının bir kısmı; doğuda, Kyros nehrinin ağzından Hyrkania Denizi'ne döküldüğü yerin bir kısmı ve Kaspia Dağları'na doğru uzanan Media; güneyde Euphrates nehrinin devam ettiği Tauros Dağları (Toros Dağları) hattı boyunca ve Tigris nehrine kadar uzanan Mesopotamia ve sonrasında

kalan bölge Kepheni halkı tarafından iskân edilmişti ve Kepheni halkının yanındaki dağlık bölgede Adiabeneliler yaşamaktaydı (Plin. *nat.* VI. 10).

³⁹ Plinius'a (*nat.* VI. 10) göre Armenia, bazıları öncesinde ayrı krallık isimleri olan Hellen askeri yönetimlerinde geçen yerel isimler taşıyan 120 idari bölgeye bölünmüştü. Geç dönem idari bölgeler için ayrıca bkz. Adontz, 1970: 75-101. Armenia halkı tek bir unsurdan oluşmamıştı (Yılmaz, 2014: 177).

⁴⁰ Plin. *nat.* VI. 9-10. Ayrıca bkz. Strab. XII. 1. 1 c. 533; XII. 2. 10 c. 539.

⁴¹ Plut. *Ant.* 49; *Luc.* XXIV. 8; ayrıca bkz. Plin. *nat.* VI. 9.

Niphates Dağları (Tendürek Dağı?) boyunca uzanan hat üzerindeki Assyria tarafından sınırlandırılmaktaydı⁴².

Sonuç olarak, antikçağ yazarlarının Armenia tarihi coğrafyası ve sınırlarına dair verdiği bilgiler göz önünde bulundurulduğunda muhtemelen savaşlar, istilalar ve göçler gibi nedenlere bağlı olarak sınırların dönemlere göre farklılık gösterdiği ileri sürülebilir. Bu durum Armenia sınırlarının tespiti konusunun netleştirilmesine imkân vermemektedir. Antikçağ eserlerinin birçoğunda, Strabon ve Ptolemaios'un eserleri hariç, Armenia bölgesi sınırlarına, ele alınan konular ya da olaylar neticesinde kısmen değinilmiş, Armenia sınırları tam olarak belirtilmemiştir. Örneğin, MÖ V. yüzyılda yaşamış olan Herodotos, Armenia'nın batı sınırının Euphrates olduğunu aktarırken doğu, kuzey ve güney sınırı noktasında suskunluğunu korumuş, sadece Armenia civarında yaşayan halklardan bahsetmekle yetinmiştir. Yine MÖ V. yüzyılın sonlarıyla ilgili olarak Ksenophon, güneydeki belirleyici sınır olarak Kentrites nehrini açıkça zikretmiş fakat yine o da Armenia'nın diğer bölgeler ile olan sınırlarından bahsetmemiştir. Sınırlar konusunda en net tabloyu MÖ I. yüzyılda yaşamış olan Strabon ortaya koymuştur. Onun vermiş olduğu bilgilere göre Armenia sınırları, Media ve Atropatane ülkesi (doğu), Euphrates nehri (batı), Paryadres Dağları (kuzey) ve Tauros Dağları (güney) ile çevrilmiştir.

Armenia'nın güney sınırı konusunda Ksenophon ve Diodoros'un aktardıkları, kuzey sınırı konusunda ise Strabon ve Plinius'un aktardıkları birbirleriyle örtüşmektedir. Bu noktada antikçağ yazarlarının kendisinden önceki yazarların eserlerinden alıntılar yaptığı anlaşılmaktadır. Bu doğrultuda antikçağ yazarlarının verdiği bilgiler göz önünde bulundurulduğunda MÖ VI.-V. yüzyıl ve MÖ IV. yüzyılın erken dönemlerinde Armenia sınırlarının güneyde Kentrites, kuzeyde Arakses nehri, batıda Euphrates nehri ve doğuda Van Gölü tarafından belirlendiği; zamanla (MÖ III.- I. yüzyıl) sınırların doğuda Van Gölü'nün ötesine, kuzeyde Arakses nehri ötesine ulaştığı, güneydeki sınırın Kentrites olmaktan çıkıp Tauros Dağları'na kadar

⁴² MS III. yüzyılda, Pompeius Trogus'un *Philippus Tarihi* adlı eserinden özet -epitome- yapan Iustinus ise Armenia sınırlarına açıkça değinmese de verdiği bilgiler kayda değerdir. Iustinus (XLII. 2. 8-9), Armenia'nın diğer krallıklardan büyük ölçüde olduğunu belirterek, batıdan doğuya yani Kappadokia'dan Kaspia Denizi'ne kadar Armenia coğrafyasının genişliğinin yedi yüz mil olduğunu söyler. Iustinus'un burada Kappadokia olarak verdiği sınır muhtemelen Euphrates nehridir.

MS VI. yüzyılda yaşamış olan Stephanos Byzantios, *Ethnika* adlı ünlü coğrafya sözlüğünün Armenia (= Armenia [Ἀρμενία]) maddesine göre, sınırlara dair bir bilgi vermeden, Armenia'nın Persia yakınında bir bölge olduğunu söyler.

uzandığı söylenebilir. Burada dikkat çekici husus, Euphrates nehrinin, Armenia bölgesinin esas itibariyle batıdaki belirleyici bir sınırı olarak kalmış olmasıdır.

Her ne kadar antikçağ yazarları eserlerinde Armenia'yı bir bütün olarak tam anlamıyla ele almış olmasalar da - ki biz onların aktardığı kadarıyla Armenia sınırları belirlemeye çalışıyoruz, eğer verdikleri bilgiler hatalıysa dolayısıyla bizim çıkarımlarımız da yanlış olacaktır - genelde Armenia bölgesi sınırlarının tespitinde etnik ya da dilsel kriterlerin değil bölgedeki dağ, nehir gibi yeryüzü şekillerinin esas alındığı dikkati çekmektedir.

1. 2. Dağlar

Armenia bölgesinde bulunan dağlara eserlerinde ayrıntılı bir şekilde yer veren yazarlar Strabon ve Ptolemaios'tur. Bu yazarların vermiş olduğu bilgilerde de görüleceği üzere Armenia genelde dağlık bir bölgedir. Armenia'nın bilinen dağları arasında, genel olarak kuzeyde Paryadres (Parkhal/Parkhar Dağı) ve Pontos Kappadokia'sının bir kısmı boyunca uzanan Moskhika (Kaçkar) Dağları ile Kaukasos (Kafkas) Dağları, güney ve güneybatıda Tauros (Toros) Dağları ve uzantıları ile Antitauros⁴³ Dağları (Ala Dağı), Abos Dağları (Bingöl Dağları) ve Gordyaia Dağları (Martin Dağları= Demirkazık Dağı) yer almaktaydı. Media'ya doğru bazı sınır bölgelerinin dışında Armenia'nın neredeyse tüm bölgeleri dağlık ve engebeliydi⁴⁴. Başlangıcını Karia ve Lykia'dan alan ve Armenia'nın güney sınırını belirleyen Tauros Dağları, Sophene⁴⁵ ve Armenia'nın kalan kısmını Mesopotamia'dan ayırmakta, doğuya doğru yükseltisi artan bu dağ silsilesi bölgede

⁴³ Antitauros'un başlangıç yeri Euphrates ve Tauros'dadır ve Armenia'nın doğusuna doğru son bulur (Strab. XI. 14. 2 c. 527). Strabon'un Antitauros'u, Munzur Dağları ve Euphrates (Fırat) nehrinin batısında uzanan dağlara karşılık gelmektedir (Hewsen, 1984: 351). Strabon'un anlatışında iki farklı dağ gibi karşımıza çıkan Tauros Dağları ile Masios Dağı'nın, gerçekte bir dağ altında Güneydoğu Anadolu Torosları ya da Antitauros'lar olarak değerlendirilmesi gerekir (Demir, 2009: 175).

⁴⁴ Dio Cass. XLIX. 31. 1; Strab. XI. 12. 4 c. 522; XI. 13. 7 c. 525; XI. 14. 2 c. 527; Ptol. *geogr.* V. 12. 5. Diodoros (XIV. 28. 1-3), Onbinlerin yürüyüşünü anlattığı pasajında Armenia dağlarından geçildiğini bildirir ancak dağ isimlerine dair bir bilgi vermez. Ptolemaios (*geogr.* V. 12. 5), Udakespes adlı bir dağdan daha söz eder. Udakespes'in hangi dağ olduğu da tam olarak belirlenememekle birlikte Van Gölü'nün batısında yer alması muhtemeldir (Bkz. Stückelberger-Graßhoff, 2006: 549).

⁴⁵ Sophene, Masios Dağı (Mazı Dağı) ve Antitauros arasında kuzey tarafta yer almaktadır. Bkz. Strab. XI. 14. 2 c. 527; Steph. Byz. s. v. Σωφηνή.

Gordyene/Gordyaia Dağları olarak anılmakta ve ülkeyi birçok kısma ve büyük vadilere bölmekteydi⁴⁶.

Armenia bölgesindeki başka bir dağ ise, Tigranokerta'nın güneyinde bulunan Masios Dağı (Mazı Dağı?) idi. Masios Dağı, Mesopotamia'daki Mygdonia'nın kuzeyinde yer almaktaydı⁴⁷. Tauros Dağları bu bölgede yükseltisini daha da artırarak Niphates ismi ile anılırdı. Niphates Dağı, Gordyene'nin yukarısında doğu tarafında bulunuyordu⁴⁸. Sonra Abos Dağları (Bingöl Dağları) ve Nibaros Dağı (Ağrı Dağı?) gelmekteydi⁴⁹. Bu iki dağ Tauros'un bir parçasıydı. Tauros dağ silsilesi buradan daha da doğuya devam ederek Media ve Babylonia'yı ayıran Zagros Dağı'nı (Şeyhömer Dağı?)⁵⁰ oluşturmuyordu. Bu dağların arasında birçok plato ve aynı şekilde alçak düzlük ve büyük vadiler yer almaktaydı. Dağların arasında küçük gruplar halinde düzlük ve yüksek alanlarda birçok kabile yaşıyordu. Dağlarda yaşayanların büyük bir kısmı haydutluk yaparak hayatlarını idame ettiriyorlardı⁵¹.

Media ve Armenia Dağları, Hyrkania'da (Hazar Denizi) son buluyordu. Bu dağların şekilleri hilal gibiydi ve denize kadar uzanarak körfezin girintisini oluşturmaktaydılar. Denizin başladığı dağların yakınları, zirveye kadar dar bir alanda Albanioi ve Armenioi halkları tarafından, büyük çoğunluğu ise Gelai, Kadousioi, Amardoi, Outioi, Anariakoi halkları tarafından iskân edilmişti⁵².

Armenia bölgesinin kuzeyinde uzanan Kaukasos (Kafkas) Dağları bölgedeki birçok halkı içine almaktaydı. Dağların zirveleri kışın geçit vermemekle birlikte insanlar yazın bu dağlara kar ve buz nedeniyle ayaklarına öküz derisinden yapılmış, silindire

⁴⁶ Strab. XI. 8. 1 c. 511; XI. 12. 1 c. 520; XI. 12. 2 c. 521; XI. 14. 1 c. 527; XI. 12. 4 c. 522.

⁴⁷ Strab. XI. 12. 4 c. 522; XI. 14. 2 c. 527. Kışın insanlar, Masios Dağı'ndan deriler üzerine yükleriyle birlikte oturup kayarak inmekteydiler. Ayaklarına tahtadan yapılmış altları çiviyle donatılmış ağaç diskler bağlayarak kar üzerinde rahatça yürümekteydiler. Bkz. Strab. XI. 5. 6 c. 506.

⁴⁸ Strab. XI. 12. 4 c. 522; XI. 14. 2 c. 527. Stephanos Byzantios (s. v. Νιφάτης), Niphates'in Armenia'da bir dağ olduğunu belirtip, Peisandros'a (fr. 7) atıfta bulunarak Torosların ve Niphates'in eteklerinde bulunan arazinin kayalık olduğunu bildirir.

⁴⁹ Strab. XI. 14. 2 c. 527; Ptol. *geogr.* V. 12. 5. Abos Dağı, günümüzde Bingöl civarındaki dağlara verilen isimlerden biridir. Bkz. Wilson-Riddell, 1810: 636.

⁵⁰ Ksenophon (*anab.* IV. 4. 20; IV. 3. 1), Armenia'yı Kardukhialılardan ayıran Kentrites nehrinden bahsederken civardaki Armenia dağlarından bahseder. Ksenophon'un adını zikrettiği Armenia dağlarının tam olarak hangi dağa karşılık geldiği net olmasa da bu dağın Şeyhömer Dağı olması muhtemeldir.

⁵¹ “μικρὰ ὄρεϊνὰ καὶ ληστρικὰ τὰ πλείω” bkz. Strab. XI. 12. 4 c. 522; ayrıca bkz. Strab. XI. 14. 2 c. 527; XI. 14. 14 c. 531.

⁵² Strab. XI. 7. 1 c. 508. Hyrkania'dan batıya doğru gelindiğinde bir Armenia dağ silsilesi bulunmaktaydı (Steph. Byz. s. v. Ἀρμενία).

benzeyen, altlarına çivi koyulmuş kaba ayakkabılarla ancak çıkabilmekteydi. Armenia'daki Masios Dağı'nda yapıldığı gibi insanlar deriler üzerine yükleriyle oturup, dağdan aşağı kayarak inmekteydiler. Anlatıldığına göre, dağlardaki geçitlerden geçen kervanlar beklenmedik bir kar fırtınası patlak verdiğinde tamamen gözden kaybolma tehlikesiyle karşı karşıya kalabiliyor, karın altında nefes almak ve gelen insanlara yerlerini gösterebilmek ve kurtulmak için insanlar çoğunlukla yanlarında çubuk taşıyorlardı⁵³. Kaukasos Dağları'nın kolları güneye doğru çıkıntı oluşturmaktaydı ve meyve ağaçları bakımından zengin olan bu uzantılar, sadece Albania'nın ortalarıyla değil aynı zamanda Armenia Dağları ve Moskhika Dağları (Kaçkar Dağları) ve Skydises ve Paryadres Dağları ile birleşmekteydi. Tüm bunlar ise Strabon'un (XI. 2. 15 c. 497; XI. 3. 2 c. 500) aktardığına göre, Armenia'nın güney kısmını oluşturan Tauros'un uzantılarıydı.

Dağların yükselteleri genel olarak doğuya doğru gidildikçe artmaktadır. Armenia'nın dağlık olması insanların sosyo-ekonomik hayatlarını etkilemiş olmalıdır. Ekilebilir alanların kısıtlı olması insanları bu alanları korumaya, dağlar üzerinde stratejik mevkiilerde kurdukları müstahkem yapılarla güvenliklerini sağlamaya ve savaş için sürekli hazır bulunmaya sevk etmiştir. Dolayısıyla bu durum, mizaç bakımından sert bir toplumun oluşmasına zemin hazırlamış olabilir.

Antikçağ batı kaynaklarında geçen dağ isimlerine bakıldığında, bölgedeki yeryüzü şekillerinin çoğunlukla Hellenlerin bu bölge için kullandıkları isimler olduğu - Armenia'da yaşayan yerel halkların söz konusu dağlara ne isim verdiği bilinmemektedir - ve antikçağ yazarlarınca Tauros, Paryadres, Kaukasos, Niphates gibi dağların Armenia bölgesinin hatlarını belirleyen doğal sınırlar olarak kabul gördüğü söylenebilir.

1. 3. Nehirler, Vadiler ve Ovalar

Armenia'nın karla kaplı yüksek dağları, bölgedeki birçok önemli akarsu ve gölün kaynaklarını oluşturmuştur. Tarihsel süreç boyunca akarsu vadileri, halka sadece yaşam alanları olarak hizmet etmemiş, bazen Armenia'nın doğal bir sınırı bazen de bölgenin dışarıya açılan bir kapısı rolünü üstlenmişlerdir. Armenia'dan doğan ya da

⁵³ Bkz. Strab. XI. 5. 6 c. 506; XI. 14. 1 c. 527; XI. 14. 4 c. 528.

çok az bir kısmı Armenia bölgesi sınırları dâhilinde akan nehirlerle ilgili olarak Herodotos, Euphrates (Fırat), Tigris (Dicle), Arakses (Aras), Gyndes (Tigris nehrinin kollarından biri, Diyala nehri) ve adını söylemediği iki nehirden bahsetmektedir⁵⁴.

Herodotos'un büyük bir nehir olduğunu vurguladığı Arakses⁵⁵ kimilerine göre Istros'dan (Tuna) daha büyük, kimilerine göre de daha küçüktü. Lesbos büyüklüğünde birçok adayı içinde barındıran Arakses'in, yine ünlü tarihçinin ileri sürdüğü üzere, üzerindeki adalarda yaşayanlar, yaz mevsiminde topraktan çıkardıkları çeşitli köklerle ve kışın da ağaçlardan olgunlaştığında topladıkları ve yemek için sakladıkları meyvelerle beslenmekteydiler. Arakses'in birçok kolu bulunuyordu ve bunların bir kısmı Armenia'dan geçmekteydi. Çalkantılı bir şekilde Atropatane'ye kadar doğu yönünde akan nehir, sonra batıya, kuzeye kıvrılır ve Azara, Artaksata gibi Armenia kentlerini geçer ve Araksene Ovası⁵⁶ boyunca ilerleyerek Kaspia⁵⁷ (Hazar) Denizi'ne dökülürdü⁵⁸.

Kaynaklarını Armenia'dan alan, büyük, derin ve hızlı akan Euphrates'in engin suları vardı. Euphrates, Armenia Maior içinden batıya Armenia Minor'a doğru akar, Tigris'i sağında Antitauros'la arasına aldığı⁵⁹ Akilisene'yi solunda bırakarak sonra güneye kıvrılır ve Armenia, Kappadokia ve Kommagene arasında Tauros boyunca devam ederek Tauros'un dış kısmından⁶⁰ Syria yönüne doğru akışına devam ederdi. Euphrates, Armenia'nın yüksek kesimlerinden doğar ve Karasu (Teleboas) ve Murat Çayı (Arsanias)⁶¹ gibi kollara ayrılırdı. Üzerinde gemilerin seyredebildiği nehir, Tigris ile birleşerek Basra Körfezi'ne dökülmekteydi. Suları kış mevsiminde az olduğu için kendi yatağında akan Euphrates, bahar geldiğinde Armenia bölgesindeki

⁵⁴ Hdt. I. 180; V. 52; ayrıca bkz. Plin. *nat.* VI. 9.

⁵⁵ Arakses, Armenia'da bir nehirdir (Steph. Byz. s. v. Ἀράξης).

⁵⁶ Araksene Ovası, Armenia'daki Arakses'in denize dökülmesiyle oluşmuştu. Burada tarım yapıldı ve ova oldukça verimliydi. Ayrıca meyve ve çam ağaçları bakımından da zengindi. Bkz. Strab. XI. 14. 13 c. 531.

⁵⁷ Kaspia (Hazar) Denizi, Pontos Eukseinos kadar genişti. Bir göl olmasına karşın bir deniz büyüklüğündeydi. Fakat suları diğer denizlerden daha az tuzluydu (Plut. *Alex.* XLIV. 1).

⁵⁸ Hdt. I. 202. Ayrıca bkz. Strab. XI. 4. 2 c. 502; XI. 8. 6 c. 513; XI. 14. 2 c. 527; XI. 14. 3 c. 528; XI. 14. 7 c. 529; Plin. *nat.* VI. 9-10; Ptol. *georg.* V. 12. 6-8.

⁵⁹ Bkz. Strab. XI. 14. 2 c. 527; XI. 12. 3 c. 521.

⁶⁰ Euphrates nehri, sınırı geçince Syria'da Euphratis ismi ile anılır. Euphrates nehri, Armenia dağlarından doğar (Steph. Byz. s. v. Εὐφράτης).

⁶¹ Euphrates'in kaynakları Erzurum ilindeki Dumlu Dağ'da bulunmaktadır. Euphrates nehri ve kolu Murat Çayı, yoğun tarımın yapıldığı verimli vadiler ve havzalar sunmaktadır. Ayrıca Murat Çayı kenarında, yabani üzüm, şamfıstığı ve alıç veren, kavak, dişbudak ve karaağaç ormanları vardır (Yakar, 2007: 335-336).

dağların üzerindeki karların erimesine bağlı olarak suları kabarmaktaydı. Özellikle yaz gündönümünden önce muazzam ve belirgin bir şekilde akmaya başlamaktaydı. Bu noktada yatağı derin olmadığı ve suyu yükseldiği için nehir yatağından taşar, farklı kanallara kanalize edilmezse bütün ülkeyi sular altında bırakabilmekteydi. Civarda yaşayan halk buradan su ihtiyaçlarını temin etmekteydi⁶².

Kaynakları Armenia'da bulunan diğer bir nehir, akışındaki hıza ve şiddete bağlı olarak sadece suyu değil kayaları da taşıyan Tigris⁶³ idi⁶⁴. Akış hızından dolayı nehre Tigris adı verilmişti ve bu Pers dilinde “ok” anlamına gelmekteydi. Tigris, Niphates (Tendürek Dağı?) yakınında ülkeden çıktıktan sonra hızlı bir şekilde Arsene Gölü içinden akardı. Nehirde çeşitli balıklar olmasına karşın, gölde tek çeşit balık yaşamaktaydı. Gölün girintisinin yakınlarında Tigris nehri bir oyuğa dökülür ve biraz toprağın altından yol aldıktan sonra Khalonites (?) yakınında ortaya çıkardı. Sonra nehir Opis (?) ve Semiramis (?) duvarına doğru akmaya başlar, Gordyaoi ve tüm Mesopotamia'yı batıda bırakarak yoluna devam eder ve Basra Körfezi'ne dökülürdü⁶⁵.

Euphrates ve Tigris nehirlerinin uzunluğu doğdukları yerden itibaren iki bin beş yüz *stadia* idi. Media ve Paraetakeneye boyunca aktıktan sonra bu iki nehir Mesopotamia'yı oluştururlar, daha sonra Babylonia'yı geçerek Basra Körfezi'ne dökülürlerdi. Ayrıca, büyük akarsular oldukları ve geniş bir bölgeden geçtikleri için ticaretle uğraşan insanlara çok avantaj sağlamaktaydılar. Dolayısıyla nehir kıyıları boyunca yer alan bölgeler, Babylonia'nın ününe büyük ölçüde katkı sağlayan zengin ticari yerlerle doluydu⁶⁶.

⁶² Hdt. I. 180; V. 52; App. *Mithr.* XV. 101; Ps.-Kallist. I. 42; II. 9; 11; 23; Strab. II. 1. 23 c. 79; II. 1. 26 c. 80; XI. 14. 2 c. 527; XI. 14. 7 c. 529; Arr. *anab.* VII. 7. 5; 21. 2-3; Plin. *nat.* VI. 9; Ptol. *georg.* V. 12. 6-8; Gray *et al.*, 1996: 570.

⁶³ Tigris nehri, Armenia'dan doğmaktaydı (Iust. XLII. 3. 9). Armenia'nın nüfuz alanı Tigris nehri boyunca uzanıyordu. Bkz. Strab. XI. 4. 8; XI. 14. 12; Plin. *nat.* V. 13; VI. 9; VI. 10; VI. 16; Plut. *Pomp.* 36. 2. Tigris, Euphrates nehrine göre daha doğuda yer alır. Tauros (Toros) Dağları'nı aşarak güneydoğu yönünde devam ederek bölgedeki topraklara hayat verir (Wiesehöfer, 1996: 1526).

⁶⁴ Tigris'in kaynakları, Tauros'un yükseltisinin artıp Niphates olarak anılmaya başladığı bölgenin güneyindeydi (Strab. XI. 12. 3 c. 521; XI. 12. 4 c. 522). Tigris nehrinin kaynakları günümüzde Elazığ ili Hazar Gölü'nde (Gölcük) yer almaktadır.

⁶⁵ Strab. XI. 14. 7-8 c. 529; Ptol. *georg.* V. 12. 6-8; Curt. IV. 9. 16; ayrıca bkz. Ps.-Kallist. II. 9; II. 23.

⁶⁶ Diod. II. 11. 1-5; Strab. XI. 14. 7 c. 529; Plin. *nat.* VI. 9-10.

Pontos Denizi'ne dökülen Phasis (Rioni) ve Lykos⁶⁷ (Kelkit), Kaspia Denizi'ne dökülen Kyros (Kura) nehrinin bir kısmı da Armenia'dan⁶⁸ geçmekteydi⁶⁹. Kyros (Kura) nehrinin kaynakları, Koraksiki denilen Heniokhi Dağları'nda bulunuyordu. Nehir, Albania ve Iberia yönüne doğru akarken, ortada nehirlerle bölünmüş bir ova içinden geçerek Kaukasos'dan akan Aragos ve diğer nehirlerle birleştikten sonra dar bir vadi boyunca Albania içlerinde akmaya devam ederdi. Ardından da bu dar vadi ve Armenia arasındaki ovalar boyunca Kyros'un (Kura) debisi yükselerek bölgedeki Alazonios (Alazan), Sandobanes, Rhoetakes ve Khanes gibi nehirlerle birleştikten sonra Kaspia Denizi'ne dökülürdü⁷⁰. Önemli miktarda alüvyon taşıyan Kyros nehri, diğer nehirlerle birleşerek bölgedeki toprakların verimliliğini artırmaktaydı⁷¹.

Nehirler aynı zamanda bölgeler arasında ulaşımı sağlayan bir tür kanal vasıtası görmekteydi. Armenia'dan Iberia içlerine doğru olan ulaşım ağı, Kyros nehri ve Aragos nehri vadisi üzerindeki dargeçitler ile sağlanmaktaydı. Bu geçitler üzerinde tahkim edilmiş Harmozike [Ἀρμोजική, Armazi] ve Seusamora [Σευσάμορα] kentleri

⁶⁷ Plinius (*nat.* VI. 30), Lykos ismini Armenia dağlarından doğan bir nehir için de kullanmıştır. Lykos, Hellençe'de "kurt" anlamına gelmektedir. Nehirlerin dizginlenemeyen ve tehlikeli doğasını ifade etmek için nehirlerle vahşi hayvan isimleri vermek süregelen bir gelenektir. Lykos ve Kapros nehirlerinin, Büyük ve Küçük Zap ile identifiye edildiğine dair bkz. Marciak, 2014: 180; 184.

⁶⁸ Plinius, Armenia Minor'da bulunan bir başka nehirde daha bahseder. Buna göre (Plin. *nat.* VI. 9), Armenia Minor'da bulunan Absarros nehri Pontos Eukseinos'a dökülmekteydi. Plinius bir başka pasajında (*nat.* VI. 31), Tigris nehrinin Armenia'da akmaya devam ederken çok iyi bilinen Nikephorion ve Parthenias nehirleri ile karıştığını aktarır.

Romalı tarihçi Tacitus'a (MS 56-120) göre, Armenia'daki nehirlerden biri de Nikephorios idi. Bildirdiğine göre, yayvan akan Nikephorios nehri, Tigranokerta kenti duvarlarının önemli bir kısmının yanından geçmekteydi (Tac. *ann.* XV. 4. 1). Batman çayı muhtemelen antikçağda Nymphaios olarak adlandırılmaktaydı ve bu durumda da Garzan çayı Nikephorion olarak adlandırılmış olabilirdi (Demir, 2009: 177; Comfort, 2009: 191; Honigmann, 1970: 15). Nikephorios/Nikephorion nehrinin identifiyasyonu için ayrıca bkz. Hews, 1985: 77.

İskender dönemi tarihçilerinden Pseudo Kallisthenes de Armenia'daki nehirlerden bahseder. Kallisthenes, İskender'in Pers kralı III. Dareios üzerine yürürken (MÖ 333-331) Pers topraklarına, hızlı bir şekilde Armenia Maior'a girdiğini, Armaniylilerin dostluğunu kazandığını ve günlerce susuz, yılanlarla dolu bir arazide yol aldığını anlatırken Arakani, adlı bir nehre ulaştıklarını, bu nehrin üzerine köprü kurularak ancak karşıya geçebildiklerini söyler (Ps.-Kallist. II. 9). Arakani nehri, Euphrates'in Armenia'daki kollarından biridir (Wolohojian, 1969: 177).

⁶⁹ Strab. XI. 14. 7 c. 529; XII. 3. 15. c. 547; XII. 3. 30. c. 556; Plin. *nat.* VI. 9-10. Ayrıca bkz. Brentjes, 1996: 10-11.

⁷⁰ Strab. XI. 1. 5 c. 491; XI. 3. 2 c. 500; XI. 14. 4 c. 528; Plin. *nat.* VI. 10; Ptol. *georg.* V. 12. 6-8; Arslan, 2007: 470 dn. 1997.

⁷¹ Bkz. Strab. XI. 4. 2 c. 502.

bulunmaktaydı⁷². Diğer yandan şüphesiz bu nehirler geçtikleri yerleri canlandırıp üretimi doğrudan etkilemekteydi.

Armenia'da geniş göller de vardı. Bir tanesi “Mavi” anlamına gelen Mantiane'ydi; Mantiane (Urmiye Gölü), Maiotis⁷³ Gölü'nden sonra bölgenin en büyük tuzlu su gölüydü; söylendiğine göre Atropatene'ye kadar uzanmaktaydı ve aynı zamanda tuzu da kullanılmaktaydı. Diğer bir göl ise Arsene'ydi, Arsene aynı zamanda Thospitis (Van Gölü) olarak da bilinmekteydi. Suyu soda (nitron) içermekteydi ve suyun kıyafetleri onarıp temizleme özelliği vardı; fakat bu su içeriğinden dolayı içilmeye uygun değildi⁷⁴.

Armenia'nın dağlık bir bölge olması iklim koşullarını da etkilemiştir. Yükseltinin doğuya doğru artmasına bağlı olarak en sert iklimin Armenia'nın doğu ve kuzey kesimlerinde yaşandığı, bu durumun halkın gündelik yaşamını zorlaştırdığı muhakkaktı. Ksenophon'un iklimin çetinliğine dair anlatısı bu noktada Armenialıların maruz kaldığı şartları göstermesi açısından önemlidir. Armenia'da ordusuyla birlikte kamp kuran Ksenophon geceleyin yoğun bir kar yağışına maruz kalmış ve askerlerinin soğuktan donarak ölmesini engellemek için civardaki Armenia köylerine onları yerleştirmişti⁷⁵.

Armenia'nın iklimi ile ilgili olarak Diodoros (XIV. 28. 1-3; XVIII. 5. 4), çok soğuk ve kasvetli bir havasının olduğunu söyler. Armenia'daki iklim şartlarına dair bir başka anlatı Strabon'a aittir. Bu anlatıya göre, Armenia'nın Iberia, Kolkhis ve Kaukasos Dağları ile sınırları olan en kuzeydeki Khorzene ve Kambyzene bölgelerine atıfta bulunan Strabon, söz konusu yerlerin çok karlı olduğunu özellikle vurgular. Ayrıca buradaki dağlardan geçen kervanların bazen beklenmedik bir şekilde patlak veren kar fırtınası ile karşı karşıya kaldıklarını ve bu kervanların kar yağıp üzerleri karla kaplanıp tamamen gözden kaybolduklarında ise yanlarında getirdikleri çubuklar

⁷² Bu geçitler ilk olarak Armenialıların ülkesinden yola çıktığında Pompeius tarafından ve daha sonra da Crassus tarafından kullanılmıştır (Strab. XI. 3. 5 c. 501).

⁷³ Maiotis Gölü'nün Karadeniz'in yarısı olduğu söylenir (Skyl. *perip.* 68). Maiotis Gölü hakkında bkz. Anonym. *Perieges.* 865-873; Strab. XI. 1. 5 c. 491.

⁷⁴ Strab. XI. 14. 8 c. 529; Krş. Ptol. *georg.* V. 12. 8; Yakar, 2007: 339; Hewsens, 2016: 22. Ptolemaios da Armenia'da bulunan göllere dair kısa ama önemli bilgiler verir. Buna göre (Ptol. *georg.* V. 12. 8), bölgede Thospitis (Van Gölü), Lykhitis (Gökçe Gölü) ve Aresa gölü (Erçek Gölü) gibi çeşitli göller bulunuyordu. Ptolemaios'un Aresa olarak adlandırdığı göl Arsene gölü ile aynı olmalıdır.

⁷⁵ Bkz. Ksen. *anab.* IV. 4. 8; *anab.* IV. 5. 3-5; Ayrıca bkz. Hewsens, 2016a: 45.

sayesinde kar altında nefes alarak yine bu çubukları kullanarak karın altından çıkabildikleri bilgisini vermektedir⁷⁶.

Sonuç olarak, siyasi olaylara bağlı olarak Armenia'nın sınırları değişse ve bölge tarihsel süreçte farklı devletlerin nüfuzu altına girse bile coğrafya değişmeyeceğinden antikçağ yazarlarının Armenia'daki nehirler ve ovalara dair verdiği bilgilerin de benzerlik göstermesi kaçınılmazdır. Örneğin: MÖ V. yüzyılda yaşamış olan Herodotos, Armenia'da Euphrates, Tigris, Arakses ve Gyndes nehirlerinin olduğunu ve kaynaklarını Armenia'dan alan Euphrates ve Tigris'in birleşerek Basra Körfezi'ne döküldüğünü, Euphrates, Tigris ve Arakses'in geçtiği yerleri şenlendirdiğini belirtirken; İskender dönemi tarihçisi Kallisthenes (MÖ ca. 360-328), MÖ I. yüzyılda yaşamış Romalı tarihçi Quintus Curtius Rufus, Siciliyalı Diodoros (MÖ 90-30), ünlü coğrafyacı Strabon (MÖ 64-MS 24), Plinius (MS 23-79), Ptolemaios (MS II. yüzyıl) gibi Armenia tarihi coğrafyasına dair bilgi veren yazarların söz konusu nehirler hakkında verdiği bilgiler - nehirlerin kaynaklarının Armenia'da olduğu gibi. - genel olarak Herodotos'unkilerle örtüşmektedir. Bunlardan farklı olarak Kallisthenes ve Romalı tarihçi Tacitus (MS 56-120) iki nehirden daha söz eder. Kallisthenes, detay vermeden, Büyük İskender'in Pers kralı III. Dareios üzerine yürürken (MÖ 333-331) Armenia Maior'a girdiği sırada Arakani adlı bir nehre ulaştığını söyler; Tacitus ise Armenia'daki nehirler arasında Nikephorios nehrinin de bulunduğunu ifade eder.

Armenia'daki nehir, vadi ve ovalar bölgenin sosyo-ekonomik gelişimi açısından oldukça önemliydi. Antikçağ yazarlarının anlatılarında vadilerin imkân verdiği düz ve engebesiz alanlarda tarımla uğraşıldığı anlaşılmaktadır⁷⁷. Özellikle Araksene Ovası tarım için uygundu ve bu bölgede çam, meyve ağaçları ve zeytin yetiştirilmekteydi. Ayrıca Armenia'da *adamantis* adı verilen tam olarak ne için kullanıldığı bilinmeyen lakin antik kaynakların zikretmeye değer bulduğu bir bitki

⁷⁶ Strab. XI. 14. 4 c. 528. Ayrıca bkz. Dio Cass. XLIX. 31. 1.

⁷⁷ Ticaretin yaygınlaşmasına bağlı olarak vadiler yoğun olarak kullanılmaya başlanmış ve tarihsel süreç içinde vadi içleri birçok yerleşime ev sahipliği yapmıştır. Bu noktada Güneydoğu'nun önemli vadilerinden biri olan Botan Vadisi, her dönem farklı yoğunlukta farklı kültürler tarafından iskâna uğramasına rağmen daha çok savunma ve kültürel sınır olma özellikleri ile ön plana çıkmıştır. Bu bağlamda Botan Vadisi'nin erken dönemlerden günümüze, yoğun bir nüfus barındırdığını ve üretim faaliyetlerinin yaygın olduğunu söylemek oldukça zordur (Sağlamtimur, 2009: 140).

büyümekteydi⁷⁸. Euphrates ve Tigris arasındaki topraklarda uzanan ovalar (Örneğin: Muş Ovası) oldukça verimli ve zengindi. Hatta Curtius Rufus (Curt. V. i. 12-13) bu zengin ovalarda otlayan hayvanların fazla yemekten ölebilecekleri korkusuyla otlamalarına izin verilmediğini rivayet etmektedir. Bu ovalarda aynı zamanda buğday, arpa gibi baklagiller de yetiştirilmekteydi⁷⁹. Toprakların bu kadar verimli olmasının nedeni, civardaki nehirlerden etrafa yayılan su nedeniyle toprağın sürekli nemli kalmasıydı. Arakses Ovası'ndan farklı olarak Kaukasos Dağları'nın güneye doğru uzanan kolları da tarımın yapılabilirdiği verimli alanlardan birkaçıydı⁸⁰. Burada dağların güneye doğru uzanan kollarından kasıt muhtemelen Kyros (Kura) ve Arakses nehirlerinin geçtiği bölgeler olmalıdır. Çünkü Hazar Denizi'ne kadar uzanan dağlar oldukça yüksekti ve bu durum tarım yapılmasına imkân vermemiş olsa gerektir.

1. 4. Kentler, Kırsal Alanlar ve Ekonomi

Armenia bölgesi arazilerinin büyük çoğunluğu, Euphrates ve Tigris nehirlerinin özellikle yukarı kollarının arasında bulunmaktaydı. Arakses ve Kyros nehir vadileri yerleşime elverişli idi. Armenia'daki vadilerin bazılarında kısmen tarım yapılırken bazıları da oldukça verimliydi. Nehir vadilerinde ve ovalarda birçok yerleşim bulunuyordu. Bunlardan biri Albania ve Kyros nehri ile sınır olan Sakasene⁸¹ idi. Armenia'daki Sakasene'nin kendine özgü bir verimliliği vardı. Öyle ki tahıl ürünleri, bitkilerin gövdesinden düşen tohumdan büyürken; arılar kovanlarını ağaçlara yapmakta (günümüzde Tunceli ve civarında olduğu gibi) ve bal böylece yapraklardan damlamaktaydı⁸².

Aynı şekilde Armenia'da bulunan Araksene ve kırsalı da oldukça verimliydi. Strabon'un vermiş olduğu bilgiye göre, Sakasene'den sonra Gogarene'ye geliniyordu ve Gogarene'nin tamamı meyve, işlenmiş ağaçlar, çamlarla doluydu ve hatta zeytin bile ürün verirdi. Burada Armenia'nın yöreleri olan Phayene, Komisene ve

⁷⁸ Plin. *nat.* XXIV. 102; Strab. XI. 14. 14 c. 531.

⁷⁹ Ksen. *anab.* IV. 5. 26; Hovannisian, 2016: 7.

⁸⁰ Strab. XI. 3. 2 c. 500; Ksen. *anab.* IV. 5. 25-27.

⁸¹ Strabon (XI. 8. 4 c. 512), Armenia'daki 'en iyi toprak' denilen Sakasene'nin adının Sakalardan geldiğini ileri sürer.

⁸² Plin. *nat.* VI. 9; Strab. XI. 7. 2 c. 509; XI. 14. 4 c. 528.

Armenia'ya birçok süvari sağlayan Orkhistene de bulunmaktaydı. Khorzene ve Armenialıların Iberia ve Albania ile sınırı olan kayalık Kambysene, Armenia'nın en kuzeyindeydi ve kışın oldukça karlıydılar. Tüm bu yörelerin Iberia, Kolkhis ve Kaukasos Dağları ile sınırları vardı⁸³. Appianos'un (*Mithr.* XV. 101) Armenia'daki Khotene olarak bahsettiği yer ise muhtemelen Armenia'nın kuzeyinde Pontos sınırları yakınında, Euphrates nehrine yakın bir yerde bulunmaktaydı.

Armenialılar, kentlerini hem nehirleri doğal bir hendek vazifesi gördüğü için kendilerini düşman saldırılarına karşı korumak hem de tarım yapmak, su ihtiyaçlarını temin etmek gibi nedenlerden dolayı nehirlerle yakın yerlere kurmayı tercih etmiş olmalıydılar. Arakses nehri güzergâhında kentlerin kurulduğu bilinmektedir. Özellikle Arakses önce batıya, ardından da kuzeye kıvrıldıktan sonra Azara ve Armenialıların başkentlerinden biri olan Artaksata⁸⁴ gibi Armenia kentlerinin yakınlarından geçerek Kaspia Denizi'ne dökülmekteydi⁸⁵. Hannibal tarafından kurulduğu söylenen Artaksata ve Arksata kentleri de Arakses nehri yakınlarındaydı. Arksata, Atropatane sınırında; Artaksata ise Araksene Ovası yakınında bulunmaktaydı. Artaksata korunaklı bir yerleşim ve Armenia'nın kralî ikametgâhı olmuştu. Bir yarımada üzerine kara parçasının dirseği gibi konumlanmış, kentin duvarları hendek ve çitlerle desteklenmiş, kıstak hariç nehirle çevrelenmişti. Bu kentlerde ve korunaklı Babyrsa ile Olane'de Armenia kralları Tigranes ve Artavasdes'in hazineleri saklanmaktaydı⁸⁶.

Artaksata, Armenia kralı Artaksias adına inşa edilmiştir. Artaksata kentinin diğer adı Artaksiata'dır. Antikçağ yazarları, Artaksata kentinin kuruluşuna dair önemli bir ayrıntı vermektedirler. Verilen bilgiye göre, Artaksata'nın planı Seleukos kralı III. Antiokhos'un Magnesia Muharebesi'nde (MÖ 190) Romalılara yenilmesinden sonra onun yanından ayrılan ve Armenia kralı Artaksias'a sığınan Kartacalı Hannibal tarafından çizilmiştir. Dolayısıyla Hannibal'in de yardımıyla Arakses nehri

⁸³ Strab. XI. 4. 1 c. 501; XI. 4. 5 c. 502; XI. 7. 2 c. 509; XI. 14. 4 c. 528. Stephanos Byzantios (s. v. Καμβυσσηνή), Kambysene ve Kserksene'nin Pers kralları Kamybses ve Kserkses'ten geldiğini söyler. Gogarene için krş. Steph. Byz. s. v. Γογαρήνη.

⁸⁴ Artaksata, Armenia'da bir kenttir, I. Artaksias tarafından Armenia'yı yönettiği sırada kurulmuştur (Steph. Byz. s. v. Ἀρτάξατα). Artaksata, Erivan'ın yaklaşık 32 km güneybatısında bulunan eski bir yerleşimdir. Armenia'daki Artaksata, Epiphaneia, Tigranokerta kentleri için ayrıca bkz. Tscherikower, 1973: 82-84; Manadyan, 2007: 16.

⁸⁵ Strab. XI. 14. 3 c. 528.

⁸⁶ Strab. XI. 14. 6 c. 529.

yakınlarında, stratejik bir mevkide, kendisinden sonra Artaksata olarak anılan ve Armenia'nın başkenti olan bir kent inşa edilmiştir⁸⁷. Eutropius (IV. 5), Hannibal'in savaştan sonraki durumuna dair farklı bir anlatıda bulunmaktadır ve bu anlatı, Artaksata'nın kuruluş tarihine dair bir öneride bulunulmasına olanak sağlamaktadır. Buna göre, III. Antiokhos'un yenilgisi sonrası Bithynia kralı Prusias'ın yanına sığınan Hannibal, Titus Quintus Flamininus aracılığıyla Bithynia kralından istenilince yaşlı kralın kendisini Romalılara teslim edeceği korkusuyla zehir içerek hayatına son vermiş ve Nikomedeia topraklarındaki Libyssa'da gömülmüştür. Burada Hannibal'in savaştan sonra Armenia kralının yanına gittiğine dair anlatının tam tersi ifade edilmektedir. Kentin Hannibal tarafından inşa edilmiş olduğunu iddia etmek güç olsa bile Hellen kolonistlerin izlerini taşıdığını söylemek mümkündür (Tscherikower, 1973: 82). Diğer yandan her ne kadar kenti Hannibal'in inşa ettiğine dair anlatı şüpheli görünmesine rağmen Hannibal'in Bithynia'daki intiharı, Artaksata'nın kuruluşu için MÖ 183 yılını *terminus ante quem* olarak önerilmesini gündeme getirmiştir⁸⁸.

Yukarı Euphrates nehri ile Tigris arasında bulunan yörelerden bir diğeri de Akilisene idi. Strabon'un (XI. 14. 12 c. 531) aktardığına göre Akilisene, eskiden Sophene'ye⁸⁹ bağlıydı. Daha güneyde ise Nisibis (Nusaybin) ve Artaksiad Hanedanlığı'nın bir diğer başkenti olan Masios Dağı (Mazı Dağı?) kuzeyinde Tigranokerta⁹⁰ kenti bulunmaktaydı⁹¹.

⁸⁷ Plut. *Luc.* XXXI. 3-4; XXXII. 3; Diod. XXXI. 17a; Arslan, 2007: 411, dn. 1792.

⁸⁸ Patterson, 2001: 156. Kentte yapılan arkeolojik çalışmalarda döşeli yollar, hamamlar ve dükkânlar günyüzüne çıkarılmıştır. Kent Hindistan'dan Karadeniz'e olan ticarete önemli bir kavşak noktası olmuştur. Burada ele geçirilen birçok Hellen sikkesi kentin zenginliğine ışık tutmaktadır (Garsoian, 1997: 49). Artaksata'da bulunmuş bir mühür üzerinde bulunan AE kısaltmasının yanındaki arı betimi ışığında Artemis Ephesia ile ilişkilendirilmesi hakkında bkz. SEG XLVI 1756. Hannibal için ayrıca bkz. Polyb. XXIII. 13.

⁸⁹ Sophene, kuzeyde Munzur Dağları, batıda Euphrates nehri, güneyde Tauros (Toros) Dağları - Masios Dağı (Mazı Dağı), Mardin - arasındaki bölgeye verilen isimdi ve bu bölge, Tunceli, aşağı Murat vadisi (nehirin her iki tarafında) ve Elazığ ovasını kapsamaktaydı. Ayrıntılı bilgi için bkz. Marciak, 2012: 295-338.

⁹⁰ Tigranokerta'nın lokalizasyonu tartışmalıdır. Lehmann-Haupt ve Eckhardt, Silvan topografyasının antik kaynakların bahsettiği Tigranokerta Savaşı ile uyuştuğunu ileri sürerek modern Silvan'ı Tigranokerta kenti ile identifiye etmektedirler. Holmes'e (1917: 120-138) göre, Tigranokerta'nın lokalizasyonu üç yere indirgenebilir: Arzen, Silvan, Tell Ermen (Mardin-Kızıltepe yakınlarında). Yeterince açıklayıcı bilgi olmadığından Arzen dışarıda bırakılabilir. Bunun yanında Tell Ermen'in lehinde olan Strabon ve Tacitus'un verileriyle, Silvan'ın lehinde olan Plinius, Eutropius ve Phaustos'un verileri çelişmektedir. Diğer yandan Syme (1983, 61-70), Tigranokerta kentinin Masios Dağları'nın kuzeyinde aranması gerektiğini ifade etmektedir (Demir, 2009: 172). Tigranokerta'nın Silvan ile değil, Garzan Çayı (Dicle nehrinin kollarından biri) civarındaki antik Arzen kenti kalıntıları

Armenia kralı II. Tigranes, MÖ I. yüzyıl ortalarında Kappadokia, Kilikia, Adiabene, Gordyene, Assyria, Syria, Mesopotamia ve Arabia'dan getirdiği birçok halkı Tigranokerta kentinde iskân ederek burayı canlandırmaya çalışmıştır. Birçok kral ve zengin kişi, II. Tigranes'i memnun etmek amacıyla kentin gelişmesine ve düzenlenmesine katkıda bulunmuştur. Armenia kralı, kentin etrafını kalın ve 50 *kubit* yüksekliğinde bir surla çevirerek, dışında bir saray, havuzlar ve avlanmak için büyük parklar inşa ettirmiş, kentin yakınına güçlü bir kule de yaptırmıştır⁹². Stephanos Byzantios'a (s. v. Τυρανόκερτα) göre, Armenia kralı II. Tigranes'ten dolayı kent Tigranokerta olarak anılmıştır⁹³.

Plinius'a (*nat.* VI. 10) göre, Armenia'daki yerleşimler genelde Euphrates nehri yakınlarında konumlanmıştı ve Armenia Maior'un bilinen önemli kentleri arasında Euphrates yakınlarındaki Arsamosata, Tigris üzerindeki Karkathiokerta (Eğil?), yüksek kesimdeki Tigranokerta, Arakses ovası bitişiğindeki Artaksata kenti, Armenia Minor'un bilinen kentleri arasında ise Kaesareia, Aza (Ezaz) ve Nikopolis⁹⁴ bulunmaktaydı.

Armenia'daki kentler ve yerleşimler hakkında bilgiler veren bir diğer yazar Ptolemaios'tur. Ptolemaios, *Geographika* adlı eserinin V. kitabında Armenia'da bulunan kent ve kasabaların isimlerini ve lokasyonlarını verir⁹⁵. Ptolemaios (*geogr.* V. 12. 9-22), kentler hakkında detaylı bir bilgi vermeden, kendisinden önceki yazarların bahsettiği Artaksata, Arsamosata⁹⁶ ve Tigranokerta gibi kentlerin isimlerini zikreder.

ile ilişkilendirilebileceğine dair bkz. Hewsen, 1985: 77; Sinclair, 1989: 295; Demir, 2009: 171-182. Antik Arzen/Erzen kenti günümüzde Batman ili, Kozluk ilçesinin Oyuktaş köyüne bağlı Yeşilyurt mezraası mevkiinde, Garzan Çayı'nın doğu kıyısında bulunmaktadır (Comfort, 2009: 192). Ayrıca bkz. Çevik, 2009: 245-248.

⁹¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Strab. XI. 12. 3 c. 521; XI. 12. 4 c. 522; XI. 14. 6 c. 529; XI. 14. 12 c. 531.

⁹² Bkz. App. *Mithr.* 84; Plut. *Luc.* XXVI. 1-2.

⁹³ Tigranokerta, eski bir Assyria kasabası üzerine kurulmuştur (Cohen, 2013: 50).

⁹⁴ Appianos (*Syr.* 57), Nikopolis kentinin Seleukos kralı I. Seleukos tarafından kurulduğunu, bir başka pasajında (App. *Mithr.* 105) da Romalı general Pompeius tarafından kurulduğunu söyler. Strabon (XII. 3. 28 c. 555), Cassius Dio (XXXVI. 50. 3) ve Orosius (*hist.* VI. 4. 7) kentin Pompeius tarafından kurulduğunu aktarırlar. Belki de Appianos *Syr.* 57'de hataya düşmüş olabilir.

⁹⁵ Armenia'nın kuzeyinde bulunan kentler Arakses vadisinden Kaspia (Hazar) Denizi'ne doğru uzanan önemli bir ticaret yolu üzerinde kurulmuştu. Bkz. Stückelberger-Graßhoff, 2006: 551.

⁹⁶ Arsamosata'ya dair en erken atıflardan biri Polybios'a (VII. 23-25) aittir. Polybios kenti Armosata olarak zikreder ve Euphrates ile Tigris nehirleri arasında, açık bir ovada kurulduğunu söyler. Plinius (*nat.* VI. 10. 27), Arsamosata'nın Armenia Maior sınırları içinde olduğunu söyler. Tacitus (*ann.* XV. 10), Arsamosata'yı güçlü bir kale olarak zikreder. Ptolemaios'a (*geogr.* V. 13. 19) göre kent,

Stephanos Byzantios, *Ethnika* adlı coğrafya sözlüğünde, Armenia'da bulunan kentlerin ve khoraların isimlerini zikreder. Armenia'da bulunan kentler konusunda, Armenia kralı Artaksias tarafından kurulan Artaksata'ya, sadece adından bahsettiği Kydrene'ye, Armenia Minor sınırları içinde yer aldığını söylediği Nikopolis'e, Armenia kralı Kserkses'e izafeten kurulan Kserksene'ye, Satala'ya, Sebaste, Sophene ve ayrıca Armenia kralı II. Tigranes tarafından kurulduğunu belirttiği Tigranokerta'ya, Armenia'a ya da Sousiane'de bulunduğunu söylediği Pisis'e, Syria ve Armenia arasında bulunduğunu aktardığı Tortomion'a değinir. Yazar kentlerin lokasyonlarından bahsetmeden, kabaca söz konusu kentlerin Armenia'da bulunduğunu ifade eder⁹⁷. Kısacası, antikçağ yazarlarının aktardıklarından anlaşıldığı üzere Armenia'nın bilinen ve önemli kentleri arasında Artaksata, Tigranokerta, Armavir, Arsamosata, Thospia, Nikopolis ve Satala'nın yer aldığı söylenebilir.

Antikçağ yazarlarının bahsettiği bu kentlerde tarım ve ticaretle geçimlerini sağlayan insanlar, ürettikleri malları satmışlar, çevre bölgelerle ticari ilişkilerde bulunmuşlardır⁹⁸. Bu noktada yukarıda belirtildiği üzere Babylonia, ticaret yapılan kentlerden sadece biridir. Herodotos'un bu konuyla ilgili aktardıkları önemlidir:

“Ama benim gözümde bu ülkenin, kentin kendisinden sonra en şaşılacak şeyi şu anlatacağım şeydir. Babylonia'ya gitmek için ırmağı inen kayıklar yuvarlaktır ve deriden yapılmışlardır. Assyria'nın üst yanına düşen Armenia'dan söğüt ağaçları kesip gemiler için kaburga çatalı yaparlar, bunun üstünü dıştan deri ile kaplarlar, bir tekne çıkar ortaya, eni boyu bir, başı kıcı belirsiz; bu gemiyi dediğim gibi yuvarlak yaparlar, tıpkı yuvarlak bir kalkan gibi; içine saman yayarlar, üstüne eşyayı doldurup suyun akıntısına bırakırlar; belli başlı yükleri palmye ağacından yapılma fıçılardır, bunların içine şarap doldurulmuştur. Geminin düz gitmesi iki tane ıskarmozsuz kürekle sağlanır, bunları ayakta duran iki kişi kullanır; birisi küreği bu yana çekerken öbürü tersine iter suyu. Bu gemiler kimi zaman pek büyük olurlar, öbürleri daha küçüktür. En büyükleri beş bin talanta ağırlığa kadar yük alabilirler. Her gemide canlı bir eşek bulundurlar; büyüklerinde daha çok vardır. Böylece su üzerinde giderek Babylonia'ya varırlar, taşıdıkları öteberi malı satarlar, sonra bağıra çağıra geminin

Euphrates ve Tigris arasındaki bölgede yer almaktadır. Kentin lokalizasyonu için bkz. Marciak, 2012: 318-319. Arsamosata kenti MÖ III. yüzyılın ikinci yarısında kurulmuştur (Tscherikower, 1973: 82). MÖ III. yüzyıl ortalarında kurulan kent, Elazığ Ovası'nın doğu ucuna doğru uzanmaktaydı (Sinclair, 1989: 136).

⁹⁷ Steph. Byz. s. v. Ἀρτάξατα; s. v. Κυδρήνη; s. v. Νικόπολις; s. v. Ξερξηνή; s. v. Πισίς; s. v. Σάταλα; s. v. Σεβαστή; s. v. Σωφηνή; s. v. Τιγρανόκερτα; s. v. Τορτόμιον. Satala için bkz. Ayrıca bkz. Zgusta 1984, § 1178; Honigmann, 1970: 5.

⁹⁸ Ticaret, esasen belirli ticari merkezler ve bu merkezlerin çevrelerindeki komşu bölgelerde gerçekleştiriliyordu (Manandian, 1965: 18).

tahtalarını ve samanını da satarlar; sonra derileri eşeklerin sırtına vurur, Armenia'ya dönerler; zira ırmağı ters yönde çıkmak düşünülemez, akıntı buna elvermez, zaten gemileri tahtadan değil de deriden yapmalarının nedeni budur. Armenia'ya vardıkları zaman aynı şekilde başka gemiler yaparlar (Hdt. I. 194)''.

Anlaşıldığı üzere, bölgede yaşayanlar söğüt ağacından yaptıkları gemilere ya da teknelere⁹⁹ yükledikleri, palmye ağacından yapılma fıçılar içindeki şarapları, diğer mallarla birlikte Babylonia'ya götürmekte, orada mallarını sattıktan sonra gemilerin tahtalarını ve samanını bağıra çağıra elden çıkarıp eşekleriyle birlikte Armenia'ya dönmekteydiler. Babylonia'dan başka Kappadokia Komana'sı (Şar Köy) da Armenia'dan gelenlerin ticaret yaptığı önemli kentlerdendi. Strabon (XII. 3. 36 c. 559), kendi döneminde kalabalık bir kent olan Komana'nın, Armenia'dan gelen halk için önemli bir ticaret merkezi olduğunu ve tanrıça Ma için yapılan dini festival sırasında bu festivale katılmak için kentlerden, kasabalardan gelen birçok kadın ve erkeğin burada toplandığını vurgulamaktadır. Yine Armenia'nın, Iberia, Albania ve Kaukasos Dağları ile sınır olan bölgelerinde de ticaret yapıldığına dair bilgiler vardır. Bu bilgilere göre, buradaki dağlardan kervanların geçtiğinin vurgulanması, Armenia'nın kuzey bölgelerinde bir ticaret ağı olduğuna, ayrıca hem Armenia'dan kuzeye hem de kuzeyden Armenia'ya ürünlerin sevk edilmiş olabileceğine işaret etmektedir¹⁰⁰.

Armenialılar, Maiotis Gölü ve Kaspia Denizi arasında yaşayan halklarla da ticaret yapmışlardır. Özellikle Kaspia kıyılarının hemen hemen her yerinde hüküm süren Aorsoi halkı, Armenialılar ve Medialılardan dönüşlerinde Hintli ve Babilli malları olarak develer üzerinde ithal etmişlerdir¹⁰¹. Armenialılar, Hindistan ve Babylonia'dan getirilen malların diğer bölgelere ulaştırılmasında bir tür aracı görevini üstlenmişlerdir.

Sonuç olarak antik Armenia bölgesinde kentlerin ya da yerleşimlerin daha çok Euphrates ve Tigris nehirleri civarlarında kurulduğu ileri sürülebilir. Bu nehirlerden farklı olarak Armenia'nın kuzey kesimlerinde, Arakses nehri vadileri de kısmen

⁹⁹ Keçi ya da koyun tulumlarının şişirilerek aralıklı olarak yan yana koyulması ve tulumların üzerine sııkların yaklaşık 75 cm aralıklarla konulması ve bunların aralarına da ince çubukların dizilmesi suretiyle elde edilen dörtgen şeklindeki sala verilen addır. Bu tür sala "kelek" adı da verilmiştir ve kullanımının Asurlulara kadar gittiği bilinmektedir. Daha çok Dicle nehri üzerinde kullanılmıştır (Polat, 2014: 35).

¹⁰⁰ Strab. XI. 14. 14 c. 531. Tanrıça Ma hakkında detaylı bilgi için bkz. Mutlu, 2016: 311-322.

¹⁰¹ Bkz. Strab. XI. 5. 8 c. 506.

Armenialılar tarafından iskân edilmiştir. Bu seçimde şüphesiz dağlık ve engebeli alanlarda tarımın yapılamaması, iklim şartları nedeniyle yaşamaya elverişli olmaması etkili olmuştur. Öte yandan Armenialılar yerleşimlerini sadece düzlük ve verimli alanlarda inşa etmemişlerdir. Özellikle Doğu ve Batı arasında bir geçiş noktası olan bölgenin sık sık istilalara ya da savaşılar maruz kalması onları önemli yerleşimlerini, yüksek ve korunaklı yerlere inşa etmeye zorlamıştır. Armenia kralı II. Tigranes'in kendi onuruna inşa ettirdiği Tigranokerta bu amaçla kurulan kentlerden olsa gerektir. Tigranokerta dışında kaynaklarda adı geçen Artaksata, Armenia'nın diğeri bir önemli kentidir. Söz konusu kentler Armenia'nın başkentleri olmalarına bağlı olarak tüccar ve zanaatkâr sınıfının toplandığı yerlerden olmalıdır. Ptolemaios'un kapsamlı olarak bahsettiği yerleşimler ise muhtemelen kasaba niteliğindedir ve halk buralarda, tarım ve hayvancılıkla uğraşmışlar, kırsal bir yaşam sürmüşlerdir¹⁰².

Armenia'daki kırsal alanlara dair antik kaynaklarda kapsamlı bir bilgi bulunmamaktadır. Buna rağmen Ksenophon'un Armenia'dan geçtiği sıradaki izlenimleri en azından bir fikir oluşturmaya açısından önemlidir:

“Köydeki evler yer altındaydı. Girişi [evlerin] bir kuyu ağzına benziyordu, aşağı ise genişçeydi. Yük hayvanları için kazılmış yollar vardı, insanlarsa bir merdivenle aşağı iniyordu...(Ksen. anab. IV. 5. 25)”

Bu anlatıda görüldüğü gibi Armenia'nın kırsal kesimlerinde kurulan evlerin girişleri genelde zeminle aynı seviyedeydi ve insanlar kırsal alanlarda tarım ve hayvancılığa dayalı bir hayat sürüyorlardı.

Armenia'da bulunan kentlerde, kasabalarda ya da dağlık alanlarda kurulan yerleşimlerde birçok farklı kabile yaşamıştır. Bu kabilelerin yaşadığı alanlar, coğrafyanın engebeli olmasından dolayı dağınık bir yerleşim karakterindeydi. Halkın yaşadığı bölgeler şu şekildeydi; verimli ve geniş olan Hyrkania'da (Hazar Denizi'nin güney kıyılarını içine alan bölge) Media ve Armenia dağlarının sınırlandığı yerde,

¹⁰² Armenia bölgesinde madencilikle de uğraşılıyordu. Strabon (XI. 14. 9 c. 530), Kaballa yakınlarındaki Syspirtis'de altın madenlerinin olduğunu ve bu madenden başka bölgede farklı maden yataklarının da bulunduğunu konusunda bilgi verir. Bunlar arasında özellikle “σάυνδικος” diye adlandırılan, Armenia'da renk olarak khalke (mora boyanmış, soluk mor) olarak bilinen bir maden de vardı. Plinius (nat. XXXVII. 23), Armenia'da bulunan *sardonyx* adında herkesin sevdiği bir taştan bahseder. Bu taş Strabon'un bahsettiği taşla aynı olabilir. *Sardonyx* taşı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Plin. nat. XXXVII. 23. Ayrıca Ksenophon'a (anab. IV. 5. 15) göre, Armenia'da kışın yer altından yüzeye çıkan, karları eritebilen ve küçük bir vadide fokurdayan sıcak su kaynakları da bulunmaktaydı. Armenia'da bulunan doğal kaynaklara dair ayrıca bkz. Hewsen, 2001: 17.

dağların denize bakan kısımlarında zirveye kadar dar bir alan Albanioi, Armenioi kavimleri tarafından, fakat büyük çoğunluğu ise Gelai, Kadousioi, Amardoi, Outioi, Anariakai kavimleri tarafından iskân edilmişti. Armenioi halkının bir kısmı Media sınırında ikamet etmekteydi¹⁰³.

Diğer yandan Armenia’da zengin otlakların varlığı bölgede özellikle büyük ve küçükbaş hayvancılığı beraberinde getirmiştir. Armenia koyun, keçi gibi küçükbaş hayvan sürüleri [πολυπρόβατοι] ve domuz, dana, kümes hayvanları bakımından oldukça zengin bir bölgeydi. İnsanlar hayvanlarını kışın dışarda yiyecek bulunamadığından içeride kendi evlerinde samanla beslemekteydiler¹⁰⁴. Bu konuyla ilgili olarak Ksenophon bizlere ayrıntılı bir aktarımda bulunur:

“...Evlerin içinde keçiler, koyunlar, sığırlar, kümes hayvanları ve bunların yavruları vardı ve bütün hayvanlar içeride samanla besleniyorlardı... Sofrada bol bol buğday ve arpa somunuyla birlikte kuzu, keçi, domuz, dana ve tavuk eti sunmadıkları yer yoktu... (Ksen. anab. IV. 5. 25-26; 31)”.

Ksenophon’un anlatısından da anlaşılacağı üzere, halkın geçim kaynaklarının önemli bir kısmını hayvancılık oluşturuyordu ve insanlar evlerde hayvanları ile beraber yaşıyordu. Hayvancılığın bir sonucu olarak halk dericilikle de uğraşmaktaydı. Eşeklerden özellikle taşımacılıkta yararlanılıyordu¹⁰⁵. Dağlarda da çok sayıda yabandomuzu, geyik, karaca ve yabani eşek bulunmaktaydı¹⁰⁶. Urmiye gölü çevresindeki otlaklarda büyük, at sürüleri yetiştiriliyordu. Strabon’un Armenia’daki at yetiştiriciliğine dair anlatısı kayda değerdir:

“...Bunun yanı sıra Armenia, “at yetiştiriciliğinde” oldukça iyi bir ülkedir. Ve bazı otlaklar “at otlakları” olarak bilinir, Persis ve Babylonia’dan Kaspia Kapıları’na doğru giden bir kişi buradan geçer. Söylenildiğine göre Persialılar zamanında elli bin kısırak burada [Armenia’da] yetiştirilir ve bu sürüler krallara aittir...(Strab. XI. 13. 7 c. 525)”.

Anlaşıldığı gibi Armenia’da Pers kralları için kısıraklar yetiştiriliyordu ve bu konuda Armenia’nın Media’dan aşağı kalır yanları yoktu. Strabon’un aktardığına göre, Armenia satrabı her yıl Perslerin güneş tanrısı adına düzenlediği Mithrakana

¹⁰³ Bkz. Strab. XI. 7. 1 c. 508; XI. 13. 3 c. 523; XI. 13. 6 c. 524; Steph. Byz. s. v. Ἀρμενία.

¹⁰⁴ Lloyd, 2000: 105; Hovannisian, 2016a: 9.

¹⁰⁵ Hdt. I. 194.

¹⁰⁶ Bkz. Ksen. Kyr. II. 4. 19-30. Ayrıca bkz. Hewsens, 2001: 17.

festivali¹⁰⁷ zamanında Pers kralına verilmek üzere yirmi bin yavru at gönderirdi¹⁰⁸. Strabon'un aktardığı bu bilgi, aslında Armenia satrabının kendi isteğiyle festival için gönderdiği bir hediye olmaktan ziyade satrabın krala verdiği bir çeşit *phoros* idi ve belkide bir vassal olarak düzenli olarak bu görevi yerine getirmek zorundaydı.

Armenia'da yaşayan halk aynı zamanda tarımla da uğraşmaktaydı. Yukarıda belirtildiği üzere Euphrates ve Tigris arasındaki ovalar tarım için elverişliydi. Yine Ksenophon'un tarımsal üretime dair aşağıda verilen iki pasajı Armenia'da üretilen ürünlere dair fikir oluşturması açısından önemlidir:

“...Orada [Armenia'da] ellerine bir sürü kaliteli erzak geçti; tahıl, kuru üzümler, hoş kokulu yillanmış şaraplar ve baklagillerin her çeşidinden vardı... (Ksen. anab. IV. 4. 9)”.

“...Burada [Armenia'da] ayrıca buğday, arpa, baklagiller ve küp küp arpa şarapları vardı... (Ksen. anab. IV. 5. 26)”.

Bu pasajlarda görüldüğü üzere Armenia'da birçok baklagil çeşidi üretilmekte ve zor kış günlerinde kullanılmak üzere depolanmaktaydı. Hatta arpa o kadar çok yetiştirilmekteydi ki insanlar bunları şarap yaparak tüketmekteydiler.

1. 5. Değerlendirme

Antik kaynaklarda Kappadokia, Pontos, Media, Adiabene gibi birçok coğrafi bölgenin ve sakinlerinin genel tanımlamalarından bahsedilirken söz konusu coğrafi bölgelerle bağlantıları, ilişkileri nedeniyle Armenia coğrafyası ve Armenialılardan bahsedilmesi, hem coğrafi sınırları belirlemede hem de diğer halklarla olan ilişkilerini saptamada bizlere yardımcı olmaktadır. Bu bağlamda antik kaynaklar Armenia'dan bahsederken onu bazen politik bir egemenlik alanı bazen de coğrafi kültürel bir bölge olarak aktarmaktadırlar.

Söz konusu bölge sınırlarının tarihi süreç boyunca - Med, Pers, Hellenistik, Roma dönemleri - sürekli değiştiği, zaman zaman genişlediği, zaman zaman da küçüldüğü bilinmektedir. Bu noktada Herodotos (MÖ 485-425) ve Strabon (MÖ 64-MS 24) gibi

¹⁰⁷ Mithrakana festivali için bkz. Jong, 1997: 372-373.

¹⁰⁸ Strab. XI. 14. 9 c. 530; Ksen. anab. IV. 5. 34; Klinkott, 2005: 164. Armenialılar, Akhaimenid krallarına vergi olarak verilmek üzere at yetiştirirlerdi. Polybios (VIII. 23. 5), Seleukos kralı III. Antiokhos'un, Sophene kralı Kserkses'i yendikten sonra ondan haraç olarak paranın yanı sıra at ve katır talep ettiğini söyler.

ilkçağ edebi yazarlarının genelde, daha çok Armenia’da yaşayan halkları, yaşayış tarzlarını dikkate alarak bir sınır oluşturma yoluna gittikleri anlaşılmaktadır. Aslında bu sınır, kültürel sınırları oluşturmaktadır. Kültürel sınırları belirlemede ise en önemli unsur dildir. Armenia olarak adlandırılan bölgede yaşayan insanlar da bu dil ve kültürü oluşturmuşlardır. Diğer yandan bölgenin Pers egemenliğine girdiği süreçten Armenia bölgesinde Roma hâkimiyetinin başlangıcına kadar olan dönemde (MÖ VI. yüzyıl-MS I. yüzyıl) burada kurulan satraplık ya da krallıkların kendi isimlerinden ziyade bölgenin ismiyle anıldığı anlaşılmaktadır. Dolayısıyla Armenia olarak anılan bölge, antik yazarların da belirttiği gibi kültürel sınırları ifade etmektedir ve sınırların zaman içinde değişkenlik göstermesi ise sınırların tespiti işini zorlaştırmaktadır.

Antikçağ yazarlarının verdiği bilgilere göre, yüzyıllara göre değişkenlik gösteren Armenia bölgesinin sınırları genel olarak, kuzeyde Paryadres Dağları, kuzeydoğuda Kaukasos Dağları; güneyde Tauros Dağları ve bu dağların uzantıları; güneydoğuda ve doğuda Media Atropatene ülkesi ve Büyük Media; batıda ise Euphrates nehri tarafından belirlenmiştir. Armenia’nın dağlık bir bölge olmasına bağlı olarak dağınık bir yerleşim sergileyen kentlerin önemli bir kısmı genel olarak Euphrates ve Tigris nehirlerinin yukarı kesimleri ile Arakses nehirleri civarında kurulmuştur. Nehirler sadece Armenia’nın doğal sınırlarını şekillendirmekle kalmamıştır. İçinden geçtiği bölgelerde tarımsal üretimi artırarak insanların ticari ve sosyal hayatını da etkilemiştir. Topraklardaki verimliliğe bağlı olarak ürün fazlasının doğması, onları Kappadokia, Syria, Pontos gibi bölgelerle ticari ilişkiler kurmaya sevk etmiş ve ulaşım amacıyla kullanılan nehirler aynı zamanda çevre bölgelerle yapılan ticarete hizmet etmiştir. Armenialılar, Tigranokerta ve Artaksata gibi önemli kentleri ticaret yollarına yakın bölgelere ve stratejik bölgelere inşa ederek güvenlikleri açısından hem kilit noktaları ellerinde tutmuşlar hem de ticaret yollarını kontrol altına alarak söz konusu kentlerin canlanmasına katkı sağlamışlardır. Halk, ticaretin yanı sıra düzlük alanlarda tarım ve hayvancılıkla uğramış, ürün fazlasını Babylonia gibi kentlere satarak kazanç elde etmişlerdir. Üretimin mümkün olmadığı dağlık alanlarda ise Armenialılar muhtemelen geçimlerini sağlamak için farklı bir yol izleyerek, nehir vadilerinden geçen kervanları soyma, yağmacılık girişimlerinde bulunmuşlardır.

Kısacası Armenia coğrafyası, dağları, gölleri, nehirleri, kentleri ve kırsal alanları ile Armenia halkının siyasi, sosyal ve ekonomik hayatını etkilemiştir. Siyasi açıdan, bölgenin dağlık olması, yeri geldiğinde gücünü kaybeden merkezi hükümetlere karşı ayaklanmalarına yol açtığı gibi Armenia'nın kolayca itaat altına alınmasını da zorlaştırmıştır. Sosyal ve ekonomik açıdan bakıldığında ise, geniş ovaların varlığı hayvancılık ve buna bağlı dericiliğin ön plana çıkmasını sağlarken, bölgenin engebeli ve vadilerle bölünmüş olması dışa kapalı bir toplumun oluşmasına zemin hazırlamıştır. Yine Armenia'nın dağlık olmasına bağlı olarak ticaret ağı pek fazla gelişmemiş, güneyle ticaret ise kısmen nehirler aracılığı ile gerçekleştirilmiştir. Ayrıca bölgedeki çetin kış şartları insanları mizaç bakımından sert ve dayanıklı hale getirmiştir.

2. ORONTİDLER ÖNCESİNDE ARMENİA

Antikçağ Armenia tarihi ile ilgili modern çalışmaların birçoğunda, Armenialılar Urartularla ilişkilendirilerek erken dönem Armenia tarihi daha eskilere yani MÖ ca. IX. yüzyıla getirilmeye çalışılmakta ve Urartu kralları adeta Armenia kralları gibi ele alınmaktadır. Bu durum Armenia siyasi tarihinin yanlış yorumlanmasına neden olmaktadır. Urartuların kendinden yaklaşık iki yüzyıl sonra aynı coğrafyada kurulduğu bilinen Orontid ve Artaksiad hanedanlıkları ile gerek dil, gerek kültür, gerekse günümüze ulaşan arkeolojik verilerle pek benzerlik taşımadıkları¹⁰⁹ modern çalışmalarla ortaya konulmuştur.

Armenia ve Armenia toplumuna dair bilinen ilk somut verilerin MÖ VI. yüzyıla kadar gittiği birçok araştırmacı tarafından kabul görmektedir. Bu aşamada Herodotos'un, Kyros'un Med kralı Astyages'ten tahtı devralması (MÖ 559) ve Pers hâkimiyetinin başlamasına dair hikâyesi aslında bir bakıma MÖ VI. yüzyılda Armenia'nın durumunu gözler önüne seren olaylar örgüsünün ilk halkasını oluşturur. Zira Kyros'un Med topraklarına hükmetmesi sonucu aşağıda belirtileceği üzere Armenia Pers hâkimiyetine girecektir. Anlatıya göre, Med kralı Astyages gördüğü rüya¹¹⁰ üzerine çocuk yaştaki Kyros'un öldürülmesi emrini verir, fakat bu emir yerine getirilmez. Kyros öldürülmekten kurtulur ve Medialılar ile Persler arasında büyütülür. Bir süre sonra Med kralı Astyages ölür¹¹¹.

¹⁰⁹ Bu konuda bkz. Dönmez, 2016: 47-57.

¹¹⁰ Med kralı Astyages, kızı Mandane'yi uysal bir yaratılışlı olan Persli Kambyzes'e vermişti. Mandane, Kambyzes'in yanında yaşarken Med kralı Astyages onu derinden sarsan bir rüya gördü. Buna göre, kızın döl yatağından çıkan asmanın çubukları bütün Asia'yı kaplıyordu. Rüya yorumcuları bu kızıdan doğan çocuğun kendi yerini alacağını söylediklerinde korkuya kapılan Astyages, bu tehditte kurtulmak için torunu Kyros doğduğunda vakit kaybetmeden akrabalarından Harpagos'u çağırarak ona Kyros'u öldürme emrini verdi (Hdt. I. 91; 108). Harpagos bu işi yapamadı, çocuğu Mithradates adlı bir sığırtmacıya teslim ederek ondan Kyros'u öldürmesini istedi. Çocuğa acıyan sığırtmacı ve karısı, Kyros'u öldüremeyerek kendi çocukları gibi büyüttüler (Hdt. I. 110-114). Kyros on yaşına geldiğinde onun ölmediğini anlayan Astyages, artık korkulacak bir şeyin olmadığına inanarak Kyros'u gerçek ana babasının yanına gönderdi (Hdt. I. 121-122). Astyages, Harpagos'a da sözünü dinlememesinin karşılığı olarak ağır bir ceza verdi (Hdt. I. 119; *FGrHist* III A 262 F 14; III C 1 687b F 1=Tert. An. 46). Astyages'in rüyasının Ermeni tarihçi Moses Khorenatsi'nin *Ermenilerin Tarihi* adlı eserinde geç dönem Parthia-Armenia ilişkileri ile kaynaştırılıp verildiğine dair bkz. Cinemre, 2014: 217. Pers kralı Kyros'un bir köpek (kurt?) tarafından büyütüldüğüne dair bkz. Iust. XLIV.4. 12; Kyros'un soyu için ayrıca bkz. Ksen. Kyr. I. 2. 1-2.

¹¹¹ Bkz. Hdt. I. 117-120. Herodotos bu noktada farklı bir anlatım sunarak Med generali Harpagos'un Kyros'la işbirliği yaparak Astyages'i tahttan indirdiğini ve MÖ 550 civarında Med-Pers tahtına

Astyages'in yerine oğlu II. Kyaksares geçer. Bu durumdan yararlanmak isteyen Assyria kralı topraklarını genişletmeye başlar, Media topraklarını ele geçirmek ve bölgede söz sahibi olabilmek için Lydia kralı Kroisos'a, Kappadokia, Phrygia, India, Karia ve Kilikia krallarına haber göndererek onlarla Med ve Perslere karşı ittifak kurma girişimlerinde bulunur. II. Kyaksares ise bu ittifak karşısında yeğeni Kyros'tan yardım ister. İşte bu yardım talebi esnasında Armenialılar karşımıza çıkar. Bu noktada, eserlerinde Kyros dönemine dair bilgi veren Herodotos ve Knidoslu Ktesias'ta Armenialılara dair herhangi bir kayıt bulunmaz. Armenia ve Armenialıların durumu ile ilgili olaylardan sadece Ksenophon, *Kyrou paedia* (Kyros'un Eğitimi) adlı eserinin II.-VIII. kitaplarında detaylı açıklamalarda bulunur. Ksenophon'un (Kyr. II. 1. 6) aktardığına göre, Kyros'un Kyaksares'e yardım için topladığı birlikler arasında Armenialılar da bulunmaktadır ve yine anlatıya göre, Armenialılar Kyaksares'in müttefiki olarak bu savaşa dört bin süvari ve yirmi bin piyade gönderme sözü verirler fakat göndermezler. İlgili pasajda Armenialıların önceden beri Kyaksares'in müttefiki ve bağlaştığı oldukları vurgulanır¹¹². Bu referans bir noktada yaklaşık olarak MÖ VI. yüzyılın ortalarında Armenia'nın siyasi durumuna ışık tutar niteliktedir. Armenia toprakları bu tarihlerde Media hâkimiyeti altındadır, Armenialılar ise Medialıların önceden beri müttefiki ve bağlaştığıdır. Bu yüzden de kendilerinden yardım talep edilmiştir. Ancak Armenialıların, Assyria kralının yaptığı gibi Med Krallığı'ndaki taht değişikliğinden yararlanıp, merkezi otoriteye başkaldırdıkları ve bunu da istenilen yardımı göndermeyerek açıkça gösterdikleri anlaşılr. Ksenophon'un *Kyrou paedia* adlı eserinin tarihi roman üslubunda¹¹³ yazılmasının eserin tarihi içeriğine kuşku düşürdüğü göz önünde bulundurularak, Armenialılardan yardım talep edildiği konusundaki Ksenophon'un anlatısı doğruysa, Armenialıların askeri yardımda bulunmamalarının nedeni Assyria-Media çatışmasında kimin galip geleceğini bekleyip görmek istemeleri, Kyaksares'e yardım göndermeyerek kalabalık Assyria ittifakı karşısında Med ve Perslerin

geçtiğini söyler. Bkz. Hdt. I. 123-130; ayrıca bkz. Strab. XI. 13. 5 c. 524. Kyros'un iktidara geçmesiyle Armenia üzerindeki Pers hâkimiyeti devam etmiştir (Demir, 2014: 193).

¹¹² ὁ Ἀρμένιος πρόσθεν μὲν καὶ σύμμαχος ἦν καὶ ὑπήκοος Κυαξάρῃ (Ksen. Kyr. II. 4. 22). Bkz. Ksen. Kyr. I. 5. 2-5; II. 4. 12; II. 4. 19-30.

¹¹³ Ksenophon'un *Kyrou paedia* adlı eserinin Kyros'u ideal ve karizmatik bir lider olarak gösteren, kurmaca bir tarihi roman üslubunda yazılmış olduğuna dair bkz. Tatum, 1989: XIII-XV.

yenileceğini düşünmüş olma ihtimalleri etkili olmuş olabilir. Neticede aşağıdaki bölümlerde de açıklanacağı üzere Armenialılar, büyük güçler arasındaki savaşlarda bir tarafı doğrudan desteklemek yerine işlerine gelecek şekilde taraf değiştirecek aleyhlerine gelişecek bir durum oluştuğunda ise Armenia'nın zorlu geçit vermez dağlarına çekilerek tehlikenin geçmesini bekleyeceklerdir.

Ksenophon, Med kralı ile kararlaştırılan plana bağlı olarak Kyros'un, Armenia'yı ele geçirmek amacıyla bölgeye yaptığı seferle ilgili *Kyrou paedia* adlı eserinin II. kitabının dördüncü kısmında detaylı bilgiler vermeye devam eder. Buna göre Ksenophon (Kyr. II. 4. 14-17), Kyros'un sözünü tutmayan Armenialıları itaat altına alabileceği ve eskisi gibi haraca bağlayacağı konusunda Kyaksares'e teminat verdiğini, Kyaksares'in ise Kyros'un av arkadaşı olan Armenia kralının ¹¹⁴ oğullarından biri ele geçirilirse bu durumun daha çabuk düzelebileceği konusunda Kyros'a tavsiyede bulunduğunu söyler. Ardından da Kyros ve Kyaksares'in, Armenialıları itaat altına almak için gizli bir plan yaptıklarını, plana göre Kyros'un Armenia sınırında büyük bir av partisi düzenleyerek, av partisine Armenialıların da katılımının sağlanacağını ve böylece dağlara ya da korunaklı yerlere kaçmadan Armenialıları kısıvrak yakalayabileceklerini anlatmaktadır¹¹⁵.

Görüldüğü üzere Kyros, komutanı Khrysantas ile birlikte uyguladığı bu av partisiyle ilgili stratejik plan sonucunda Armenia bölgesini kısa zamanda ele geçirmeyi planlamıştır¹¹⁶. Buna göre Kyros, Armenia topraklarında ilerlerken aynı zamanda

¹¹⁴ Metinde kral anlamına gelen βασιλεύς ifadesi geçmemektedir. Kyros, Armenia'nın başında bulunan ve adını bilmediğimiz kişiye Ey Armenia'lı, ὦ Ἀρμένιε, olarak hitap etmektedir. Zira ona kral olarak hitap etmesi o dönemde vassal olan Armenia'nın egemenliğinin tanınmış olduğu anlamına gelebilirdi. Bkz. Κύρος δέ, ἐπειδὴ ἡμέρα ἐγένετο, ἄγγελον μὲν προέπεμπε πρὸς τὸν Ἀρμένιον, εἰπὼν αὐτῷ λέγειν ὅδε: Κύρος, ὦ Ἀρμένιε, κελεύει οὕτω ποιεῖν σε ὅπως ὡς τάχιστα ἔχων ἀπὴ καὶ τὸν δασμὸν καὶ τὸ στράτευμα (Ksen. Kyr. II. 4. 31). Bu nedenle burada "kral" olarak kullanılan sözcük aslında bir unvandan ziyade Armenia'nın başındaki yöneticiyi ifade etmektedir.

¹¹⁵ Ksenophon, ilgili pasajında Kyros'u Armenia'ya yapılacak seferin planlayıcısı olarak göstermiştir. Böylece Kyros metinde iyi bir savaş stratejisti olarak karşımıza çıkarılmıştır (Tatum, 1989: 135).

¹¹⁶ Kyros, tanrılara kurbanlar sunduğunda seferin gayet başarılı geçeceğine dair alâmetler aldı. Bu yüzden gerçekten de ava gidiyormuş gibi Armenia'ya doğru yola çıktı. Armenia sınırına gelindiğinde ava başlandı. Bu sırada süvari ve piyadenin büyük kısmı dağlardaki hayvanları çıkarmak için çabalıyor gibi yapıyorlardı. Diğerleri ise hayvanları kısıvrak yakalamak için geçitleri tutmuşlardı. Av sırasında gerçekten de çok sayıda yabandomuzu, geyik, karaca ve yabani eşek avladılar. Av sonunda Kyros, Armenia sınırı üzerinde bir yemek hazırlanmasını istedi. Yemek sırasında komutanlarına planını anlattı. Plana göre, komutanlarından Khrysantas askerlerin yarısını alarak Armenia kralının içine çekildiği korunaklı alanları ele geçirecek, ordunun bir kısmı kılık değiştirip dikkat çekmeyecek şekilde Armenia içlerine ilerleyecek, ordunun kalabalık kısmı görülmeyecek şekilde gizlenecek,

Armenia kralına bir elçi göndererek ona Kyaksares'e vermeleri gereken haracı almaya geldiğini bildirir¹¹⁷. Armenia kralı, Kyaksares'e karşı yükümlülüklerini yerine getirmediğinden bu haber onu korkutur. Korunaklı yerlerin Kyros tarafından ele geçirilmiş olabileceği şüphesi, Armenia kralının endişelerini daha da artırır. Askerlerine derhal toplanmaları emrini verir. En küçük oğlu Sabaris'i, karısını, kızlarını ve değerli eşyalarını alıp onlardan dağlara doğru çekilmelerini ister. Piyadelerini ise Kyros'un yapacağı hareketleri izlemekle görevlendirir. Tebâsının hepsini silahlandırır. Lâkin tüm bu hazırlıklara rağmen Armenia kralı, Kyros'un karşısına çıkamaz ve Kyros kendisini herhangi bir tehlikeye atmaksızın kaçan Armenialıların ovaları doldurduklarını görünce onlara hiçbir kötülük yapmayacağını ancak kaçmaya devam ederlerse düşman muamelesi göreceklerini bildirir. Bu nedenle çoğu Armenialı yerinde kalır, kralın sözüne uyup kaçanlar ise esir alınır. Dağlara sığınan Sabaris, kraliçe ve prensesler yanlarında bulunan hazine ile birlikte düşmanın eline düşerler. Armenia kralı bunu haber alınca ne yapacağını şaşırır ve etrafı uçurumlarla dolu bir yere sığınır. Kyros kralın yaptıklarını görünce askerlerine kralı kuşatmalarını söyler. Etrafı sarılan Armenia kralı sonunda teslim olmak zorunda kalır. Eskiden Kyros ile birlikte çok sayıda ava katılmış olan ve bu sırada bir yolculukta olan Armenia kralının en büyük oğlu Tigranes babasının yakalandığını duyunca Kyros'un yanına gelir. Tigranes babasını, annesini, karısını ve kız kardeşlerini düşmanın elinde görünce çok üzülür. Kyros, Armenia kralını yargılarken ona Medialılarla müttefik olduğu halde neden asker ve para göndermediğini sorar. Armenia kralı da kendisinin Med kralına bağlı kalmak istemediğini, bağımsız olmak istediğini belirtir¹¹⁸.

Kyros'un sürpriz baskını karşısında Armenia kralının cesareti kırılmış, ne yapacağını bilememiştir. Kral, Kyros'un saldırı haberini aldığı anda alelacele bir ordu toplamaya ve ailesini kurtarmaya çalışsa da buna muvaffak olamamış, Armenia Kyros'un eline geçmiştir. Armenia kralı bir vassal olarak yükümlülüklerini yerine getirmediği için

Kyros ise başkente, saraya doğru ilerleyecekti (πορεύσομαι διὰ τοῦ πεδίου εὐθὺς πρὸς τὰ βασίλεια Ksen. Kyr. II. 4. 24). Kyros'un planına göre, Armenia kralı bir av gibiydi ve eğer kaçmaya kalkıştırsa her halükârda Kyros'un eline düşecekti. Bkz. Ksen. Kyr. II. 4. 19-30.

¹¹⁷ Ksen. Kyr. II. 4. 31-32. Adını bilmediğimiz Armenia kralının merkezi otoriteye başkaldırması, yeni düşmanlar edinmek istemeyen II. Kyaksares'in canını sıkıdır (Demir, 2014: 191).

¹¹⁸ Bu olaylarda dair bkz. Ksen. Kyr. III. 1. 1-4; III. 1. 7; 38; III. 1. 8-12; Tatum, 1989: 68; Kurkjian, 1958: 53.

Kyros tarafından yargılanmıştır. Olay şu şekilde devam eder: Kyros'un Armenia kralına eğer böyle bir ihanete o uğrasaydı nasıl davranırdı şeklindeki sorusuna, Armenia kralının ihanet eden kişinin şüphesiz öldürülmesi gerektiği şeklindeki cevabı orada bulunan ailesini derin bir üzüntüye boğar. Tigranes araya girer, babasının ölümle cezalandırılmasının Kyros'un işine yaramayacağını, bölgedeki halkların ona başkaldırabileceğini, eğer Armenia farklı bir yöneticinin eline bırakılırsa bölgede huzursuzluğun devam edeceğini dolayısıyla en büyük kötülüğü Kyros'un kendi kendisine yapacağını anlatır¹¹⁹. Bunun üzerine Kyros, Armenia kralına onu affetmesi karşılığında ne verebileceklerini sorduğunda Armenia kralı ordusunu ve hazinesini Kyros'un hizmetine verebileceğini söyler. Buna göre, Armenia ordusu sekiz bin süvari ve kırk bin piyadeden oluşmaktadır ve hazinede de yaklaşık üç yüz bin *talanta* vardır. Sonuçta Kyros, Armenialıların o sırada Khaldaioi¹²⁰ halkı ile savaştığını bildiğinden ordunun sadece yarısını ve Kyaksares'e verilmesi gereken elli *talanta*'nın yanı sıra yüz *talanta* haraç ve yüz *talanta* da Assyria ile yapılacak savaş için kendisine borç verilmesi talebinde bulunur. Bu istekler kabul edilince de Armenia kralı ve ailesini bağışlar. Ardından Kyros, Assyria'ya karşı yapılacak olan savaşta Armenialı birliklere komuta etmesi için av arkadaşı Tigranes'i de beraberinde götürmeye karar verir. Kyros, Armenia'da bulunduğu sırada Tigranes ve Media süvarilerinin en yeteneklileriyle birlikte dostlarını da yanına alarak kale yapımı için uygun bir yer bulmak amacıyla ordugâhtan çıkar ve etrafı gezer. Armenialılar ve Khaldaioi halkının savaştıklarını bildiğinden yakındaki yüksek bir tepeye vardıklarında Khaldaioi halkının nereden gelerek Armenia'yı yağmaladığını sorar. Tigranes, dağı göstererek orada Khaldaioi halkına ait bir karakolun bulunduğunu, Armenialıları sürekli buradan gözlediklerini ve diğer arkadaşlarına haber verdiklerini anlatır. Kyros, burada yaptığı incelemeler

¹¹⁹ Armenia kralının yargılanması sırasında Tigranes devreye girerek diyalektik yolla babasını ölümden kurtarmaya çalışır. Kyros ise ona bir filozof edasında ve yönetici tavrını elden bırakmadan karşılık verir. Kyros karşısında aldığı yenilgiye bağlı olarak aciz ve rahatsız olan Armenia kralı bağışlanırsa eskisinden daha itaatkâr olacağı izlenimi verilir. Aslında amaçlanan, sadakat bağları zayıf olan Armenia kralına merhamet göstererek onu yararlı bir müttefike dönüştürmektir (Tatum, 1989: 135-136).

¹²⁰ Khaldaioi halkına eskiden Khalybes denilirdi ve yaşadıkları yer Pharnakia'nın (Giresun) karşısındaydı (Strab. XII. 3. 19-20 c 549). Khaldaioi halkı, Paryadres Dağları'ndan Armenia Minor'un doğusuna kadar olan bölgede ikamet etmekteydi (Arslan, 2007: 36 dn. 149). Khaldaio halkı için ayrıca bkz. Demir, 2009a: 67-85.

sonucunda Armenia bölgesinin büyük bir kısmının savaşlar yüzünden terkedilmiş olduğunu ve toprakların işlenmemiş şekilde bırakıldığını fark eder. Tigranes'in beraberindeki dört bin atlı, on bin okçu ve birçok hafif piyade ile Kyros'a katılmasının ardından, Kyros bölgeden topladığı Armenialı birlikler ve kendi askerleri ile civardaki Khaldaioi halkı üzerine sefer düzenlemek ister. Dağlık bölgeler ele geçirilip burada yaşayan Khaldaioi halkı boyunduruk altına alınır ve bir kale inşa edilebilirse hem Armenialılar hem de Khaldaioi halkı barış içinde yaşayabilecek, böylece onları bu kale vasıtasıyla sürekli denetim altında tutabilecektir. Sonunda Kyros'un Tigranes'le birlikte dağın zirvesine düzenledikleri bir saldırı sonucu Khaldaioi halkı teslim olmak zorunda kalırlar. İki halk arasında çeşitli sorunlar olmasına karşın birbirleriyle kız alıp vermeye, tarım yapmaya, eğer iki taraftan birisine saldırı gelirse diğerlerinin onlara yardım etmesine karar verilerek bir barış ortamı tesis edilir. Kyros da mevcut durumu korumak adına bölgede bir kale inşa edererek buraya askerlerini yerleştirir¹²¹.

Ksenophon'un buraya kadar aktardıkları, MÖ VI. yüzyılda Armenia'nın siyasi ve sosyo-ekonomik durumuna dair bazı tespitler yapılabilmesine imkân sağlamaktadır. Eğer bu anlatıya güvenilirse, Armenialıların MÖ VI. yüzyılın ortalarında kendilerinde bağımsız olacak gücü ve cesareti görmeye başladıkları, en ufak bir otorite boşluğunda ödemekle yükümlü oldukları haracı göndermeyerek bağlı oldukları egemen güce yüz çevirdikleri anlaşılmaktadır. Onları cezalandırma görevi ise Kyros'a düşmüştür. Kyros'un dahiyene planı sayesinde Armenia kralı ve ailesi yakalanmış ve yargılanmıştır. Ksenophon bu noktada Armenia kralının tutsaklıktan kurtulmasını, kralın yargılandığı sırada Kyros'un av arkadaşı olan Tigranes'in gelmesine bağlar görünmektedir. İlgili pasajlarında sürekli Kyros ile Tigranes arasında dostluğu ön plana çıkararak, dostluğun neticesinde Armenia kralının affedildiği izlenimini verir. Özellikle anlatıda, Armenia kralının oğlu ile Kyros'un

¹²¹ Bkz. Ksen. Kyr. III. 1. 13-17; III. 1. 31-34; 37; 42-43; III. 2. 1-2; III. 2. 3-17; 22- 23; III. 3. 1; Demir, 2009a: 73; Dönmez, 2016: 35; Günaltay, 1951: 564. Ksenophon (Kyr. III. 1. 34)'de ordunun yarısının - Armenia ordusu normalde sekiz bin süvari ve kırk bin piyadeden oluşmaktaydı - Kyros'a katılacağını aktarmaktadır. Fakat sadece dört bin atlı, on bin okçu ve sayısını tam olarak bilemediğimiz hafif piyade Kyros'a katılmıştır (Ksen. Kyr. III. 2. 4). Kyros'un aynı zamanda hem savaş hakkında Hint kralına bilgi vermek hem de savaş masrafları için kendisine yardım etmesini talep etmek üzere Hint kralına Khaldaioi ve Armenioi halklarından oluşan bir elçi kafilesi göndermiştir (Ksen. Kyr. III. 2. 28-31; III. 3. 1).

arkadaş olduğunun ve birlikte zaman zaman ava gittiklerinin belirtilmesi de Persler ve Armenialılar arasında görünürde dostane ilişkiler olduğuna işaret etmektedir. Yine Assyria'ya karşı yapılacak olan savaşta Armenialı birliklere komuta etmesi için av arkadaşı Tigranes'i de götüreceğini bildirmesi, Tigranes'e gidip gitmeme konusunda seçim şansının tanınmadığını gösterir. Bu da aslında Kyros'a emirleri sorgulanamaz bir fatih karakteri kazandırır¹²². Diğer yandan Armenia ordusu ve hazinesine dair aktarılan bilgiler de Armenia'nın ekonomik ve askeri gücü konusunda bir izlenim oluşturmaktan öteye gitmez. Yine de Armenia'nın o dönemde kısmen de olsa topraklarını savunabilecek bir askeri güce sahip olduğunun vurgulanması, Khaldaioi gibi bazı halklarla sürekli anlaşmazlıklar yaşandığının aktarılması ve bu nedenle de sınır bölgelerindeki arazilerin kullanılmadığının belirtilmesi önemlidir. Öte yandan Kyros'un Tigranes'le birlikte Armenialıların kuzey komşusu Khaldaioi halkı üzerine sefer düzenlemesi, Assyria seferine çıkmadan cephe gerisinde meydana gelebilecek herhangi bir olumsuzluğun giderilmesi amacını taşır. Ksenophon, belkide Kyros'u Armenia ve Khaldaioi halkları arasındaki meselelere dâhil ederek Kyros'u bir arabulucu, bölgede sözü geçen tek kişi olarak göstermeye çalışmış olabilir.

Ksenophon eserinin III. kitabında Armenia ve Armenialılara dair bilgi vermeye devam etmektedir. Aktardığına (Ksen. Kyr. III. 3. 1-5; III. 3. 6-10) göre, Kyros Armenia'da işleri yoluna koyduktan sonra Kyaksares'in yanına gitmek üzere yanında en iyi adamlarından birkaç Persli ve Tigranes'le yola çıkar ve Kyaksares'e katılır. Gerekli hazırlıkları yaptıktan sonra MÖ ca. 540 yılında Assyria üzerine sefere çıkarlar¹²³.

Ksenophon eserinin IV. kitabında, Assyria seferi sonrasında yaşanan gelişmelere yer verir. Buna göre, Kyros'un yanında Assyria ordusuna karşı savaşanlar arasında Armenia'dan beraberinde getirdiği askerleriyle birlikte Tigranes de bulunmaktadır. Tigranes'in savaşta rolüne detaylı olarak değinilmese de düşman ordusunun

¹²² Ksenophon, *Kyrou paedia* adlı eserinde Kyros'a atfettiği erdemlerle onu Sparta kralı Agesilaos gibi göstermeye çalışır (Due, 1989:193).

¹²³ Assyria kralı, Kyros ve Kyaksares karşısında moral ve asker bakımından büyük bir darbe alır. Komutanlarını ve en iyi adamlarını kaybettiklerinden ümitleri kırılan Assyria ordusunda çözümler başlar. Savaşta sağ kurtulan Lydia kralı Kroisos ve diğer müttefikler yaşananlara tanık oldukça onların da cesaretleri kırılır ve sonunda onlar da bir gece karanlığında ordugâhtan kaçarak Assyria kralını terkederler. Assyria kralı ve Med-Pers ordusu arasında geçen savaşa dair ayrıntılı bilgi için bkz. Ksen. Kyr. III. 3. 21-28; 43-45; 60-66; IV. 1. 1-8.

bozguna uğratılmasının ardından Medialılar, Armenialılar ve diğer müttefiklerin katıldığı bir ziyafet düzenlendiği ve bu ziyafette Tigranes'in de hazır bulunduğu belirtilmiştir. Diğer yandan Kyros'un başarısı, anlatıya göre Med kralı Kyaksares'te kıskançlığa yol açmıştır¹²⁴. Kıskançlığa bağlı olarak Kyaksares'in Kyros'a Med askerlerini geri göndermesini emrettiği sırada Tigranes adı tekrar karşımıza çıkar. Kyros, kralın emirleri doğrultusunda komutanlarına geri dönmeleri konusunda açıklamalar yaparken Tigranes'in söz alarak Kyros'un emirlerini yerine getirmek üzere orada bulunduğunu söylemesi ilgi çekicidir. Bu aslında açıkça Med kralına karşı bir başkaldırıdır. Ksenophon (Kyr. V. 1. 27) bu anlatı ile Med kralı karşısında o sırada daha kral unvanı bile bulunmayan Kyros'u yücelterek,¹²⁵ Armenialıların baştan itibaren kendi istekleri ile Kyros'un yanında yer aldığını vurgulamaya çalışır. Ancak onun Tigranes özelinde Armenia ya da Armenialılara dair verdiği bilgiler, merkezi otoritenin ve Kyros'un gözünde Armenia'nın ne anlam ifade ettiği sorusunu cevapsız bırakmaktadır.

Ordudaki kayıplara ve çözülmeye rağmen Assyria kralının vazgeçmediği, aksine MÖ ca. 539 yılında Babylonia'yı istila etmek için tekrar harekete geçtiği görülmektedir (Shea, 1996: 1). Bu sırada, Babylonia prensi Gadatas, Kyros'un yanına gelerek, Assyria kralının Babylonia istilasına karşı kendisinden yardım talep eder. Kyros, bu isteğe olumlu cevap vererek bir ordu göndermeye karar verir. İşte tam bu noktada yeni biri daha karşımıza çıkar. Ksenophon'un bildirdiğine göre, Gadatas'a yardım etmek üzere yola çıkan orduda Armenialı piyadelerin başında Embas adlı bir komutan¹²⁶ ve süvarilerin başında da Tigranes bulunmaktadır¹²⁷. Ksenophon, Embas'ın kimliğine dair bir açıklama yapmadan onun Armenialı piyadelerin başında bulunduğu bilgisini vermekle yetinir. Embas'ın Kyros'un Armenia'ya yaptığı sefer sonrasında Tigranes'le birlikte Assyrialılara karşı Kyros'a katılan komutanlardan biri olup olmadığı sorusunun cevabı Embas'ın Armenialı piyadelerin başında yer almasında gizlidir. Kyros, Armenia'dan ayrılırken beraberinde atlı ve yaya askerler

¹²⁴ Bu gelişmeler için bkz. Ksen. Kyr. IV. 1. 9; 12; IV. 2. 5-9; 12; IV. 5. 1; IV. 5. 4-5; IV. 5. 10-13; 18; IV. 5. 36-51; 55. Kyros'un Media kralı Kyaksares'e gönderdiği mektup için bkz. Ksen. Kyr. IV. 5. 26-34.

¹²⁵ Cicero'ya (Att. I. 23) göre, Ksenophon iyi bir hükümdar modeli olarak betimlediği Kyros'u daha önce görülmemiş bir kararlılık ve incelikte yaratmayı tercih etmişti.

¹²⁶ Ksen. Kyr. V. 3. 38.

¹²⁷ Ksen. Kyr. V. 3. 25-26; 29-34; 38; 42.

götürmüştür. Bu askerlere komuta edecek kişiler arasında Embas'ın da olup başlangıçtan itibaren Kyros'a hizmet etmiş olması kuvvetle muhtemeldir. Öte yandan Babylonia seferine kadar Embas'ın isminin geçmemesi ve kaynaklarda bir kere görülüp adına tekrar rastlanılmaması da düşündürücüdür. Olasılıkla Gadatas'a yardım için gönderilen Embas, Assyria kralına karşı girilen bir çarpışmada yaşamını yitirmiş olabileceğinden kaynaklarda izine rastlanılmamaktadır, ancak Embas hakkında daha fazla bilgiye sahip olunmadığından bu konuda kesin bir yargıya varmak şu an için mümkün görünmemektedir.

Sonuçta, Kyros ve beraberindeki Hyrkanioi, Sakoi halkları ve başlarında Tigranes ile Embas'ın bulunduğu Armenia ordusu Babylonia'ya bir sefer düzenlemiş, Gadatas, Assyria kralı karşısında mağlup olacakken onu kurtarmış ve Assyrialıları geri püskürtmeyi başarmışlar, sonrasında da MÖ ca. 539 yılında Assyria kralı ile kısa süreli bir barış yapılmıştır. Bunun ardından en güçlü ve en gösterişlilerini seçtiği Medialı, Armenialı ve Hyrkanialı süvarileriyle birlikte Med kralı Kyaksares'in yanına giden Kyros, Assyria kralı ile ilişkilerin nasıl yürütüleceği konusunda ona görüşlerini sormuştur. Kyaksares ve Kyros arasında yapılan toplantıda Assyria'ya karşı savaşın devam ettirilmesi kararı alındığı anlaşılmaktadır. Buna göre, müttefikler de dâhil olmak üzere herkes savaş için gerekli hazırlığı mümkün olduğunca kısa sürede bitirecek, düşman topraklarındaki kaleleri yıkmak için makineler/kuşatma makinası inşa edilecektir. Bu makinelerden birini sağlama görevinin kralın müttefiklerinden olan Tigranes'e verildiği görülmektedir¹²⁸.

Bu sırada Assyria kralı, Thrakia, Mısır, Kypros, Kilikia, Phrygia, Paphlagonia, Kappadokia, Phoenikia ve Arabia'dan katılımlarla yeni bir ordu oluşturarak tekrar Kyros üzerine harekete geçer¹²⁹. Assyria'ya yapılacak yeni seferin hazırlıkları ile ilgilenen Kyros ise komutanlarını toplayarak onlara düşman ordusu ve savaş planı hakkında bilgi verir. Burada Kyros konuşmasında, komutanlarına yapmaları gerekenleri anlatırken Tigranes'in adını tekrar zikretmemektedir. Bu noktada Tigranes'in daha önce kararlaştırıldığı gibi kaleleri yıkmak için bir kuşatma makinası temin ederek, Armenialı birliklerin başında Kyros'a katılmış olması muhtemeldir.

¹²⁸ Ksen. *Kyr.* V. 4. 6-10; 27; V. 5. 1-2; V. 5. 5; V. 5. 6-37; VI. 1. 1; VI. 1. 6-24; Shea, 1982: 141.

¹²⁹ Bu gelişmeler için bkz. Ksen. *Kyr.* VI. 2. 9-10; VI. 3. 1-2; VI. 3. 21-35.

Neticede Kyros ve ordusu son kez Assyria ordusu ile karşı karşıya gelmiş, çok kaybın verildiği savaşın sonuçları ağır olmuş, Assyria ordusu dağılmış, Kyros Babylonia'ya dönmüş ve burada kral olarak selamlanmıştır¹³⁰.

Ksenophon, Assyria seferi (MÖ ca. 540-539) sonrası Kyros'un neler yaptığını eserinin VIII. bölümünde anlatmaya devam eder. Buna göre Kyros, Babylonia'da, kral olması şerefine bir geçit töreni ve süvariler arasında bir at yarışı düzenlemiştir. Yarışta Medialılar arasında Artabazos; Armenialılar arasında Tigranes birinci olmuştur. Zaferlerini kutlamak adına düzenlediği ziyafete yönetimini güçlendirmek için en çok çabayı gösteren ve ona en çok sadık kişileri yani Medialılardan Artabazos'u, Armenialılardan Tigranes'i, Gadatas'ı ve Hyrkanielilerin komutanı Gobryas'ı davet etmiştir. Kyros yemek sırasında arkadaşlarıyla muhabbet ederken değerli takılar getirterek Tigranes'in karısının cesurca davrandığı ve tüm sefer boyunca Tigranes'i yalnız bırakmadığı için bunları karısına vermesi için Tigranes'e vermiştir. Yemek sona erdikten sonra da müttefiklerin çoğu ülkelerine dönmüşlerdir¹³¹.

Tigranes ve karısı da ziyafetten sonra ülkelerine, Armenia'ya dönmüş olmalıdır. Diğer yandan Ksenophon'un Kyros'a en sadık olanlar arasında Tigranes'in adını zikretmesi ve Tigranes'in eşine değerli hediyeler sunması, Kyros'la Tigranes arasında ciddi dostluk ilişkilerinin varlığının kanıtıdır. Aynı şekilde Tigranes'in karısının da Assyria seferine katıldığının belirtilmesi de dikkate değerdir. Çünkü Artabazos, Gadatas ve Gobryas gibi komutanların eşleri ya da yakınlarının savaşa katıldığına dair herhangi bir bilgi yoktur. Açıkça bildirilmemiş olsa da Tigranes'in eşinin Kyros tarafından ödüllendirilmesi onun sefer sırasında bazı yararlılıklarda bulunmuş olabileceği görüşünü muhtemel kılmaktadır.

Kyros'un başarıları kendisine birçok dost ve müttefik kazandırmakla kalmamıştır. Bu başarılar ona bir süre sonra Media Krallığı'nı getirmiştir¹³². Kyros, II. Kyaksares'in

¹³⁰ Savaşın seyri ve aşamaları için bkz. Ksen. Kyr. VII. 1. 25 vdd.; VII. 2. 1-4; 9; VII. 4. 16; Phot. Bibl. 72 36a 38 – 40; 72 36b 1-19. Babylonia'nın düşüşü ve Kyros'un kral olmasına dair bkz. Ksen. Kyr. VII. 5. 1-37. Ayrıca bkz. Tatum, 1989: 76.

¹³¹ Ksen. Kyr. VIII. 3. 1-19; 25; VIII. 4. 1; VIII. 4. 24.

¹³² “Kyros bir müddet Babylonia'da krallığın tadını çıkardıktan sonra Media'ya, Kyaksares'i ziyarete gitti. Birbirlerini selamladıktan sonra Kyros onun için Babylonia'da bir saray yaptırdığını ve isterse kullanabileceğini anlattı, bir sürü de gösterişli hediye verdi. Kyaksares hediyeleri kabul etti ve

kızıyla evlenip başa geçtikten sonra egemenlik altına aldığı halkları yönetmek için satraplar atamaya karar vermiştir. Ancak korunaklı kaleler ve stratejik mevkiiler kendi kontrolünde olmalıdır. Bu düşüncelerini komutanlarını yanına çağırarak açıklamıştır¹³³. Buna göre halkı yönetmek, vergileri toplamak, milis kuvvetlere ödeme yapmak ve diğer önemli işleri yürütmek üzere egemenliği altındaki bölgelere satraplar göndermek istediğini anlatmıştır. Onlara görev ve yetkilerini bildirdikten sonra satraplıkların çoğunu dostları arasında bölüştürmüştür¹³⁴. Bu aşamada Kyros'un satrap gönderdiği yerler arasında Arabia, Kappadokia, Büyük Phrygia, Lydia ve Ionia, Karia, Hellespontos ve Aiolia yakınlarındaki Phrygia olduğu bilinmektedir (Ksen. Kyr. VIII. 6. 7-8). Kilikia, Kıbrıs ve Paphlagonia'ya kendi istekleri ile Kyros'un Babylonia seferine katıldıklarından dolayı satrap atanmamıştır. Kilikia, Kıbrıs ve Paphlagonia gibi Tigranes de baştan itibaren karısıyla birlikte Kyros'un tüm seferlerine katıldığından Armenia'ya da satrap atanmamış olması muhtemeldir. Armenia'ya satrap atanmadığı düşünülse bile Kyros'un başa geçişi ile birlikte Armenia'nın da Kyros'un nüfuz alanı haline geldiği muhakkaktır. Dolayısıyla Tigranes, Kyros'a tâbi bir kral olarak tahtını korumuş, ancak Perslere haraç ve gerektiğinde asker vermeye devam etmiş olmalıdır¹³⁵.

Kyros'a elinde altın bir taç, bilezikler, gerdanlık ve görkemli bir Media elbisesi bulunan bir kızı gösterdi. Kız elindeki tacı Kyros'un başına koyarken Kyaksares, tacı yerleştiren kişinin kendi öz kızı olduğunu ve kızıyla birlikte tüm Media ülkesini çeyiz olarak Kyros'a verdiğini belirtti. Çünkü o öldüğünde yerine geçebilecek erkek bir çocuğu yoktu. Böylece Kyros Media Krallığı'nı elde etmiş oldu (Ksen. Kyr. VIII. 5. 17-20)". Herodotos, Kyros'un kral oluşuna dair farklı bir anlatım sunmaktadır. Buna göre Harpagos, kral Astyages'ten öc almak için Media'nın ileri gelenleri ile anlaşp, Kyros'u destekleyerek Astyages'in hâkimiyetini sonlandırmak gerektiğini düşünmeye başlamıştı. Sonunda Kyros, Harpagos'un da kışkırtmasıyla Media üzerine yürüyerek MÖ 550 civarında Astyages'in krallığına son vermişti. Bkz. Hdt. I. 124-129; Dion. Hal. Dem. 41.

¹³³ Ksen. Kyr. VIII. 6. 1-3. Büyük kral, kendi yiyeceğini ve ordusunun erzakını karşılamak ve vergileri kolayca toplamak için buyruğu altındaki ülkenin bütününe bölgelere ayırıyordu. Bu bölgelere "Satraplık" adı verilmekteydi (Hdt. I. 192). Persler, imparatorluğun kuruluş ve gelişme aşamalarındaki son derece yetkin askeri güçleri sayesinde ele geçirdikleri yerlerde uyguladıkları yönetim organizasyonlarındaki başarılarıyla ön plana çıkmaktadırlar. Bunu yaparken yürürlüğe koydukları en önemli idari yapı, büyük ölçüde Asurlardan devşirdikleri satraplık/eyalet sistemidir. Bu sistem ilk kez MÖ 539 yılında Kyros tarafından yürürlüğe konulmuş ve imparatorluk genelinde satraplıklar kurulmuştur (Sarıkaya, 2016: 75). Satraplar, Pers kralının buyruğu altında daha küçük toprak parçalarını yöneten küçük krallar gibiydiler (Polat, 2014: 20).

¹³⁴ Ksen. Kyr. VIII. 6. 3-5.

¹³⁵ Kyros atadığı kişilere satraplık bölgelerine gitmeden önce bir takım emirler vermiştir. Onlara kendisinde gördükleri her şeyi taklit etmelerini, öncelikle süvari ve arabacı birliklerini Persler ve onların müttefiklerinden oluşturmalarını, mümkün olduğu kadar fazla toprak ve sarayı kendi bünyelerine katarak kendilerinden talep edilen şeyleri biran önce yerine getirmelerini, görev yaptıkları bölgede doğan çocukların tıpkı merkezdeki çocuklar gibi eğitilmesini ve ayrıca satrapın av partilerine

Kral Kyros, atadığı satraplar dostları dahi olsa onları denetim altında tutmayı ihmal etmemiştir. Yardıma ihtiyacı olan satraplara yardım etmek, isyan edebileceği düşünülen kişilere gözdağı vermek, vergilerin ödenmesinde dikkatli davranmalarını sağlamak ve yapılan haksızlıkları önlemek, toprağın sürekli işlenmesini sağlamak, bölgedeki hoşnutsuzlukları gidermek, satrap görevini yapmıyorsa bunu krala bildirmek, suçlu ile ilgili önlemler almak için her yıl bir orduyla birlikte adamlarından birini satraplıklara göndermiştir. Kralın bu resmi görevlilerine Kral'ın kardeşi [βασιλέως ἀδελφός], Kral'ın gözü [βασιλέως ὀφθαλμός]¹³⁶, Kral'ın oğlu [βασιλέως υἱός] gibi isimler verilmiştir. Görevliler denetime kral istediği zaman çıkmış, emir verilmediğinde denetime çıkmama hakkına sahip olmuşlardır¹³⁷. Bu nedenle denetimlerin ne zaman yapılacağının bilinmemesi satrapları sürekli olarak denetime hazır bulunmaya itmiş, böylece yönetsel mekanizmada meydana gelebilecek herhangi bir aksaklık önlenmiştir.

Ksenophon (Kyr. I. 1. 3-4), Kyros'un egemenliği altına giren yerler arasında Syria, Assyria, Arabia, Kappadokia, Phrygia, Lydia, Karia, Phoenikia ve Babylonia'yı sayarak, Küçük Asia'daki Hellenlerin bile onun yönetimi altında olduğunu vurgular ancak Armenia ismini zikretmez. Bu durum Kilikia, Paphlagonia ve Kıbrıs gibi Armenia'nın daha başlarda Kyros'a destek vermesinden dolayı belki de Pers kralı tarafından imtiyazlı konumda görüldüklerine işaret etmektedir.

Kyros, batıda Halys (Kızılırmak) nehrine kadar tüm Ön Asya ülkelerini içine alan büyük bir krallık kurma yolunda ilk adımı atmıştır. Herodotos'un (I. 177) bildirdiğine göre, Kyros başa geçtikten sonra komutanı Harpagos'u Ön Asya'nın ele geçirilmesiyle görevlendirmiş, kendisi ise bölgedeki uluslardan bir tekini bile

giderken mâiyetini de yanına alarak hem onları hem de kendisini savaş sanatı hususlarında geliştirmesini istemiştir (Ksen. Kyr. VIII. 6. 10). Kısacası Kyros, satraplardan kendisi nasıl onları yönetime yardımcı olmaları için görevlendirmişse onların da kendilerine yardımcıları görevlendirmelerini ve bunları yaparken de krallık merkezine daima bağlı kalmalarını istiyordu. Movsisyan (2017: 23), Pers kralı Kyros'un en önemli müttefikinin Tigranes olduğunu ve Babylonia'nın alınışından sonra Tigranes'in sadece Armenia kralı olarak değil aynı zamanda Pers Krallığı'nın batı bölümünün prensi olarak ilan edildiğini ileri sürer. Ancak Kyros döneminden bahseden Ksenophon *Kyrou paedia* adlı eserinde Tigranes'e böyle bir unvan ya da görev verildiğine dair herhangi bir bilgi bulunmaz. Dolayısıyla Movsisyan'ın bu görüşü sağlam temellere dayanmamaktadır.

¹³⁶ Kral'ın gözü terimi için ayrıca bkz. Liddle-Scott, 1846: 1071; Vickers, 2008: 85.

¹³⁷ Ksen. Kyr. VIII. 6. 16.

atlamadan hepsine boyun eğdirmiştir¹³⁸. Bu itibarla Pers komutanı Harpagos'un MÖ 499 yılındaki İonia'ya seferi¹³⁹ sırasında geçiş güzergâhı üzerinde bulunan Armenia da İonialılara karşı seferde asker ve para desteğinde bulunmuş olabilir.

Kyros ölmeden önce topraklarını oğulları arasında paylaşırma yoluna gitmiştir. Pers ülkesinde her zaman yaşça küçük olanların yönetimi büyüğe bırakmaları âdet olduğu üzere Kyros da bu kurala uyarak yönetimi tanrının bir hediyesi olarak büyük oğlu Kambyses'e bırakmış, küçük oğlu Smerdis'e de Media, Armenia ve Kadusia satraplığını vermiştir¹⁴⁰. Buradan anlaşıldığı üzere Kyros ölmeden önce Armenia'yı bir satraplığa dönüştürmüş, belkide Tigranes öldüğü için satraplığın başına da genç oğlu Smerdis'i atamış ve bu şekilde Armenia, Pers kraliyet ailesine mensup biri tarafından yönetilen bir satraplık haline gelmiştir.

Ksenophon'un (*Kyr.* VIII. 7. 11) aktardığına göre Kyros, Kambyses'e büyük bir güç ve kral unvanını verirken, Smerdis'e de diğer bölgelere göre daha sorunsuz olan Armenia'nın da dâhil edildiği satraplığı bırakmıştır. Yani bu dönemde Armenia, hala merkezi devlete olan sadakatini sürdürmektedir. Öte yandan Armenia'nın yönetimi, Armenialı birine değil de doğrudan kralla kan bağı olan birine emanet edilmiştir. Bu noktada Armenia tahtında nasıl bir değişim yaşandığı, başlangıçta satrap dahi atanmayan Armenia'nın birdenbire birkaç bölge ile birlikte aynı satraplığa dâhil edilmiş olmasının cevabı, Kyros'un ölmeden önce çocukları arasında topraklarını paylaştırmaya gitmesinde aranmalıdır. Paylaşımın bir sonucu olarak Armenia yönetiminde bir takım değişikliklerin yaşanmış olabileceği ön görülebilir. Bundan farklı olarak Smerdis'in başında bulunduğu satraplığın merkezinin neresi olduğunu söylemek şuan için mümkün görünmemektedir.

Kyros döneminden sonra Armenia ve Armenialılarla ilgili bilgiye Kambyses'in Mısır üzerine çıktığı bir sefer sırasında rastlanır. Herodotos (III. 1), Kyros'un yerine geçen

¹³⁸ Krş. Ksen. *Kyr.* VIII. 6. 19-21.

¹³⁹ Hdt. I. 162.

¹⁴⁰ Hdt. II. 1; Ksen. *Kyr.* VIII. 7. 9-11. Kyros'un genç oğlunun ismi Behistun kitabesinin Elamca versiyonunda Pirtiya, Akadca versiyonunda Barziya/Bardiya (*DB. col. I. 10*), Herodotos'ta (III. 30) Smerdis, Aiskhylos (*Persai* 774)'da Mardos, Ktesias (*Persika* 29. 8)'ta Tanyoksarkes, Ksenophon (*Kyr.* VIII. 7. 11)'da Tanaokhares olarak geçmektedir. Behistun (1. 29-30) kitabesine göre, Kambyses ve Bardiya aynı anneden idi. Anneleri bir Akhaimenid olan Pharnaspes kızı Kassandane idi. Ktesias'a (*Persika* 29. 8) göre, ise onların anneleri son Med kralı Astyages'in kızı Amytis idi.

Pers kralı II. Kambyzes (MÖ 530-522)'in Mısır seferine o sırada Armenia satrabı olan kardeşi Smerdis'i de beraberinde götürdüğünü söyler. Armenialılardan oluşan herhangi bir birliğin sefere destek verdiğine dair aktarım olmasa da Armenia satrabı Smerdis'in Armenialılardan oluşan bir birliği Mısır seferine götürmüş olması kuvvetle muhtemeldir.

Bir süre sonra Armenia satrabı Smerdis'in ortadan kaldırıldığı anlaşılmaktadır. Herodotos'un (III. 30) anlattığına göre, Kambyzes bir kıskançlık sonucu onu İran'a geri göndermiş, gördüğü rüya üzerine Smerdis'in onun yerine tahta geçeceğini düşünerek en güvendiği adamı Praksaspes'e Smerdis'i öldürtmüştür. Kambyzes Mısır'da iken malını mülkünü o yokken idare etmesi için görevlendirdiği Mag Patizeithes, Smerdis'in öldürülmesinin gizli tutulduğunu anlayınca, tıpkı Kyros'un öldürülen oğlu Smerdis'e benzeyen kardeşini, diğer Mag'ı, sahte Smerdis olarak tahta oturtmuştur¹⁴¹. Mag, Kambyzes'in elindeki Persia ve Media'ya ve diğer bölgelere el koymuştur. Bu durumda Mag'ın Armenia'nın yönetimini ele geçirip geçirmediği konusu net olmamasına rağmen onun Smerdis adıyla ortaya çıkıp Smerdis'e ait olan yerleri alması, Armenia'nın da Mag'ın kontrolüne geçmiş olabileceğini muhtemel kılar. Neticede durumu öğrenen Kambyzes, Magların başkaldırdığını anlayınca derhal Susa'ya gitmek için atına bindiğinde kınından çözülen palasının uyluğuna batması sonucu yaralanmış ve kısa süre sonra da bu yarısından dolayı ölmüştür¹⁴².

Kambyzes öldükten sonra Maglar daha serbest hareket etmeye başlamıştır. Maglar, ülkenin dört bir tarafına haber salarak üç yıl süreyle kimseden vergi alınmayacağını ve kimsenin askere çağrılmayacağını bildirmiştir. Mag'ın sahte Smerdis olduğunu anlayan Otanes, Intaphernes, Gobryas, Megabyzos, Aspathines, Hydarnes ve Hystaspes oğlu Dareios adlı yedi kişi aralarında bağlılık andı içerek Mag'ı devirmek için harekete geçmiştir. Dareios ve diğer arkadaşları Mag ve onun yandaşları olan elebaşlarını Media'da Nisâya bölgesindeki Sikayauvatish denilen kalede öldürerek

¹⁴¹ DB. col. I. 10-12; Hdt. III. 61-62; Demir, 2014: 193.

¹⁴² Hdt. III. 64-66.

krallığı ele geçirmişlerdir ve kral olarak I. Dareios (MÖ ca. 522-486) Pers tahtına geçmiştir¹⁴³.

Magların öldürülmesi bir otorite boşluğunu beraberinde getirmiş ve Akhaimenid Krallığı'ndaki neredeyse tüm eyaletler birer birer isyan etmiştir¹⁴⁴. Media merkezli çıkan isyan doğu ve batı yönündeki halkları harekete geçirmiştir. Bu ortamda Armenialıların da ayaklandıkları görülmektedir. Muhtemelen başlarında yerel bir idareci görmek isteyen Armenialılar, Magların öldürülmesini ya da Smerdis'in ölmesini fırsat bilerek MÖ 522-520 yılları arasında birkaç defa isyan girişiminde bulunmuşlardır. İsyanların niteliği ve nasıl bastırıldığına dair bilgi vermesi açısından I. Dareios'un aşağıdaki dizeleri kayda değerdir:

“Kral Dareios der ki: Dâdarşi adında bir Armenialı kölemi Armenia'ya yolladım ve ona dedim ki: ‘Git beni tanımayan ve isyan eden orduyu mahvet’. Sonra Dâdarşi harekete geçti. Armenia'ya geldiğinde asiler toplandılar ve onunla savaşmak için Dâdarşi'ye karşı ilerlediler. Armenia'da [Zuzza] denilen yerde savaştılar. Ahuramazda bana yardım etti; Ahuramazda'nın lütfuyla ordum isyancı birlikleri tamamen bozguna uğrattı. Thûravâhara ayının sekizinci gününde (MÖ 20 Mayıs 521) onlarla savaşıldı (DB. col. II. 26).

Kral Dareios der ki: Asiler ikinci defa toplandılar ve onunla savaşmak için Dâdarşi'ye karşı yürüdüler. Tigra denilen Armenia'daki bir kalede savaştılar. Ahuramazda bana yardım etti; Ahuramazda'nın lütfuyla benim ordum isyancı ordusunu tamamen bozguna uğrattı. Savaş Thûravâhara ayının on sekizinci günü gerçekleşti (MÖ 30 Mayıs 521) (DB. col. II. 27).

Kral Dareios der ki: Asiler üçüncü defa toplandılar ve Dâdarşi ile savaşmak için ilerlediler. Armenia'da U[yam]â denen bir kalede savaş yaptılar. Ahuramazda bana yardım etti; Ahuramazda'nın yardımıyla ordum bu isyancıları tamamen bozguna uğrattı. Thâigarcîş ayının dokuzuncu gününde (MÖ 20 Haziran 521) savaş yaptılar. Sonra Dâdarşi ben Media içlerine gelene kadar Armenia'da beni bekledi (DB. col. II. 28).

Kral Dareios der ki: Persli kölem Vaumisa'yı Armenia'ya yolladım ve ona dedim ki: ‘Git ve beni tanımayan isyan içinde olanları mahvet’. Sonra Vaumisa harekete geçti. O, Armenia içlerine geldiğinde isyancılar toplandılar ve savaşmak için Vaumisa'ya karşı ilerlediler. I[zat]â denilen Assyria'da bir yerde savaştılar. Ahuramazda bana yardım etti; Ahuramazda'nın yardımıyla ordum isyancı ordusunu tamamen bozguna uğrattı. Savaş Anâmaka ayının on beşinci gününde (MÖ 31 Aralık 522) yapıldı (DB. col. II. 29).

¹⁴³ DB. col. I. 13; Hdt. III. 67; III. 70-76; III. 78-79. Dareios'un kral olması ve seyis Oibares'in Dareios'a yardımı hakkında bkz. Hdt. III. 85-86.

¹⁴⁴ İsyan edenler için bkz. DB. col. I. 16-19; col. II. 20-35; col. III. 36-50; col. IV. 51-63.

Kral Dareios der ki: İsyancılar Vaumisa'ya karşı savaşmak için ikinci defa toplandılar. Autiyâra denen Armenia'daki bir yerde savaştılar. Ahuramazda bana yardım etti; Ahuramazda'nın lütfuyla ordum isyancı ordusunu tamamen bozguna uğrattı. Savaş Thûravâhara ayının sonunda (MÖ 11 Haziran 521) yapıldı. Sonra Vaumisa ben Media içlerine gelene kadar Armenia'da bekledi (DB. col. II. 30).

Kral Dareios der ki: Ben Persia ve Media'da iken Babylonialılar ikinci defa bana isyan etti. Haldita'nın oğlu olan Arakha adındaki bir Armenialı Babylon'da isyan etti. Dubâla denilen bir yerde halka: 'Ben, Nabonidos'un oğlu Nebukhadnezzar'ım' diyerek yalan söyledi. Sonra Babylonialılar bana isyan etti ve Arakha'nın safına geçti. Arakha Babylon'u aldı ve Babylon'da kral oldu (DB. col. III. 49).

Kral Dareios der ki: Sonra Babylon üzerine bir ordu gönderdim. Vindafranâ [Intaphrenes] adındaki Persli kölemi onların başına lider olarak atadım ve böylece onlara: 'Git ve beni tanımayan Babylonialı sürüyü cezalandır!' dedim. Sonra Vindafranâ ordusuyla birlikte Babylon üzerine yürüdü. Ahuramazda bana yardım etti. Ahuramazda'nın lütfuyla Vindafranâ Babylonialıları bozguna uğrattı ve [insanları benim tarafıma geçmeye ikna etti]. [Markâzanaş] ayının yirmi ikinci gününde (27 Kasım 521) kendine Nebukhadnezzar diyen Arakha ve onun iş birlikçileri yakalandı ve zincire vuruldu. Sonra bir karar verdim: 'Arakha ve onun yandaşları Babylon'da çarpiha gerilsin!' (DB. col. III. 50)."

İsyanların detayları tam olarak bilinmemekle birlikte Armenia'ya yapılan beş sefer sonucunda bölgenin ancak itaat altına alınabildiği anlaşılmaktadır. Bu seferlerden ilkinde Dareios, belki de Armenia coğrafyasını ve bölgede yaşayan halkı iyi tanıdığından Armenialıların üzerine Dâdarşi adlı Armenialı komutanını göndererek ondan isyanı bastırmasını istemiştir. Dâdarşi Armenia'ya geldiğinde asilerle Thûravâhara ayının sekizinci gününde (MÖ 20 Mayıs 521), [Zuzza] denilen yerde savaşarak onları bozguna uğratmıştır (DB. col. II. 26). Fakat isyan tam olarak bastırılmadığı gibi diğer yerleşim birimlerine sıçramıştır. Armenia'da Tigra denilen bir kalede Dâdarşi ile Armenialılar arasında Thûravâhara ayının on sekizinci (MÖ 30 Mayıs 521) gününde ikinci bir savaş daha gerçekleşmiştir. Bu savaş da Armenialıların bozgunu ile sonuçlanmıştır (DB. col. II. 27). Bir diğer savaş ise Thâigarciş ayının dokuzuncu gününde (MÖ 20 Haziran 521) Armenia'da U[yam]â denen bir kalede meydana gelmiş ve Armenialı asiler Dâdarşi tarafından tekrar bozguna uğratılmışlardır¹⁴⁵.

¹⁴⁵ DB. col. II. 28. Ayrıca bkz. Demir, 2014: 193-194.

Yukarıdaki bilgilerden, ilk savaş haricindeki diğer savaşların tahkimli mevkilerde yapıldığı anlaşılmaktadır. Armenialılar güçlü Pers ordusu karşısında genel olarak kendi kalelerine çekilmeyi ve burada bir savunma savaşı yapmayı uygun görmüşlerdir. Fakat tüm uğraşlarına rağmen Dâdarşi ile yaptıkları savaşları kaybetmişlerdir. Persler savaşlardan galibiyetle ayrılırlar da I. Dareios'un komutanlarının Tigra ve [Zuzza] kalelerinden başka bir yeri itaate zorladığı ya da ele geçirdiğine dair bir bilgi bulunmamaktadır. Adı geçen mevkilerin, I. Dareios döneminde Armenialıların yaşadığı stratejik bölgelerdeki önemli kalelerden olması muhtemeldir. Tigra'da yapılan savaş ya [Zuzza]'da yapılan savaşın devamı ya da farklı bölgelerde ve birbirinden kopuk yaşayan Armenialıların bölgesel ayaklanmalarından biri olabilir. Tarafların on gün arayla karşı karşıya gelmesi Armenia'da direnişin devam ettiğini göstermektedir. Diğer yandan Armenialıların kalelerinin tamamen yerle bir edildiğine ya da liderlerinin ele geçirildiğine dair herhangi bir bilgiye rastlanılmaması Perslerin bu zor coğrafyada hâkimiyeti sağlayıp sağlayamadığı konusunu belirsiz bırakmaktadır. Bu savaşlar esnasında Pers komutanına dışardan bir destek gelip gelmediği de bilinmemektedir. Fakat Dâdarşi, I. Dareios gelene kadar bölgede ordugâh kurarak bir müddet Armenia içlerinde beklemiş ve sükûneti sağlamıştır. Dâdarşi'nin Armenia'daki zaferleri belki de ona Baktria'nın yöneticiliğini getirmiştir¹⁴⁶.

Dâdarşi'nin seferlerinin Armenialıları itaate zorlama noktasında sonuçsuz kaldığı anlaşılmaktadır. Öyle ki I. Dareios, Vaumisa adlı komutanını da Armenia'da çıkan isyanı bastırmakla görevlendirmiştir. I[zat]â/Izala? denilen Assyria'da bir yerde, Anâmaka ayının on beşinci gününde (MÖ 31 Aralık 522) yapılan savaşla ve Thûravâhara ayının sonunda (MÖ 11 Haziran 521) Autiyâra denen Armenia'daki bir kale civarında yapılan iki savaşla isyancı Armenialılar tamamen bozguna uğratılmışlardır (DB. col. II. 29-30).

Bu savaşlara I. Dareios'un bizzat katılıp katılmadığı bilinmemektedir. Fakat anlaşıldığı üzere I. Dareios Armenia'ya sonradan gelmiştir¹⁴⁷. Öte yandan Pers

¹⁴⁶ Behistun Kitabesi'nde Margia'da çıkan isyanı bastırmakla görevlendirilen Baktria yöneticisi olan Dâdarşi adındaki bir Persli komutandan bahsedilmektedir. Bkz. DB. col. III. 38.

¹⁴⁷ DB. col. II. 30. I. Dareios aynı anda birçok halkla savaşmak zorunda kaldığından bazen bizzat kendisi bazen de komutanları aracılığıyla isyanları bastırma yoluna gitmiştir. Armenia'ya da isyanlar

saldırılarına direnen Armenia yöneticilerinin kimler olduğuna da kitabede rastlanılmamaktadır. Sadece I. Dareios'un bölgeye komutanlarını gönderip ilk olarak MÖ 31 Aralık 522'de I[zat]â/Izala'ya,¹⁴⁸ MÖ 20 Mayıs 521'de [Zuzza]'ya, MÖ 30 Mayıs 521'de Tigra'ya,¹⁴⁹ MÖ 11 Haziran 521'de Autiyâra'ya,¹⁵⁰ MÖ 20 Haziran 521'de Uyâma'ya saldırılarda bulunduğu görülmektedir. Bu noktada Izala, [Zuzza] ve Tigra'nın Persia sınırlarına yakın yerleşimler olabileceği, buradaki isyanların bastırılarak Armenia'nın daha iç kesimlerine Pers ordusunun ilerlediği söylenebilir.

Izala isyanından da anlaşılacağı üzere Armenialıların sadece Armenia bölgesinde değil, I. Dareios'a karşı isyan devam ederken Persia'nın çeşitli bölgelerinde de yönetimi ele geçirmek suretiyle I. Dareios'a karşı ayaklandığı anlaşılmaktadır. Örneğin I. Dareios, Persia ve Media'daki isyanlarla uğraşırken bunu fırsat bilen Haldita'nın oğlu Arakha denilen bir Armenialı Babylonia'da isyan etmiştir. Hatta kendisini halka "Nabonidos'un oğlu Nebukhadnezzar" olarak tanıtarak Babylonia halkının desteğini almış ve krallığını ilan etmiştir (*DB. col. III. 49*). Neticede Markâzanaş ayının yirmi ikinci gününde (27 Kasım 521) kendine Nebukhadnezzar diyen Arakha ve onun iş birlikçileri yakalanıp öldürülmüş, isyan bastırılmıştır (*DB. col. III. 50*). Anlaşıldığı üzere Arakha'nın isyanı ilk aşamada başarılı olmuş, bu başarı bir süreliğine de olsa ona Babylonia tahtını getirmiştir. Ancak duruma el atan Pers kralı I. Dareios, Arakha ve yandaşlarını yakalatarak çarmıha gerdirtmiştir. Sonuçta da isyanlar bastırılarak Armenia'da MÖ 521 yılı itibariyle Pers nüfuzu tesis edilmiştir.

Behistun Kitabesi'ne (*DB. col. IV. 52*) göre, I. Dareios kral olduktan sonra on dokuz savaş yapmış dokuz kralı yenmiştir. Yendiği krallar arasında Armenialı bir kral bulunmamaktadır. Kitabede sadece Babylonia'da isyan eden Armenialı Arakha denilen bir kişiden bahsedilmektedir. Bu durum Armenia bölgesinin I. Dareios

bastırıldıktan sonra gelerek bölgede çeşitli tedbirler aldıktan sonra diğer isyancı halkların üzerine seferlerine devam etmiş olmalıdır (Bkz. *DB. col. II. 31 vd*).

¹⁴⁸ Izala bölgesi, Tur Abdin Dağ sırasının doğu kısmında yer almaktadır. Nusaybin ve İdil arasında güneydoğu sert kayalık yokuş olup, modern haritalarda Dibek Dağı olarak görünmektedir (Demir, 2014: 194).

¹⁴⁹ Tigra, muhtemelen Yukarı Tigris (Dicle) Vadisi'nde bir yerleşimdir (Demir, 2014: 194).

¹⁵⁰ Antik kaynaklarda Tyare olarak karşımıza çıkan yer, muhtemelen Tur Abdin (Mardin Platosu)'nın hemen doğusundan Tigris (Dicle) nehri boyunca kuzeye, Assyria'dan Armenia içlerine doğru geçiş bölgesidir (Demir, 2014: 194).

zamanında ayrı bir satraplık olmadığını ve Media Satraplığı içine dâhil edilmiş olabileceği görüşünü kuvvetlendirmektedir. Nitekim Armenia bölgesinin birkaç bölgeyle birlikte on üçüncü satraplık altında vergilendirilmesi bu görüşü desteklemektedir¹⁵¹.

I. Dareios, ülkede çıkan isyanları bastırdıktan sonra birtakım düzenlemeler yapmıştır. Mag'in tahrip ettiği tapınakları halk için yeniden onarıp, evleri, sürüleri ve otlakları yeniden düzenlemiştir. Persia, Media ve diğer bölgelerin halklarını kendi yerlerine yerleştirerek ellerinden alınmış yerleri eskisi gibi düzenlemiştir (*DB. col. I. 14*). Herodotos'a (III. 88) göre, Araplar dışında bütün Asia ulusları, Kyros'un aldığı ve Kambyses'in genişlettiği topraklarla beraber onun hükmü altına girmiştir. Hükmü altında olan ülkelerden biri de Armenia'dır¹⁵². I. Dareios başa geçtiğinde, ülkeyi yirmi satraplığa ayırmış, hepsinin başına bir satrap atayarak uyruğunda bulunanları ırklarına göre bölmüş, her birine vergiler salmış, bu ayırımı yaparken kimi zaman komşu olanları birleştirdiği gibi kimi zaman da sınır komşusunu atlayıp daha uzakta kalan bir ulusu şu ya da bu ırka bağladığı olmuştur¹⁵³. Herodotos (III. 93), I. Dareios'un Paktykeslerin, Armenialıların ve Pontos Eukseinos'a kadar olan bölgeleri içeren toprakları on üçüncü satraplık olarak düzenlediğini belirtir¹⁵⁴.

I. Dareios ölünce yerine oğlu I. Kserkses (MÖ ca. 486-465) geçmiştir¹⁵⁵. I. Kserkses, Mısır'da çıkan isyanı biran önce bastırmak ve Hellas'a karşı bir sefer yapmak için

¹⁵¹ Armenia Satraplığı, kuzeyde yukarı Arakses (Aras), güneyde yukarı Tigris (Dicle) ve Botançayı arasındaki Euphrates (Fırat) ve Tigris havzalarını içeriyordu (Günaltay, 1951: 566).

¹⁵² Pers kralı I. Dareios'un egemenliği altında bulunan diğer ülkeler şunlardı: Persia, Susiana, Babylonia, Assyria, Arabia, Mısır, Deniz'deki adalar, Sparta, Ionia, [Media], Armenia, Kappadokia, Parthia, Drangiana, Aria, Khorasmia, Baktria, Sogdiana, Gandara, Skythia, Sattagydia, Arakhosia ve Maka; hepsi toplamda 23 ülke idi (Bkz. *DB. col. I. 4*).

¹⁵³ Hdt. III. 90; *DB. col. I. 7*. Persepolis Apadanasi'nın kuzey ve doğu taraflarındaki merdivenlerinde ortaya çıkarılmış olan, Akhaimenid İmparatorluğu bünyesindeki halkları temsil eden 23 heyetin kabul edilmesini yansıtan kabartmalarda diğer halkların heyetleri gibi Armenia (III. heyet) delegasyonunu oluşturan insanların fiziksel görünüşleri, başlıkları, kıyafetleri betimlenmiştir. Üç kişiden oluşan Armenia heyetine bir Pers-Elam karışımı giyinmiş bir saray muhafızı eşlik etmektedir. Ayrıca Armenia heyeti beraberinde Büyük krala hediye olarak verilmek üzere bir at ve grifon kulplu güzel bir metal kap götürmektedirler (Dönmez, 2016: 100-103).

¹⁵⁴ XIII. satraplıktan Pers Krallığı'na her yıl 400 *talanta* geliyordu. Vergiler ve krala verilen sunular için bkz. Hdt. III. 93; III. 97. Armenialılar, krala verilmek üzere vergi olarak binek hayvanları da yetiştirmektedirler. Strabon (XI. 14. 9 c 530) bu konuyla ilgili olarak Armenia satrapının her yıl Güneş Tanrısı adına düzenlenen festival, Mithrakina zamanında Pers kralına verilmek üzere 20 bin yavru at gönderdiğinden bahsetmektedir.

¹⁵⁵ Hdt. VII. 4.

Pers ileri gelenlerinin katıldığı savaş meclisini toplamıştır¹⁵⁶. Burada alınan kararlar neticesinde Hellas'a yapılacak sefer için hazırlıklar yapılmıştır. Ona tâbi olan halklardan bazıları kara ordusu hazırlamış, bir kısmı süvarilerin yiyeceğini tedarik etmiş, başkaları da asker, at ve gemi temini ile yükümlü tutulmuşlardır (Hdt. VII. 20-21). Herodotos'un (VII. 40) bildirdiğine göre, I. Kserkses'in ordusu her ırktan ayırım yapılmadan toplanmış karmakarışık savaşçılardan oluşmuştur. Bu süreçte Armenialıların da I. Kserkses'in seferine katılmış ya da destek vermiş oldukları görülmektedir. Buna göre, Phrygialılar gibi Armenialıların da Pers kralı I. Dareios'un kızlarından biriyle evli olan Pers generali Artokhmes'in emri altında oldukları bilinmekle birlikte, Armenialı yerel bir idarecinin kontrolünde savaşa katıldıklarına dair herhangi bir iz bulunmamaktadır¹⁵⁷. Dolayısıyla bu durum Armenia'nın satraplık konumunu devam ettirdiğinin bir kanıtıdır. Öte yandan Armenialıların savaşa ne şekilde destek verdiklerine dair kaynaklar suskunluğunu korusa da onların piyade ve özellikle atlı birliklerle I. Kserkses'in ordusuna katılmış olmaları muhtemeldir¹⁵⁸.

Herodotos (VII. 62), I. Kserkses'in Hellas seferine katılan ulusları sayarken Medialıların başında Tigranes adında bir Akhaimenid'ten bahsetmektedir¹⁵⁹. Söz konusu Tigranes'in aşağıda belirtileceği üzere Ionia'daki birliklerin başına getirilecek kişi olma ihtimali yüksektir. Burada Herodotos'un Tigranes'i bir Akhaimenid olarak zikretmesi önemlidir. Zira bahsi geçen kişinin Armenialıların lideri olan Tigranes mi, yoksa aynı adı taşıyan bir başka kişi mi olduğu belirsizdir. Diğer yandan eğer Tigranes gerçekten bir Akhaimenid ise ve daha sonradan Armenia'nın başına yönetici olarak atandıysa onun Armenia'nın yerel bir yöneticisi değil de Persia kökenli, Pers kraliyet ailesi ile bağları olan biri olduğu durumu ortaya çıkmaktadır. Çünkü Kyros'un ölmeden önce Armenia idaresini küçük oğlu Smerdis'e verdiği ve kontrolün doğrudan Pers kraliyet ailesi eliyle sağlandığı bilinmekle birlikte Smerdis sonrasında ne Pers kralları I. Dareios ne de I. Kserkses

¹⁵⁶ Hdt. VII. 8-10; Dion. Hal. *ant.* IX. 1. 1.

¹⁵⁷ Hdt. VII. 73; Dönmez, 2016: 12.

¹⁵⁸ Armenialılar hem hafif zırhlı hem de ağır zırhlı olarak yaya ve at üzerinde savaşmışlardır. Bkz. Strab. XI. 4. 4 c. 502; XI. 14. 9 c. 529.

¹⁵⁹ Tigranes'in I. Kserkses'in amcası olan Artabanos'un oğlu olduğu görüşüne dair bkz. Macan, 1908: 391.

dönemlerinde kaynaklarda Armenia'yı yönettiği belirtilen bilinen yerel bir yönetici adına rastlanılmamaktadır. Yine Herodotos'un Akhaimenid olarak bahsettiği Tigranes, eğer Pers kralı I. Kserkses döneminde Armenialıları yönetmekle görevlendirilmiş olan bir yönetici ise Herodotos belki de kendisine uzak bir coğrafya olan Armenia'dan bihaber olduğu için Tigranes'i Armenialı değil de Akhaimenid olarak tanımlama yoluna gitmiş olabilir. Bu aşamada Herodotos'un anlatısına güvenilirse aşağıda belirtileceği üzere Ionia'yı koruma görevini üstlenen Tigranes'in Persia kökenli bir yönetici olduğu ileri sürülebilir. Ancak Pers kralı Kyros'un Babylonia seferine katılan ve Armenia'nın başına yönetici olarak gönderilen Tigranes'le Herodotos'un bahsettiği kişinin aynı kişi olma ihtimali de vardır. Nitekim bu seçenek daha ağır basmaktadır. Çünkü kaynaklarda açıkça belirtilmiş olmasa da merkezi otoriteye karşı bağlılığını kanıtlamış olan Tigranes, Kyros döneminden sonra da mevcut statüsünü devam ettirmiş ve savaşlardaki tecrübesine bağlı olarak da Pers kralı I. Kserkses'in Hellas seferine katılarak savaşta önemli bir vazife üstlenmiş olması ihtimal dâhilindedir.

I. Kserkses'in Hellas'ı ele geçirme düşüncesi, Hellenlerin Plataia Savaşı'nda (MÖ 479) Perslere ağır bir darbe vurmasıyla büyük bir yara almıştır¹⁶⁰. Artık Hellenler saldırıya, Persler ise savunmaya geçmişlerdir. Hellenlerin ilerleyişi karşısında Persler, kendilerini savaş konusunda yeterli görmediklerinden destek almak üzere Mykale (Samsun) Burnu'ndaki kara ordusunun yanına çekilmeye başlamışlardır. Burada I. Kserkses tarafından Ionia'yı koruma görevi verilmiş altmış bin kişilik ordunun başında, Pers ileri gelenlerinin içinde dış güzelliği ve iriliği ile ön plana çıkan Tigranes de bulunmaktadır¹⁶¹. Tigranes'in¹⁶² Ionia'yı korumakla görevlendirilen ordunun başına getirilmesi, onun Pers sarayında önemli görevlere getirildiğinin bir göstergesidir. Diğer yandan eğer burada bahsi geçen Tigranes, yukarıda belirtildiği gibi Kyros'un Babylonia seferine katılan Tigranes ise o sıralarda yetmiş yaşının üzerinde olmalıdır ki savaşlardaki tecrübesi ve Pers kralına olan

¹⁶⁰ Bkz. Hdt. IX. 63; 66; 81.

¹⁶¹ <άνηρ> κάλλει καὶ μεγάλῃ: ὑπερφέρων Περσέων (Hdt. IX. 96). Herodotos'un (VII. 187) bu tâbiri Pers kralı I. Kserkses için de kullandığı görülür. Belkide Herodotos aynı nitelemeyi Tigranes için de kullanarak onun Pers idari-askeri sistemindeki konumunu vurgulamak istemiştir.

¹⁶² Herodotos (VII. 62)'da άνηρ Ἀχαιμενίδης olarak anılan Tigranes eğer doğruysa Medes'lerin ἄρχων (arkhon)'uydu. Şimdi ise Ionia'da ὁ τοῦ πεζοῦ στρατηγός (piyadelerin komutanı) olarak görev yapmaktaydı. Bkz. Hdt. IX. 96.

sadakati Ionia'daki büyük bir ordunun komutasının ona verilmesine yol açmış olabilir. Neticede MÖ 479 yılında Mykale'de, Hellenlerin saldırılarına bir müddet dayanabilen Tigranes ve askerleri, kalelerine doğru çekilmeye çalışsalar da bozguna uğrayan Perslerin çoğu kaçmaya başladığı için savaş alanında tek başlarına kalmışlardır. Bu nedenle Herodotos'un (IX. 102) anlatısına göre de çok geçmeden deniz birliklerinin komutanları Artayntes ve Ithamitres'in kaçmasıyla yalnız kalan Mardontes ve kara birliklerinin komutanı Tigranes burada çarpışarak ölmüştür.

Sonuç olarak MÖ VI. yüzyılın sonlarından MÖ V. yüzyılın başlarına kadar olan süreçte Armenia bölgesinde neler yaşandığı ve yönetimde kimler olduğuna bakıldığında: Kaynaklarda ilk Armenia yöneticisinin kim olduğu belirsizliğini korumakla birlikte Ksenophon'dan (Kyr. III. 1. 43) öğrenildiği kadarıyla, Armenia kralının oğlu olan Tigranes'in, Büyük Kyros'un yanında önemli görevlerde bulunarak Armenia'yı yönettiği, Kyros öldükten sonra oğulları arasında yapılan paylaşımda Smerdis'in Armenia'nın yönetimini üstlendiği söylene de Tigranes'in yine Smerdis'in emri altında görevini sürdürmüş olma ihtimali yüksektir. Bu noktada Ksenophon'un tarihi roman üslubunda yazılan *Kyrou paedia* adlı eserine güvenilirse, Armenia'nın yaklaşık olarak MÖ VI. yüzyılın son çeyreğinde bir satraplık olarak düzenlendiği anlaşılmaktadır¹⁶³. Armenia, satraplık olarak Pers idari sisteminin bir parçası haline getirildikten sonra otorite boşluğunu fırsat bilen Armenialılar sık sık ayaklanmışlardır. Nitekim Pers kralı II. Kambyzes öldükten sonra çıkan isyanlarda Armenia halkı mevcut otoriteye başkaldırmış - lakin bu isyan döneminde Tigranes'in mi, yoksa başka birinin mi Armenia tahtında oturduğu bilinmiyor - isyanlar ancak Pers kralı I. Dareios döneminde bastırılmış ve bölgede idari düzenlemeler yapılmıştır.

Yapılan idari düzenlemeler sonucunda Armenia tahtının yerel bir yöneticiye mi bırakıldığı ya da doğrudan Persia kralı tarafından mı yönetildiği belirsizliğini korumaktadır. Bu belirsizlik Herodotos'ta ilk defa karşımıza çıkan, Akhaimenid

¹⁶³ Doğu Anadolu Yaylası'nda etnik kimlik oluşturmaya başlamış arkaik Ermeni halkının devlet ya da krallık kurma ve oluşturma girişimleri oldu ise, bunlarla ilgili tarihsel kayıtlar ile maddi kültür unsurlarının bugüne değin bir şekilde fark edilmesi ya da açığa çıkması gerekirdi (Dönmez, 2016: 20). Dolayısıyla arkeolojik veriler de dikkate alındığında daha erken dönemlerde Armenia'da bağımsız bir siyasi oluşumun vücut bulmadığı ileri sürülebilir.

olarak adlandırılan ve I. Kserkses döneminde Ionia'daki kara kuvvetlerinin başında bulunan Tigranes'le bir nebze de olsa giderilmektedir. Çünkü bu kişinin Ksenophon'un bahsettiği Kyros'un av arkadaşı olan Tigranes'le aynı kişi olma olasılığı yüksektir. Dolayısıyla Tigranes, Kyros döneminden sonra da Armenia'yı yönetmeye devam etmiş, muhtemelen I. Dareios'un yaptığı idari düzenlemeler sonrasında da görevini sürdürdürmüş ve şimdi de Pers kralına sadakati, savaşlardaki deneyimi nedeniyle I. Kserkses tarafından Hellas seferi sırasında Ionia'daki kara ordularının komutanı olarak görevlendirilmiştir. Fakat Tigranes çok geçmeden, Herodotos'un (IX. 102) bildirdiği üzere MÖ 479 yılı civarında Hellenlere karşı giriştiği bir seferde ölmüştür.

I. Kserkses'ten (MÖ ca. 486-465) Pers kralı II. Dareios (MÖ 424-405) dönemine kadar olan süreçte daha önce de belirtildiği üzere, antik batı kaynaklarının ilgisi muhtemelen Peloponnesos Savaşları'na yöneldiğinden kaynaklar Armenia konusunda sessiz kalmaktadır. Bu nedenle Armenia'daki yaklaşık elli yıllık bu dönem hakkında çok fazla bilgi yoktur¹⁶⁴. Kaynaklardaki suskunluk, MÖ V. yüzyıl sonlarına doğru bozulmakta ve Armenia'da neler olup bittiğine dair bilgiler tekrar karşımıza çıkmaktadır. Buna göre, Pers kralı II. Dareios Nothos (MÖ 424-405) döneminde Armenia satraplığı yapan III. Hydarnes'in (MÖ? ca.-405) kızı Stateira'yı¹⁶⁵ ileride Pers kralı olacak II. Artakserkses Mnemon (MÖ 405-359) ile evlendirdiği ve bu evlilikten doğan Rhodogoune adlı kızlarını da "Kral'ın Gözü" [βασιλέως ὀφθαλμός] Artasyras'ın oğlu olan Orontes'e¹⁶⁶ muhtemelen Pers kralına bağlılığı ve sadakatinden ötürü, verdikleri bilinmektedir¹⁶⁷. Dolayısıyla MÖ V. yüzyıl sonlarında Armenia'daki yönetim ile Pers kralî ailesi arasında bir evlilik

¹⁶⁴ Bournoutian (2011: 30), bu dönemde Armenia idaresinin yerel satraplara bırakıldığını ve Akhaimenidler ile Armenialılar arasında barış ortamının hâkim olduğunu söyler.

¹⁶⁵ Stateira, Pers kralı II. Artakserkses'in eşi ve Pers ileri gelenlerinden olan Hydarnes'in kızı idi. Pers kralı II. Dareios, Stateira'nın da mensup olduğu önemli soylu ailelerle yakın ilişkiler kurma niyetiyle kızı Amestris'i, Stateira'nın erkek kardeşi Teritukhmes'e verdi. Teritukhmes, üvey kız kardeşlerinden birine tutkun olduğundan kralın kızı ile ilgilenmedi. Teritukhmes'in bu davranışı yüzünden Hydarnes'in çocukları öldürüldü. Stateira, Artakserkses'in kraldan ricası ile hayatta kalabildi. II. Artakserkses MÖ 404 yılında tahta çıktıktan sonra Stateira, sarayda etkili olabilmek için elinden geleni yaptı (Sina, 2010: 139, dn.10). Ayrıca bkz. Wiesehöfer, 2002: 56; 66-67.

¹⁶⁶ Strabon (XI. 14. 15 c. 532), Orontes'in Hydarnes'in soyundan geldiğini ifade eder. Orontes, adı Perslerle ilişkilendirilmektedir. Buna göre, Orontes/Eruand kelimesi Pers dilinde güçlü anlamına gelen *arvand*'dan gelmektedir (Bozkuş-Küçükler, 2011: 50).

¹⁶⁷ Plut. *Artaks.* 12; Lang, 2006: 506; Schmitt, 2002; Balcer, 1977: 257-258; Bournoutian, 2011: 27-28. Hydarnes ve satraplığı için ayrıca bkz. Wiesehöfer, 1978: 172; Klinkott, 2005: 49.

bağıyla Armenia-Persia arasındaki diplomatik ilişkiler sağlamlaştırılmaya çalışılmıştır.

İKİNCİ BÖLÜM

MÖ IV. - MÖ III. YÜZYILDA ARMENİA: ORONTİD HANEDANLIĞI

Birçok ülkede antik Armenia bölgesi tarihi üzerine çalışmalar yürütülürken ülkemizdeki çalışmalar daha çok 20. yüzyıl başları ile sınırlı kalmış, ideolojik bir çerçeveden bakıldığı için erken dönem Armenia tarihine dair kapsamlı bir çalışma yapılmamıştır. Bu bağlamda ülkemizde Orontidler hakkında M. Demir'in *Yeni Türkiye* dergisinin Ermeni Özel Sayısı'nda yayınlanan "MÖ VI.-IV. Yüzyıllar Arasında Pers-Armenia İlişkileri ve Armenia Orontid Hanedanlığı" adlı makalesi, yurtdışında C. Toumanoff'un "The Orontids of Armenia", *Studies in Christian Caucasian History* ve M. Facella'nın "La Dinastia Degli Orontidi Nella Commagene Ellenistico-Romana", *Studi Ellenistici* XVII adlı çalışma bu konuda yapılan araştırmalardan sadece birkaçıdır.

Orontidler hakkında Türkiye'deki literatür eksikliğinin giderilmesi, Armenia'daki yerel hanedanların ne zaman ortaya çıktığı, hanedanların merkezi devletle olan ilişkileri, Armenia-Persia ve Armenia-Makedonia ilişkilerinin boyutu ve ne zaman başladığının saptanılması, MÖ VI.-MÖ IV. yüzyıllarda Armenia'nın siyasi durumunun ortaya konulması temel problemimizdir. Burada en eski tarihten başlayıp Armenia'daki yöneticilerin vassallık ya da bağımsızlık statüleri tartışılıp, büyük güçlerin Armenia coğrafyası etrafında şekillenen politikalarının neler olduğu saptanmaya çalışılacaktır.

2. 1. Kounaksa Savaşı (MÖ 401) Sırasında Armenia: Satrap Orontes ve Tiribazos

Armenia ile ilgili bilgiler Pers kralı II. Dareios Nothos (MÖ ca. 424-405) döneminden itibaren oğlu genç Kyros'un Persia'ya düzenlediği sefer sırasında yoğunluk kazanmaktadır. Buna göre, II. Dareios Nothos'un büyüğü Artakserkses,

küçüğü Kyros adında iki çocuğu bulunmaktadır¹⁶⁸. II. Dareios, hastalanıp yaşamının sonuna yaklaştığını hissedince iki çocuğunun da yanında olmasını istemiştir. Büyük oğlu o sırada yanındadır. Kyros'u ise daha önce satrap olarak atadığı Sardeis'ten çağırtmıştır¹⁶⁹. Bir süre sonra II. Dareios ölmüş ve yerine oğlu II. Artakserkses Mnemon (MÖ ca. 405-359) geçmiştir. Pers tahtında değişiklik yaşandığı sırada Pers ileri gelenlerinden Tissaphernes, Kyros'u kardeşi Pers kralı II. Artakserkses Mnemon aleyhinde planlar yapmakla suçlamıştır. Bunun üzerine annesi Parysatis'e sığınan Kyros, annesinin gayretleriyle suçlamalardan aklanmıştır. Kardeşi tarafından itibarsızlaştırılan Kyros, annesi Parysatis'in kraldan ricacı olmasıyla eski eyaletine, Sardeis'e geri gönderilmiştir¹⁷⁰. Kyros böyle bir tehlike yaşamış olmanın ve aşağılanmanın etkisiyle, geri döndüğünde artık kardeşine bağımlı olmak istemediği gibi, eğer başarabilirse onun yerine kral olmayı arzulamıştır¹⁷¹. Bunun üzerine genç Kyros, emrindeki kuvvetler ve paralı askerlerin yardımıyla tahtı ele geçirmek amacıyla MÖ 401 yılında Sardeis'ten Persia'ya doğru yola çıkmıştır¹⁷².

Kyros, Persia'ya doğru ilerlerken kaynaklarda ilk defa karşımıza Orontes¹⁷³ adlı biri çıkmaktadır. Orontes'in ailesi hakkında çok az şey bilinmektedir ve aslında hayatının

¹⁶⁸ Pers kralı II. Dareios'un Artakserkses ve Kyros'tan başka çocukları da vardı. II. Artakserkses, kral olmadan önce Arsikas adıyla biliniyordu. Bkz. Plut. *Artaks.* 2-3.

¹⁶⁹ Bkz. Ksen. *anab.* I. 1. 1-2; Plut. *Artaks.* 2. 2. Krş. Ksen. *Hell.* II. 1. 13-14.

¹⁷⁰ Ksen. *anab.* I. 1. 3; Plut. *Artaks.* 2. 3. Ktesias, Orontes adlı biriyle, kraliçe Parysatis'le ilişkisinin olduğuna dair hadım Satibarzanes tarafından çıkarılan dedikodu sonucu Orontes'in öldürüldüğünü anlatmaktadır. Bkz. Phot. *Bibl.* 72 43b 3 – 44a 19 'Ktesias'.

¹⁷¹ Ksen. *anab.* I. 1. 4; Plut. *Artaks.* 3. 5.

¹⁷² Bkz. Ksen. *anab.* I. 2. 5-7; I. 2. 20-21; *Hell.* III. 1. 1-2; Plut. *Artaks.* 6. 1-4; Phot. *Bibl.* 72 43b 3 – 44a 19 'Ktesias'. Ksenophon (*anab.* I. 7. 10), Kyros'la birlikte harekete geçen ordu sayının yüz bin civarında olduğunu söyler.

¹⁷³ Orontes adı İran kökenlidir. Aurand/aurant (kudretli, büyük, kahraman) kelimesinden türemiştir. Pehlevice'deki aruand kelimesi ile bağlantılıdır. Ermenice şeklinde *Eruand*, *Arawan* olarak görülmekte ve Hellençe'ye Ἀράτος, Ἀρδοά(ν)της, Ἀροάνδης, Ἀρταόντης, Ἀρτάπανος, Ἀρτάνης, Ἀρυάνδης, Ἐβρόντης, Ὀροάνης, Ὀρυάνδ(ρ)ης, Ὀρόντας, Ὀρόντης gibi çeşitli şekillerde çevrilmiştir. Toumanoff, 1963: 278; Krş. *FGrHist* III C 1 688 F 14 (36-42) 'Ktesias'= Phot. *Bib.* 72. 40a5-41b 37 'Ktesias'. Aksi görüş için bkz. Osborne, 1973: 521. MÖ 64-38 yılları arasına tarihlenen ve ataları arasında gördüğü Artasyras oğlu Orontes'in heykelinin kral Antiokhos tarafından dikilmesini içeren bir Kommagene yazıtında Artasyras oğlu Orontes'in Pers kralı Artakserkses'in kızı olan Rhodogoune'nin kocası olduğu açıkça belirtilmiştir, bkz. *IGL.Syr.* 1, no. 3 = *OGIS* no. 392 (sat. 10-15) Ἀροάνδην Ἀρτασοῦρα τὸν γαμήσαντα βασιλίσσα[ν] [Ῥο]δ[ο]γούνην τὴν βασ[ι]λέως [βα]σιλέων μεγάλου Ἀρτα]ξέρξου τοῦ κ[α]ὶ Ἀρσάκου(?) θυγατέρα. *IGL.Syr.* 1 no. 17 = *OGIS* no. 391 (sat. 7-10) Ἀροάνδην Ἀρτασοῦρα τὸν γαμήσαντα βασιλίσσαν Ῥοδογούνην τὴν Ἀρταξέρξου θυγατέρα. krş. *IGL.Syr.* 1 no. 16 (sat. 7) Ἀρτασοῦρα]ν τὸν Ἀρο]άνδου. Orontes için ayrıca bkz. Ksen. *anab.* II. 4. 8; II. 5. 40; III. 4. 13; III. 5. 17; IV. 3. 4; Plut. *Artaks.* 27. 4; Klinkott, 2005: 54. Orontes, MÖ 401 yılında Armenia satrabı olmasına rağmen daha sonra Mysia satraplığına getirilmişti (Diod. XV. 90. 3; 91. 1; Pomp. Trog. *prolog.* 10).

ilk dönemlerine ait bilgilere ve Armenia'nın MÖ V. yüzyıl sonlarındaki sosyal ve siyasi durumuna dair izlere Ksenophon'un *Anabasis* adlı eserinde rastlanılmaktadır. Kyros'un, Persia'ya yaptığı seferin detaylarının anlatıldığı eserde Orontes'in kimliğine dair aşağıdaki tespit kayda değerdir:

“...hem kralın soyundan gelen hem de savaş konusunda Perslerin en iyilerinden biri olduğu söylenen Orontes... (Ksen *anab.* I. 6. 1.)”

Anlaşıldığı üzere Orontes, Pers kralı ile olasılıkla ailevi bağlar kurmuş ve Persler arasında askeri konularda birikime sahip önemli kişiler arasına girmiştir. Anlatıldığına göre Orontes, Kyros'a yardımcı olması ya da onu gözaltında tutması için Pers kralı II. Artakserkses Mnemon tarafından görevlendirilmiştir. Kyros'un yanında ona hizmet eden Orontes, bir müddet sonra Pers kralının emriyle Sardeis Kalesi'ni Kyros'tan almaya çalışmış, başaramamış ve Kyros'la anlaşmak zorunda kalmıştır. Ancak Orontes vazgeçmemiş, Mysialılarla birlik olup Kyros'un yönetimindeki bölgeye saldırılarını devam ettirmiştir¹⁷⁴. Yani zaman zaman Orontes, genç Kyros'a ihanet teşebbüslerinde bulunmuştur.

Kyros, ihanetlerine rağmen her seferinde Orontes'i affetmiştir. Lakin Pers kralına karşı yaptıkları sefer sırasındaki ihaneti affedilecek türden değildir. Çünkü Ksenophon'a (*anab.* I. 6. 1-2) göre Orontes, Kyros'a, kendisine bin süvari verilmesi halinde pusuya yatarak, önlerindeki araziye yakıp yıkan Pers kralının süvarilerini öldüreceğini veya birçoğunu sağ ele geçirip hem geçtikleri yerleri yakmalarına engel olacağını hem de kralı haberdar etmek için Kyros'un ordusunu gözlemlemelerini imkânsız hale getireceği konusunda yardım sözü verir. Ancak çok geçmeden Orontes'in amacının Kyros'a yardım etmek olmadığı anlaşılır. Orontes, Pers kralına sadakatini bildiren, toplayabildiği kadar süvariyle ona katılacağını anlatan mektubu krala ulaştırılması amacıyla sadık olduğuna inandığı bir adamına teslim eder. Fakat adam mektubu alıp Kyros'a getirir¹⁷⁵. Kyros mektubu okuyunca Orontes'i yargıladıktan sonra ihanetinin karşılığı olarak onu ölüme mahkûm eder¹⁷⁶. Bu

¹⁷⁴ Bkz. Ksen. *anab.* I. 6. 6-7; I. 9. 14-15.

¹⁷⁵ Ksen. *anab.* I. 6. 3.

¹⁷⁶ Bkz. Ksen. *anab.* I. 6. 6-10. Orontes'in öldürülmesine dair şu cümleler kayda değerdir: “Sonra Kyros'un emriyle, akrabaları dâhil herkesin ayağa kalkıp ölüm cezasına çarptırıldığının göstergesi

noktada Orontes'in gerçekten öldürölüp öldürölmediğı konusu açık değildir. Ksenophon'un (*anab.* I. 6. 11) aktardığına göre Orontes, Kyros'un en sadık asa taşıyıcılarından Artapates'in çadırına götüröldükten sonra onu bir daha ölü ya da diri kimse görmemiş, kimse nasıl öldüğü hakkında bir bulgu açıklayamamıştır. Belki de Orontes çadırda diri diri toprağa gömölümüştür¹⁷⁷.

Aynı adı taşıyan bir kişi yine o dönemde Ksenophon (*anab.* II. 4. 8-10)'da Pers kralının damadı ve Armenia satrabı olarak karşımıza çıkmaktadır. Ksenophon'un anlattıklarına göre, yani henüz seferin başında Orontes öldürölldüyse, Kyros'a ihanet eden Orontes'le aşağıda değinileceğı üzere Onbinlerin Armenia bölgesinden geçişleri sırasında karşılaşacakları Armenia satrabı Orontes'le farklı kişiler olduğı söylenebilir¹⁷⁸. Bu durumda Kounaksa Savaşı (MÖ 401) sonrası Onbinlerin Armenia'da karşılacakları kişinin Armenia'da bilinen ilk hanedanlığın, Orontid Hanedanlığı'nın kurucusu I. Orontes (MÖ ca. 401-344) olması kuvvetle muhtemeldir.

Genç Kyros ve ordusu, Babylonia civarında Pers kralı II. Artakserkses Mnemon'a karşı yürüyüşünü sürdürürken Kyros'un müşavirlerinden Pers Pategyas kralın yaklaşmakta olduğı haberini vermiştir (Ksen. *anab.* I. 8. 1). Bunun üzerine Kyros derhal hazırlıklarını yaparak ordusunu denetlemiştir. Neticede iki ordu, MÖ 401 yılında Babylonia'nın beş yüz *stadia* uzağındaki Kounaksa'da (Erbil) karşı karşıya gelmiştir. Savaşın başlarında Kyros ve ordusu II. Artakserkses'e karşı üstünlük sağlasa da savaşın kazanıldığını düşünen ordunun dikkatsiz davranması sonucu Kyros savaşı kaybetmiş ve öldürölümüştür¹⁷⁹. Burada Armenialıların ya da Armenia satrabının rolünün ne olduğı sorusu akıllara gelebilir. Bu savaşta, Armenia satraplığı yapan I. Orontes'in babası, Kral'ın Gözü" [βασιλέως ὀφθαλμός] Artasyras da Pers

olarak Orontes'i kemerinden kavradığını ve daha sonra görevli kişilerin onu dışarı çıkardığını söyledi (Ksen. *anab.* I. 6. 10)".

“μετὰ ταῦτα, ἔφη, κελεύοντος Κύρου ἔλαβον τῆς ζώνης τὸν Ὀρόνταν ἐπὶ θανάτῳ ἅπαντες ἀναστάντες καὶ οἱ συγγενεῖς: εἶτα δ' ἐξῆγον αὐτὸν οἷς προσετάχθη (Ksen. *anab.* I. 6. 10).” Ölüm cezasına çarptırıldığının göstergesi olarak bir kişiyi kemerinden tutup kavramak Perslerin adetlerindendir (Yarlıgaş, 2011: 634, dn.103).

¹⁷⁷ Bkz. Hdt. VII. 114.

¹⁷⁸ İki farklı Orontes olduğına dair tartışmalar için ayrıca bkz. Reinach, 1890: 362 vd.

¹⁷⁹ Kounaksa Savaşı (MÖ 401) ve Kyros'un öldürölmesine dair bkz. Ksen. *anab.* I. 8. 17-29; I. 10. 1-3; *Hell.* III. 1. 1-2; Plut. *Artaks.* VII. 3-4; VIII. 1-7; IX. 1-4; X. 1-3; XI. 1-6; Phot. *Bibl.* 72 43b 3 – 44a 19 ‘*Ktesias*’; Demetr. *de eloc.* 216 (Gregor. Cor. VII 1180 Walz).

saflarında yer almıştır. Hatta Plutarkhos'a (*Artaks.* XII. 1-3) göre Artasyras, Kyros'un savaşta öldüğünü Pers kralı II. Artakserkses'e ilk haber verenlerden biridir. Plutarkhos'un anlatısı, Orontes ailesinin Pers sarayıyla ilişkilerinin niteliğini göstermesi açısından kayda değerdir. Anlaşıldığı üzere baba Artasyras'ın Pers sarayındaki ilişkilerine bağlı olarak I. Orontes'in de Pers kralıyla bir şekilde iletişimde olduğu söylenebilir. Bu yakınlık da II. Artakserkses'in kızının I. Orontes ile evlendirilmesi ile daha da sağlamlaştırılmış olmalıdır. Fakat I. Orontes'in ne zaman Armenia'ya satrap olarak atandığı belli değildir. Muhtemelen Kounaksa Savaşı'nın (MÖ 401) kazanılmasının ardından - belkide savaşta gösterdiği gayretlerden ötürü - babası Artasyras'la birlikte bu savaşa katılmış olan I. Orontes'e krala bağlılığının bir ödülü olarak hem Armenia satraplığı¹⁸⁰ hem de II. Artakserkses'in kızı verilmiştir¹⁸¹.

Kounaksa Savaşı'nın ardından Pers kralı, hayatta kalan Hellenlere teslim olmalarını istemek için Pers komutanı Tissaphernes'i elçi olarak göndermiştir. Heyetkiler Hellenlerden silahlarını bırakıp teslim olmalarını istemişlerdir¹⁸². Kyros öldükten sonra Hellenleri sevk ve idare eden Klearkhos ve diğer komutanlar ise teslim olmayı reddetmişlerdir (*Ksen. anab.* II. 1. 9-11). Pers kralı onların bu şekilde davranacağını tahmin edememiştir. Bundan dolayı ikinci bir elçi heyeti göndererek Hellenlerle ateşkes yapmak istediğini bildirmiş ve sonunda Klearkhos ve beraberindekiler kendilerini sağlama aldıktan sonra ateşkes yapılmıştır (*Ksen. anab.* II. 3. 1; II. 3. 9-10). Fakat Hellenler Pers kralına güvenmemişler, kralın bir fırsatını bulduğunda onları tamamen yok edeceğini düşünmüşlerdir. Bu arada Tissaphernes, Hellenlerin yanına gelerek kraldan onları sağsalim Hellas'a götürmek için izin isteyeceğini anlatarak güvenlerini kazanmaya çalışmıştır (*Ksen. anab.* II. 3. 17-18; II. 3. 20). Bu konuşmadan sonra oradan ayrılan Tissaphernes'in çok geçmeden, kralın kızı ile evli olan Armenia satrabı I. Orontes ve kuvvetleriyle birlikte geri geldiği anlaşılmaktadır.

¹⁸⁰ Armenia Satraplığı muhtemelen MÖ IV. yüzyılın başları itibariyle Doğu ve Batı olmak üzere Persler tarafından iki kısımda düzenlenmişti. Batı satraplığın yönetim merkezinin Erzincan'ın 10 km doğusunda, Üzümlü (eski Cimin) ilçesi yakınlarındaki Altın-tepe/Akilisene, Doğu satraplığın merkezinin ise Van Kalesi/Thospitis olduğu görüşü genel kabul görmektedir (Dönmez, 2016 : 21).

¹⁸¹ *Ksen. anab.* II. 4. 8-10; III. 4. 13; *Plut. Artaks.* 27. Orontes'in MÖ V. yüzyılın sonlarına doğru Pers kralı II. Artakserkses Mnemon'un kızı ile evli olduğu görülmektedir (Osborne, 1973: 517). Orontes gibi yerel satrapların Pers kraliyet ailesi ile bağ kurmaları onların çeşitli imtiyazlar elde etmelerini sağlamıştır (Klinkott, 2005: 54).

¹⁸² *Ksen. anab.* II. 1. 7-8; *Plut. Artaks.* XIII. 3.

Buna göre, I. Orontes ve Tissaphernes, Hellenlere klavuzluk yaparak onların yurtlarına dönmesine yardım edeceklerdir. Fakat Hellenler bu yardımı kabul etmemişler, Tissaphernes ve I. Orontes'ten şüphelendikleri için kendi klavuzları ile yola devam ederek, onlardan ayrı kamp kurma kararı almışlardır (Ksen. *anab.* II. 4. 8-10).

Hellenlerin Tissaphernes ve I. Orontes konusundaki çekincelerinde haklı oldukları bir müddet sonra ortaya çıkmıştır. Nitekim Tissaphernes, Hellen komutanlarını konuşmak amacıyla huzuruna çağırarak hepsini öldürtmüştür¹⁸³. Olasılıkla Tissaphernes, bu girişimlerde bulunurken orada bulunan Armenia satrabı I. Orontes de ona yardım etmiş olmalıdır. Sonuçta komutanlarının yakalanmasından ve yanlarındaki bazı yüzbaşı ve askerlerin öldürülmesinden sonra Hellenlerin büyük bir çaresizliğe düşmüş oldukları muhakkaktır. Bu sırada Ksenophon'un diğer komutanları toplayarak bundan sonra ne yapılacağı konusunu görüştüğü ve Hellenlere bu yolculukta liderlik etme görevini üstlendiği anlaşılmaktadır¹⁸⁴.

Ksenophon'un anlatısında görüleceği üzere Perslerin Onbinlerin üzerine yaptığı saldırılarda Armenia satrabı I. Orontes önemli bir figür olarak karşımıza çıkmıştır. Genç Kyros'un Kounaksa'da yenilmesi üzerine bölgede başsız kalan Hellenler, Pers kralı tarafından önce teslim olmaya zorlanmış, bunu kabul etmeyecekleri anlaşılnca da onlara Tissaphernes ve Armenia satrabı I. Orontes gönderilerek Hellen komutanlarının çoğu bir hile ile ortadan kaldırılmıştır. Pers kralının emirlerinin uygulanmasında I. Orontes, Tissaphernes'le işbirliği yapmıştır. Burada açıkça Armenia satrabı olduğu belirtilerek I. Orontes'in bölgedeki konumu netlik kazanmıştır.

Ksenophon önderliğinde yollarına devam eden Hellenler, Mespila¹⁸⁵ kentinden bir *stathmos* dört fersah yol gittiklerinde Tissaphernes'in, I. Orontes'in ve kralın kardeşinin krala yardım için getirdiği kuvvetlerin onları takip ettiklerini fark etmişlerdir (Ksen. *anab.* III. 4. 13). I. Orontes ve beraberindekilerin amacı, Hellenler daha fazla ilerlemeden onları biran önce yok etmektir. Hellen komutanları

¹⁸³ Ksen. *anab.* II. 5. 24-26; II. 5. 29-34. Krş. Plut. *Artaks.* XVIII. 1-5.

¹⁸⁴ Ksen. *anab.* III. 1. 1; III. 1. 15-18; III. 1. 26; Plut. *Ages.* IX. 2.

¹⁸⁵ Mespila'nın antik Nineveh (Ninova) kenti olduğuna dair bkz. Yarlığaş, 2011: 643 dn. 226.

yürüyüşleri esnasında birkaç tane düşmanı esir almayı başaramışlardır. Esirlerden aldıkları bilgiler doğrultusunda Kardukhia ülkesinden geçerek Armenia satrabı I. Orontes idaresindeki geniş ve gelişmiş bir bölge olan Armenia'ya gitme kararı almışlardır (Ksen. *anab.* III. 5. 15-18; IV. 1. 8). Kardukhia dağlarından (Karakas ve Yama Dağı'nın kuzeybatı etekleri?) geçerken yedi gün boyunca düşmanla sürekli savaşmışlar ve bitkin düşmüşlerdir. Armenia'yı Kardukhia'dan ayıran Kentrites (Botan Çayı) kıyılarına ulaşmayı başardıklarında derin bir nefes alıp ancak dinlenmeye çekilmişlerdir¹⁸⁶.

Armenia satrabı I. Orontes'in Tissaphernes'in yanından ayrıldıktan sonra Hellenlerin Armenia'ya doğru yürüdüklerini anlayınca onların geçişlerini engellemek üzere muhtemelen daha kestirme bir yoldan Armenia'ya gittiği anlaşılmaktadır. Çünkü Hellenler şafak vakti uyandıklarında nehrin karşı kıyısında onların Armenia'ya geçişlerini engellemek için bekleyen I. Orontes ve Pers komutanı Artukhas'ın Armenialı, Mardialı ve Khaldailı paralı askerlerini fark etmişlerdir (Ksen. *anab.* IV. 3. 3-5). Anlaşıldığı üzere Hellen ilerleyişini durduramayanlar çevreden topladıkları askerlerden bir ordu kurarak Armenia ile Kardukhia arasında doğal bir sınır olan Kentrites kıyısında onları engellemeye çalışmışlardır. Bu esnada Armenia satrabı I. Orontes'in yanında farklı halklara mensup paralı askerlerin bulunduğu görülmektedir. Yani Armenia ordusunda yerel unsurların yanı sıra çevredeki farklı unsurlara mensup paralı asker kullanılmaktadır. Aynı şekilde I. Orontes'in yanında Pers komutanlarından birinin olması, I. Orontes'in ve Armenia'nın Pers kralının nüfuzu ve denetiminde olduğuna işaret etmektedir. Yine Hellenler Zapatas¹⁸⁷ nehrini (Zap Suyu) geçmeden önce, I. Orontes'le birlikte takibi sürdüren Tissaphernes'in Kentrites civarına gelindiğinde takibi bıraktığı yerine bir başka komutanın görevlendirildiği anlaşılmaktadır. Belki de Tissaphernes, Pers kralının yanına dönmüş ve onun yerine Artukhas görevi devralmıştır.

Bir takım mücadelelerden sonra Hellen komutanlarından Kheirisophos ve beraberindeki birlikler nehre inmeyi başaramışlardır. Ksenophon ise en hızlı artçıları yanına alarak var gücüyle Armenia dağlarına doğru giden geçidin

¹⁸⁶ Ksen. *anab.* IV. 3. 1-2; Diod. XIV. 27. 4-5.

¹⁸⁷ Zapatas nehrinin Lykos nehrine karşılık gelebileceği görüşüne dair bkz. Marciak, 2014: 182.

karşısındaki mevkiye doğru koşturmaya başlayıp, karşıya buradan geçeceği ve nehir kıyısındaki süvarileri kapana kıştıracağı izlenimini verip Armenia satrabı I. Orontes ve beraberindekileri şaşırtmaya çalışmıştır. I. Orontes ve Armenialı birlikler Kheirisophos'un birliğinin suyu rahatlıkla geçtiğini ve Ksenophon'un birliğinin de gerisin geri koşturduğunu görünce, kapana kısılma korkusuyla doludizgin nehrin yukarısındaki geçite doğru kaçmaya başlamış, dolayısıyla Hellenlerin Armenia'ya geçişlerini engelleyememişlerdir. Sonunda Ksenophon ve artçıları yalancı bir çıkış hareketi ile Kardukhialıları geri püskürterek Kentrites'i (Botan Çayı) geçebilmiş ve Armenia'ya ayak basabilmişlerdir¹⁸⁸. Buradan da muhtemelen Botan vadisini izleyerek kuzeybatıya doğru yollarına devam etmişlerdir¹⁸⁹.

Karşıya geçtikten sonra Hellenlerin, Kardukhialılar ile Armenialılar arasındaki savaşlar sebebiyle nehir civarında köyler bulunmadığından dümdüz bir arazi ve yer yer yassı tepelerden oluşan Armenia içlerinde beş fersahdan biraz daha fazla yürüyerek sonunda büyük bir köye (κώμη)¹⁹⁰ vardıkları ve bu köyün içerisinde Armenia satrabına ait bir de sarayın¹⁹¹ (βασιλειον) bulunduğu görülür¹⁹². Buradaki birçok evin damından kuleler yükselmektedir ve bu köyde söylendiğine göre bol miktarda erzak bulunmaktadır. Hellenler köyden Tigris nehrinin kaynağını geride bırakana dek iki *stathmoi*, on fersah yol almışlardır. Oradan da Teleboas nehrine (Karasu nehri) kadar üç *stathmoi*, on beş fersah ilerlemişlerdir. Teleboas nehrinin etrafında da çok sayıda köy bulunmaktadır. Armenia'nın bu kısmı Batı Armenia

¹⁸⁸ Ksen. *anab.* IV. 3. 20-21; IV. 3. 24; Diod. XIV. 27. 4-7.

¹⁸⁹ Hellenlerin Armenia'ya girdikleri muhtemel güzergâhlardan biri Siirt ilindeki Bağgöze-Ormanardı ve diğeri Eruh olabilir. Kentrites nehrini (Botan Çayı) aşan Onbinler ya Bitlis Nehri boyunca kuzeybatıya doğru yol almış ve Eruh ilçesine bağlı Bağlıca köyünün batısından geçerek Kurtalan Ovası'na ilerlemiş olabilirler (Güzergâh tartışmaları ve detaylı bilgi için bkz. Polat, 2014: 36-39).

¹⁹⁰ εἰς δὲ ἤν ἀφίκοντο κώμην μεγάλην τε ἣν καὶ βασιλειον εἶχε τῷ σατράπῃ (Ksen. *anab.* IV. 4. 2). Ksenophon'un adını vermediği bu büyük köy, büyük ihtimalle Kentrites (Botan Çayı) ve Nymphaios (Batman Çayı) arasında Pers kral yolu üzerinde bulunan Arzan/Erzen idi (Hewsen, 1983: 143).

¹⁹¹ Arkeolojik, epigrafik verilerin yetersizliği nedeniyle Ksenophon'un bahsettiği Armenia satrabına ait sarayın tam olarak yerini saptamak şuan için mümkün görünmemektedir. Ancak Hellenlerin Kentrites (Botan Çayı) nehrini geçtikten sonra Armenia'ya girdiklerini ve beş fersah (yaklaşık 28 km olarak) ilerledikten sonra içinde sarayın bulunduğu köye vardıkları göz önünde bulundurulursa sarayın günümüzde Siirt sınırları içerisinde olabileceği ileri sürülebilir.

¹⁹² Ksen. *anab.* IV. 4. 1-3. Bölgede henüz bilinen bir Orta Demir Çağ yerleşimi olmamasına rağmen Ksenophon'un *Anabasis* adlı eserinde bahsedilenler MÖ V. yüzyılda Botan Vadisi içerisinde yaşamını sürdüren insan sayısının düşünülenden fazla olduğunu gösterir (Sağlamtimur, 2009: 139).

olarak adlandırılmaktadır¹⁹³. Bölgedeki satrap yardımcısı (ὑπαρχος)¹⁹⁴ aynı zamanda kralın yakın arkadaşı ve Pers kralı II. Artakserkses'in diğer kızı Amistris ile evli olan Tiribazos'tur¹⁹⁵. Tiribazos, Armenia satrabı I. Orontes'ten rütbece düşüktür ve Orontes'ten aldığı emirlerle MÖ IV. yüzyılın başlarında Batı Armenia'yı yönetmektedir.

Özetle, MÖ IV. yüzyılın başlarında yukarıda belirtildiği üzere Kentrites nehri civarında Armenialılar ve Kardukhialılar arasında savaşlar yaşandığından ve nehir civarında yerleşim bulunmadığından Armenialıların Kentrites nehrine yakın yerlere yerleşmedikleri ileri sürülebilir. Bölgede satraba ait bir sarayın bulunduğu bildirilmesi, Kentrites nehrini geçince asıl Armenia topraklarının başladığını, etrafında çok sayıda köy yerleşiminin bulunduğu Teleboas nehri (Karasu nehri) civarının da Batı Armenia topraklarının içinde olduğu izlenimini uyandırmaktadır. Öte yandan Ksenophon, Armenia satrabı I. Orontes'ten ve burada kamp kurduklarından açıkça bahsetmese bile satraba ait sarayın bulunduğu köyde erzak bolluğundan bahsetmesi bir müddet burada konaklamış olabileceklerini göstermektedir. Belkide Hellenlerin Armenia topraklarında ilerleyişini durduramayan I. Orontes, hiçbir şey yapmadan öylece beklemiştir. Aksi halde satraba ait sarayının bulunduğu köy (κώμη) civarında Hellenlerin saldırıya uğramadan geçip gitmeleri mümkün görünmemektedir. Yine bölgede damlarından kulelerin yükseldiği evlerin varlığının vurgulanması, kırsal alanların belki de tahkimli yapılarla donatıldığına işaret etmektedir. Diğer yandan I. Orontes'ten farklı olarak bölgede Tiribazos adlı bir alt yöneticinin daha bulunması ve denetimindeki

¹⁹³ ὁ δὲ τόπος οὗτος Ἀρμενία ἐκαλεῖτο ἢ πρὸς ἐσπέραν (Ksen. *anab.* IV. 4.4). Hellenler, Kentrites nehrini geçtikten sonra Garzan Çayı batı kıyısından Kozluk, Meydan, Muş ve Murat Su ovasına doğru, Muş Dağları'nın güneyi boyunca devam eden güzergâhı kullanmış olabilirler (Polat, 2014: 40).

¹⁹⁴ Armenia eyaletinin satrabı Orontes'in yardımcısıdır. Satrap yardımcısı, yönetimine verilen bölgeden vergileri toplamak, gerektiğinde asker sağlamak gibi görevleri yerine getirirdi. Bkz. Ksen. *Hell.* III. 1.10-14; “ὑπαρχος” terimi için krş. Arr. *anab.* I. 12. 8; Thuk. VIII. 16. 3; Ksen. *anab.* I. 8. 5; Ksen. *Hell.* III. 1. 12; VI. 1. 7.

¹⁹⁵ Ksen. *anab.* IV. 4. 3-4; Plut. *Artaks.* 27. 4. Tiribazos'un Armenia'daki satrap yardımcılığı görevinden sonra MÖ IV. yüzyılın başlarındaki faaliyetleri ve Antalkidas Barışı'ndaki üstlendiği görev için bkz. Ksen. *Hell.* IV. 8. 12-16; V. 1. 30-31. Diğer yandan ne kralın damadı olan Orontes'in ne de kralın en güvenilir dostu olan Tiribazos'un birbirlerinden daha az yetkilerle atanmış olduklarını söylemek oldukça zordur (Cook, 1985: 256).

toprakların Batı Armenia olarak bildirilmesi kontrol edilmesi bu zor coğrafyanın yönetiminin paylaşıldığını göstermektedir¹⁹⁶.

Burada Diodoros'un (XIV. 27. 7) bu olayları anlatırken Armenia Maior satrabı I. Orontes'ten ve Armenia'da yaşanan küçük çarpışmalardan hiç bahsetmemesi, Hellenlerin Kentrites nehrini geçtiğinde Tiribazos'u Armenia'nın satrabı olarak ifade etmesi kafaları karıştırmaktadır. Armenia'dan geçişleri sırasında Onbinlere eşlik eden ve olaylara bizzat şahit olan Ksenophon'un aktardıkları dikkate alındığında, Diodoros'un anlatısından ziyade öncelikle Ksenophon'a güvenilmesi daha doğru olacaktır. Zira Diodoros, eksik ya da yanlış aktarımda bulunmuş olabilir¹⁹⁷.

Armenia içlerinde Tiribazos'un gözetimi altında yollarına devam eden Hellenler bir saraya daha varmışlardır. Saray civarında erzak bakımından zengin bir sürü köy bulunmaktadır. Burada ellerine bir sürü kaliteli erzak geçmiştir. Kurbanlık hayvanlar, tahıl, kuru üzümler, hoş kokulu yıllanmış şaraplar ve baklagillerin her çeşidinden de vardır. Hellenler ordugâhlarını bu köylerin dışında bir yere kurdukları sırada geceleyin yoğun bir kar yağışı ile karşılaşmışlardır. Bu nedenle soğuktan korunmak için hava aydınlanınca komutanlarıyla birlikte bölükleri civar köylere ayrı ayrı konuşlandırma kararı alınmıştır. Fakat geceleyin etrafta gördükleri ateşler nedeniyle Tiribazos'un onları izlediği anlaşıncı bu karardan vazgeçmek zorunda kalmışlardır¹⁹⁸. Tıpkı Armenia satrabı I. Orontes gibi Tiribazos da mevcut veriler ışığında sınırları saptanamayan kendi yönetim bölgesinin başladığı topraklardan itibaren Hellenleri karşılamış ve onların herhangi bir saldırıda bulunma ihtimallerine karşılık Hellenleri yakın takibe almıştır. Öte yandan Batı Armenia'da bulunduğu belirtilen diğer saray Tiribazos'a ait olmalıdır. Yine söz konusu saray etrafında da tıpkı I. Orontes'in sarayının etrafında olduğu gibi çok sayıda köy bulunduğu göze çarpmaktadır.

Ksenophon'a (*anab.* IV. 4. 16-18) göre, Hellenler bölgede konakladıkları sırada Persli olduğunu söyleyen bir adam yakalamışlardır. Adamın anlattıklarından

¹⁹⁶ Krş. Ksen. *anab.* III. 5. 17-18; Armenia satrabı Orontes sonraki yıllarda diğer satrapları Artakserkses'e karşı ayaklandırmıştı (Bkz. Diod. XV. 90 vdd). Armenia'da satraplık idaresinin kurulması yerel hanedanın bölgedeki haklarını sınırlandırmış olabilirdi (Toumanoff, 1963: 285).

¹⁹⁷ Tiribazos'un Onbinleri Armenia'da karşılayan kişi olması, onun Orontes için bir rakip olduğu gerçeğini de gün yüzüne çıkarmaktadır (Osborne, 1973: 518).

¹⁹⁸ Ksen. *anab.* IV. 4. 7-10; Diod. XIV. 28. 1-3.

vadilerin yukarısında, sadece tek yol bulunan darboğazlarda satrap yardımcısı Tiribazos'un Hellenlere saldırı hazırlığı yaptığı öğrenilmiştir. Komutanlar bundan dolayı orduyu bir araya toplamayı kararlaştırıp, geride bir garnizon bırakıp, tutsak edilen adamı klavuz olarak yanlarına alarak yola koyulmuşlardır. Dağları aştıktan sonra önden giden hafif piyadeler, düşman ordugâhını görmüş ve ağır piyadeleri beklemeden naralar eşliğinde ordugâha hücumla geçmişlerdir. Askerler bu bağırırları duyunca savunmaya geçmek yerine kaçmışlardır. Yakalananlardan bazıları öldürülmüş ve yirmi kadar at, Tiribazos'un çadırı, çadırın içindeki gümüş ayaklı sedirler ve içki kupalarıyla, Tiribazos'un aşçıları ve sâkileri olduklarını söyleyen adamlar da ele geçirilmiştir (Ksen. anab. IV. 4. 19-21). Sonuçta Hellen paralı askerleri karşısında Armenia ordusu direnç gösterememiş ve dağılmıştır. Bu da Armenia ordusunun teçhizat ve deneyim açısından zayıf düştüğünün bir göstergesidir.

Hellenler ertesi gün, düşman ordusunun toplanıp tekrar darboğazları ele geçirmesine imkân vermemek amacıyla olabildiğince hızlı bir şekilde yol almak gerektiği kanısına varmışlardır. Dolayısıyla eşyalarını toplayıp yanlarına çok sayıda klavuz alarak derhal Armenia içlerindeki yürüyüşlerine devam etmişlerdir (Ksen. anab. IV. 5. 1-2). Yürüyüş sırasında Kheirisophos akşam karanlığına doğru bir köye ulaşmış, köy surunun önündeki çeşme başında su taşıyan kadınlara rastlamıştır. Kadınlar onlara kim olduklarını sorunca, çevirmen Persçe kralın yanından satraba gitmekte olduklarını belirtmiştir. Kadınlar satrabın burada değil de bir *parasanges* (yaklaşık 6 km) kadar daha uzakta olduğu cevabını vermiştir. Sonra, vakit de geç olduğundan Hellenler köyün reisiyle görüşmek için su taşıyan kadınlarla birlikte surdan içeri girmişlerdir (Ksen. anab. IV. 5. 10). Sonunda tüm ordu bir araya gelince, bölüklerin Armenia köylerine dağılıp konaklamasının daha emniyetli olduğuna kanaat getirilmiştir (Ksen. anab. IV. 5. 22-23). Bu sırada Atinalı yüzbaşı Polykrates'in Hellenlerin yanından ayrılarak yakınlardaki bir köye gittiği ve köyün reisi [κόμάρχος] de dahil bütün köy sakinlerini, krala verilecek vergi için yetiştirilen on yedi tayı ve köy reisinin kızını esir aldığı anlatılmaktadır¹⁹⁹. Yine Ksenophon bu köyde izlenimlerini aktarırken, buradaki çevre ve sosyal hayata dair önemli tespitler

¹⁹⁹ Bkz. Ksen. anab. IV. 5. 24.

sunmaktadır. Buna göre, yer altında bulunan evlerin girişi bir kuyu ağzına benzemekte, aşağı ise sadece merdivenlerle inilebilmektedir (Ksen. *anab.* IV. 5. 25-27). Evlerin içinde keçi, koyun, inek, dana ve kümes hayvanları bulunmakta ve bu hayvanlar samanla beslenmektedir (Ksen. *anab.* IV. 5. 25-27). Ayrıca burada buğday, arpa, baklagiller ve küp küp oldukça sert arpa şarabı bulunmaktadır ve susayanların içebilmesi için şarap küplerinin içinde boğumları olmayan çeşitli büyüklükte kamışlar vardır (Ksen. *anab.* IV. 5. 25-27; Diod. XIV. 28. 4-5).

Bir sonraki gün Ksenophon, Armenia köyünün reisini yanına alıp Kheirisophos'un yanına gitmek için yola çıkmıştır. Yolunun üzerinde Hellen askerlerinin konakladığı köylerden geçerken askerlerin oldukça iyi durumda olduğunu görmüştür. Uğradığı her köyde Ksenophon'a ikramlarda bulunulmuş, Armenialılar bol bol buğday ve arpa somunuyla birlikte kuzu, keçi, domuz, dana ve tavuk eti yedirmeden onu göndermemiştir. Hatta birisi iyi niyet göstergesi olarak başkasının sağlığına içmeye kalksa onu küpün başına sürüklemiş, tıpkı sığır gibi küpten yalayarak içmeye çalışmışlardır (Ksen. *anab.* IV. 5. 30-32).

Yukarıda aktarıldığı üzere, Ksenophon'un Armenia'nın iktisadi ve sosyal durumu hakkında verdiği bilgiler kayda değerdir²⁰⁰. Armenialılar, üzerinden girişi olan ve yer altında bulunan evlerde hayvanları ile yaşamaktadırlar. Olasılıkla bu evler, çetin kış şartlarından korunmak için bu şekilde yapılmıştır²⁰¹. Diğer yandan evlerde bol

²⁰⁰ Armenia'nın iktisadi ve zirai hayatını şekillendiren unsurlardan biri de Euphrates (Fırat), Tigris (Dicle), Arakses (Aras) gibi nehirler gelir. Nehirler, Armenia'nın doğal sınırlarını çizmekle kalmamış, içinden geçtikleri bölgelerde tarımsal üretimi artırarak insanların sosyal ve ekonomik hayatlarını etkilemiştir (Doğan, 2018: 860).

²⁰¹ Söz konusu konutlarda insanların hayvanlarla yaşamış olmaları, otorite boşluğu bulunan bölgedeki mimari ihtiyacın güvenlik kaygısı nedeniyle yüksek bölgelerin yanı sıra yeraltına da kaydıgına işaret etmektedir. Bismil yakınlarındaki Salat Tepe'de yapılan arkeolojik çalışmalarda Ksenophon'un bahsettiği yeraltı yapılarının benzerleri ortaya çıkarılmıştır. Bunlar *Anabasis*'te bahsi geçen konutlardan yaklaşık 500-600 sene daha erkendir ve Erken Demir Çağı'na tarihlendirilmektedir. Doğu Anadolu Yaylası'nda yapılan höyük kazılarının hiçbirinde ise yeraltı konutu olabilecek mimari kalıntılara rastlanmamış, bunlarla ilgili hiçbir bulgu, ipucu ele geçmemiştir (Dönmez, 2016: 31). 20. yüzyıl başlarında Doğu Anadolu'da çekilmiş, yeraltı konutunu andıran resim için bkz. Buxton-Buxton, 1914: 20-21. Ksenophon'un tasvir ettiği konutlara benzeyen yarısı yeraltında olan, üstten bacalı, yerlilerin tüteklikli ev dedikleri, Van Gölü'nün kuzey ve batı kıyıları ve Sivas ile Erzurum arasında rastlanan eski bir ev türüdür (Yakar, 2007: 341; 353). Bitlis çevresinde bodrum katları ahır ve depo olarak kullanılan evlere dair bkz. Pektaş *et al.*, 2011: 457. 1888 yılı baharında Antranik adındaki bir Ermeni seyahati sırasında Canig köyünde girişleri alçak ve yeraltında olan adeta mağarayı andıran evlere rastlamıştır. Gözlemlerine göre, evlerin penceresi bulunmamakla birlikte insanlar içeride hayvanları ile birlikte yaşamaktadırlar (Bkz. Antranik, 2017: 39-41). 19. Yüzyılın sonlarına ait bu izlenimler Ksenophon'un aktardıkları ile neredeyse örtüşmektedir.

miktarda buğday, arpa gibi baklagillerle arpa şarabına rastlanması, Armenialıların bu malzemeleri yine doğal koşullara bağlı olarak depolama yoluna gittiklerini göstermektedir. Köyün başında bir köy reisinin [κώμαρχος] bulunması, burada idari anlamda bir yapının olduğuna işaret etmektedir. Bu noktada köy reisinin görevi hakkında net bir bilgi saptanamasa da muhtemelen bu kişi [κώμαρχος] krala vergi olarak gönderilecek taylorın yetiştirilmesi ve vergilerin toplanılması işini koordine etmektedir²⁰² ve köy reisliği [κώμαρχος] Pers satraplık idari sistemi hiyerarşisinde en alt basamağı oluşturmaktadır²⁰³.

Ksenophon, Kheirisophos'un yanına vardığında şu manzarayla karşılaşmıştır:

“...oradaki askerleri de ziyafet çekerlerken buldular; kafalarına samandan çelenkler geçirmişler, yerel elbiseler içindeki Armenialı çocukları kendilerine hizmet ettiriyorlardı. Çocuklara ne yapmaları gerektiğini sanki sağır ve dilsizlermiş gibi işaretlerle anlatıyorlardı. (Ksen. anab. IV. 5. 33).”

Armenia'da gittikleri evlerde ihtiyaçlarını karşılayan Hellenler, dillerini bilmeyen Armenialı çocuklarla işaretle iletişim kurmuşlardır. Neticede Kheirisophos'la bir araya gelen Ksenophon, Persçe bilen bir tercüman aracılığıyla köy reisinden nerede oldukları konusunda bilgi almak istemiştir. Köy reisi onların Armenia'da bulunduklarını, komşu ülkenin Khalybia olduğunu ve yolu gösterebileceğini söylemiştir (Ksen. anab. IV. 5. 34-35). Görüldüğü gibi halk arasında Hellenlerin dilini bilen olmadığından Ksenophon burada yerel bir köy reisi ile Persçe bilen biri aracılığıyla konuşabilmiştir. Dolayısıyla MÖ IV. yüzyılın başlarında Armenia bölgesinde merkezi idareyle olan ilişkilere bağlı olarak en azından yöneticilerin Pers dilini bildikleri söylenebilir²⁰⁴.

Hellenlerin yaklaşık on gün Armenia köyünde konakladıktan sonra köy reisini de klavuz olarak yanlarına alarak yola çıktıkları, ancak köy reisinin bir fırsatını bularak

²⁰² Bkz. Ksen. anab. IV. 5. 24; IV. 5. 34-35. Köy idaresinin başındaki kişi krala ödenmesi gereken yıllık vergileri toplar, katıldığı toplantılarda topluluğu temsil ederdi. Köylerde, köy ekonomisi ve kült faaliyetlerinin yürütülmesi ile görevli ayrı bir heyet de bulunmaktaydı (Yakar, 2007: 69). Mahalli idare, Perslerin *Vispaitilerine* benzeyen köy reisleri tarafından yürütülmekteydi (Günaltay, 1951: 569-570).

²⁰³ Doğu ve Batı olmak üzere iki eyalet şeklinde yönetilen Armenia'da Pers idari sistemi için ayrıca bkz. Sarıkaya, 2016: 75-90.

²⁰⁴ Bkz. Bournoutian, 2011: 31. Armenia Satraplığı'nda yaşayan halklar, bölgede var olan çivi yazısı ya da Arami alfabesi ve yazısı gibi bir yazı sistemini kullanmamışlardır. Bu durum da toplumun siyasal bir organizasyon ve örgütlenme sağlayamadığına işaret etmektedir (Dönmez, 2016: 48).

kaçmayı başardığı görülmektedir (Ksen. *anab.* IV. 6. 1-3). Hala Armenia bölgesinde yürüyüşlerine devam eden Hellenler, Phasis nehrinin²⁰⁵ kıyısından günde beşer fersah (yaklaşık 29 km) olmak üzere yedi *stathmoi* (durak, konak); oradan da iki *stathmoi*, on fersah (yaklaşık 58 km) yol katederek ovaya açılan geçit²⁰⁶ üzerinde Khalybes, Taokhoi ve Phasianoi kabileleriyle karşılaşmışlar, düşmanları temizledikten sonra geçitten geçerek ovaya inmişler ve orada erzak bakımından zengin köylere ulaşmışlardır (Ksen. *anab.* IV. 6. 4-6; 22-27). Ksenophon ve beraberindeki ordu artık Armenia topraklarından bir geçit aracılığıyla çıkmışlardır. Bu geçit (Sipikor Geçidi?) muhtemelen Armenia'nın kuzey bölgeleriyle bağlantısını ve aynı zamanda sınırını oluşturmaktadır. Çünkü bu geçitten itibaren Khalybes, Taokhoi ve Phasianoi kabilelerinin yaşadığı topraklar başlamaktadır²⁰⁷.

Sonuçta, Hellenlerin Kentrites nehrini geçerek Armenia bölgesine girmeleriyle başlayan yolculukları Khalybes, Taokhoi ve Phasianoi kabilelerinin yaşadığı topraklara girmeleriyle tamamlanmış gibi görünmektedir. Ksenophon'un aktardıklarından anlaşıldığı üzere, MÖ IV. yüzyılın başlarında Armenia bölgesinin güneydeki sınırını açıkça Kentrites nehri belirlerken, kuzeydeki sınırı da Phasis nehri tarafından belirlenmektedir. İdari anlamda ise bölge Pers kralı ile yakın ilişkileri bulunan I. Orontes ve Tiribazos adlarında iki kişi tarafından yönetiliyor gibi görünse de bunun MÖ V. yüzyılın sonlarından MÖ IV. yüzyıl başlarına kadar devam edip etmediği belli değildir. Fakat her halükarda Armenia bu tarihlerde Pers kralına düzenli olarak yıllık vergi ödeyen Pers satraplıklarından biri konumundadır.

2. 2. Satrap İsyanları (MÖ 366-360)

Genç Kyros ölünce, Pers kralı II. Artakserkses tarafından savaşta kendisine gösterdiği büyük yararlılıklardan dolayı Tissaphernes'e, eskiden Kyros'un yönetiminde olan Ionia ve Lydia verilmiştir. Tissaphernes, bu eyaletlerin satraplığına

²⁰⁵ Arakses (Aras) nehrinin bir kolu olan Pasinsu olmalıdır. Bkz. Yarlığaş, 2011: 649 dn 311.

²⁰⁶ Ksenophon'un bahsettiği bu geçit Erzincan'ın kuzeyinde yer alan Sipikor Geçidi olabilir (Polat, 2014: 45)

²⁰⁷ Bkz. Ksen. *anab.* IV. 7. 2; 13; 15-17. MÖ 401 yılında, Kounaksa Savaşı sonrası Onbinlerin Pers kralının avuçlarından neredeyse az bir hasarla sıyrılıp gitmeleri Hellen dünyasında Perslerin eski gücünün kalmadığı izlenimini oluşturmuştur (Sarıkaya, 2012: 239).

atanır atanmaz Ionia kentlerinden kendisine boyun eğmelerini istemiştir. Tissaphernes'ten korkan kentler, Asia'daki Hellenlerin önderi olduğunu düşündükleri Spartalılarından yardım isteme yoluna gitmişlerdir. Spartalılar da bu talebe olumlu bakıp *harmostes* (ἄρμοστής) olarak Thibron'u göndermişlerdir²⁰⁸. Persler ise Spartalılara karşı Hellas'da Atinalıları destekleyerek, Spartalıları saf dışı bırakmak niyetindedir (Ksen. *Hell.* IV. 8. 9). Bu olaylar sırasında, muhtemelen Onbinlerin Armenia'dan çıkmasının ardından, Armenia'da görev yapan Tiribazos'un Pers kralı II. Artakserkses Mnemon'un emriyle Spartalılara karşı savaşı yürütmesi için MÖ 392/391 yılında Ege kıyılarına gönderildiği anlaşılmaktadır. Yani I. Orontes Armenia yönetimi ile ilgilenirken Tiribazos belki de terfi alarak Lydia satrabı Tissaphernes'in ölümünden kısa bir süre sonra olasılıkla onun yerini almıştır²⁰⁹. Ancak Tiribazos'un buradaki görev süresi son derece kısa olmuştur. Kralın onayını almadan Perslerin düşmanı Spartalılarla gizliden gizliye görüşmeler yürütmüştür. Tiribazos'un, Persler Atinalıları desteklerken Spartalılara para yardımıyla bulunması, Atinalı Konon'u krala karşı geldiği düşüncesiyle tutuklatarak olanları bildirmek üzere Susa'ya kralın yanına gitmesi olayların seyrini değiştirmiştir (Ksen. *Hell.* IV. 8. 16). Büyük Kral tahmin edildiği gibi onun başına buyruk hareketlerinden memnun olmayarak Tiribazos'u tutuklatmış ve MÖ 391'de deniz harekâtı ile ilgilenmesi için Tiribazos'un yerine Ege kıyılarına Struthas'ı göndermiştir²¹⁰. Lydia satraplığı görevi de görünüşe göre Autophradates'e bırakılmıştır. Bununla birlikte Tiribazos'un gözden düşmesi geçicidir. Tiribazos, aşağıda belirtileceği üzere Pers kralı tarafından tekrar görevlendirilecektir. Atinalılara karşı sempati duyan Struthas, Ege kıyılarına gider gitmez Spartalılara karşı mücadeleye girişmiştir. Hatta kralın ülkesini yağmalayan Spartalı Thibron'u bozguna uğratmış ve onu MÖ 390'da öldürmüştür (Ksen. *Hell.* IV. 8. 18-19).

Bu arada demokratların eline geçen Rhodos'un Atina yanlısı siyaset izleyeceğinden korkan Spartalılar, Ege kıyılarına *nauarkos* olarak Ekdikos ile Diphridas'ı göndermişlerdir. Ekdikos, Rhodos yönetimine Sparta yanlısı kişileri geçirmekle

²⁰⁸ Bkz. Ksen. *Hell.* III. 1. 3-4; Plut. *Artaks.* XX. 2; Phot. *Bibl.* 72 44a 20 – b 19 'Ktesias'.

²⁰⁹ Ksen. *Hell.* IV. 8. 12; Diod. XIV. 85. 4; Osborne, 1973: 524.

²¹⁰ Ksen. *Hell.* IV. 8. 17; Diod. XIV. 99. 1. Olasılıkla bu tarihte Ionia, Lydia satraplığından ayrılmıştı ve Struthas sadece Ionia'nın (kıyı bölgelerinin) satraplığı görevini üstlenmişti (Osborne, 1973: 524 dn. 50).

uğraşırken, Diphridas ise Asia'ya geçmeyi, daha önce Spartalı Thibron'u iyi karşılamış olan kentleri yönetimi altında tutmayı, Thibron'un ordusundan arta kalan kuvvetleri alarak, hatta bir çaresini bulursa, yeni bir ordu toplamayı ve Struthas'la savaşmayı planlamıştır (Ksen. *Hell.* IV. 8. 20-21). Bu bağlamda Diphridas'ın emredilenlerin hepsini yaptığı, hatta MÖ 390/389 yılında Sardeis yolunda Struthas'ın damadı olan Tigranes'le karısını ele geçirdiği, sonra da onları büyük bir fidye karşılığında serbest bıraktığı bu sayede askerlerinin ücretini hemen ödeme olanağı bulunduğu bilinmektedir ²¹¹. Burada bahsi geçen Tigranes'in Armenia ile bir bağlantısının olup olmadığı ve ne amaçla karısıyla birlikte Sardeis civarında bulunduğu dair kaynaklar suskunluğunu korumaktadır.

Pers kralı II. Artakserkses'in otoritesini güçlendirmek adına, Küçük Asia'da bir takım faaliyetlerde bulunduğu anlaşılmaktadır. II. Artakserkses, Hellenlerle MÖ 387 yılında "Antalkidas"²¹² ya da "Kral Barışı" adı verilen anlaşmayı imzalayarak birçok kentin özerkliğini kaybetmesine neden olurken, karada ve denizde Pers hâkimiyetinin kurulmasını amaçlamıştır²¹³. Bunun sonucunda da kendisi için batıdan bir tehlikenin gelemeyeceğini düşünen II. Artakserkses, Mısır'a saldırı planları yapmış, ancak MÖ 385-383 yılları arasında cereyan eden Mısır ve Persia arasındaki savaşlar Pers kralı II. Artakserkses'e kesin bir zafer getirmemiştir. Çünkü Kıbrıs kralı Euagoras'ın Mısır'a yardımı, amacına ulaşmasını güçleştirmiştir. Mısır'ın müttefiği olan Euagoras'ın Phoenikia'yı II. Artakserkses'e karşı bir üs olarak kullanması üzerine II. Artakserkses planlarını değiştirerek doğrudan Euagoras'ı ortadan kaldırmayı denemiştir ²¹⁴. İşte tam bu esnada Onbinlerin Armenia'dan geçişleri sırasında karşılaştığımız Armenia satrabı I. Orontes, yaklaşık yirmi yıllık bir

²¹¹ Bkz. Ksen. *Hell.* IV. 8. 21.

²¹² Diod. XIV. 110. 3; Ksen. *Hell.* V. 1. 31. Antalkidas, Spartalı Leon'un oğlu idi ve Lakedaimonluları krala teslim olmaya razı edip, Anadolu'daki tüm Hellen kentlerinin ve Anadolu'ya yakın adaların krala teslim edilmesi ve barış için ödenen vergi yoluyla bunlara sahip olunması yönündeki çıkarlarına hizmet ediyordu (Plut. *Artaks.* XXI. 5; Diod. XV. 5. 1). Sparta kralı Agesilaos'a düşman olan Antalkidas, savaşın Agesilaos'u daha da büyüteceği, ona ün ve güç kazandıracağı gerekçesiyle her koşulda barış görüşmelerini sürdürdü (Plut. *Ages.* XXIII. 1-2). Ayrıca bkz. Önen, 2015: 145-148.

²¹³ Antalkidas Barışı'na göre, Asia'daki Hellen kentleri ve Kypros Perslere terk edilmişti. Eğer barışı kabul etmeyen olursa Persler tarafından gereği yerine getirilecekti. Anlaşma, Perslere Hellas'a müdahale hakkı vermiş ve bu Perslerin şimdiye kadar batıda elde ettiği en önemli başarı olmuştur. Bkz. Ksen. *Hell.* V. 1. 31; Plut. *Artaks.* XXI. 4; *Ages.* XXIII. 2-6.

²¹⁴ Isok. *Euag.* 60-61.

susunkunluktan sonra Euagoras'a karşı yürütölen bir savaşta komutan olarak kaynaklarda kaydedilmeye başlanmıştır. Diodoros (XV. 2. 12) bu olayı şu şekilde anlatır:

“...Pers kralı Artakserkes, Kypros kralı Euagoras'a savaş ilan etti. Büyük bir ordu topladı. Artakserkses'in kara birlikleri süvarilerle birlikte üç yüz bin askerden oluşuyordu. Bundan başka üç yüzden fazla savaş gemisi donattı. Kara kuvvetlerinin komutasını kayınbiraderi Orontes'e [I.] deniz birliklerin komutasını da Persler arasında en önde gelenlerden olan Tiribazos'a verdi...”

Yukarıda belirtildiği gibi Armenia satrabı I. Orontes, Pers kralı II. Artakserkses tarafından Kıbrıs kralı Euagoras'a karşı yürütölecek savaşta görevlendirilmiş ve üç yüz bin kişiden oluşın kara birliklerinin başına geçirilmiştir. Deniz birliklerinin başına da Tiribazos'un geçirildiği görölmektedir²¹⁵. Bu dönemde Hellespontos Phrygiası daha yeni satrabına (Ariobarzanes) kavuşmuştur (Ksen. *Hell.* V. 1. 28), Phrygia ve Kappadokia'daki satraplar ise yerel problemlerle uğraşmaktadır. Böyle bir ortamda daha önce II. Artakserkses'e hizmet etmiş ve sadakatini kanıtlamış olan I. Orontes üstün meziyetleri ile ön plana çıkmıştır (Osborne, 1973: 526).

Tiribazos ve I. Orontes'in bu görev için aynı anda seçilmesi ilginç bir bağdaşmadır. İkisi de daha önce Armenia'yı yöneten kişiler olarak karşımıza çıkmaktadır ve I. Orontes kralın damadı iken, Tiribazos ise hem kralın yakın dostu hem de damadıdır²¹⁶. Bununla birlikte bir müddet önce başına buyruk hareketleri ve Spartalıları yardımı nedeniyle Tiribazos görevden alınmıştır. Ancak Hellenlerin, Pers düşmanı Kıbrıs kralı Euagoras'a yardımları, Tiribazos'un Atinalı Konon'u tutuklamadaki ve Spartalıları yardım etmesindeki haklılığını gösterince Spartalılar Perslerin doğal müttefiki haline gelirken, Tiribazos da kral tarafından Euagoras tehditinin ortadan kaldırılması için görevlendirilmiştir²¹⁷.

²¹⁵ Diodoros, burada Orontes'ten şaşırtıcı bir şekilde kralın kayınbiraderi olarak bahseder (Diod. XV.2. 1-2). Pers kralı II. Artakserkses, kızını I. Orontes'e vermiştir. Orontes, gerçekte Pers kralının kayınbiraderi değil, damadıdır (Bkz. Ksen. *anab.* II. 4. 8; III. 4. 13; Plut. *Artaks.* 27). Diğer yandan Pers Krallığı'nın MÖ 401 yılından MÖ 335 yılına kadar olan ara devri merkezi hükümet ile satraplıklar arasında geçen mücadelelere sahne olacaktır. Bu mücadeleler sonucunda Pers kralı I. Dareios'un Hindu Kuş ve Karadeniz'in güney kıyısına kadar ele geçirdiği sahalar artık elden çıkmaya başlayacak, Persler birçok bölgede nüfuzlarını kaybedecektir (Tarn, 1933: 19).

²¹⁶ Ksen. *anab.* II. 4. 8; III. 4. 13; IV. 4. 4; Diod XV. 2. 1.

²¹⁷ Bkz. Ksen. *Hell.* V. 1. 30 vd.

Diodoros (XV. 8. 2) başlangıçta Tiribazos'un tüm komutayı eline aldığını söyler. Armenia'yı yönetirken rütbece altında olan Tiribazos'un şimdi komutası altına girmesi I. Orontes için sıkıntı veren bir durum haline gelmiş olmalıdır. Çünkü Tiribazos'un I. Orontes'ten daha üstün bir konumda olması I. Orontes'in hoşuna gitmemiş, bu durum onda kıskançlığa neden olmuştur (Diod. XV. 8. 3). Her halükarda kralın emirleri bir süreliğine de olsa bu kıskançlığın önüne geçmiş, onlar Euagoras'a karşı birlikte hareket etmişlerdir.

Sonunda Mısır kralı ve Kariyalı *dynastes* Hekatomnos'dan destek almasına rağmen Euagoras, Tiribazos'un damadı Pers donanma komutanı Glos tarafından Kitium (Larnaka) açıklarında bozguna uğratılmış ve Salamis'te abluka altına alınmıştır²¹⁸. Müttefikleri tarafından terk edilen Euagoras, yardım aramış ve Mısır kralına yönelmiştir. Mısır kralından yardım almaya gidip döndüğünde ise ordugâhını kurduğu Salamis'in Persler tarafından kuşatıldığını görmüş, başka çaresinin kalmadığını anlayınca Perslerle anlaşmanın yollarını aramıştır. Tiribazos, barış şartı olarak ondan Kıbrıs'ın tüm kentlerinden çekilmesini, Pers kralına her yıl haraç vermesini ancak bu şekilde Pers kralına tâbi olarak Salamis tahtında kalabileceğini bildirmiştir. Antlaşma şartlarını kabul edeceğini, fakat bir köle gibi Pers kralının emirlerine itaat etmeyeceğini, Pers kralıyla eşit sayıldığı takdirde onunla anlaşabileceğini söyleyen Euagoras'ın isteği Tiribazos tarafından reddedilmiştir. Hem Tiribazos hem de Euagoras kendi istekleri konusunda kararlı olduklarından görüşmeler içinden çıkılmaz bir hal almıştır. Bu sırada Tiribazos'un konumunu kıskanan kara birliklerinin komutanı, Armenia satrabı I. Orontes'in devreye girdiği görülmektedir. I. Orontes, Tiribazos'un başarılarını hazmedemediğinden olsa gerek ona tuzak kurmuştur. Buna göre I. Orontes, içinde Tiribazos'a karşı bir takım ciddi suçlamalar bulunan ve Tiribazos'un II. Artakserkses'e karşı bir komplo hazırlığı içinde olduğunu belirten bir mektup hazırlayarak Pers kralı II. Artakserkses'e göndermiştir. I. Orontes'in mektubu amacına ulaşmış, mektubu alan II. Artakserkses suçlamalara inanmış ve I. Orontes'e derhal Tiribazos'u yakalamasını ve göndermesini emretmiştir. Böylece Tiribazos yakalanarak MÖ 385 yılında krala

²¹⁸ Diod. XV. 2. 3-4; XV. 3. 1-6; XV. 9. 3. Krş. Phot. *Bibl.* 72 44b 20 – 42 '*Ktesias*'; Osborne, 1973: 523-527.

gönderilmiştir²¹⁹. Bu durum daha sonra görüleceği üzere Armenialı yöneticilerin kendi çıkarları doğrultusunda fırsatçı politikalar izlediklerinin göstergesidir.

Bu olayın kısa vadedeki sonucu I. Orontes lehine olmuştur. Bölgedeki tüm kuvvetlerin komutanlığı görevi I. Orontes'e bırakılmıştır. Ancak I. Orontes burada hiç te istemediği bir durumla karşılaşacaktır; Şöyle ki Tiribazos'un tutuklanması askerler arasında hoşnutsuzluk yaratmış, Salamis'i kuşatmakla görevlendirilen askerler itaatsiz ve gevşek davranmaya başlamışlardır. Tiribazos'un yokluğundan faydalanan Euagoras ise tekrar savaş hazırlıklarına girişmiştir, dolayısıyla olan bitenler I. Orontes'i endişelendirmeye yetmiştir. Her şey birden bire I. Orontes'in aleyhine dönebileceği için Euagoras'ın Tiribazos ile kabul ettiği aynı şartlar altında bir barış yapmak üzere I. Orontes adamlarını Euagoras'a yollamıştır. Euagoras belki de Tiribazos dışında başka bir kişiyle anlaşmanın kendi durumunu daha az tehlikeye sokacağını düşündüğünden I. Orontes'in şartlarını kabul etmiş ve Tiribazos'un daha önce ileri sürdüğü koşullar doğrultusunda MÖ 380 yılında barış yapılmıştır²²⁰.

I. Orontes'in zaferi kısa sürmüştür. Tiribazos, Pers sarayında kendine yapılan suçlamalardan aklanmış, I. Orontes'in kurduğu tuzak ortaya çıkmıştır. Bunun sonucunda Tiribazos'a en yüksek onurlar bağışlanırken, Pers kralı II. Artakserkses'i yanılttığı anlaşılan I. Orontes ise kralın arkadaşları arasındaki konumunu kaybetmiş, II. Artakserkses ona yüz çevirmiş ve yetkileri en alt düzeye indirilmiştir²²¹.

²¹⁹ Diod. XV. 8. 1-5. I. Orontes, özel bir konuda görüşeceği bahanesiyle Tiribazos'u evine davet eder, daha önceden yaptırdığı ve zindanın ağzına gelecek şekilde yerleştirilen sedirin üzerine Tiribazos'a oturmasını söyler. Tiribazos, kendisi için hazırlanan sedirin üzerine oturduğunda sedirle birlikte zindana düşer. Böylece Tiribazos yakalanır ve zincire vurularak Pers kralına gönderilir (Polyain. *Strat.* 7. 14. 1; Tarn, 1933: 20). Tiribazos'a karşı yapılan suçlamalar için bkz. Diod. XV. 8. 4.

²²⁰ Diod. XV. 8. 3; 9. 1-2; Isok. *Euag.* 63-64. Her ne kadar Orontes anlaşma şartlarından Euagoras'ın karşı çıktığı "kralla eşit sayılmama" maddesini çıkarmış olsa da bu Büyük Kralın gözünde Euagoras'ın kendisi için bir hizmetkâr olarak görülmesini engellemeyecektir. Her halükarda Euagoras'a kralla eşdeğer sayılması konusunda verilen imtiyaz, Euagoras'ın durumunun sözlü olarak düzenlenmesinden başka bir şey değildir (Osborne, 1973: 530).

²²¹ Diod. XV. 10. 1-4; XV. 11. 1-2; Plut. *mor.* 174 b; Ruzicka, 2012: 132. I. Orontes'in Tiribazos'a yaptığı suçlamanın asılsız çıkması onun yetkilerinin azaltılmasına, merkezden daha uzağa gönderilmesine neden olmuştur. Daha önce Armenia satraplığı yapan I. Orontes, bu ihanet olayından sonra Mysia'ya muhtemelen Lydia satrapı Autophradates'in altında satrap yardımcısı ya da *hyparkhos* göreviyle gönderilmiştir. Diğer yandan Orontes'in II. Artakserkses'in damadı olması Tiribazos'un ondan intikam almasını da önlemiş olabilir (Ruzicka, 2012: 132; Krş. Klinkott, 2005: 125). II. Artakserkses nazarında gözden düşen Orontes'in, krala başkaldırdığını Pergamon'da bulunmuş ve MS II. yüzyılın ilk yarısına tarihlenen bir yazıt doğrulamaktadır. Kentin geçmişi hakkında bilgiler sunan yazıta göre, Artasyras oğlu Baktria soyundan gelen Orontes, Artakserkses'e isyan etmiş, Pergamonluları kontrolü altına almış, onları tepe üzerindeki eski kentlerine yeniden yerleştirmiş fakat

Diodoros'un aktardığı bu gözden düşme ve yetki kaybı bahsi, I. Orontes'in ne şekilde cezalandırıldığı noktasını belirsiz bıraksa da Armenia'ya döndüğüne dair herhangi bir belirtinin olmaması I. Orontes'in Armenia satraplığı görevinin bu tarihlerde elinden alınmış olabileceğini muhtemel kılmaktadır. Çünkü bu olaydan sonra I. Orontes adına yaklaşık yirmi yıl kaynaklarda rastlanılmamaktadır. Onun, kaynaklarda tekrar adı geçmeye başladığında aşağıda anlatılacağı üzere Küçük Asia'nın batısında bulunmakta ve Diodoros (XV. 90. 3) ondan bu sefer Mysia satrabı olarak bahsetmektedir.

II. Artakserkses, Euagoras ve Mısır kralı ile uğraştığı sırada Kappadokia satrabı Datames, Pers kralına isyan ederek Kappadokia'ya çekilmiş, üzerine gönderilen kuvvetleri yenmiş, Sinope ile birlikte kıyı şeridini kontrol altına almayı başarmıştır. Onun bu davranışları diğer satraplara da örnek olunca Pers merkezi otoritesine karşı MÖ 366 yılında satrap ve generallerin katıldığı bir dizi ayaklanmalar baş göstermiştir²²².

Datames'i kontrol altına almak için görünüşe göre üç Pers ordusu gönderilmiştir. Bunlardan birinde Datames, Euphrates (Fırat) nehrini geçerek Pers kralı II. Artakserkses'in bizzat öncülük ettiği orduya karşı yürümüş,²²³ ardından Artabazos komutasındaki ikinci bir orduyla karşılaşmış²²⁴ ve muhtemelen isyanın ikinci yılında da Lydia satrabı Autophradates'in ordusuyla savaşmıştır (Corn. Nep. *Dat.* 7. 1- 8. 6). Datames üzerine kralın ve kralın komutanlarının bizzat sefere çıkması isyanın önemli bir boyuta ulaştığını göstermektedir. Bu yüzden Datames'in biran önce itaate zorlanarak isyanın diğer bölgelere sıçraması engellenmeye çalışılmıştır.

daha sonra ölümünden önce kenti Artakserkses'e kenti teslim etmiştir, bkz. *OGIS* no. 264; *IMT* Kaikos 925; *II.Pergamon*, no. 613 (fr. A. sat. 4-9) Ὁρόντης δὲ Ἀρτασύ[ρου, τὸ γέν]ος Βάκτριος, ἀποστὰς ἀπὸ Ἀρταξέ[ξου τοῦ Περσ]ῶν βασιλέως, ἐκράτησεν τῶν Περγα[μηνῶν καὶ μ]ετώικισεν αὐτοὺς πάλιν ἐπὶ τὸν κο[λωνόν εἰς] τὴν πα[λαι]ὰν πόλιν· εἴτα Ὁρόντης [τὴν πόλιν ἐ]πιτρ[έψας Ἀρταξέ]ρξει ἀπέθανεν.

²²² Corn. Nep. *Dat.* 5. 2-6; Diod. XV. 91. 2. Diodoros'a (XV. 90. 1) göre, Atina'da Molon *arkhon* iken, Roma'da Lucius Genucius ve Quintus Servilius *consul* olarak seçilmişken, Asia'nın kıyı yerleşimleri sakinleri Persia'dan ayrılmış, satraplar II. Artakserkses'e isyan etmiştir (Ayrıca bkz. Ruzicka, 2012: 127). Datames'in isyanı için bkz. Corn. Nep. *Dat.* 1-11. Datames, kralın hizmetinden ayrıldıktan sonra Kappadokia Satraplığı'nın sınırlarını daha da genişletmiştir. (Osborne, 1973: 539). Satrap isyanları için bkz. Moysey, 1987: 93-100; Weiskopf, 1989: 26 vd.

²²³ Polyain. *strat.* 7. 21. 3.

²²⁴ Diod. XV. 91. 2-7.

Datames'in isyanı sırasında Armenialıların tutumu ne olduğu sorusunun cevabı Nepos'un aktardıklarında gizlidir:

“Autophradates koşulların farkında olmasına rağmen, bu kadar büyük bir orduyla geri çekilmek ya da bir yerde uzun süre hareketsiz kalmaktan ziyade savaşmanın daha iyi olacağını biliyordu. Autophradates'in yirmi bin süvarisi, Kardakes dedikleri yüz bin piyade ve aynı sınıftan üç bin sapancısı vardı. Bunun dışında sekiz bin Kappadokialı, on bin Armenialı, beş bin Paphlagonialı, on bin Phrygialı, beş bin Lydialı, üç bin kadar Aspendoslu ve Pisidialı, iki bin Kilikialı, Hellas'tan üç bin paralı asker ve çok sayıda hafif zırhlı birlikleri de bulunuyordu (Corn. Nep. Dat. 8. 2).”

Buradan anlaşıldığı üzere Lydia satrabı Autophradates'le Datames arasında yaşanan savaşta Kappadokia, Phrygia, Paphlagonia, Lydia, Aspendos, Pisidia, Kilikia bölgelerinden toplanan askerlerin yanı sıra Autophradates'e on bin Armenialı askerin de eşlik ettiğinin bildirilmesi isyanın hemen başlarında Armenia'nın Pers kralı yanlısı bir politika izlediğine işaret etmektedir. Yani MÖ ca. 366 yılında Armenia hala Pers kralının kontrolü altındadır. Neticede az sayıda kuvvetiyle Datames bu ordu karşısında durabilmiş, Autophradates ise on binden fazla adamını kaybedince savaşın Pers kralı aleyhine dönüşebileceğini düşünerek Datames'le barış yaparak bu tehdidi sonlandırmaya çalışmıştır²²⁵.

II. Artakserkses'in Datames'le ve diğer satraplarla uğraşmasını fırsat bilen Mısır kralı Takhos da Perslere savaş ilan etmiştir. II. Artakserkses aynı anda hem Mısır kralıyla hem de Asia'daki satraplarla savaşmak zorunda kalacaktır. Mısır'ın da desteğiyle Asia'nın kıyı bölgesindeki halklar Pers kralına karşı işbirliğine girişmişlerdir. Bunlardan en göze çarpanları ise başta Phrygia satrabı Ariobarzanes olmak üzere önceden Armenia satrabı ancak şimdi Mysia satrabı olan Orontes²²⁶ ve Lydia satrabı Autophradates'tir. Karia hanedanı Mausollos da onlara gizliden gizliye destek vermiştir. İonialılar dışında, Lykialılar, Pisidialılar, Pamphyliyalılar ve Kilikialılar; ayrıca Syrialılar, Phoinikeialılar ve fiili olarak tüm kıyı halkları bu isyana katılmıştır. İsyanın geniş çapta olması kralın gelirlerinin yarısının kesilmesi

²²⁵ Corn. Nep. Dat. 8. 3-6. Datames'in Autophradates ve Artabazos ile olan savaşları muhtemelen MÖ 367/366 yılında gerçekleşmiştir. Çünkü MÖ 366/365 yılında Autophradates Batı Anadolu'ya geçmiştir (Ruzicka, 2012: 131).

²²⁶ I. Orontes, MÖ 401'de Armenia'nın satrabı olmasına rağmen daha sonra Mysia'nın satraplığına getirilmiştir (Diod. XV. 90. 3; 91. 1; Pomp. Trog. prolog. 10).

anlamına gelmiştir ve geriye kalanlar II. Artakserkses'in onlara karşı yürüteceği savaşın masrafları için yetersizdir²²⁷. Diodoros'un isyancı liderleri saydığı ve isyan sürecine dair detay vermekten kaçındığı bu anlatısı eğer doğruysa Tiribazos'a yaptığı asılsız karalamalar sonucunda gözden düşen I. Orontes'e ne olduğu konusunu açıklığa kavuşturmaktadır. I. Orontes yetkileri alındıktan ve muhtemelen Armenia satraplığı görevinden de uzaklaştırıldıktan sonra batıya gitmek zorunda kalmış ve satrap isyanlarına destek vermiştir. Fakat burada karşımıza bir problem çıkmaktadır. O da I. Orontes'in "Mysia satrabı" unvanını ne zaman elde ettiğidir. Gözden düşen birine Pers kralı II. Artakserkses tarafından tekrar bir satraplık görevi verilme ihtimali oldukça zayıf görünmektedir. Öte yandan aşağıda belirtileceği üzere Lydia satrabının da isyan edenler arasında olması Diodoros'un burada kronolojik bir hata yapmış olabileceğini göstermektedir. Öyle ki her ne kadar Diodoros ayaklanmaya katılanlar arasında Lydia satrabı Autophradates'in adını zikretmiş olsa da Datames'in isyanını bastırmaya çalışması ayaklanmanın başlarında onun bu isyana destek vermediğini göstermektedir. MÖ 366/365 yılına gelindiğinde Kappadokia'da işini bitiren Autophradates, Hellespontos Phrygia satrabı Ariobarzanes kontrolündeki Assos, Atarneos, Adremytteion gibi kentleri ele geçirmeye çalışmış, ayaklanan kentleri Pers kralına itaate zorlamıştır²²⁸.

Polyainos'un Orontes ve Autophradates arasındaki savaşa dair anlatısı da bu tarihlerde yaşanmış olmalıdır. Buna göre, krala karşı ayaklanan Mysia satrabı Orontes²²⁹ bölgedeki Pers komutanları ile savaştıktan sonra Tmolos Dağı'nda

²²⁷ Diod. XV. 90. 1-4; Tarn, 1933: 20. Bundan yararlanan I. Orontes, Armenia'yı neredeyse bağımsız bir kral olarak yönetmeye başlamıştır. Gücünü artırarak, üç bin gümüş *talantalık* bir servet elde etmiştir (Lang, 2006: 506-507). Pers Krallığı ile kan bağı olan Orontes, ayaklanmanın önemli liderlerinden biridir; altın para bastırıldığında muhtemelen Persia tahtını elde etmeyi düşünmüştür. Fakat hiçbir ortak noktası bulunmayan ve birbirlerine güvenmeyen satrapların varlığı II. Artakserkses'in gücünün yetmediği yerde devreye girmiştir (Tarn, 1933: 21).

²²⁸ Arist. *Pol.* 2. 1267a; Ksen. *Ages.* 2. 26; Ruzicka, 2012: 32.

²²⁹ I. Orontes, Mysia satraplığı (MÖ ca. 362) sırasında Pers kralı II. Artakserkses'e karşı ayaklandığında Lampsakos ve Klazomenai'de altın, gümüş ve bronz sikkeler darbettirmiştir. Nümizmatlardan bazıları satrap Orontes'e ait bronz ve gümüş sikkelerin Adremytteion yakınlarındaki Iolla'da ya da Lampsakos'da darbedilmiş olabileceğini ileri sürmektedir. Bu sikkelerin ön yüzünde "OPONTA" adı arka yüzünde Zeus ya da Athena başı görülmektedir. Orontes, sikkelerin bazılarında başında *tiara* ile betimlenmiştir (Head, 1911: 528; 597; Babelon, *Achem.* Pl. IX. 12-15; BMC, *Ion.* XXXI. 8). Ön yüzünde başında Attik miğferi ile Athena, arka yüzünde ise saatin tersi yönünde yazılmış Orontas ifadesi ve Pegasos'un ön kısmının bulunduğu Adremytteion'da darp edilmiş gümüş *obol* için bkz. Stauber, 1996: 192, no. 7A; bronz sikke için bkz. SNG France 1223. Lampsakos'da bulunan altın bir sikkeden Orontes'in Pers tahtında gözü olduğu yorumu yapılabilir, ancak I.

korunaklı bir mevkiye çekilmek zorunda kalmıştır. Düşmanlar tarafından kuşatılan I. Orontes, burada derin bir hendek kazılması ve kampa gelen tüm yollarda güvenliğini artırılması emrini vermiştir. Geceleyin bir grup süvariyle harekete geçerek Sardeis'e giden yolu tutmuş, burada düşman kampı için ayrılmış bol miktarda erzak bulmuştur. Sardeis ahalisinden topladığı yüklü miktardaki ganimetle birlikte erzağı ele geçirmiştir. Ardından ordusuna haber salarak ertesi gün hazır olmalarını ve düşmana karşı ilerlemelerini bildirmiştir. Bunun üzerine yapılan savaşta I. Orontes süvarileriyle birlikte düşmana arkadan saldırmış, böylelikle az bir kayıpla zafer elde edebilmiştir. Düşmanların birçoğu öldürülmüş, birçoğu da esir alınmıştır (Polyain. *strat.* 7. 14. 2).

I. Orontes, Pers kralı II. Artakserkses için bölgede önemli bir tehdit oluşturmuştur. Bu tehditin biran önce ortadan kaldırılması işi ile henüz Pers kralı yanlısı hareket eden Lydia satrabı Autophradates ilgilenmiştir. Polyainos, I. Orontes'le Autophradates arasında geçen savaşın seyri konusunda bizleri bilgilendirmektedir. Buna göre I. Orontes, Hellenlerden oluşan on bin kişilik *hoplites* gücüyle Kyme'de Lydia satrabı Autophradates'le karşı karşıya gelmiş, bu kalabalık ordu karşısında sonuç alamayacaklarını gören düşman güçleri savaş alanını terketmiştir²³⁰. Buna rağmen Autophradates geri çekilse de pes etmeyerek I. Orontes'in müttefiklerle olan irtibatını kesmeyi başarmış, desteklerini kaybeden I. Orontes ise bu durumdan kurtulmak için bir grup paralı askerin kendisine katılmak üzere yolda olduğu haberini yaymıştır. Bunun için geceleyin seçtiği en güçlü adamlarını Hellen askeri teçhizatlarıyla silahlandırmış ve gün doğar doğmaz onları kendi ordusundaki diğer Hellen askerleri arasına yerleştirmiştir. Hellen askeri teçhizatındaki çok sayıda askeri gören Autophradates, I. Orontes'e dışardan yardım geldiğini düşünmüş ve bu kadar dezavantajlı bir durumda savaşı göze alamayarak kampını dağıtmış ve geri çekilmiştir²³¹. Burada Autophradates'in Datames ve I. Orontes'in isyanlarını bastırmadaki istekliliğine ve emrinde büyük bir ordu olmasına rağmen isyanlarda tam bir başarı gösterememesi, amacının gerçekten isyanları bastırmak mı, yoksa

Orontes'in bu dönemdeki faaliyetleri açıkça bilinmediğinden kesin bir şey söylemek şu an için mümkün görünmemektedir (Osborne, 1973: 541). Mysia satrabı Orontes'e ait sikkeler için ayrıca bkz. Troxell, 1981: 39.

²³⁰ Polyain. *strat.* 7. 14. 3; Ruzicka, 2012: 132.

²³¹ Polyain. *strat.* 7. 14. 4; Dem. XIV. 31.

uygulamada kraldan aldığı emirleri yerine getiriyor görüntüsü vererek aslında isyancıları desteklediği mi sorularını yanıtsız bırakmaktadır. Bu başarısız girişimlerinden sonra Autophradates gözden kaybolmaktadır.

Görünüşe göre kral tarafından merkezden uzaklaştırılan I. Orontes, kralın Kappadokia satrabı Datames'le uğraşmasını fırsat bilerek muhtemelen Datames'in de desteğiyle Mysia'yı kontrol altına almış ve Lydia topraklarına saldırmıştır. Lydia satrabı Autophradates ise kendi hâkimiyet alanına giren I. Orontes'e anında cevap vermiştir. I. Orontes'i topraklarından uzaklaştırmaya çalışmış ancak bunda başarılı olamamıştır. İsyancı satraplar karşısında başarısız olacağını düşünen Lydia satrabı Autophradates de bu tarihten sonra Diodoros'un da vurguladığı üzere isyancılar arasındaki yerini almıştır. Yani Autophradates bir bakıma değişen siyasi havaya ayak uydurarak isyancıların tarafına geçmeyi tercih etmiştir²³².

Kralın damadı olması şüphesiz I. Orontes'e isyanda önemli bir saygınlık sağlamış ve tüm kuvvetlerin komutasını ele almasına yardım etmiştir. Neticede krala başkaldıran halklar kıyı bölgelerinin komutanı olarak I. Orontes'i seçmişlerdir. I. Orontes, komutayı devralarak ücretli askerlerin bulunması için gerekli olan parayı bile sağlamış, yirmi bin kişinin bir yıllık ücretini karşılamıştır²³³. Yani I. Orontes bu isyanda kilit bir rol üstlenmiştir. I. Orontes'ten Armenia satrabı olarak bahseden Pompeius Trogus'a (*prolog.* 10) göre, I. Orontes Syria'ya kadar ilerlemiştir ve burada Pers kralı II. Artakserkses tarafından fazla ileri gitmeden durdurulmuştur²³⁴. Trogus'a göre, orduların başına geçen I. Orontes, topladığı güçlerle doğuda içlerinde Armenialı askerlerin de bulunduğu Pers kralının ordusu ile bir savaşa tutuşmuş ve savaştan mağlup ayrılmıştır. Olasılıkla savaşın sonucu olarak da kendisine reddedemeyeceği bir teklif sunulan I. Orontes tavrını değiştirerek kral yanlısı bir politika izlemeye başlamıştır²³⁵. Çünkü I. Orontes, isyancıları Perslere teslim ederse,

²³² Autophradates'in taraf değiştirmesi Asia Minor'un batısında gerçekleşen isyanların tamamlayıcı bir halkasıydı (Osborne, 1973: 540).

²³³ Dem. XIV. 31; Moysey, 1987: 93-95.

²³⁴ Polyainos'da Datames'in de kralın topraklarını işgal ederek Syria'ya kadar ilerlediği anlatılır. Krş. Polyain. *strat.* VII. 21. 3.

²³⁵ Osborne, Orontes'in krala karşı herhangi bir askeri karşılaşmaya girmeden önce taraf değiştirdiğini iddia etmektedir (Bkz. Osborne, 1973: 543). Lakin Pompeius Trogus'un (*prolog.* 10) anlatısı dikkate alındığında Orontes'le Büyük Kral arasında bir savaşın olmadığı düşüncesi pek mantıklı gelmemektedir.

kraldan sadece büyük ödülleri değil aynı zamanda tüm kıyı bölgesinin satraplığını elde edebileceğini düşünmüştür. Bu düşüncelerle ilk olarak savaş için gereken parayı getirenleri yakalayarak onları II. Artakserkses'e göndermiş, ardından da kral tarafından birlik komutanı olarak kiralanmış olan askerleri ve birçok kenti de teslim etmiştir (Diod. XV. 91. 1). Böylece isyan etkili bir şekilde durdurulmuştur. Garip bir şekilde kaynaklar isyan liderinin akıbeti hakkında suskunluğa bürünmektedir. Diodoros'un (XV. 91. 1) bu anlatıyla ilgili son sözleri ihanetinin karşılığı olarak I. Orontes'in II. Artakserkses'den büyük ödülleri aldığı ve mutlu edildiği yönündedir.

Satrap isyanları MÖ 360/359 yılında sona ermiştir²³⁶. Muhtemelen I. Orontes, Pers kralı II. Artakserkses ile yaptığı antlaşmayla Mysia bölgesi yönetimini yeniden geri almıştır. Bu olay aslında I. Orontes'in satraplığının Pers kralı II. Artakserkses tarafından onaylandığının göstergesidir. İsyanlar sırasında muhtemelen II. Artakserkses, I. Orontes'i satrap olarak tanımamış bu da I. Orontes'in satraplığının bir bakıma "sözde" kalmasına neden olmuştur. Bu aşamada I. Orontes resmen satrap olarak tanınmıştır ve aslında onun önceden Mysia satrapı olduğunu iddia eden Diodoros'un kafasını karıştıran da bu sonraki gelişme olmuştur.

Satrap isyanların bastırılmasının ardından Datames suikaste uğramış, Ariobarzanes ise çarmıha gerilmiştir²³⁷. MÖ 359 yılında Mısır'da çıkan isyan sonucu Mısır kralı Takhos'un yerini ise oğlu II. Nektanebo almıştır. Autophradates, satraplığını korumaya devam etmiş, Phoinikeia ve sahil kesimindeki halklar da barış yapmış, fakat Paphlagonia, kuzey Kappadokia ve Pontos elden çıkmıştır. Birçok Hellen kenti savaşta zarar görmüş ve bunlardan bazıları tiranların eline geçmiştir²³⁸.

Neticede, Diodoros'un isyan sürecine dair detaylı bilgi vermediği MÖ 360'larda yaşanan satrap ayaklanmaları Perslerin merkezi otoritesini sarsması bir yana krallık topraklarındaki ciddi değişimlerin habercisi olmuştur. Yine bu tarihlerde II. Artakserkses ilerlemiş bir yaşta, 43 yıllık bir saltanattan sonra ölmüş ve yerine III. Artakserkses Okhos (MÖ 359-338) geçmiştir²³⁹. Okhos'un başa geçtikten sonra

²³⁶ Krş. Dem. *Aristok.* XXIII. 155 vd.

²³⁷ Diod. XV. 91. 2 vd; Corn. *Nep. Dat.* 9 vd.

²³⁸ Gelişmeler için bkz. Diod. XV. 92; Ayrıca bkz. Plut. *Ages.* XXXVIII. 1. vdd; Tarn, 1933: 21.

²³⁹ Bu gelişmeler için bkz. Diod. XV. 93. 1; Plut. *Artaks.* XXVI. 1-5; XXVII. 1-5; XXVIII. 1-3; XXIX. 1-7; XXX. 1-5; Memnon 1. 5. Pers kralı II. Artakserkses'in yönetimde çok etkili olamaması

satraplarla mücadeleye devam ederek MÖ 356 yılında satraplara ordularını dağıtmaları emrini verdiği bu emre sadece iki kişinin, Ariobarzanes'in yerine geçmiş olan Hellespontos Phrygiası satrabı Artabazos ve I. Orontes'in uymadığı ve isyana devam ettikleri ileri sürülmektedir²⁴⁰. Fakat o tarihte muhtemel taraf değişikliğine bağlı olarak Mysia ve Pergamon da dâhil Asia Minor'un batısındaki toprakların satraplığı görevini yürüten I. Orontes'in²⁴¹ isyan halinde olduğuna dair açık bir kanıt yoktur²⁴².

Satrap isyanlarından sonra I. Orontes hakkındaki bilgilere kısa da olsa Demosthenes (Dem. XIV. 31)'in MÖ 354'e ait konuşmasında rastlanılmaktadır²⁴³. Demosthenes konuşmasında krala karşı tehdit oluşturan tehlikelerden bahsederken Hellenlerin birçoğunun paralı asker olarak kralın hizmetine girdiğini ve onların Mısır'a, I. Orontes'e ve diğer halklara karşı yapılan savaşlarda görev aldıklarını belirtir. I. Orontes ile ilgili bu referans, onun MÖ 354'lerde batıda olmadığını ve aynı zamanda krala karşı isyan halinde olduğu izlenimini uyandırabilir (Osborne, 1973: 545). Ancak bu bilgi daha önceki olaylara dair bir îmâ da içeriyor olabilir. Yani Demosthenes'in açıklamasının genel bir yorum olma ihtimali yüksektir.

I. Orontes'in ne zaman öldüğü tartışmalıdır. Onun MÖ 350'lerin sonu MÖ 340'ların başında öldüğü genel olarak kabul edilse²⁴⁴ de bu da kesin değildir. Pergamon

kralığı çökme aşamasına getirmiş ve bundan faydalanan I. Orontes, Armenia'da bağımsız bir hanedanlık kurarak, zenginliğine zenginlik katmıştır (Övür, 2004: 39).

²⁴⁰ Tarn, 1933: 22.

²⁴¹ Atina akropolünde bulunan ve MÖ 349/348 yılına tarihlenen iki adet dekret Orontes'in onurlandırma metnini içermektedir. Mysia'yı kontrol altında tutan I. Orontes'in Atina ile ticari bir ilişki içine girdiği hakkındaki dekretten öğrenilmektedir; yazıta göre yurttaşlık hakkı ve altın bir taş ile yüceltilen ve Atinalıların hayırseveri olarak tanımlanan Orontes, gümüş karşılığında Atina'ya tahıl satmaktadır. Orontes'e yapılan ödemenin askeri bütçeden karşılanması ışığında yazıtta belirtilen tahıl olasılıkla Atina'nın Khares, Kharidemos ve Phokion isimli komutanlarının komutası altındaki ordugâhında kullanılmak üzere satın alınmaktadır. Yazıtlar için bkz. *IG II*² no. 207; no. 295; *SEG XV* 92; *SEG XXI* 261. Yazıtlar hakkında ayrıca bkz. Moysey, 1987: 95; Walbank, 1988: 83-85; Develin, 1988: 77-81; Osborne, 1971: 310 vd.; Demir, 2014: 198.

²⁴² Chahin, Atinalılarla işbirliği içine giren I. Orontes'in MÖ 355'de tekrar kral aleyhinde faaliyetlerde bulunmaya başladığını iddia etmektedir (Chahin, 2001: 187). Büyük ihtimalle I. Orontes, MÖ 350'den sonra Pers kralına sadakatinden ötürü Armenia'nın yönetimini tekrar elde etmiş, ömrünün geri kalanını Armenia'da geçirmiş olabilir. Bkz. Redgate, 2000: 57.

²⁴³ MÖ 349/348 yılına tarihlendirilen Atina kararnamesi için ayrıca bkz. *IG II*² 207; *SEG XV* 92; *SEG XXI* 261.

²⁴⁴ Tarn, 1933: 22; Osborne, 1973: 519; Lang, 2006: 506-50; Troxell, 1981: 37. Strabon'un (XI. 14. 15 c 528) Hydarnes'in soyundan geldiğini aktardığı Orontes, Persia Krallığı'na sadece bir evlilik bağıyla, kralın kızı ile evlenerek bağlanmıştı. Özgürlük tutkusuna dizgin vuramaması neticesinde satrap isyanları başarılı olsaydı belkide ona krallık tahtını getirebilirdi. O, ilk etapta kendisinin ve

yazıtında I. Orontes'in Pergamon kentini Büyük Krala teslim ettikten sonra öldüğü aktarılmaktadır²⁴⁵.

“Ορόντης [τὴν πόλιν ἐ]πιτρ[έψας Ἀρταξέ]ρξης ἀπέθανεν (*IMT Kaikos 925*)”.

I. Orontes'in ne zaman ve nerede öldüğü noktasında kesin bir şey söylemek mümkün görünmese bile Pergamon yazıtında aktarıldığı üzere I. Orontes'in Pergamon'a gittikten sonra MÖ ca. 348 yılında burada ömrünü tamamladığı ileri sürülebilir.

2. 3. MÖ III. Yüzyıl Sonuna Kadar Armenia

Pers kralı III. Artakserkses Okhos'un saltanatının ilk yıllarında (MÖ ca. 344) Armenia'nın yönetiminin kimin elinde olduğu açıkça bilinmektedir. İsyancı Kadusioi halkına yapılan bir sefer sırasında Persia ordusuna komuta eden Kodamannos'un Kadusioi liderini teke tek bir düelloda öldürmesi, savaşın kazanılmasında önemli bir rol oynadığı gibi onun bu başarısı kendisine önce Armenia satraplığını sonra da Persia tahtını getirmiştir (Diod. XVII. 6. 1; Iust. X. 3. 4-5). Kodamannos, muhtemelen Artasyras oğlu I. Orontes öldükten sonra Armenia satraplığına atanmış²⁴⁶ ve Persia tahtına çıkana kadar bir süre bu görevi yerine getirmiştir. Böylece II. Orontes tahta çıkana kadar Armenia yönetiminde bir ara dönem yaşanmıştır. Kodomannos'un Armenia'ya satrap olarak atanmasıyla bu eyalet de veliaht grubuna dâhil olmuştur. Böylelikle Armenia sadece Yedi Pers soyundan kaynaklanan imtiyazlı temel satraplıklardan biri değil; aynı zamanda kralın en yakın akrabasına emanet edilmiştir. Dolayısıyla eyaletin imtiyazı, kral ailesine mensup bireylerin görevlendirilmesiyle yükseltilmiştir (Sarıkaya, 2016: 78; Klinkott, 2005: 54).

Kodamannos, Armenia satraplığı görevi sonrasında Persia kralı olduğunda, I. Orontes'in oğlu ya da torunu olduğu düşünülen II. Orontes'in (MÖ 336-331) Armenia tahtına geçtiği anlaşılmaktadır (Osborne, 1973: 520; Demir, 2014: 198). Orontes, Nemrut Dağı'nda bulunan bir yazıtta kral Aroandos/Orontes [βασιλέως

halkının isteklerini ön planda tutmuş, vassalı olduğu Pers kralını dikkate almamıştı (Chahin, 2001: 187).

²⁴⁵ *IMT Kaikos 925*; OGIS 264; Pergamon yazıtının farklı yorumu için bkz. Osborne, 1973: 547-549.

²⁴⁶ “Ob haec decora idem Codomannus praeficitur Armeniis (Iust. X. 3. 4)”.

Ἀποάνδου olarak zikredilmektedir. Mysia satrabı Orontes'in yerine geçen II. Orontes ilk defa *Basileos* unvanıyla karşımıza çıkmaktadır (IGL.Syr. 1 18 sat. 8; Chahin, 2001: 188).

MÖ 331'de II. Orontes yanındaki Mithraustes ile birlikte Büyük İskender'in²⁴⁷ ordusuna karşı Küçük Asia'nın kaderini belirleyen Gaugamela Savaşı'nda (MÖ Ekim 331) aşağıda aktarılacağı üzere Pers kralı III. Dareios'un yanında savaşmıştır (Arr. *anab.* III. 8. 5; 9. 4. Toumanoff, 1963: 279). Yani İskender'in doğuya yöneldiği sırada Armenia, Pers Krallığı'nın nüfuzu altındadır.

Bu noktada İskender dönemi tarihçilerinden Pseudo Kallisthenes, İskenderin izlediği yol ve savaş öncesi duruma dair bazı bilgiler verir. Buna göre (Ps.-Kallist. II. 9. 1-10), İskender'in Pers kralı III. Dareios üzerine yürürken (MÖ 333-331) Pers topraklarına, hızlı bir şekilde Armenia'ya girdiğini, Armenialılar üzerine yürüyerek onlara boyun eğdirdiğini ve günlerce susuz, yılanlarla dolu bir arazide yol aldığını anlatırken Arakani adlı bir nehre ulaştıklarını söyler. İskender, bu nehrin üzerine köprü kurdurmuş, ordu hızlı akan nehri görünce köprünün çökmesinden tereddüt edip karşıya geçmeyince ilk olarak kendisi karşıya geçmiştir²⁴⁸.

Neticede Büyük İskender'in ordusu ile Pers kralı III. Dareios'un ordusu MÖ 331 yılında Gaugamela'da (Arbela) karşı karşıya gelmiştir (Lendering, 2009:185-192). Arrianos'un savaşa dair anlatısına (*anab.* III. 8. 5; 11. 7) göre, II. Orontes ve Mithraustes, savaşta Armenialı süvarilerin başında Pers ordusunun sağ kanadının önünde konumlandırılmışlardır. Savaşta Pers ordusu, İskender'in şiddetli saldırıları

²⁴⁷ İskender aslında Perslere ilk darbeyi Gaugamela Savaşı öncesinde Granikos Savaşı'nda (MÖ 334) vurmuştur (Memnon 4. 1). Arrianos'un (*anab.* III. 22. 3-4) anlatısına göre, Granikos Savaşı'nda Pers satrapları ağır bir yenilgi almış ve o sıralar Pers hâkimiyetinde bulunan Ionia, Aiolia, Phrygia, Lydia ve Halikarnassos dışında tüm Karia, daha sonra da Kilikia'ya kadar bütün deniz kıyısı İskender'in eline geçmiştir. Arrianos, savaşa katılan Pers satraplarının olduğunu söylese de adlarını bildirmemektedir. Bu noktada İskender'in ele geçirdiği bölgeler göz önüne alındığında savaşa yukarıda adı geçen bölgelerin satraplarının katılmış oldukları söylenebilir. Diğer yandan ele geçirilen bölgeler arasında Armenia'nın zikredilmemesi bu savaşa Armenia satrabının katılmamış olabileceğini düşündürmektedir. İskender'in ancak Gaugamela Savaşı'ndan (MÖ 331) sonra Armenia'ya satrap göndermesi, Armenia satrabının Granikos Savaşı'na katılmamış olabileceğini doğrular niteliktedir. Granikos Savaşı için bkz. Plut. *Alex.* XVI. 1-8; Strab. XIII. 1. 11 c 587.

²⁴⁸ Arakani nehri, Euphrates'in (Fırat) Armenia'daki kollarından biridir (Wolohojian, 1969: 177).

karşısında ağır bir yenilgi almış, Pers kralı III. Dareios yenilmiş ve kaçmıştır²⁴⁹. II. Orontes'in savaş sonrasında akıbetinin ne olduğu belli değildir. Ancak savaş sonrası Armenia'da yönetim değişikliğine gidildiği, İskender'in savaştan sonra Armenia'ya satrap olarak Sardeis Akropolis'i'ni kendisine teslim etmiş olan Mithranes'i²⁵⁰ (MÖ 331-323) gönderdiği bilindiğinden, II. Orontes'in yönetim bölgesini bir süreliğine terk etmek zorunda kaldığı ileri sürülebilir²⁵¹. Diğer yandan Mithranes'in Armenia tahtına geçip geçmediği, eğer tahta geçtiyse Armenia'yı itaat altına alıp almadığı konuları belirsizdir. Bu noktada İskender'in de bizzat Armenia'ya sefer düzenlediğine dair bir kanıt da yoktur²⁵². Ancak Strabon (XI. 14. 9 c. 530)'un, İskender'in komutanlarından Menon'u, Kaballa (Çiğil?) yakınındaki Syspirtis altın madenlerine göndererek Armenialılardan vergi toplamaya çalışmış olduğunu belirtmesi, Armenia'ya küçük çaplı da olsa bir sefer düzenlenmiş olduğunun kanıtıdır. Bu doğrultuda İskender, belki de doğuya yapacağı seferin ihtiyaçlarını karşılamak adına komutanlarını Armenia'daki zengin bölgelere göndererek haraç almaya çalışmış, kendisi de asıl hedefine, doğu topraklarına odaklanmıştır.

²⁴⁹ Bkz. Arr. *anab.* III. 14. 2-4; III. 15. 3-7; Ps.-Kallist. II. 23; Plut. *Alex.* XXXI. 3-4; XXXIII. 1-7; XLIII. 1-3. Armenia, Gaugamela Savaşı'nın politik bir sonucu olarak Büyük İskender İmparatorluğu'na bağlanmıştır (Dönmez, 2016 : 21).

²⁵⁰ Demir (2014: 198) Mithranes'in, II. Orontes'in oğlu olduğunu ve Gaugamela Savaşı'ndaki desteğinden dolayı Mithranes'i Armenia satrapı olarak atadığını ileri sürmektedir. Nemrud Dağı'nda bulunan ve kral Orontes'in adının geçtiği yazıtın [-βασιλέα — —]λανην τὸ[v] ἐ[κ] [βασιλέως Α]ποάνδου- tahrip olmuş kısmını Μίθρανης olarak tamamlayanlar vardır. Eğer düzeltme doğruysa Mithranes'in de *Basileos* olarak anıldığı anlaşılmaktadır (Bkz. *IGL.Syr.* 1 no. 18). Armenia yöneticisi Mithranes'e ait bir sikke olduğuna dair bkz. Blau, 1877: 100; Babelon, 1890: CXCI.

²⁵¹ Arr. *anab.* III. 16. 5; Diod. XVII. 64. 6; Curt. V. 1. 44. Mithranes, Pers kralı III. Dareios Kodamannos'un Sardeis satrapıydı (Dio Khrys. *Orat.* 73. 2; Diod. XVII. 21. 7). Sardeis Akropolis'i'nin teslim edilmesine dair bkz. Arr. *anab.* I. 17. 3-4; Diod. XVII. 21. 7; Plut. *Alex.* 17. 1. Moses Khorenatsi anlatısında, isyan eden ve İskender tarafından öldürülen "Vahe" adlı kraliyet ailesine mensup Armenialı birinden bahseder. Vahe'nin, Gaugamela Savaşı'nda Armenia ordusunda İskender'e karşı savaşan Mithraustes olduğu ileri sürülmektedir. Bkz. Moses Khor. *Hist.* I. 31.

²⁵² Curtius Rufus (VI. 3. 3), Kilikia, Syria, Phoenikia gibi Armenia'nın da Makedonluların eline geçtiğini söyler, daha fazla detay vermez. Bunun aksine Iustinus (XXXVIII. 7. 2), "Büyük İskender'in, komutası altındaki insanların hiçbiri asla yabancı boyunduruğunu devam ettirmedi veya kendi yerel prensleri dışında herhangi bir yöneticiye itaat etmedi; çünkü onlar Kappadokia veya Paphlagonia'ya, Pontos'a veya Bithynia'ya veya Armenia Maior ve Armenia Minor'a bakıp dursunlar veya durmasınlar, ne bütün Asia'yı fetheden İskender ne de onun halefleri veya soyundan gelenler bu ülkelerin hiçbirinin iç işlerine karışmadılar" der. Görüldüğü üzere Curtius Rufus ve Iustinus'un anlatıları birbirinin tersidir. Bu yüzden Armenia'da Gaugamela Savaşı sonrası gerçekten Makedonia hâkimiyetinin tesis edilip edilmediği bilinmemekte, bu konu hala tartışma konusudur. Yavuz'a (2018: 725) göre, tüm toprakları Makedonia egemenliği altında birleştirmeyi düşünen İskender için Armenia'ya tamamen boyun eğdirmek kısa vadede pek önemli görünmemektedir.

Muhtemelen Mithranes'in payına da İskender tarafından görevlendirilen biri olarak İskender'in emirlerine kayıtsız şartsız uymak kalmıştır²⁵³.

Toumanoff'a (1963: 289) göre, İskender'in Armenia'ya gelişi Orontidlerin bölgedeki durumunu etkilememiştir. İskender'in izlediği siyaset hâlâ Akhaimenidlere bağlılık gösteren *dynastes*lere karşı olmuştur. Yani Armenia, Kappadokia gibi bölgeler İskender tarafından fethedilmemiş ve tamamen özerk kalmışlardır. Fakat savaştan sonra MÖ 331 yılı civarında İskender, Mithranes'i Armenia satrabı olarak görevlendirmiştir. Toumanoff, kesin olmamakla birlikte Mithranes'in II. Orontes'in oğlu olduğunu ileri sürmektedir. Bu durumda yine Toumanoff'un iddia ettiğine göre, daha önce babasını tahttan indirmek için İskender'in tarafına geçmiş olan Mithranes, III. Dareios'a destek verenleri cezalandırmak ve babasının yerini almak için Armenia'ya gitmiştir ve bu sıralarda altmış yaşlarında olan II. Orontes bu kadar hadiseden sonra çok fazla yaşamamıştır. Toumanoff'un düşünceleri bir iddiadan öteye gitmese bile İskender'in bölgeye gelmesi, Armenia'daki Persia nüfuzunu çökertmiş ve buna bağlı olarak da belki de Armenia satraplarının yetki sınırlarında bazı değişimler ortaya çıkarmış olabilir²⁵⁴.

İskender'in ölümünden sonra, kurduğu Makedonia İmparatorluğu dağılırken ardılları yerel hanedanlara karşı farklı tutumlar içine girmişlerdir. Ardıllar arasında yapılan paylaşımlar sonucu Armenia'ya satrap atanmamıştır²⁵⁵. Bu konuda Iustinus'un aktardıkları kayda değerdir:

²⁵³ Strabon'un (XI. 14. 12 c. 531), Armenialıların giyimlerinin Thessalialılara benzediğini söylemesi belkide Armenia'nın Hellenize edilmiş bir bölge olarak sunulmaya çalışıldığına işaret etmektedir. Ayrıca bkz. Sherwin-White-Kuhrt, 1993: 191. Diğer yandan İskender'in Armenia'da yeni bir kent kurduğuna dair kesin bir bilgi yoktur (Cohen, 2013: 13).

²⁵⁴ Hewsen'e (1984: 356) göre, Akhaimenid İmparatorluğu'nun çöküşünden (MÖ 330) Orontid Hanedanlığı'nın son bulduğu MÖ 189'da kadar olan yaklaşık 140 yıllık bir süreçte Orontidler Batı Armenia, merkezi Armenia, Van Gölü Havzasını ve Arakses vadisini ellerinde tutmuşlardır.

²⁵⁵ Bkz. Iust. XLI. 4. 1-10; Diod. XVIII. 39; Memnon 4. 2; App. Syr. 52; Dion. Hal. *ant.* I. 2. 3. Tarn'a göre, Armenia bölgesi Akhaimenidler adına uzun süredir bölgeyi gerçekte bağımsız olarak yöneten ve yönetimleri babadan oğula geçen Orontes'lerin tahtları ellerinden alınarak bölge, İskender'in ölümünden sonra Perdikkas'a yardım etmiş olan iki kişinin idaresine terk edilmiştir (Tarn, 1933a: 464). İskender, Hindistan'da komutanlarına yaptığı bir konuşma sırasında ele geçirilen topraklardan bahsederken; Ionia, Hellespontos, her iki Phrygia, Kappadokia, Paphlagonia, Lydia, Karia, Lykia, Pamphylia, Phoenikia, Hellen Libya'sı ile Mısır, Arabia'nın bir bölümünü, Koile Syria, iki nehir arasındaki Syria, Babylonia, Susa halklarını, Persia, Media, Pers ve Medialıların yönettiği ve yönetmediği yerler, Kaspia Geçitleri ötesindeki topraklar ve Kafkaslar ötesindeki ülkelerin hâkimiyet altına alındığını belirtirken Armenia'nın adını zikretmez (Bkz. Arr. *anab.* V. 25. 3-5; VII. 9. 7-8). Yani Armenia'nın alındığına dair net bir açıklama bulunmamaktadır. Öte yandan bölgeye gönderilen

“Ne İskender ne ardılları ne de onun soyundan gelenler Kappadokia, Paphlagonia, Pontos, Bithynia, Armenia Maior ya da Armenia Minor’un işlerine çok fazla müdahale etmediler (Iust. XXXVIII. 7. 2).”

Bu pasajdan hareketle İskender’in ardıllarının da Armenia’daki yönetime pek fazla karışmadıkları, sadece bölgeden *tributum* ve gerektiğinde asker almakla yetindikleri söylenebilir. Bu yüzden daha önce bölgeye gönderilen Mithranes’in de görevine devam etmiş olması kuvvetle muhtemeldir. Diğer yandan otorite boşluğundan yararlanmaya çalışan *dynastes*lerin bir an önce itaat altına alınması konusu gündeme gelmiştir. Bu itibarla İskender’in bölgedeki otoritesini tanımayan Kappadokia Satraplığı, MÖ 322 yılında işgal edilmiş ve Kappadokia kralı I. Ariarathes, Perdikkas tarafından öldürülmüştür²⁵⁶. Perdikkas, bölgedeki konumunu biran önce güçlendirmek istemiştir. Bu nedenle İskender’in zırh taşıyıcısı Neoptolemos’u Armenia’nın ilhak edilmesi işiyle görevlendirmiştir. Kendisi de MÖ 322-321 yılında Pisidia’nın doğusunu işgal etmiştir²⁵⁷. O sıralarda Armenia’nın başında bulunan Mithranes’in Neoptolemos’a karşı tavrının nasıl olduğu bilinmemektedir. Ancak Neoptolemos’un üstlendiği görevi yerine getirerek Armenia’nın kontrolünü ele aldığı anlaşılmaktadır²⁵⁸. Muhtemelen Neoptolemos, Armenia bölgesinde karışıklık çıkardığı (Plut. *Eum.* 4. 1) için bir yıl gibi kısa bir süre sonra Armenia tahtından kovulmuş²⁵⁹ ve yerine yine Mithranes geçirilmiş ve o da MÖ 317 yılında ölene kadar Armenia’yı yönetmiştir. Onun yerine de III. Orontes geçmiştir²⁶⁰.

Yönetimin büyük bir kısmını ele alan Perdikkas, Kardialı Eumenes’i askeri vali olarak Kappadokia’ya göndermiştir. Kappadokia kralı I. Ariarathes öldürülmüş ve Kappadokia ve çevresi Makedonluların eline geçmiştir. Durumun ümitsiz olduğunu gören Kappadokia kralının oğlu II. Ariarathes ise birkaç yandaşı ile birlikte MÖ 320

satrabın da akıbeti bilinmemektedir. Dolayısıyla Armenia’nın bu dönemde gerçekten kontrol altına alınıp alınmadığı belirsizdir. Fakat Medialıların ve Perslerin kontrolünde olan tüm yerlerin ele geçirildiğinin vurgulanması daha önce Pers hâkimiyetinde olan Armenia’nın da İskender’e teslim olmuş olabileceği izlenimini uyandırmaktadır.

²⁵⁶ Bkz. Diod. XVIII. 16. 1-3; Plut. *Alex.* LXVIII. 2; *Eum.* 3. 2-6; Iust. XIII. 6. 1-3; *FGrHist* II B 156 F 1= Phot. *Bib.* 92. 69a.1 ‘*Arrianus*’.

²⁵⁷ Bkz. Memnon 4. 3; Tarn, 1933a: 466.

²⁵⁸ Plut. *Eum.* 4. 1; Toumanoff, 1963: 289; Babelon, 1890: 191.

²⁵⁹ Günaltay’a (1951: 571) göre, dar kafalı ve haşin bir adam olan Neoptolemos yerli halkı hoşnut edemediğinden etrafta kargaşalıklar çıkmış ve isyanı da eski satrap Orontes (muhtemelen II. Orontes) yönetmiştir.

²⁶⁰ Garsoïan, 1997: 45; Chahin, 2001: 189.

yılında Armenia'ya çekilmiştir. Bir süre sonra Perdikkas (MÖ 321'de) ve Eumenes'in ²⁶¹ (MÖ 316'da) ölmesi, Antigonos ve Seleukos'un birbirleriyle savaşması ve Ipsos Savaşı²⁶² (MÖ 301) sırasında oluşan karışıklıktan yararlanan II. Ariarathes, Armenia kralı III. Orontes'ten (MÖ 317-260) aldığı ordu ile Makedoniali general Amyntas'ı öldürerek Kappadokia'daki hakimiyeti tekrar ele geçirmiştir²⁶³. II. Ariarathes, eğer babasının öldürüldüğü MÖ 322 yılında Armenia'ya kaçtıysa Ipsos Savaşı sonrasına kadar yaklaşık yirmi sene Armenia'da kalarak bölgedeki siyasi durumun kendi lehine değişmesini beklemiş, daha sonra da Armenia kralı III. Orontes'le ittifak yaparak Kappadokia tahtını ele geçirebilmiştir. Makedonia generalinin ölmesi ve buradaki Makedonia hâkimiyetinin zayıflaması üzerine muhtemelen III. Orontes Armenia'daki yönetimin başına geçebilmiştir (Diod. XIX.

²⁶¹ MÖ 321'de Suriye'de Triparadeisos'ta Diadokhoi arasında yapılan kongredeki paylaşımda Antipatros imparator vekili, Antigonos ise Asia'daki ordunun komutanı olarak seçilmiştir. MÖ 319'da Antipatros öldükten sonra Antigonos diğer komutanlar arasında daha da sıvrılmıştır. O, Kappadokia'da Eumenes'i yenerek ordusuna el koymuştur. Asia'da ona karşı durabilecek hiçbir güç yoktur. Eumenes, Armenia'ya kaçarak buradaki yerli halkla işbirliği yapmak istemiş ancak hem ağır bir yenilgi alması hemde ordusundaki bazı askerlerin Antigonos lehinde davranması onu bu tutumdan vazgeçirmiştir. Nora adı verilen korunaklı kaleyi ele geçirmiştir. MÖ 318/317 kışında Eumenes Babylonia civarında kışladığı sırada Media satrapı Pithon'a ve Babylonia satrapı Seleukos'a elçiler göndererek onlardan Antigonos'a karşı yapılacak savaşta kralları, Lysimakhos ve diğerlerini, desteklemelerini ve onlara yardım etmelerini istemiştir. Seleukos ise bu isteği geri çevirmiştir. Aynı zamanda Antigonos'a elçilerini göndererek gelebileceği kadar hızlı gelmesini bildirmiştir. Bu arada Eumenes de yukarı ülkelerin satraplarına her durumda Eumenes'in emirlerine uymalarını bildiren kralların mektuplarını yollamış, satrapların ordularıyla birlikte Susiane'de toplanmalarını istemiştir. MÖ 316/315 yılında Antigonos Mesopotamia'dan harekete geçerek önce Seleukos ve Pithon'la buluşacağı Babylonia'ya gelmiş, onlardan asker temin ederek Eumenes'in topladığı orduya karşı hareket üssü olarak belirlediği Media'ya geçmiştir. Düşmanın Media'da olduğunu öğrenen Eumenes ve etrafındaki komutan ve satrapların herbiri kendi derdine düşmüştür. Sonunda Peukestes idaresindeki Persia'nın başkenti Persepolis'e çekilme kararı alınmıştır. Daha önce de İskender'in kişisel muhafızlığını yapmış olan Peukestes, burada gelenlere büyük bir ziyafet vererek onları memnun etmeye çalışmıştır. Amacı herkesi memnun ederek tüm ordunun komutanlığı görevine getirilmektir. Peukestes'in ne yapmaya çalıştığını anlayan Eumenes sahte bir mektup hazırlayarak tüm dikkatleri tekrar üzerinde toplamayı başarmıştır. Sözde mektup Peukestes'in yakın arkadaşı Armenia Satraplığı'nın başında bulunan II. Orontes tarafından gönderilmiştir. Mektuba göre, Kassandros'u katleden Olympias, Makedonia Krallığı'nı ele geçirmiştir ve Polyperkhon da emrindeki imparatorluk ordusunun önemli bir kısmı ve fillerle Antigonos'la savaşmak üzere Asia'ya geçmiştir. Yazılanlara herkes inanmış ve tüm gözler Eumenes'e çevrilmiştir. Çünkü o, kralların desteklediği kişidir, istediğini cezalandırabilir. Bkz.Diod. XVIII. 39. 6; XVIII. 40. 1-4; XVIII. 41. 1-2; XVIII. 48. 1-5; XVIII. 50. 1-4; XIX. 12. 1-2; XIX. 13. 5; XIX. 13. 7; XIX. 15. 1-5; XIX. 21. 1-2; XIX. 22. 1; XIX. 23. 1-3; Polyain. *strat.* IV. 8. 3; Iust. XLI. 4. 2; App. Syr. 53; Memnon 4. 7. Eumenes'in doğudaki satraplarla biraraya gelmesi ve orduların komutasını üstlenmesi için bkz. *FGrH* 155. 3. 2; Diadokhoi arasında yapılan paylaşıma dair ayrıca bkz. Arr. *succ.* 34-37. Nora'nın tam olarak yeri bilinmemektedir. Hasan Dağı'nın kuzey kısımlarında bir yer olabilir.

²⁶² Savaşa dair ayrıca bkz. App. Syr. 55.

²⁶³ Diod. XVIII. 16. 1-3; XXXI. 19. 3-5; Memnon 4. 3; Manandyan, 2007: 11; Sherwin-White-Kuhr, 1993: 192.

23. 3)²⁶⁴. İskender'in generalleri arasında vuku bulan savaşlar sırasında (MÖ 323 - 280) II. Orontes ve III. Orontes'in mevcut otoriteye karşı nasıl bir tavır takındıkları net değildir. Buna rağmen Makedonia egemenliğine karşı çıkanların Armenia'ya sığınması ve Armenia'daki yöneticilerden aldıkları destekle düşmanlarını bozguna uğratması Armenia'daki yöneticilerin İskender'in generallerine karşı bir olumlu bir tavır takınmadıklarına işaret etmektedir.

Armenia bölgesi, Ipsos Savaşı sonrasında Antigonos'un da bu savaşta öldürülmesiyle Seleukos Krallığı'nın nüfuzu altına girmiştir. I. Seleukos Nikator'un (MÖ 311- 281) yanında Ipsos'da Antigonos'a karşı savaşmış olan komutanlar arasında yapılan paylaşımda Euphrates'ten (Fırat) denize kadar olan Syria toprakları, Phrygia'nın iç kesimleri, Mesopotamia, Armenia ve Indos nehrine kadar olan bölge Seleukosların eline geçmiştir²⁶⁵. Appianos'un (Syr. 62) aktardığına göre, I. Seleukos'un emrinde birçoğunun yönetimini kendisinin üstlendiği ve bazılarının idaresini ise oğlu Antiokhos'a (I. Antiokhos Soter) verdiği yetmiş iki satraplık bulunmaktadır. Dolayısıyla buradan hareketle MÖ III. yüzyılın erken tarihlerinden itibaren Armenia'daki Seleukos nüfuzunun hissedilir aşamaya geldiği ileri sürülebilir²⁶⁶.

Seleukoslar döneminde, MÖ III. yüzyılda Armenia'ya dair bilgi veren kaynaklarda Armenia'daki yöneticilerin Bithynia karşıtı olarak görülebilecek sığınma tekliflerini kabul ettikleri ve Seleukos kralına karşı kralın kardeşi II. Antiokhos Hieraks'a destek verdikleri anlaşılmaktadır. Memnon (*FGrh* 434 F14), Bithynialıların kralı I. Nikomedes'in bir önceki evliliğinden olma oğlu Zeilas'a atıfta bulunarak, onun üvey annesi Etazeta'nın komplolarıyla sürgüne gönderildiğini ve MÖ III. yüzyılın ortalarında adı verilmeyen bir Armenia kralının (τὸν Ἀρμενίων βασιλέα) yanına sığındığını söyler. Buna göre, Bithynia kralı Nikomedes'in sürgünde olan oğlu

²⁶⁴ Chahin'e göre, Armenia kralı bu tarihlerde Sophene eyaletinin büyük bir kısmına hükmediyor olmalıdır. Bu eyaletin Kappadokia ile olan sınırlarında oluşabilecek bir tehdit Armenia'yı doğrudan ilgilendirdiği için Kappadokia kralına yardım edilmesi hayati bir önem taşımıştır (Chahin, 2001: 190).

²⁶⁵ Bkz. App. Syr. 55; Memnon 8. 2; Sherwin-White-Kuhrt, 1993: 191. Hem Kappadokia hem de Armenia yavaş yavaş I. Seleukos (MÖ 312-280)'un eline geçmiştir. Seleukosların hâkimiyet alanlarının nispeten Iberia'ya kadar genişlemesi bölgede güvenilir bir müttefik bulma arayışını doğurmuştur. Bu nedenle Iberia ile yapılan, hâkim ve vassal arasındaki ilişkiyi gösteren ittifak aslında Orontes'leri baskı altında tutabilmek amacıyla yapılmıştı (Chahin, 2001: 190; Toumanoff, 1963: 449).

²⁶⁶ Armenia'daki yöneticiler, Seleukosların bölgesel gücünü tanıyarak özgürlüklerini kısmen güvence altına alabilmişlerdir (Yakar, 2007: 70). Bölgede Seleukos hâkimiyeti sözde kalmıştır (Günaltay, 1951: 572).

Zeilas, Galatların Tolistobogoi kavmiyle takviye ettiği ve muhtemelen Armenia kralından aldığı yardımcı güçlerle birlikte, krallığı talep etmek için sürgünden geri dönmüştür. Bithynialılar ve Zeilas arasında birçok savaş yaşanmış, her iki taraf bundan zarar görünce barış yapmaya karar verilmiştir (Memnon 22. 1-2). Burada ismi zikredilmeyen Armenia kralının III. Orontes olabileceği ileri sürülebilir, ancak bunu doğrulayacak bir kanıt şuan için bulunmamaktadır²⁶⁷. Aşağıdaki Polyainos'un anlatısından III. Orontes'in öldüğü ve yerine geçen Armenia kralı Arsames'in de Seleukos otoritesine karşı hareket ettiği anlaşılmaktadır:

“Kardeşi Seleukos’a (II.) isyan eden Antiokhos (Hieraks), Mesopotamia’ya kaçtı ve Armenia Dağları’daki yürüşü sırasında Arsames (Armenia kralı) de ona katıldı. Seleukos’un komutanları Akhaios ve Andromakhos onu büyük bir orduyla takip etti ve Antiokhos’un yaralandığı bir savaş yaşandı. Antiokhos dağın yukarı kesimlerine kaçtı... (Polyain. strat. IV. 17).”

Görüldüğü üzere MÖ ca. 229/228 yılında Armenia kralı Arsames²⁶⁸, kardeşi II. Seleukos’a başkaldıran II. Antiokhos Hieraks’a askeri destek vermiş, belkide Armenia’daki Seleukos tehditini bu şekilde sonlandırmaya çalışmıştır. Bu noktada Armenia’daki Seleukos kontrolünün zayıfladığı ve mevcut Armenia kralının da Seleukosların taht mücadelesine dâhil olarak bölgede Seleukos karşıtı bir tutum takındığı ileri sürülebilir. Neticede Arsames, II. Antiokhos’u Seleukos kralının komutanları Andromakhos ve Akhaios’a karşı korumuş, Seleukos komutanları ile yapılan savaşta II. Antiokhos yaralansa da düşmanların eline düşmekten kurtulabilmiştir²⁶⁹.

²⁶⁷ Armenialıların kralı olarak bahsi geçen kişinin “Samos” (MÖ 260) olabileceğine dair bkz. Hornblower et al., 2012: 358; Toumanoff, 1963: 280; Chahin, 2001: 191.

²⁶⁸ Arsames, tamamlanmış şekilde adının geçtiği bir yazıtta (IGL.Syr. I 5 sat. 10-12) βασιλέα [Α]ρσά[μην(?)] τὸν ἐκ βασιλέως Ἀρ(?)σάμου olarak görülür.

²⁶⁹ II. Seleukos’un kardeşi Antiokhos Hieraks’ı yenmesine dair ayrıca bkz. Iust. 27. 3. 6-7. Arsames’e ait bronz bir sikke bulunmaktadır. Sikkenin ön yüzünde kral, başında tiara – Akhaimenid satraplarına benzer şekilde - ile betimlenmiştir. Arka yüzde Hellence ΒΑΣΙΛΕΩΣ | ΑΡΣΑΜΟΥ lejandı ve elinde mızrak tutan dörtnala koşan bir at üzerinde konik biçimindeki başlığı ve omuzlarında dalgalanan peleriniyle betimlenmiş bir süvari görülmektedir. Sikke, çağdaş Kappadokia kralı Ariaramnes’in bronz sikkeleriyle benzerdir (Babelon, 1890: CXCI, 211, Pl. XXIX fig. 2). Arsames Βασίλειος unvanını taşımasına rağmen sikkelerde bir satrap tiarası giymesi onun sınırlandırılmış yetkilerinin bir kanıtıdır (Traina, 2017: 378). Sophene bölgesindeki Arsamosata ve Kommagene’deki Arsameia kentleri onun adına kurulmuş olabilir (Toumanoff, 1963: 281).

2. 4. Seleukos Kralı III. Antiokhos ve Armenia

Seleukos Krallığı'nın Armenia politikası, Seleukos kralı III. Antiokhos (MÖ 223-187) dönemi ile birlikte yeni bir ivme kazanmıştır. Kralın MÖ III. yüzyıl sonlarına doğru doğu eyaletleri üzerine yaptığı seferler sırasında Armenia'yı da kontrol altına almaya çalıştığı görülmektedir. Buna göre, Seleukos tahtına geçen III. Antiokhos, bir taraftan Seleukos Krallığı'nın sınırlarını genişletirken bir taraftan da ele geçirdiği bölgelerdeki mevcut yönetimlerle ilişkilerini sağlamlaştırmaya özen göstermiştir. Seleukos kralı, MÖ 212 yılı başlarında Kommagene'ye ve Armenia'nın kuzey kesimlerine düzenlediği seferlerle bu bölgeleri kontrol altına almayı başarırken, Armenia'nın güney bölgelerini, muhtemelen Sophene civarını, haraca bağlayarak Armenia kralından doğuya yaptığı seferlerde kendisine destek vermesini istemiştir (Sherwin White-Kuhrt, 1993: 190).

Bu sırada Arsames'in ardından Armenia tahtına Kserkses (MÖ ca. 228-212) geçmiştir. Polybios'un verdiği bilgiye göre Kserkses²⁷⁰, Seleukoslara *tributum* vermeyi kesen babasının yerine geçtiğinde III. Antiokhos MÖ 212 yılında, Yukarı Satraplıklara yaptığı seferinin²⁷¹ hemen başında, önceki kralın faaliyetlerinden ötürü onu cezalandırmak üzere Arsamosata (modern Haraba?) üzerine yürümüş, kentin yakınlarında ordugâhını kurarak burayı kuşatmıştır. Kralın gücünü gören Kserkses, başta kenti terketmiş, sarayının düşman tarafından işgale uğrayabileceği ve bölgedeki dominyonlarının tehlikeye düşebileceği korkusuyla pişman olarak III. Antiokhos'a elçilerini göndererek onunla görüşmek isteğini bildiren bir mesaj yollamıştır. III. Antiokhos'un en sadık arkadaşları ise ona kendisini Arsamosata'nın hâkimi ilan ederek kız kardeşinin oğlu Mithridates'i kente yönetici olarak göndermesini dolayısıyla Kserkses'i dikkate almaması tavsiyesinde bulunmuşlardır. Fakat kralın bu tavsiyeleri dinlemediği anlaşılmaktadır. Çünkü Armenialılarla işbirliği yapmadan bölgenin elde tutulamayacağını bilincinde olmalıdır. Bu yüzden genç adamı,

²⁷⁰ Kserkses, Armosata kentinin kralıydı. Bkz. Polybios (VIII. 23) ὅτι Ξέρξου βασιλεύοντος πόλεως Ἀρμόσατα. Kserkses'in babası Antiokhos Hieraks'ı kabul etmiş olan Arsames olabilir. Bkz. Polyain. *strat.* IV. 17. 1. Arsames ile Kserkses'in bağlantısına dair bkz. Facella, 2006: 174-183; Toumanoff, 1963: 282-283.

²⁷¹ II. Seleukos'un Yukarı Satraplık'ta düzenlediği sefer gibi III. Antiokhos'un yaptığı sefer askeri bir yeniden fetihten ziyade "bölgesel güçlerle ilişkilerin yeniden kurulması" için bir teşebbüstür (Traina, 2017: 378).

Kserkses'i, yanına çağırarak onunla anlaşmış, Kserkses'in babasından kalan borçların büyük bir kısmını affettiğini söylemiştir. Ardından da üç yüz *talanta*, bin at ve koşumlarıyla birlikte katır vermek suretiyle barış yapılmasına karar verilmiştir. Böylece Kserkses, kral unvanını korumaya devam etmiştir. Seleukos kralı III. Antiokhos, Kserkses'e kız kardeşi Antiokhis'i vererek antlaşmayı bu evlilikle sağlama almış ve ona dominyonlarını iade etmiştir. Soylu ve görkemli bir tavır olarak düşündüğü bu hareketiyle kız kardeşini Kserkses'e vererek bölgede yaşayan Armenialıların dostluğunu kazanarak onları kendisine bağlamıştır²⁷². Bu anlatıdan her ne kadar Seleukos kralı III. Antiokhos'un, başta Armenia'yı doğrudan kendine bağlamak için bir girişimde bulunduğu anlaşılrsa da onun bölgeyi yönetme konusunda Akhaimenidler ve İskender tarafından kullanılan politikayı takip ettiği, Seleukos egemenliğinin bir göstergesi olan *tributum* ödemeleri koşulu ve evlilikle ona bağlı olan Kserkses gibi satrapların kral unvanını kullanmasına göz yumduğu açıkça görülmektedir²⁷³. Teoride kendi bölgelerinde kral olarak anılan Kserkses gibi yöneticiler pratikte Seleukoslara bağlı yetkileri sınırlandırılmış yöneticilerdir (Traina, 2017: 378)²⁷⁴.

Ancak bu ittifakın çok uzun sürmediği bir ihanet sonucu Armenialıların tiranı Kserkses'in²⁷⁵ MÖ 202/201? yılı civarında ortadan kaldırıldığı görülmektedir²⁷⁶. Belki de Kserkses'in ortadan kaldırılmasında III. Antiokhos'un parmağı vardır²⁷⁷.

²⁷² Polyb. VIII. 23. 1-6; VIII. 25. 1-11. III. Antiokhos, İskender'den sonra Euphrates civarındaki ülkelere hükmeden önemli krallardan biridir. Media ve Parthia'yı ve isyan eden diğer bölgeleri işgal ederek bu bölgeleri kontrol etmeyi başarmıştır. Koile-Syria ve Kilikia'nın bir bölümünü işgal ederek o sıralarda küçük bir çocuk olan Mısır Kralı Ptolemaios Philopator [Epiphanes]'in elinden buraları almıştır (MÖ 198). Gözünü yükseltilmek için Hellespontos'a, İonialılar ve Aiolialılar üzerine yürümüş ve kendisini Asia'nın hâkimi olarak gördüğünden kendisine itaat etmelerini istemiştir (Bkz. App. Syr.1).

²⁷³ Seleukos kralı tarafından verilen bu politik özgürlük, Seleukosların Armenia'yı tamamen kontrol altına alamadığını gözler önüne sermektedir (Yakar, 2007: 71).

²⁷⁴ Seleukos kralı III. Antiokhos, MÖ 212/211 yılında Armenia'daki işlerini hallettikten sonra seferine devam ederek Ekbatana'ya doğru ilerlemiştir (Sherwin White-Kuhrt, 1993: 197).

²⁷⁵ Ioannes (Ant. frag. 53), Kserkses'e Armenialıların efendisi/*tyranı* Ἐξέρξη τῷ Ἀρμενίων τυράννῳ der.

²⁷⁶ Kserkses, karısı, yani Seleukos kralı III. Antiokhos'un kız kardeşi tarafından II. Kartaca Savaşı (MÖ 218-201) sırasında öldürülmüştür (Bkz. Ioan. Ant. frag. 53; Traina, 2017: 381; Sherwin White-Kuhrt, 1993: 190). Kserkses'e ait bronz sikke bulunmaktadır. Sikkenin ön yüzünde Kserkses sakallı bir şekilde başında *tiara*, arka yüzünde NK monogramı ile birlikte ayakta elinde bir taç tutan Nike tasviri ve ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΕΠΕΘΟΥ lejandı yer almaktadır. Bkz. Babelon, 1890: CXCIV-CXVII, 212, Pl. XXIV fig. 6, 7; Morgan, 1923: 192, fig. 214.

²⁷⁷ III. Antiokhos, Apameia Barışı (MÖ 188) öncesi Kserkses'i ve belki de aynı anda Armenia'nın kuzey bölgelerinin yönetimini elinde bulunduran IV. Orontes'i (MÖ ca. 212-200) ortadan kaldırarak yerlerine iki tane komutan yerleştirmiş olabilir (Traina, 2017: 381; Drower *et al.*, 1996: 171).

Kserkses'in ortadan kaldırılması muhtemelen Armenia için önemli bir dönüm noktası olmuştur. Çünkü bundan sonra Armenia bölgesi doğrudan Seleukos nüfuzu altına girmeye başlayacak, Seleukos kralının gönderdiği komutanlar tarafından yönetilecektir. Strabon'un bu konuyla ilgili olarak anlatısı kayda değerdir:

“Persialılar ve Makedonialılar, Armenia'yı ele geçirmişlerdi; Syria ve Media'yı alan Persialılar ve Makedonialılar'dan sonra yedi Persliden biri olan Hydarnes'in soyundan gelen Orontes²⁷⁸ bölgeye hâkim olmuştur ve sonra bu ülke Romalılara karşı savaşan Büyük Antiokhos'un komutanları olan Artaksias ve Zariadris tarafından ikiye bölünmüştür. Ve bu komutanlar Armenia'yı yönetmiştir. Çünkü bu bölge Antiokhos tarafından yönetmeleri için onlara verilmişti (Strab. XI. 14. 15 c. 532)”²⁷⁹.

Strabon'un Armenia bölgesi tarihine ve bir bakıma Artaksiad Hanedanlığı'nın tarih sahnesine çıkışının izleri hakkındaki bu genel anlatısı, Orontes'in kimliğine dair tespit yapılmasına imkân vermese de burada bahsedilen kişi IV. Orontes olabilir. Pasajda IV. Orontes'in merkezi otorite ile ilişkisinin ne olduğu ve ne zaman öldüğü belirsizdir, fakat Strabon'un (XI. 14. 15 c. 532) Orontes için βασιλείν (kral gibi yönetmek) fiili yerine ὑπαρξείν (vassal gibi yönetmek) filini kullanması, onun bir vassal olarak bölgede yönetimini devam ettirdiğine işaret eder. Bu nedenle muhtemelen IV. Orontes de Seleukoslar hâkimiyeti altında Armenia'yı yöneten bir

²⁷⁸ Strabon'un (XI. 14. 15 c. 532) Orontes'in soyunu Sahte Smerdis'i öldüren yedi kişiden biri olan Hydarnes'e (Hdt. III. 68-79) bağlaması kayda değerdir. Orontes'e ait bir yazıtta (*IMT Kaikos* 925 sat. 5; *IvP II* 613 sat. 5) onun Baktrialı olduğu görülmektedir. Pers kraliyet ailesiyle bir şekilde bağlı olan Orontes, Persler adına bölgeyi yönetmesi için Armenia dışından gönderilmiş olabilir. Öte yandan Traina'ya (2017: 380) göre, τελευταῖος δ' ὑπῆρξεν Ὀρόντης ἀπόγονος Ὑδάρνου τῶν ἐπὶ τὰ Περσῶν ἐνόç cümlesi bir yorum olabilir. Sherwin White-Kuhr'ta (1993: 193) göre, Hellenistik Dönemdeki yöneticilerin bulundukları bölgelerde hak iddia etmek, Akhaimenidlerin gerçek mirasçıları olduklarını göstermek, meşruiyetlerini sağlamlaştırmak adına kendilerini Akhaimenidlere ya da onlarla bağlantılı olan kişilere bir çeşit evlilik bağı vb. ile uydurmaca da olsa bağlamak alışkanlık haline geldiğinden, Strabon'un Orontes'in soyuna dair yorumu politik bir bağlam olarak ele alınmalıdır.

²⁷⁹ Coğrafyacı, imparatorlukların birbirinin yerini alma geleneksel yöntemini Armenia'nın yerel ölçeğine de uygulamış görünmektedir (Traina, 2017: 380). Chahin'e göre, Armenia'nın son Orontid kralı IV. Orontes (MÖ ca. 212-200)'tir. Ona göre IV. Orontes'in, Kserkses'in erkek kardeşi olması muhtemeldir. Orontes'in diğer bir kardeşi ise Mithras'tır. Mithras, Armavir'deki Güneş ve Ay tapınaklarında başrahiptir. Bu tapınaklar ve Armenia kralının kardeşinin heykelleri Hellenizmin Armenia'nın içlerine kadar yayıldığına işaret etmektedir (Chahin, 2001: 192). Zeus Olympios kültünün bölgede varlığı Çattepe'de bulunan bir yazıtla belgelendirilmiştir. Bkz. *SEG XLI* 1420. Armavirlilerin kralı Mithras (?)'in kral Orontes (Erontes)'e mektubu için (Hellenistik) bkz. *SEG XLV* 1871; *SEG XLVI* 1755; Robert, *BE* 1952:181-185; Russell, 1982: 75; Traina, 1999-2000: 62. Mektubun kral Artaksias ile ilişkilendirilmesi için bkz. *SEG XLIV* 1294; Mahé, 1994: 582, no. 4; Boltunava, 1942: 35-37. IV. Orontes'in başa geçmesi ve kardeşi Mithras'ın rahip olması hikâyesi ile ilgili bkz. Moses Khor. *Hist.* II. 37-46; 40; 48. Diğer yandan Toumanoff'a (1963: 284) göre Moses, kronolojik olayları karıştırarak yanlış bir anlatı sergilemiştir. Bu yüzden Orontes'in başa geçişine dair anlatısına şüpheyile yaklaşmak gerekir.

satraptır. Öte yandan Armenia yöneticilerine ait yazıtlar ve sikkelerde βασιλέως unvanlarına rastlanması acaba Armenia’da başlı başına bir krallığın mevcudiyetinin mi söz konusu olduğu sorusunu akıllara getirebilir. Muhtemelen bu durum bölgede yaşanan otorite boşluğunu kullanan yerel yöneticilerin kendilerini kral ilan etmesiyle ilgili olabilir. Strabon’un anlatısına göre, Seleukos kralının *strategoi* Artaksias ve Zariadris²⁸⁰ tarafından Armenia bölgesi ikiye bölünmüş muhtemelen yerel idareciler yönetimden uzaklaştırılmış ve bu komutanlar en azından III. Antiokhos Torosların ötesine çekilene, yani MÖ 188/187 yılına kadar Armenia’yı yönetmiştir²⁸¹. Bu bağlamda Strabon, diğer bir pasajında Artaksias ve Zariadris’in faaliyetleri ile ilgili olarak şunları aktarır:

“Önceleri küçük bir ülke olan Armenia anlatıldığına göre Artaksias ve Zariadris tarafından genişletildi. Fakat Antiokhos’un yenilgisinden sonra kral olarak tahta çıktılar. Biri, Sophene, Akisene, Odomantis ve diğer bazı ülkelerin, diğeri ise Artaksata civarındaki ülkenin kralı oldu. Birlikte çevredeki halklara boyun eğdirerek krallıklarını genişlettiler. Yani Medialıların ülkesinden Kaspiane ve Phaynitis ve Basoropeda’yı; Paryadres Dağı kıyısında uzanan yerleri ve Kyros Nehri biraz uzağında bulunan Khorzene ve Gogarene’yi Iberoi halkından; Armenia Minor sınırındaki ya da onun bir parçası olan Karenitis ve Kserksene’yi Khalyboi ve Mosynoikoi halklarından; Akilisene ve Antitauros civarındaki ülkeyi Kataonoi halkından; Taronites’i Syrialılardan aldılar (Strab. XI. 14. 5 c. 528).”

Bu anlatıdan Armenia sınırlarının Artaksias ve Zariadris’in ortak faaliyetleri sonucu bir hayli genişletildiği anlaşılmaktadır. Diğer yandan Strabon, iki komutanın III. Antiokhos’un Magnesia yenilgisinden (MÖ 190) sonra kral olarak tahta çıktıklarına dikkat çekmektedir. Buradan hareketle onların III. Antiokhos zamanında kral olmadıkları söylenebilir. Ancak, gerçekten onlar Seleukos kralının bölgedeki *strategoi* olsalardı, III. Antiokhos’un yenilgisi sonrası onların da krallarıyla birlikte bölgeden çekilmiş olmaları gerekirdi. Bunu yapmak yerine ülkede yönetimi ele alıp, sınırlarını Seleukoslar aleyhine -Taronites’i Syrialılardan almışlardı-

²⁸⁰ Artaksias ve Zariadris arasında bir yakınlık olduğu, Artaksias’a ait Aramice yazıt tarafından da doğrulanmaktadır. Bu yazıtlarda hâkimiyet alanlarına ait bilgiler de bulunmaktadır. Strabon’un bahsettiği Zariadris ya Artaksias’ın babası ya diğer bir aile üyesi ya da Artaksias’ın kardeşi olabilir (Traina, 2017: 381-382).

²⁸¹ Övür’e (2004: 44) göre, III. Antiokhos, ölen IV. Orontes’in yerine Armenia yöneticisi olması için I. Artaksias’a başvurmuştur. Ancak III. Antiokhos’un böyle bir girişimde bulunduğu dair antik kaynaklarda bir bilgi bulunmamaktadır. Dolayısıyla Övür’ün bu görüşü sağlam temellere dayanmamaktadır.

genişletmişlerdir. Bu bağlamda Artaksias ve Zariadris'in tıpkı Kserkses örneğindeki gibi aslında Armenia kökenli yerel yöneticiler olup Seleukoslar adına Armenia'yı yönetmiş olmaları ihtimal dâhilindedir²⁸².

MÖ II. yüzyılın başları Armenia bölgesi tarihini de yakından ilgilendiren bir takım siyasi olaylara sahne olmuştur. Akdeniz'de iyice güçlenen Roma, gözünü artık doğuya çevirmiş, Hellespontos üzerinden Asia'ya geçen Romalılar, Seleukos kralı III. Antiokhos'la MÖ 190'da Magnesia'da Sipylos Dağı yakınlarında karşılaşmışlardır. Romalı komutan Lucius Scipio, Roma halkının giriştiği en büyük savaş olarak görülen bu savaşta III. Antiokhos'u büyük bir hezimete uğratmıştır. Roma, Magnesia Muharebe'sinden sonra Küçük Asia'da kalıcı bir güç haline gelmeye başlayacaktır. Magnesia Muharebesi ile ilgili olarak Appianos (Syr. 21), III. Antiokhos'un Romalılarla savaş öncesinde Asia'daki satraplara emir göndererek biran önce ordularını yardıma göndermelerini istediğini bildirir, ancak Armenia'dan herhangi bir desteğin gelip gelmediği konusunda bilgi vermez. Her ne kadar Armenia'daki yöneticilerin Magnesia Muharebesi'ndeki rolü tam olarak bilinmese de o sıralar gücünün doruğunda olan III. Antiokhos'un bu çağrısına Armenia'yı yönetmekle görevlendirdiği Artaksias ve Zariadris'in kayıtsız kalması zor görünmektedir.

İki yıl sonra yapılan Apameia Antlaşması (MÖ 188) gereği ile Seleukoslar işgal ettikleri Küçük Asia topraklarını boşaltarak Torosların ötesine, Kilikia ve Syria'ya çekilmek zorunda bırakılmıştır²⁸³. Seleukos kralının yenilgisi ve bölgedeki nüfuzunun zayıflamasına bağlı olarak muhtemelen Armenia da Seleukos kontrolünden çıkmış, bölgedeki yöneticiler kendileri için serbest bir hareket sahası bulmuştur. Bu durum ise Romalı yöneticilerin Armenia'daki yöneticilerle temasa geçmesi ile Armenia'da yeni bir devrin başlamasına yol açacaktır.

²⁸² Strabon, Armenia ve Sophene'de kraliyetin sadece Artaksias ve Zariadris'le başladığını iddia ederek yerel hanedanların krali meşruiyetini inkâr etmiştir (Traina, 2017: 383).

²⁸³ Polyb. XXI. 16-17; Liv. XXXVIII. 39; Eutr. IV. 4; Memnon 26. 3. Magnesia Muharebesi'ne dair ayrıca bkz. App. Syr. 30-36; *Mithr.* 62; Cic. *Mur.* XV. 31; Grainger, 2002: 318-330. Apameia Barışı sonrasında Seleukosların Torosların güneyine çekilmesi sonucu Armenia'da oluşan politik ve askeri otorite boşluğu bölgede ilk kez bağımsız bir krallığın -Armenia Krallığı'nın- kurulması için bir zemin hazırlamıştır (Dönmez, 2016: 22).

2. 5. Değerlendirme

Behistun Kitabesi ve antik kaynakların verdiği bilgiler dikkate alındığında Armenia'da yerel bir hanedanlığın MÖ VI. yüzyılın geç tarihlerinden itibaren var olduğu söylenebilir. Söz konusu dönemden itibaren Akhaimenid kralların hâkimiyetine giren Armenia hanedanları, Akhaimenid krallarının Assyria, Babylonia, vb. yaptıkları seferlere bizzat katılmışlar, *tributum* vermişler, para ve asker desteğinde bulunmuşlar yani bir vassalın yükümlülüğü ne ise onu yerine getirmişlerdir. Pers Krallığı'nda kral Kyros'un ölümü sonrası meydana gelen karışıklık ve otorite boşluğu sırasında diğer halklar gibi Armenialılar da bu durumdan yararlanıp birkaç defa isyan girişiminde bulunmuşlardır. Bu isyanlar, Pers kralı I. Dareios tarafından Armenia'ya gönderilen komutanlar aracılığıyla MÖ 521 yılı itibariyle bastırılmış ve Armenia Pers egemenliği altına alınmıştır. Armenia'daki hanedanlığın vassallık statüleri, I. Dareios'un yerine geçen Pers kralı Kserkses döneminde de sürmüştür. Armenialılar, Pers kralının MÖ 480 yılındaki Hellas seferine birlikleri ile destek vermişlerdir. MÖ 480 yılından MÖ IV. yüzyılın başlarına kadar süreçte Armenia'ya dair bilgi veren antik kaynaklar sebebini bilmediğimiz bir şekilde suskun kalmaktadır.

MÖ IV. yüzyıl başları itibariyle Armenia'da adını Orontes isimli yöneticilerden alan Orontid Hanedanlığı'nın varlığı antik kaynaklarla sabittir. Orontes²⁸⁴ adıyla anılan Armenia yöneticilerinin hala vassallık statüsü devam etmektedir ve önce Akhaimenidler ve sonra da Seleukoslar adına bölgeyi MÖ IV. yüzyıl başlarından MÖ II. yüzyıl sonlarına kadar yönetmişlerdir. MÖ IV. yüzyılın başlarında Armenia, iki idari bölge şeklinde düzenlenmiştir: I. Orontes'in başında bulunduğu asıl Armenia (Armenia Maior) ve Tiribazos'un başında bulunduğu Batı Armenia (Armenia Minor). Batı Armenia, I. Orontes'e bağlı bir alt satraplık, Tiribazos da burasının satrap yardımcısıdır. I. Orontes ve Tiribazos'un Pers kraliyet ailesi ile yakın ilişkileri vardır; her ikisi de Pers kralının damadıdır.

²⁸⁴ Orontid Hanedanlığı olasılıkla MÖ 480 yılı sonrasındaki bir tarihte ortaya çıkmış, Persialılar ve Makedonialılara olan vassal statüleri ise zaman zaman ayaklanmalara rağmen MÖ IV. yüzyıl sonlarına kadar devam etmiştir (Demir, 2014: 191).

Anlaşıldığı üzere Armenia satraplığının yönetimi Kappadokia ve Syria gibi Pers kraliyet ailesi ya da Yediler ile bir şekilde bağlantısı olan kişilere emanet edilmiştir. Amaç, Armenia'yı kolayca kontrol etmek, Armenia satraplarının da bir şekilde merkezi otoriteye olan bağlılıklarını sürekli kılmak olmuştur. Bu bağlılığın da Pers kralının kızının Armenia satrabı ile evlendirilerek oluşturulduğu görülmektedir. Satraplar evlilik neticesinde muhtemelen birtakım imtiyazlar (vergi muafiyeti vb.) elde etmişlerdir. Bu dönemde Armenia tamamen Pers kralına bağlı bir satraplıktır ve diğer satraplar gibi krala bağlılıklarının bir göstergesi olarak yıllık *tributum* ödemektedirler. Her ne kadar Batı Armenia'nın başındaki Tiribazos, bir bakıma I. Orontes'in bir yardımcısı gibi görünse de kendisine ait yönetim merkezinin olması I. Orontes'le aynı görevi üstlenmiş olabileceğini, Batı Armenia'nın bu noktada sadece bir coğrafi bölge olarak görüldüğü söylenebilir.

Armenia yönetiminin iki kısım halinde düzenlenmesinden farklı olarak Orontid Hanedanlığı'nın başında bulunan "Orontes" isimli kişilerin kimliklerinin antik kaynaklarda açıkça belirtilmemesi, Orontes adını taşıyan kişilerin hâkimiyet dönemlerini belirlerken karmaşık bir problemle karşı karşıya bırakmıştır. Örneğin Ksenophon'un (*anab.* I. 6. 6-10) bahsettiği, genç Kyros'a ihanet eden Orontes'le, Onbinlerin Armenia'dan geçerken²⁸⁵ rastladıkları Armenia satrabı I. Orontes'in, Kyros'a ihanet eden kişinin öldürülmüş olması ışığında farklı kişiler olduğu tespit edilebilmektedir.

Hem kralın soyundan gelen hem de savaş konusunda Perslerin en iyilerinden biri olduğu bildirilen I. Orontes, babası Artasyras gibi Pers kraliyet ailesi ile yakın ilişkilerde bulunmuş olmalıdır. Bunun bir sonucu olarak Pers kralı II. Artakserkses tarafından Armenia satrabı I. Orontes, Kıbrıs kralı Euagoras'a karşı yürütülen bir savaşta (MÖ ca. 385) komutan olarak görevlendirilmiş, üç yüz bin kişiden oluşan kara birliklerinin başına I. Orontes, deniz birliklerinin başına da Tiribazos geçirilmiştir. Ancak Tiribazos'un tüm komutayı eline alması I. Orontes'te kıskançlığa neden olmuştur. I. Orontes, Tiribazos aleyhinde suçlamalarda bulunarak kralın nezdinde Tiribazos'un gözden düşmesini sağlamış, bölgedeki tüm kuvvetlerin komutanlığı görevini elde etmeyi başarmıştır.

²⁸⁵ Ksen. *anab.* II. 4. 8-10.

I. Orontes'in bu ayrıcalıklı durumu çok uzun sürmemiştir. Bir takım suçlamalara maruz kalan Tiribazos, Pers sarayında kendine yapılan suçlamalardan aklanınca, bu kez I. Orontes gözden düşmüş, II. Artakserkses ona yüz çevirmiş ve yetkileri en alt düzeye indirilmiştir. Bu yetki kaybının bir sonucu olarak muhtemelen Armenia Satraplığı görevini de kaybeden I. Orontes, Küçük Asia'nın batısına giderek Pers merkezi otoritesine karşı MÖ ca. 366'da başlayan satrap ve generallerin katıldığı bir dizi ayaklanmalara destek vermiştir. Kralın damadı olması, şüphesiz I. Orontes'e isyanda önemli bir saygınlık sağlamış ve isyancı kuvvetlerin komutasını ele almasına yardım etmiştir. Krala başkaldıran halklar kıyı bölgelerinin komutanı olarak I. Orontes'i seçmişlerdir. Bu noktada I. Orontes'in Satrap İsyanları sırasında kilit bir rol üstlendiği söylenebilir. İsyanlar bölgesel çapta bir süre devam etse de anlaşıldığı üzere I. Orontes'in taraf değiştirerek Pers kralı yanlısı bir tutum izlemesiyle MÖ 360/359 yılında ancak bastırılabilmiş, ihanetinin karşılığı olarak I. Orontes II. Artakserkses'den büyük ödüller almış ve mutlu edilmiştir. I. Orontes'in taraf değiştirmesi ona ödül olarak olasılıkla Mysia ve sahil kesiminin satraplığını getirmiştir.

MÖ IV. yüzyıl ortalarından itibaren ise Armenia tahtında bir ara dönem yaşanmıştır. Pers kralı III. Artakserkses Okhos'un saltanatının ilk yıllarında (MÖ ca. 344) Armenia'nın yönetimi, isyancı Kadusioi halkına yapılan bir sefer sırasında Persia ordusuna komuta eden ve Kadusioi liderini teke tek bir düelloda öldüren Kodamannos'a verilmiştir. Kodamannos, muhtemelen Artasyras oğlu I. Orontes öldükten sonra Armenia satraplığına atanmış²⁸⁶ ve Persia tahtına çıkana kadar bir süre bu görevi yerine getirmiştir. Böylece II. Orontes tahta çıkana kadar Armenia yönetiminde bir ara dönem yaşanmıştır. Kodamannos, Armenia satraplığı görevi sonrasında Persia kralı olduğunda, I. Orontes'in oğlu ya da torunu olduğu düşünülen II. Orontes (MÖ 336-331) Armenia tahtına geçmiş ve MÖ 331'de II. Orontes yanındaki Mithraustes ile birlikte Büyük İskender'in ordusuna karşı Küçük Asia'nın kaderini belirleyen Gaugamela Savaşı'nda (MÖ Ekim 331) Pers kralı III. Dareios'un (Kodamannos) yanında savaşmıştır. Pers kralının savaşı kaybetmesinin ardından II. Orontes'e ne olduğu konusu açık olmasa da Armenia'da yönetim değişikliği

²⁸⁶ “Ob haec decora idem Codomannus praeficitur Armeniis (Iust. X. 3. 4)”.

yaşandığı bellidir. Çünkü Büyük İskender, savaştan sonra Armenia'ya satrap olarak, Sardeis akropolisini kendisine teslim etmiş olan Mithranes'i göndererek bölgeyi kontrol etmeye çalışmıştır.

İskender'in ölümünden sonra ise ardıllar arasında yapılan paylaşımlar sonucu Armenia'ya satrap atanmamış, ne İskender ne ardılları ne de onun soyundan gelenler Armenia Maior ya da Armenia Minor'un işlerine çok fazla müdahale etmemişlerdir. Bu yüzden de Armenia'daki yerel yöneticiler *tributum* vererek bir şekilde yönetimlerini sürdürmüş olmalıdırlar. Armenia, Ipsos Savaşı (MÖ 301) sonrasında I. Seleukos Nikator'un yanında Ipsos'da Antigonos'a karşı savaşmış olan komutanlar arasında yapılan paylaşımda Euphrates'ten denize kadar olan Syria toprakları, Phrygia'nın iç kesimleri, Mesopotamia, Indos nehrine kadar olan kısımla birlikte Seleukosların eline geçmiştir. MÖ III. yüzyıl ortalarından itibaren Armenia'da Seleukos kontrolünün zayıflamış ve Armenia yöneticileri Seleukos karşıtı eylemler içerisine girerek Seleukosların taht mücadelesine dâhil olmuşlar ve bölgede Seleukos karşıtı bir tutum izlemişlerdir.

Seleukos Krallığı'nın Armenia politikası, III. Antiokhos dönemi ile farklı bir seyir almıştır. Kral, MÖ III. yüzyılın sonlarına doğru doğu eyaletleri üzerine yaptığı seferleri sırasında Seleukos otoritesini tanımayan Armenia'yı da kontrol altına almış, bir taraftan sınırlarını genişletirken bir taraftan da ele geçirdiği bölgelerdeki mevcut yönetimlerle ilişkilerini sağlamlaştırmaya özen göstermiştir. III. Antiokhos, önceleri Armenia'yı doğrudan kendine bağlamaya çalışsa da onun bölgeyi yönetme konusunda Akhaimenidler ve İskender tarafından kullanılan politikayı takip ederek, Seleukos egemenliğinin bir göstergesi olan *tributum* ödemeleri koşulu ile Armenia'daki yöneticilerin kral unvanını kullanmasına göz yummuştur. Bu doğrultuda kendi bölgelerinde kral olarak anılan Armenia yöneticilerinin pratikte Seleukoslara bağlı yetkileri sınırlandırılmış yöneticiler olduğu açıkça ortadadır. Kısacası, Seleukosların Armenia üzerindeki hâkimiyeti MÖ II. yüzyılın başlarında hissedilir bir aşamaya gelmiş, III. Antiokhos Armenia'daki yerel yöneticileri belki görevden uzaklaştırarak belki de ortadan kaldırarak Artaksias ve Zariadris gibi komutanlar aracılığıyla bölgeyi yönetmiştir. Büyük ihtimalle Seleukos kralının komutanlarının Armenia'da yönetime getirilmesi ile birlikte de Orontid hanedanlığından gelen kişilerin buradaki hâkimiyeti ve saltanatları sonlanmıştır.

III. BÖLÜM

ARMENİA KRALLIĞI'NIN DOĞUŞU VE ARTAKSIAD HANEDANLIĞI (MÖ 189-MÖ 66)

Antikçağ Armenia tarihi üzerine yapılan modern çalışmaların sayısı ülkemize oranla batıda daha fazladır. Türkiye’de antikçağ Armenia bölgesi ve tarihine dair yapılan çalışmalar daha çok yabancı eserlerin Türkçe’ye tercümesi şeklinde René Grousset’in *Başlangıçtan 1071’e Ermenilerin Tarihi*, George A. Bournoutian’ın *Ermeni Tarihi*, Richard G. Hovannisian’ın editörlüğünü yaptığı *Tarihi Kentler ve Ermeniler* gibi eserlerle sınırlı kalmış, Şemsettin Günaltay’ın *Yakın Şark IV/2: Romalılar Zamanında Kapadokya, Pont ve Artaksiad Krallıkları*, Yıldız Deveci Bozkuş-Sultan Deniz Küçüker’in *Armenia: Ermeniler ve Armenia Bölgesi’nin Eskiçağ Tarihi* adlı eserleri, Ayşe Övür’ün genel olarak Armenia tarihini anlattığı *Eskiçağ Tarihinde Armenia Bölgesi (M.Ö. 7. Yüzyıldan Hristiyanlığın Kabulüne Kadar)* adlı yüksek lisans tezi, Türk Tarih Kurumu tarafından yayınlanan, Türk-Ermeni ilişkileri üzerine yoğunlaşan 10 ciltlik *Tarihte Türkler ve Ermeniler* adlı çalışma, Yeni Türkiye Dergisi’nin *Ermeni Özel Sayısı* ile bu eksiklik bir nebze de olsun giderilmeye çalışılmıştır. Bu noktada batılı araştırmacıların yazdığı eserlerin bazılarında erken dönem Armenia tarihinin antik kaynaklara pek değinmeden yüzeysel verildiği dikkati çekmiş; Türkçe literatürdeki çalışmalarda antikçağ Armenia tarihinin detaylı bir şekilde ele alınmadığı, Artaksiad Hanedanlığı üzerinde pek fazla durulmadığı görülmüştür. Bu bölümde Artaksiad Hanedanlığı’nın ortaya çıkışı, Armenia Krallığı’nın kuruluşu ve yükselişine odaklanılarak Roma’nın MÖ I. yüzyıldaki Armenia politikasının ne olduğu üzerinde durulacak, antik kaynaklardaki veriler modern araştırmalarla karşılaştırılarak literatürdeki eksiklik giderilmeye ve Armenia tarihi ortaya konmaya çalışılacaktır.

3. 1. I. Artaksias ve Zariadris İşbirliği

Seleukos kralı III. Antiokhos'un²⁸⁷ MÖ 190'daki Magnesia yenilgisi, sadece Romalıların doğu politikası için değil aynı zamanda Armenialıların batı ile tanışmasında önemli bir dönüm noktası olmuştur. Bu olay sonrasında Romalılar, ilk kez Armenialılarla ilişki kurmaya başlamıştır. Belkide Armenia'nın Roma ve Parthia arasında stratejik bir konumda olması, MÖ 190 sonrası *Senatus*'un Armenia'daki yöneticileri kral olarak tanımalarında etkili olacaktır. Bu dönemde Armenia hala Romalıların doğuya dair çıkarları için çok fazla anlam ifade etmediğinden bölgeyle ilgilenmekle acele etmedikleri bundan dolayı da *Senatus*'un aşağıda belirtileceği üzere I. Artaksias'ı kral olarak tanıma yoluna gittikleri anlaşılmaktadır²⁸⁸.

Strabon (XI. 14. 15 c. 532), Seleukos kralı III. Antiokhos'un Tauros Dağları'nın kuzeyini ve Euphrates'in (Fırat) doğusunu kendi adına yönetmeleri için Artaksias ve Zariadris adlı iki *strategoi* görevlendirdiğini anlatır. Buna göre, Artaksias²⁸⁹ Armenia Maior'u (Armenia'nın merkezi bölgelerini) ve Zariadris ise Sophene'yi yönetmektedir²⁹⁰. Fakat III. Antiokhos'un Romalılara karşı giriştiği Magnesia Muharebesi'nde yenilmesi ve Apameia Barışı (MÖ 188) ile Küçük Asia'dan çekilmek zorunda kalması, Armenia'da yeni bir siyasi oluşumu, yani Artaksias Hanedanlığı'nı beraberinde getirmiştir²⁹¹.

²⁸⁷ Seleukos kralı III. Antiokhos, topraklarını Ege Denizi'nden Hindistan sınırlarına kadar genişletmiş, Armenia, Kappadokia, Pergamon ve Atropatene gibi birçok krallığı ele geçirerek onları kendine bağlamıştır (Grainger, 2002: 28).

²⁸⁸ Patterson, 2001: 154.

²⁸⁹ Artaksias Hanedanlığı, Armenia bölgesinde kurulmuş olan yeni bir hanedanlık olarak dikkate alınsa da Orontidlerle bağlantıları tam olarak kopmamıştır. MÖ 200'lerde I. Artaksias, belkide tahtı gasp ederek IV. Orontes'in yerine geçmiştir. 1927 yılında Armavir yakınlarında bulunan, MÖ 200'lere tarihlenen ve kral Orontes'in ölümü ile ilişkilendirilen bir yazıt, Artaksias'ın başa geçişi konusundaki belirsizliği kısmen aydınlatmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Sherwin White-Kuhrt, 1993: 194-196; Tscherikower: 1973: 82. Artaksias'ın tahta geçişi ve IV. Orontes'in öldürülmesi hikâyesine dair krş. Moses Khor. *Hist.* II. 37-38; 43-47.

²⁹⁰ Strab. XI. 14. 5 c. 528; App. Syr. 38-39. Artaksias ve Zariadris'in Orontes ailesine mensup olduğu ve Seleukos kralı III. Antiokhos tarafından mevcut iktidara karşı kışkırtılmış olabilecekleri görüşü için bkz. Chahin, 2001: 193. Toumanoff (1963: 292) her iki komutan arasında anlaşmazlık olduğunu, III. Antiokhos'un da bu düşmanlığı besleyerek Armenia'yı kontrol altında tuttuğunu iddia eder.

²⁹¹ Armenia'nın Seleukosların Anadolu'dan çekildiği tarihlerdeki (MÖ ca. 190) yöneticilerine dair bilgiyi Sevan Gölü yakınlarında bulunan üç adet Aramice yazılmış sınır taşlarında rastlamaktayız. Bu yazıtlardan Artaksias'ın Zariadris adlı birinin oğlu olduğu anlaşılmaktadır (Frye, 1962: 277, dn. 35). Zariadris muhtemelen Pers sarayı ile yakından ilişkili olan İran kökenli biriydi. Hellen metinlerinde Zariadris adlı bir kişinin "Odatis" ile bir aşk hikâyesi anlatılır. Bu hikâyede Media ve civarındaki toprakları yöneten Hypastes'in Kaspia Kapıları'ndan Tanaïs (Don) nehrine kadar olan bölgeyi idare eden genç kardeşi Zariadris'in Tanaïs'in ötesinde yaşayan Odatis'e âşık olması ve onu alması anlatılır. Anlatıda, Zariadris'in Kaspia Kapıları ve civarını yönettiğinden bahsedilmesi Sevan Gölü civarındaki

III. Antiokhos'un yenilgisinden yararlanan ve bağımsızlıklarını ilan eden iki *strategoï*, Romalılar tarafından özerk olarak tanınmışlar ve Armenia'yı yönetmeye başlamışlardır²⁹². Önceleri Med-Pers ve Hellenistik kralların kontrolünde olan Armenia bölgesi yöneticileri, Roma'yla tanışmaları sonucunda belkide ilk defa resmi olarak bir devlet nezdinde kendi kendilerini yönetme şansını elde etmişlerdir²⁹³.

Öte yandan Polybios (XXI. 43. 1-27) ve Livius'un (XXXVIII. 38. 1-17) Apameia Antlaşması şartlarını aktardıkları ilgili pasajlarında ne I. Artaksias'ın ve Zariadris'in adı geçmekte ne de onların kral oldukları ya da hâkimiyet alanlarına dair bir iz bulunmaktadır²⁹⁴. Sadece Strabon'un (XI. 14. 15 c. 532) ilgili pasajında onların kral olarak Armenia'yı yönetmeye başladıkları ve Romalılar tarafından otonom olarak tanındıkları bilinmektedir:

“...ve sonra bu ülke (Armenia) Romalılara karşı savaşan Büyük Antiokhos'un komutanları olan Artaksias ve Zariadris tarafından ikiye bölünmüştür. Ve bu komutanlar Armenia'yı yönetmiştir. Çünkü bu bölge Antiokhos tarafından yönetmeleri için onlara verilmişti. Fakat Antiokhos yenildiğinde Artaksias ve Zariadris Romalıların tarafına geçti ve kral unvanıyla otonom bir şekilde bölgeyi yönetmeye devam ettiler... (Strab. XI. 14. 15 c. 532).”

Yani bu diplomatik tanınma hakkında bilgi veren tek yazar Strabon'dur. Ancak Strabon'un anlatısında I. Artaksias ve Zariadris'in ne şekilde *Senatus* tarafından özerk olarak tanındıkları hakkında detaylı bilgi bulunmamaktadır. III. Antiokhos'un yenilgisinden sonra söz konusu kişilerin Roma ile temasa geçtikleri açıktır. Magnesia Muharebesi sonrası Romalıların bir şekilde Akdeniz ve çevresi ile Küçük Asia'yı kontrol altına alma girişimleri sonucu oluşan şartlar, Armenia yöneticileri ile Romalıların bağlantıya geçmesinde etkili olmuş olabilir.

İlk diplomatik adımın kimden geldiği konusu bir yana *Senatus*'u I. Artaksias ve Zariadris'i kral olarak tanımaya veya dostluk ilişkileri kurmaya iten sebep belkide III. Antiokhos'un teslim olması şartlarını öngören Apameia Barışı (MÖ 188) sonrası

yazıtlarda adı geçen Zariadris'le aynı kişi olabileceği konusunu düşündürmektedir. Hikâyeye ve yorumlara dair bkz. Boyce, 1970: 470.

²⁹² Magnesia Muharebesi'nde (MÖ 190) Seleukos kralı III. Antiokhos'a büyük bir darbe vuran Romalılar, Armenia'daki yönetime el koyarak Orontid Krallığı'nı Zariadris ve Artaksias arasında bölüştürmüştür (Hewsen, 1985: 55).

²⁹³ Strab. XI. 14. 15 c. 532; Grousset, 2005: 78-79. MÖ yaklaşık 200'lü yıllarda bölgede Yunanca'nın kullanıldığına dair Armavir'de bulunmuş Yunanca mezar epigramına dair bkz. SEG XLVIII 1833.

²⁹⁴ Roma tarafından I. Artaksias ve Zariadris'in kral olarak tanınmasının Apameia Barış şartları ile ilişkilendirilmesine dair bkz. Lang, 1980: 126; Toumanoff, 1963: 74.

Roma'nın doğuya bakış açısında gizlidir (Patterson, 2001: 154). MÖ II. yüzyıl başlarından itibaren Romalılar Küçük Asia'da aktif rol oynamaya başlamışlardır. Her ne kadar bu tarihlerde Roma orduları Euphrates'in ötesindeki topraklara, Armenia'ya, bölgeyi nüfuzları altına almak için askeri bir sefer yapmamış olsalar da batı bölgelerinde Apameia Barışı ile Roma'nın Küçük Asia'daki varlığı kabul edilebilir bir aşamaya gelmiştir. Onlar, Kappadokia ve Pergamon gibi krallıkların bağımsızlıklarını tanıyarak bir taraftan kralları kontrol altında tutmuşlar diğer taraftan da Küçük Asia'daki istikrarın kendi aleyhlerine bozulmasını engellemişlerdir. Bu bağlamda artık Armenia da yavaş yavaş Romalıların kapsama alanlarına girmeye başlamıştır. Romalılar, doğuyu kontrol altına almak için daha kurnaz, kademeli ve diplomatik bir yol seçmişlerdir (Baker, 2013: 57).

Otonomlarını elde ettikleri süreçte I. Artaksias ve Zariadris görünüşe göre ortaklaşa hareket ederek Armenia sınırlarını bir hayli genişletmeyi başarmışlardır. Yine Strabon bu konu ile ilgili olarak şunları anlatmaktadır:

“Antiokhos'un yenilgisinin ardından kral olarak tahta çıkan Artaksias ve Zariadris'ten biri Sophene, Akisene, Odomantis ve diğer bazı ülkelerin; diğeri ise Artaksata civarındaki ülkenin kralı oldu. Güçlerini birleştirerek eskiden küçük bir ülke olan Armenia'nın topraklarını komşu halklar aleyhine genişlettiler, yani Medialıların ülkesinden Kaspiane ve Phaynitis ve Basoropeda'yi; Paryadres Dağı kıyısında uzanan yerleri ve Kyros Nehri biraz uzağında bulunan Khorzene ve Gogarene'yi Iberoilardan (Iberialılardan); Armenia Minor sınırındaki ya da onun bir parçası olan Karenitis ve Kserksene'yi Khalyboi ve Mosynoikolardan; Akilisene ve Antitauros civarındaki ülkeyi Kataonoilerden; Taronites'i Syrialılardan aldılar²⁹⁵...(Strab. XI. 14. 5 c. 528).”

Anlaşıldığı üzere I. Artaksias ve Zariadris'in her biri kendi yönetim bölgelerine yakın olan yerleri kendi hâkimiyetleri altına almıştır²⁹⁶. Söz konusu kişiler Strabon tarafından Magnesia Muharebesi öncesinde III. Antiokhos'un *strategoı* olarak belirtilse de onların Armenia'yı yakından tanıyan, yerel hanedanla bağlantılı olan kişiler olması kuvvetle muhtemeldir. Çünkü eğer onlar, Seleukos kralı III. Antiokhos

²⁹⁵ Ele geçirilen topraklar göz önüne alındığında Armenia topraklarının bu dönemde güneyde Seleukos sınırına kadar dayandığı söylenebilir. Chahin (2001: 194) ve Manandyan (2007: 14), bölgede yaşayanların dilinin Strabon'a atıfta bulunarak Ermenice olduğunu iddia etmektedir. Bu hususla ilgili olarak Strabon ilgili pasajında (XI. 14. 5 c. 528) ele geçirilen bölgelerde yaşayanların hepsinin aynı dili konuştuğunu belirtse de hangi dili konuştukları konusunda herhangi bir açıklama yapmamaktadır. Dolayısıyla Chahin ve Manandyan'ın bu iddiaları yanlış temellere dayanmaktadır.

²⁹⁶ Hewsen, 1984: 348; Manandyan, 2007: 13. Kaçar'a (2014: 124) göre, Artaksias'ın girişimleri, ilk Ermeni Krallığı'nın temelini oluşturmuştur.

tarafından Armenia dışından görevlendirilen komutanlar olsalardı Seleukoslar bölgeden çekildiklerinde onların da Armenia’da tutunamamaları gerekirdi.

Armenia kralı I. Artaksias’ın Küçük Asia’daki olaylara da dâhil olduğu anlaşılmaktadır. MÖ 183 yılında Pontos kralı I. Pharnakes ile Pergamon kralı II. Eumenes, Kappadokia kralı IV. Ariarathes ve Bithynia kralı Prusias’ın da aralarında bulunduğu koalisyon savaş halindedir. I. Artaksias’ın bu savaşta rolünün tam olarak ne olduğu konusunda bilgimiz olmamasına rağmen muhtemelen Pergamon kralı Eumenes’in başı çektiği koalisyonda yer almaktadır. Savaş sırasında krallar bir yandan birbirlerinin *territorium*larına saldırılar düzenlerken bir yandan da Roma’ya elçilerini göndererek *Senatus*’a şikâyetlerini bildirmişlerdir²⁹⁷. Romalılar durumun araştırılması için görevliler göndereceklerini bildirerek her seferinde elçileri geri yollamışlardır. Romalı *legatus*lar Küçük Asia’ya gelip krallara savaşa son vermeleri konusunda ısrar ettiklerinde, Eumenes ve Ariarathes bu veya herhangi bir talebe uymaya hazır olduklarını söylemişler; fakat Romalılardan eğer mümkünse I. Pharnakes’le bir görüşme ayarlamalarını rica etmişlerdir. Bu sayede yüz yüze gelip konuştuklarında I. Pharnakes’in anlaşmaya yanaşmadığı herkes tarafından görülmüş olacaktır. Romalılar bu talebi kabul edip I. Pharnakes’in yanına gittiklerinde Pontos kralının barış yapmak gibi bir niyetinin olmadığını, ne kadar çabalasalar da boşa olduğunu anlamışlardır. Dolayısıyla görüşmeden hiç bir sonuç elde edemedi Roma’ya dönmüşlerdir²⁹⁸. Savaş bir süre daha sürmüştür. Sonunda Romalıların hiçbir müdahalesi olmaksızın MÖ 179 yılında barış gerçekleştirilmiş ve Armenia kralının da adının zikredildiği bir antlaşma imzalanmıştır. Antlaşmanın şartlarını içeren Polybios’un ilgili pasajı şu şekildedir:

“Bir yanda Eumenes, Prusias ve Ariarathes diğer tarafta Pharnakes ve Mithridates’in bulunduğu iki grup arasında sürekli barış olacak; Pharnakes hiçbir şekilde Galatia’yı işgal etmeyecek; Pharnakes ve Galatialılar arasında daha önce yapılan tüm anlaşmalar yürürlükten kaldırılacak; Pharnakes Paphlagonia’dan çekilecek, daha önce yerlerinden ettiği bölge sakinlerine evlerini iade edecek ve aynı zamanda silahlarını ve savaş aletlerini teslim edecek; Pharnakes, Ariarathes’ten çaldığı tüm toprakları aldığı haliyle geri verecek

²⁹⁷ Asia Minor’daki savaş için bkz. Polyb. XXIII. 9. 1-3; XXIV. 1. 1-3; XXIV. 14. 1; XXIV. 15. 1-12. Pontos kralı I. Pharnakes için ayrıca bkz. Arslan, 2007: 62-64.

²⁹⁸ Polyb. XXIV. 15. 1-12. Romalılar doğuda öyle bir denge kurmuşlardır ki herhangi bir problem ortaya çıktığında krallıkların Roma’ya başvurması kaçınılmaz duruma gelmiştir (Patterson, 2001: 157).

ve esirleri teslim edecek; Pharnakes aynı zamanda Pontos'taki Teion'u terkedecek; Pharnakes, hiçbir kefarete talep etmeden tüm savaş esirlerini ve kaçaklarını teslim edecek. Morzius²⁹⁹ ve Ariarathes'ten aldığı para ve hazinelerin haricinde bu krallara dokuz yüz talanta ödeyecek, buna ek olarak Eumenes'e savaş masrafları olarak üç yüz talanta daha ödeyecek. Ayrıca Ariarathes üzerine savaş açarak Eumenes'le olan anlaşmasını bozduğu için de Armenia satrapı Mithridates'e³⁰⁰ üç yüz talantalık bir para cezası kesilmiştir. Bu anlaşmaya Asialı prenslerden Akousilokhos ve Armenia'nın büyük bir kısmına hükmeden Artaksias, Europe'den Sarmatyalı Gatalos ve Heraklia, Mesembria, Khersonesos ve Kyzikos kentleri de dâhil edildi. Pharnakes'in varışıyla birlikte ordular derhal uzaklaştılar. Bu, Eumenes ve Ariarathes ittifakı ve Pharnakes arasındaki savaşın sonuydu (Polyb. XXV. 2. 1-15).³⁰¹,

Yukarıdaki pasajda Polybios, I. Artaksias'ın bu antlaşmada koalisyonun bir üyesi olarak yer alıp yer almadığı ve savaş konusunda nasıl bir rol üstlendiği konusunda yeterince bilgi vermemektedir. Buna rağmen I. Artaksias'ın, I. Pharnakes'in müttefiği olmadığını söylemek mümkündür³⁰². Çünkü diğerlerine dayatılan paralar gibi I. Artaksias'ın savaş tazminatı ödediğine dair bir kayıt yoktur. Hali hazırda I. Artaksias'ın Eumenes'in müttefiği olmasına da gerek yoktur; belkide bu antlaşmada tarafsız kalmış olabilir. Eğer Eumenes'in ittifakında yer aldığı düşünülürse I. Artaksias'ın hemen yanı başındaki komşusu I. Pharnakes'in, sınırlarını genişletme arzusunu görmüş olabileceği bu yüzden de ileride Pontos kralının Armenia için bir tehlike oluşturacağını bildiğinden Eumenes'in yanında yer aldığı söylenebilir. Sebep ne olursa olsun I. Artaksias'ın antlaşmaya dâhil edilmesi onun Anadolu'daki krallıklar tarafından dikkate alındığını göstermesi açısından önemlidir.

Seleukoslar, her ne kadar Apameia Barışı sonrası Taurosların ardına çekilmiş olsalar da Armenia'dan asla vazgeçmemişlerdir. Seleukos kralı ile bağlarını koparan Armenia kralı I. Artaksias ise topladığı güçlü orduyla yayılmacı bir politika izleyerek MÖ 160'lı yılların sonlarında Armenia topraklarını genişletmeye devam etmiştir. I.

²⁹⁹ Paphlagonia'daki Gangra hanedanının bir üyesidir.

³⁰⁰ Armenia Minor'un yöneticisi, belkide Seleukos kralı III. Antiokhos'un yeğeni olabilir. Bkz. Polyb. VIII. 23. 3.

³⁰¹ Armavir'de bulunmuş bir yazıt olasılıkla kral Pharnakes'in on iki ay boyunca esenliği için bir dileği içermektedir. Bkz. SEG XLIV 1295; Mahé, 1994: 582-583 no. 5. Ayrıca SEG editörleri söz konusu yazıtın SEG XLIV 1294'ün devamı olma olasılığına işaret ederek iyi dileklerin kral Orontes (IV) ile ilişkili olmasının mümkün olduğunu öne sürmektedirler.

³⁰² I. Artaksias, Medialılar, Iberialılar ve Syrialılar aleyhine topraklarını genişletmiş, Pontos ve Kappadokia ile karşı karşıya gelmiştir (Mayor, 2014: 99).

Artaksias'ın Seleukoslar aleyhine faaliyetleri,³⁰³ Seleukos kralı IV. Antiokhos Theos Epiphanes'i (MÖ 175-164) Armenia'yı işgale zorlayacak bir hale getirmiştir. Belki de IV. Antiokhos Epiphanes, önceden hâkimiyetleri altındaki bölgeleri alarak Seleukos Krallığı'nı eski gücüne ulaştırmayı hedeflemiş, I. Artaksias'ı da eski konumuna yani Seleukosların bir *strategos*'u statüsüne indirmeyi planlamıştır. Neticede Seleukos kralı, MÖ 165 yılında ordusuyla Armenia kralı I. Artaksias üzerine bir sefer düzenlemiş ve kralı teslim olmaya zorlamış, ardından da onu esir almıştır. Anlaşıldığına göre, bu esaret uzun sürmemiştir. I. Artaksias, Seleukos kralına bağlılığını bildirdikten sonra kral onu tahtta bırakıp, ülkesine geri dönmüştür³⁰⁴.

IV. Antiokhos Epiphanes'in Armenia'ya yaptığı seferin I. Artaksias'ı kral olarak tanıyan Romalılar için herhangi bir anlam ifade edip etmediğinin cevabı şu olabilir: Armenia'ya sefer düzenlemek Taurosları geçmek anlamına gelmesine rağmen, Apameia Antlaşması ile Seleukosların Armenia platolarının batısına kadar olan Asia Minor topraklarının yani Küçük Asia'nın batısına geçişleri yasaklanmıştır. Dolayısıyla, Seleukos kralı bu seferi ile antlaşma şartlarını ihlal etmiş sayılmamıştır. Bu nedenle Romalıların dikkatinden uzakta olan Armenia, şuan için kendi kaderine bırakılmış görünmektedir.

Armenia kralı I. Artaksias, IV. Antiokhos Epiphanes'in ölümü³⁰⁵ (MÖ 164) üzerine Seleukoslarla ilişkilerini kesmiş olmalıdır. Zira I. Artaksias'ın bu tarihten itibaren bölgede aktif bir rol üstlendiği, bir entrika ile Sophene³⁰⁶ topraklarını ele geçirmeye çalıştığı görülmektedir. Buna göre, MÖ 163/162 yılında Sophene tahtında hak iddia edenler arasında, büyük olasılıkla her ikisi de kraliyet ailesine mensup olan Mithrobouzanès ve adını bilmediğimiz diğer bir kişi arasında anlaşmazlık

³⁰³ Strabon'da (XI. 14. 5 c. 528) anlatılan coğrafya bir bakıma Seleukosların çıkarları ile çatışmaktadır. Çünkü Taronitis (Muş?) Syrialılardan [Σύρων δὲ Ταρωνίτιν] yani Seleukoslardan alınmıştır.

³⁰⁴ App. Syr. 45; 66; Diod. XXXI. 17a; App. Syr. 45, 66; *FGrHist.* 260 F 38 (= Porphyrius). Ayrıca bkz. Strab. XI. 14. 5 c. 528; Manandyan, 2007: 17. Chahin'e (2001: 196) göre, I. Artaksias ancak krala rüşvet vererek Armenia topraklarını geri alabilmiştir.

³⁰⁵ Kralın ölümü için bkz. Polyb. XXXI. 9. Grousset (2005: 80), Seleukos kralı IV. Antiokhos'un Hellenizm'i yeniden canlandırma çabasının başarısızlıkla sonuçlandığını, Armenia'nın da Hellenistik tehdidin ardından bağımsızlığını koruduğunu iddia etmektedir.

³⁰⁶ Sophene, Euphrates'in doğusunda Kappadokia ve Armenia arasında yer alan bir bölgedir. Stephanos Byzantios (s. v. Σωφηνί) buradan bir khora olarak bahseder. Olasılıkla taht üzerinde hak iddia eden Mithrobouzanès, babası öldükten sonra tahta geçmekte zorlanmış ve I. Artaksias tehlikesi karşısında Ariarathes'e sığınmıştır (Strab. XII. 3. 28 c. 555).

yaşanmaktadır. Olasılıkla Sophene tahtında hak iddia eden Mithrobouzanēs V. Ariarathes’e, diğeri de I. Artaksias’a sığınmıştır (Krş. Polyb. XXXI. 16). Armenia kralı I. Artaksias, Kappadokia kralı V. Ariarathes’e (MÖ ca. 163-130)³⁰⁷ elçilerini göndermiş ve kendisiyle işbirliği yapması konusunda ısrar etmiştir. Yaptığı teklife göre, hem V. Ariarathes hem de I. Artaksias kendilerine sığınan kişileri öldürecek ve böylece Sophene topraklarını kendi aralarında bölüşeceklerdir. Böyle bir hainliği aklından bile geçirmeyen V. Ariarathes, elçileri azarlamış, I. Artaksias’a bir mektup yazarak böyle bir davranıştan kaçınmasını bildirmiştir. Kısacası I. Artaksias’ın teklifi karşılıksız kalmıştır. Olayın bu şekilde sonuçlanmasıyla V. Ariarathes azınsanmayacak derecede ününü artırmış, Mithrobouzanēs de koruyucusunun iyi niyeti ve asaleti sayesinde babasının tahtına çıkabilmiştir³⁰⁸.

Kappadokia kralından umduğunu bulamayan Armenia kralı I. Artaksias’ın bilinen son girişimi, Seleukosların “Yukarı Satraplık” (Euphrates’in doğusundaki toprakların) yöneticisi olan Timarkhos ile birlikte Seleukos kralı I. Demetrios Soter’e (MÖ 162-150) karşı yaptığı ittifaktır³⁰⁹. Timarkhos, önceki Seleukos kralı IV. Antiokhos’un hizmetinde bulunmuş ve hizmetlerinden dolayı “Yukarı Satraplık”ın yöneticisi konumuna gelmiştir. Timarkhos, başlarda Roma’nın elinde esir olan ve oradan gizlice kaçıp Syria’ya gelen, MÖ ca. 162’te Seleukos tahtına geçen I. Demetrios’u kral olarak tanımayı reddetmiş ve Romalılara başvurarak Demetrios hakkında suçlamalarda bulunmuştur. *Senatus* üyelerinden bazılarına rüşvet vererek taraftarlar kazanmış ve sonunda *Senatus*’u kendisini kral olarak tanıyan bir kararname hazırlamaya ikna etmiştir. Romalıların onu kral olarak tanımalarındaki neden onların da Demetrios’dan hoşlanmamalarıdır. Bu kararname ile Romalıların

³⁰⁷ Kappadokia kralı Ariarathes o sırada (MÖ 164-163), Kappadokia tahtına yeni geçmiş ve Roma’ya elçilerini göndererek eski kralla yapılan antlaşmaların yenilenmesi ve Roma’yla olan dostluğun ve müttefikliğinin kabul edilmesini istemiştir. Kappadokia ve Galatia arasında anlaşmazlık yaşanmaktadır. Bu sorunları bitirmeden Sophene üzerine yürümesi akıllıca olmayacağını düşünmüş olabilir. Ayrıca Romalıların dikkatini de üzerine çekmek istememiş olması muhtemeldir. Belki de bu yüzden I. Artaksias’ın talebini geri çevirmek zorunda kalmıştır (Polyb. XXXI. 3; 7-8). Sopheneliler bazen diğeri Armenialılara dost bazen düşman olabilen krallar tarafından yönetilmektedir (Strab. XII. 3. 28 c. 555).

³⁰⁸ Diod. XXXI. 22. 1; Polyb. XXXI. 16. Kappadokia kralının I. Artaksias ile işbirliği yapmamasının sebebi, Romalıların dostluğunu kazanarak Kappadokia tahtındaki yerini korumaya çalışmasıdır (Patterson, 2001: 160). Kappadokia kralı, I. Artaksias’ın hemen dibinde önemli bir güç olarak ortaya çıkmasını kendisi için tehdit olarak algılamıştır (Günaltay, 1951: 577).

³⁰⁹ I. Artaksias eskiden beri Syria taraflarına seferler yapmıştır, onun Seleukosların vassallığından kurtulması ve topraklarını Seleukoslar aleyhinde genişletmesi Timarkhos’un o sırada I. Artaksias’ın hırslarından yararlanması için önemli bir fırsattır (Patterson, 2001: 161).

desteğini alan ve cesaretlenen Timarkhos, Media’da büyük bir ordu toplamıştır. Ayrıca Armenia kralı I. Artaksias’la Demetrios’a karşı işbirliğini öngören bir ittifak yapmıştır. Ardından da Timarkhos, MÖ 162/161 yılında Armenia kralı I. Artaksias ve bölgedeki diğer halklardan topladığı orduyla Demetrios’un üzerine Zeugma’ya doğru yürümüş, Syria Krallığı’nın kontrolünü ele geçirmiştir. Ancak bu durum kısa sürmüştür. Timarkhos, Romalılar tarafından kral olarak tanınmasına rağmen Romalılar ona hiçbir şekilde destek vermemişlerdir. Sonunda Timarkhos, MÖ 161/160 yılında Demetrios’a karşı girdiği bir savaşta yenilmiş ve ölmüştür³¹⁰.

Bu olayda I. Artaksias’ın ismini zikreden tek kaynak, Diodoros (XXXI. 27a)’tur:

“...Timarkhos, Media’da büyük bir ordu topladı. Ayrıca Armenia kralı I. Artaksias’la Demetrios’a karşı işbirliğini öngören bir ittifak yaptı. Ardından da MÖ 162/161 yılında Armenia kralı I. Artaksias ve bölgedeki diğer halklardan topladığı orduyla Demetrios’un üzerine Zeugma’ya doğru yürüdü. Sonunda Syria Krallığı’nın kontrolünü ele geçirdi (Diod. XXXI. 27a).”

Ancak Diodoros, ne şartlarda ittifak yapıldığı, savaştan sonra I. Artaksias’ın akıbetinin ne olduğu, I. Artaksias’ın gerçekten Timarkhos’un seferine katılıp katılmadığı ya da katıldıysa Timarkhos’la birlikte öldürölüp öldürölmediği konularında detay vermemektedir. Ancak öldürölünenler arasında sadece Timarkhos’un adını belirtmesi, I. Artaksias bu sefere katıldıysa bile Timarkhos’un öldürölmesinin ardından Armenia’ya dönmüş olabileceği ihtimalini düşündürmektedir. Kaynakların bu konuda suskunluğu kesin bir şey söylememize imkân vermemektedir. Diğer yandan Timarkhos’un ölümü ile I. Artaksias’la yapmış oldukları ittifakın sona erdiği muhakkaktır. Armenia kralı I. Artaksias’ın ne zaman öldüğü de bilinmemektedir. MÖ ca. 160 yılındaki bilinen son girişiminin ardından kaynaklarda adına bir daha rastlanılmamaktadır. Bu yüzden MÖ ca. 160 yılı kralın ölümü için *terminus post quem* olarak belirlenebilir.

Sonuç olarak başlarda Seleukos kralı III. Antiokhos’un Armenia’daki *strategos*u olan ve kral adına burayı yöneten I. Artaksias, III. Antiokhos’un yenilmesi üzerine “kral” unvanını elde etmekle kalmamış aynı zamanda MÖ 190 yılından MÖ 160 tarihine kadar otuz yıllık zaman diliminde Armenia’nın sınırlarını genişletmiş, ittifaklar

³¹⁰ Diod. XXXI. 27a; Pomp. Trog. *prolog.* XXXIV; App. Syr. 45;46; 47; 67. Demetrios’un Syria tahtına geçmek üzere Roma’dan kaçması için bkz. Polyb. XXXI. 11-15.

yapmış ve Küçük Asia'nın siyasi sınırlarını şekillendirecek savaşlara destek vermiş ya da en azından bu olayların bir parçası olmuştur. Yine Armenialılar ile Romalıların ilk temasları muhtemelen onun döneminde - Romalılar tarafından kral olarak tanınmasıyla - Apameia Barışı (MÖ 188) sonrasında gerçekleşmiştir. Romalılar bu dönemde genel olarak Küçük Asia'da barışın korunmasına özen göstermişlerdir. Onlar daha çok Akdeniz ve çevresindeki topraklarla ilgilendikleri için Euphrates nehrinin doğusunda, Armenia'da yaşananlar Romalıların dikkatini yavaş yavaş çekmeye başlamıştır. Belkide Armenia kralı bu yüzden uzun süre rahatsız edilmeden sınırlarını genişletebilmiştir. I. Artaksias, dış politikada ne kadar başarılıdır bilinmez ama ülke topraklarını genişletmesi torunu II. Tigranes'in daha da genişleteceği krallık için bir adım olduğu ve iç politikada başarılı olduğunu gösterir niteliktedir. Kısacası, Roma-Armenia ilişkilerinin ilk aşaması I. Artaksias ile başlamış, ondan sonraki krallar zamanında da Roma'nın doğuya, Armenia'ya olan ilgisi artarak devam etmiştir.

3. 2. I. Artavasdes Dönemi (MÖ ca. 159-95)

Seleukos hâkimiyeti sonrasında Armenia'nın Parthia nüfuzu altına girmeye başladığı ve krallığın genişlenmesinin durağanlaştığı anlaşılmaktadır. Moses Khorenatsi (*Hist.* II. 50), Artaksias'ın Alan prensesi Sat'inik ile evliliğinden Artavasdes adlı bir oğlunun olduğunu söyler. Bu dönemde I. Artaksias'ın yerine I. Artavasdes (MÖ ca. 159-95) geçmiştir³¹¹. I. Artavasdes döneminde, Parthia kralı II. Mithridates (MÖ 123-87) Armenia'ya iki farklı sefer yapmış ve bu seferin ilki MÖ 115 ve 105 yılları arasında, ikincisi ise MÖ 90 civarında II. Tigranes'e karşı yaptığı seferdir (Geller-Traina, 2013: 449). Iustinus, Parthia kralı II. Mithridates'in dikkatini Armenia'ya nasıl yönelttiğini şu şekilde aktarır:

“...Atalarına yarasır olma arzusuyla yanıp tutuşan Mithridates onların ünlerini aşmak istiyordu. Büyük bir cesaretle komşularına karşı birçok savaş yaptı. Birçok eyaleti Parthia Krallığı'na kattı. Skythialılara karşı başarılı savaşlar yürüttü, atalarına yapılanların intikamını aldı. Sonunda da silahlarını Armenia kralı Artavasdes'e yöneltti (Iust. XLII. 2. 6).”

³¹¹ Geller-Traina'ya (2013: 448) göre I. Artavasdes, II. Tigranes'in amcası ve yine Tigranes adıyla anılan, diğer Armenia kralının (I. Tigranes'in) kardeşidir. Ayrıca bkz. App. Syr. 48; Moses Khor. *Hist.* II. 61; Traina, 2016: 99.

Pasajdan anlaşılacağı üzere Parthia kralı topraklarını genişletmiş, yayılmacı politikası karşısında bir engel olan Armenia kralı I. Artavasdes'in üzerine yürümeye hazırlanmıştır. Iustinus, Armenialılara karşı nasıl bir savaşın yürütüldüğü ya da savaşların ne şekilde sonuçlandığına dair bilgi vermese de Parthialıların Armenia için açık bir tehdit oluşturduğu ve bu savaşlardan galip çıktıkları anlaşılmaktadır. Parthialıların Armenia'ya yaptıkları saldırılar sonucunda en azından sınır bölgelerindeki bazı yerleşimler Parthialılar lehine el değiştirmiş olabilir. Sonuçta kral I. Artavasdes Parthialıların Armenia'ya yaptıkları saldırılar (MÖ ca. 115-105) sonucu yenilmiş ve muhtemelen MÖ I. yüzyılın erken dönemlerinde Parthialılarla bir barış antlaşması yapılmış ve Armenia vassal bir krallık haline gelmiştir³¹². Bu antlaşma ile I. Artavasdes'in bölgedeki otoritesi sarsılırken, Parthialılar hem Armenialıları kontrol altına alabilmiş hem de Mesopotamia'daki hâkimiyetlerini güçlendirebilmişlerdir.

3. 3. Kralların Kralı II. Tigranes (MÖ ca. 95-55)

Armenia tarihinde en parlak dönem olarak I. Tigranes'in oğlu olan ve Artaksias'ın soyundan gelen II. Tigranes'in (MÖ ca. 95-55) yönetimi kabul edilir³¹³. Strabon'a (XI. 14. 15 c. 532) göre, Parthialılarla yaptığı savaşta yenilen I. Artavasdes, prens Tigranes'i onlara rehin olarak vermiştir ve o da Armenia kralının ölümüne kadar Parthialılar arasında esir olarak kalmıştır. Tigranes'in sürgüne yollanması Parthia kralı II. Mithridates ile yapılan antlaşmanın bir sonucudur ve o Parthialılar arasında Armenia'nın "veliaht prensi" olarak karşılanmıştır. II. Tigranes'in kralî bir rehine olarak Aşağı Mesopotamia'da geçirdiği günler hakkında kaynaklar suskunluğunu korumaktadır³¹⁴.

³¹² Strab. XI. 14. 15 c. 532; Iust. XLII. 2. 4-5. Ayrıca bkz. Mayor, 2014: 99; Bournoutian, 2011: 37-38.

³¹³ Appianos (Syr. 48), II. Tigranes'ten βασιλεὺς Ἀρμενίας Τυγράνης ὁ Τυγράνου olarak bahseder. Moses Khorenatsi'ye (Hist. II. 61) göre I. Artavasdes, erkek bir evladı olmadığı için ardılı olarak seçtiği Tiran (Տիրան) dışında tüm kardeşlerini Ararat'tan kovmuştur. Pompeius Trogus (prolog. XLI), II. Tigranes'in Parthia kralı Arsakes'in ardılları arasında yer aldığını söyler. Pompeius burada yanlış bir aktarımda bulunmuş olabilir. Ayrıca bkz. Traina, 2016: 99. Genç (2016: 248), Tigranes'in Ardashama adında bir kız kardeşinin olduğunu ve Pontos kralı VI. Mithradates'e gelin olarak verildiğini ileri sürer.

³¹⁴ II. Tigranes'in sürgün hayatı boyunca Babylonia ya da Tigris üzerindeki Seleukia'da kalmıştır (Geller-Traina, 2013: 450- 452). II. Tigranes, 16 yaşlarındayken babası tarafından Parthialılara rehin

I. Artavasdes'in ölümünün ardından (MÖ ca. 95/94?) II. Tigranes serbest kalmasının karşılığı olarak Armenia'daki - muhtemelen Armenia'nın güneyindeki - 70 vadiyi³¹⁵ (ἐβδομήκοντα αὐλῶνας) Parthialılara bırakınca tutsaklıktan kurtulup, ülkesine dönebilmiştir. Iustinus (XXXVIII. 3. 1), bu noktada önemli bir detay verir. II. Tigranes'in Parthialılar arasında bir müddet esir kaldığını ve daha sonra babasının tahtını almak için Parthialılar tarafından gönderildiğini söyler. Bu aktarım, II. Tigranes'in Parthia'dan aldığı izinle ya da destekle Armenia tahtına çıkmış olduğuna işaret etmektedir³¹⁶. Öte yandan Appianos'un (Syr. 48), II. Tigranes'in, Tigranes'in oğlu olduğunu söylemesi Iustinus'un anlatısı da göz önüne alındığında II. Tigranes'in, I. Artavasdes'in mi ya da I. Tigranes'in mi yerine geçtiği noktasında karışıklığa sebep olmaktadır. Kaynaklar bu noktada şuan için kesin bir yorum yapmamıza izin vermez ancak II. Tigranes I. Tigranes'in yerine geçti ise bu tarihlerde Armenia belkide aşağıda Artanes örneğinden anlaşılabacağı üzere iki kişi (diğeri I. Artavasdes) tarafından yönetilmektedir ya da I. Artavasdes Parthialılarla yapılan barış sonrasında ölmüş yerine I. Tigranes geçmiş onun ölümü üzerine de tahta geçmesi için Parthia'da tutsak olan II. Tigranes gönderilmiş olabilir. Lakin her halükarda II. Tigranes'in Armenia tahtında bulunan kişilerle bir bağının olduğu muhakkaktır. II. Tigranes, MÖ 95 yılında Armenia kralı olduğunda yaklaşık 45 yaşındadır ve Armenia küçük ve önemsiz bir krallıktır³¹⁷.

II. Tigranes başa geçtiği sırada Armenia'nın güney bölgeleri ve daha batıya uzanan kısımları, Zariadris'in soyundan gelen Sophenos'lu Artanes'in³¹⁸ hâkimiyeti altındadır³¹⁹. II. Tigranes'in Sophene'yi ele geçirmeyi planladığı ve daha önce I. Artkasias'ın entrikalarında olduğu gibi Kappadokia kralının Sophene'ye yardımda bulunamadığı görülmektedir. II. Tigranes'in bu girişiminden bahseden şuan için tek kaynak Strabon'dur. Strabon (XI. 14. 15 c. 532) seferin detaylarını vermeden II.

olarak verilmiş ve Tigris nehri üzerindeki Parthia başkenti Ktesiphon'da eski Pers geleneklerine ve Parthia kültürüne göre büyütülmüştür (Mayor, 2013: 154; Mayor, 2014: 101).

³¹⁵ Hewsen'e (1985: 69) göre 70 vadi Siunia, Otene, Kaspiane, Basoropeda bölgeleri idi. Ayrıca bkz. Markquart, 1901: 109.

³¹⁶ II. Tigranes, Parthia birliklerinin yardımı ile tahta geçebilmiştir (Debevoise, 1968: 45). Parthia kralı Armenia tahtına geçmesinde II. Tigranes'e destek vermiştir (Arslan, 2007: 103 dn. 455). II. Tigranes, hâkimiyetinin ilk yıllarında Parthialılara vergi veren vassal bir kraldır (Redgate, 2000: 69).

³¹⁷ II. Tigranes, MÖ 71'de Antiokheia'da Romalı elçi Appius Claudius'u kabul ettiğinde saltanatının 25. yılındadır (Plut. *Luc.* XXI. 6). II. Tigranes, MÖ 141-139 yılları arasında doğmuştur ve tahta geçtiğinde kırk beş yaşlarındadır (Grousset, 2005: 82; Arslan, 2007: 373).

³¹⁸ Stephanos Byzantios (s.v. Sophene) Artanes'den Arsakes olarak bahseder.

³¹⁹ Bkz. Strab. XI. 14. 15 c. 532.

Tigranes'in Artanes üzerine yürüdüğünü ve onu ortadan kaldırdığını söyler. Böylece II. Tigranes MÖ ca. 95/94 yılında Sophene ve Tomisa'yı kendi topraklarına ilhak ederek yayılmacı bir politika izlemeye başlamış ve ülkenin tek hâkimi konumuna gelmiştir³²⁰.

II. Tigranes, topraklarını genişletmekle uğraştığı sırada Pontos kralı VI. Mithradates Eupator ile Roma arasında Kappadokia tahtı yüzünden bir anlaşmazlık yaşanmıştır (Memnon 30. 1). Pontos kralı, hâlihazırda Kappadokia tahtında bulunan I. Ariobarzanes'i (MÖ ca. 95-90) kovarak yerine kendi desteklediği adayı geçirmek ve böylece Kappadokia'yı da nüfuzu altına almak istemiştir. Bu amaçla VI. Mithradates ileride yapacağı savaşlar için derhal hazırlıklara başlamıştır. Thrakialılar, Skythialılar ve komşu halklara haberciler göndermiş, Syria ve Mısır'a elçilerini göndererek bu ülkelerin kralları ile dostluk ilişkilerini pekiştirmeye çalışmıştır. Müttefiklik kurduğu krallardan biri de şüphesiz Armenia kralı II. Tigranes olmuştur³²¹. Memnon'un II. Tigranes ile VI. Mithradates arasındaki ittifakın başlangıcına dair anlatısı kayda değerdir:

“...Mithradates bu planları duyunca kendisi için gerekli hazırlıkları yaptı ve İskitlerin krallarına, Parthia kralına ve kendi damadı Armenia Kralı Tigranes'e elçilerini gönderdi. Fakat onlar yardımı reddettiler, Tigranes ise, yavaş davrandığı için Mithradates'in kızı tarafından sık sık başı ağrıtıldıktan sonra, sonunda kralla müttefikliği kabul etti... (Memnon 43. 2).”

Pasajdan anlaşıldığı üzere Memnon, II. Tigranes'in VI. Mithradates'le olan müttefikliğinin başlangıcını II. Tigranes'in eşinin ısrarlarına, akrabalığa bağlar görmektedir. Diğer kralların VI. Mithradates'e yardımı reddetmesi muhtemelen II. Tigranes'te tereddüt uyandırmış ve müttefikliği hemen kabul etmemiştir. Aslında II. Tigranes bu sırada Romalılara açıkça düşman değildir. Dolayısıyla Romalıların dikkatini Armenia'ya çekmek istememiş olabilir. Iustinus ise bu görüşün ve Memnon'un aktardıklarının tam tersini söyler. Iustinus'a (XXXVIII. 3. 1) göre, VI. Mithradates uzun süredir Romalılara karşı savaşmayı düşünmektedir ve Armenia kralı II. Tigranes de onunla bu savaşa müttefik olarak katılmaya oldukça isteklidir. Bu aşamada Memnon'un anlatısı daha mantıklı görünmektedir. Yani II. Tigranes

³²⁰ Arslan, 2007: 373; Grousset, 2005: 82.

³²¹ App. *Mithr.* 13; Memnon 30. 3; Arslan, 2007: 80; Mayor, 2014: 101. Appianos'a (*Mithr.* 69) göre, VI. Mithradates'in Khalybes, Armenioi, Skythai gibi halklardan müttefikleri de vardır.

başlarda VI. Mithradates'e diğer krallar gibi yardım etmekten kaçınmış ancak Pontos kralının ısrarları üzerine destek vermeyi kabul etmiştir.

Neticede VI. Mithradates'in ısrarlarının sonucu verdiği Armenia kralı II. Tigranes'in ikna edilerek Kappadokia'ya bir sefer düzenlendiği Iustinus'un pasajıyla sabittir:

“...Mithradates, Gordios aracılığıyla Tigranes'i savaşıma ikna etti. Mithradates, Romalılara karşı ihanet etmeyi aklından dahi geçirmeyen ve Kappadokia tahtında hiçbir hükmü bulunmayan Roma destekli Ariobarzanes üzerine yürümeye Tigranes'i ikna etti. Mithradates, ayrıca kızı Kleopatra'yı Tigranes'e verdi. Tigranes'in ilk girişimi sonucu Ariobarzanes toparlanıp Roma'ya kaçtı. Böylece Tigranes'in yardımıyla Kappadokia tekrar Mithradates'in kontrolüne girmiş oldu... (Iust. XXXVIII. 3. 2-3)”.

Verilen bilgiden anlaşıldığı kadarıyla Gordios, muhtemelen Romalıların yayılcı politikasını ve Küçük Asia'daki amaçlarını anlatarak II. Tigranes'i bilgilendirmiş ve onların Armenia için de ileride tehdit oluşturabileceğini belirterek kralı ikna etmiş olabilir. Olasılıkla bu ittifakı kuvvetlendirmek için VI. Mithradates, kızı Kleopatra'yı Tigranes'le evlendirmiştir. Kızını Armenia kralına vererek Roma güçlerine karşı savaştığı sırada arkasını güvence altına almayı amaçlamış olabilir. II. Tigranes ise bu evlilikle VI. Mithradates gibi güçlü bir kralın desteğini alarak bölgedeki konumunu güçlendirmiş olacaktır. İttifakın ilk aşamasında, MÖ ca. 94 yılında Armenia kralı II. Tigranes, Pontos kralı VI. Mithradates'in teşvikiyle, Gordios'un rehberliğinde Kappadokia'ya girmiştir. Kappadokia tahtında Romalıların desteğiyle bulunan Ariobarzanes'in üzerine yürümüş ve Kappadokia işgal edince Ariobarzanes toparlanıp Roma'ya kaçmak zorunda kalmıştır. Böylece II. Tigranes'in yardımıyla Kappadokia, VI. Mithradates'in kontrolüne girmiştir³²².

II. Tigranes, Kappadokia seferi sonrasında Armenia'ya çekilmiştir. VI. Mithradates de Kappadokia'yı yönetmesi için Gordios'u bölgeye göndermiştir³²³. Neticede II. Tigranes'in MÖ 94 yılındaki Kappadokia seferi, Armenia kralı için kârlı bir iş gibi görünse de onu savaşa kışkırtan Pontos kralı olmasına rağmen işgalin baş sorumlusu olarak Armenia kralının algılanmasına ve uzun vadede Roma'nın dikkatini Armenia

³²² Plut. *Luc.* XXII. 1; 5; App. *Mithr.* 10; 13; 15; Fest. *Brev.* XI str. 14-15; Eutr. V. 5; Sherwin-White, 1984: 109; Mayor, 2014: 105; Tozan, 2016: 211-212. Armenia kralı II. Tigranes, kayınbabasının Kappadokia'yı kontrol etme girişimlerinde MÖ 95-91 yılları arasında ona yardım etmiştir (Redgate, 2000: 69). II. Tigranes, MÖ 94 yılında, VI. Mithradates Eupator ile Sophene ve Kappadokia'nın güney kısımlarını işgal etmesine izin veren bir ittifak yapmıştır (Geller-Traina, 2013: 451).

³²³ Strab. XII. 2. 9 c. 539; Iust. XXXVIII. 3. 5; Oros. *hist.* VI. 2. 1; Mayor, 2013: 157.

Krallığı üzerine çekmesine, ayrıca II. Tigranes'in Roma gibi yeni bir düşman kazanmasına neden olacaktır.

Tahtı elinden alınan Kappadokia kralı, topraklarını geri almak için Roma'da girişimlerde bulunarak, Romalıların Küçük Asia'ya ordularını göndermelerini sağlamaya çalışmıştır (Iust. XXXVIII. 4. 4). Durumdan haberdar olan VI. Mithradates, II. Tigranes'le bu kez Romalılara karşı beraber savaşmayı ön gören yeni bir ittifak kurarak Roma tehditine karşı önlem almıştır. Iustinus'un bahsettiği VI. Mithradates ile II. Tigranes arasında yapılan antlaşma şartları şu şekildedir:

“...Düşmandan (Romalılardan) alınan kentler ve bölgelerin Mithradates'in olması, ele geçirilen tutsaklar ve ganimetlerin de Tigranes'e bırakılması konusunda anlaşılar (Iust. XXXVIII. 3. 5).”

Iustinus'un bu anlatısı, II. Tigranes'in artık Pontos kralı VI. Mithradates ile ortaklaşa hareket ettiğini ve ittifakın da her iki tarafın çıkarları gözetilerek yapıldığına işaret etmektedir. Sonuçta Armenia kralı II. Tigranes tutsakları ve ganimetleri olarak ihtiyacı olan para ve insan gücünü temin etmiş olacaktır.

II. Tigranes, Kappadokia'yı işgal ettiği sırada Romalılar, Küçük Asia'nın güney sahillerindeki kentleri ve adaları yağmalayan korsanları temizlemek üzere Lucius Cornelius Sulla'yı Kilikia Eyaleti'ne *praetor* olarak atamışlardır³²⁴. Kappadokia kralı da hala Roma'da tahtının iadesi meselesini gündeme getirmekle uğraşmaktadır. Bundan dolayı Romalılar, Sulla'yı öncelikle Kappadokia kralı I. Ariobarzanes'e yardım etmekle görevlendirmişlerdir. I. Ariobarzanes'e yardım için gönderilen Sulla'nın asıl görevi, bölgede Roma aleyhine faaliyetlerde bulunan Pontos kralı VI. Mithradates'i kontrol etmektir. Sulla beraberindeki az sayıda bir kuvvetle ve çevredeki müttefiklerden gelen birliklerle Pontos kralının Kappadokia'daki işleri yürütmekle görevlendirdiği Gordios'un üzerine, Kappadokia'ya yürümüş ve II. Tigranes'in yardıma gönderdiği çok sayıda Armenialı birliklerle desteklenen Kappadokia ordusunun başındaki Gordios'u³²⁵ yenmeyi başarmıştır. Kappadokialıları ve onlara yardıma gelen Armenialıların birçoğunu öldürmüş ve MÖ

³²⁴ L. Cornelius Sulla, gücünü gaddarlığa ve acımasızlığa dayandıran ilk ve tek diktatördür (Dion. Hal. ant. V. 50. 5). Ayrıca bkz. Plut. Pomp. XXIV. 1; Arslan, 2007: 104.

³²⁵ Olasılıkla, Gordios'un ve ona destek veren Armenialıların kontrolündeki güçler, Romalılarınkı kadar az sayıda askerden meydana gelmektedir (Arslan, 2007: 105).

ca. 94 yılında I. Ariobarzanes'e Kappadokia tahtını iade etmiştir³²⁶. Sonuçta Roma-Armenia Krallığı arasındaki ilk karşılaşma Kappadokia tahtının ele geçirilmeye çalışılması esnasında yaşanmıştır. Sulla'nın Kappadokia tahtına müdahalesi ise Roma-Armenia çatışmalarının fitilini ateşlemiştir (Demir, 2014a: 56).

Bu arada MÖ ca. 92 yılında Sulla, Euphrates nehri kıyılarında oyalandığı sırada Parthia kralı tarafından gönderilen, Roma ile müttefik ve dost olmayı öneren, başında Parthialı Orobazos'un bulunduğu bir elçi heyeti gelmiştir. Bu vakte kadar iki devlet birbiri ile temasa geçmemiştir. Görüşmenin ayrıntıları bilinmemekle birlikte Parthia kralı II. Mithridates, Armenia kralı II. Tigranes ve Pontos kralı VI. Mithradates arasındaki ittifaktan rahatsızlık duyarak onlara karşı yeni bir ittifak arayışı içine girmiş ve bu nedenle de Romalılara yanaşmış olabilir³²⁷. Parthia elçisi Orobazos ve Sulla arasındaki görüşmeler, Euphrates'in iki devlet arasında doğal bir sınır olacağı kabulünü bildiren uzlaşmayla sonuçlanmıştır (Debevoise, 1968: 45-46)³²⁸. Ardından Sulla, Roma'ya dönmüştür. Bunu fırsat bilerek Roma ile dostluk ve müttefiklik ilişkilerine giren Parthia kralı II. Mithridates ise güçlü rakibi Armenia kralına yakınlaşarak ikili oynamaya başlamıştır³²⁹. Çünkü Armenia kralı II. Tigranes bu sırada sınırlarını genişletmekle meşguldür ve bu durum da Parthia kralını endişelendirmiş olmalıdır.

Sulla'nın bölgeden çekilmesi üzerine II. Tigranes, MÖ 91 yılında komutanları Mithraas ve Bagoas'ın liderliğindeki orduyla Kappadokia'ya girmiştir. Bu sefer sonucunda Kappadokia tahtından ikinci kez uzaklaştırılan I. Ariobarzanes, Roma'ya

³²⁶ Liv. *perioch.* 70; Plut. *Sull.* V. 3. Krş. App. *Mithr.* 10; 15; Iust. XXXVIII. 3. 3; Eutr. V. 4; Sherwin-White, 1977: 173. II. Tigranes ve Pontos kralı, Sulla'nın karşısına çıkamamış, sessizce Kappadokia topraklarından çekilmişlerdir (Arslan, 2000: 40). Armenialı birliklerin Kappadokialılara yardıma geç geldikleri ve Sulla'nın direkt VI. Mithradates ile karşılaştığına dair bkz. Sherwin-White, 1984: 109-110.

³²⁷ Vell. II. 24. 3; Liv. *perioch.* 70; Plut. *Sull.* V. 4; Kaya, 2004: 74. Parthialılarla Romalıların anlaşması, Armenia kralı II. Tigranes'in Roma'ya karşı doğrudan bir tepki göstermesini engellemiştir (Grousset, 2005: 83).

³²⁸ Orobazos ve Sulla arasında görüşmeler sonucunda kararlaştırılan sınır, karşılıklı çıkarlar gözetilerek belirlenen sembolik bir sınırdır (Kurt, 2015: 151). Karşı görüş için bkz. Bournoutian, 2011: 39. Tozan'a (2016: 214), Romalılar ve Parthialılar arasında yapılan antlaşmaya göre, Euphrates nehrinin batısında kalan Kappadokia Krallığı Roma'ya, doğusunda kalan Armenia Krallığı ise Parthialılara bırakılmıştır.

³²⁹ Memnon 37. 1. Doğu imparatorluğunu elinde bulunduran Parthialılar, bir bakıma Romalılarla dünyayı bölüşmüşlerdir (Iust. XLI. 1. 1). Parthia kralı Mithridates, II. Tigranes'in kızı Automa lakaplı Aryazate'yi kendine eş olarak alıp Tigranes aracılığıyla Pontos kralı VI. Mithradates Eupator ile de müttefik olmuştur (Debevoise, 1968: 47-48). Sulla'nın Roma'ya döndükten sonraki faaliyetleri için ayrıca bkz. Baker, 2013: 105-106.

sığınmış ve Kappadokia tahtına Pontos kralının oğlu IX. Ariarathes geçirilmiştir³³⁰. Görünen o ki II. Tigranes bu seferi ile Armenia'nın batısında kendisi için tehlike olabilecek Roma yanlısı bir kralın tahtta bulunmasına engel olmuş, krallığının batı sınırını güvence altına almıştır.

MÖ 87'de Parthia kralı II. Mithridates'in ölümü ve Parthia Krallığı'nda iç çekişmelerin yaşanması Armenia ve Parthia arasındaki ilişkilerde yeni bir dönemi beraberinde getirmiştir. II. Tigranes, Parthialılar krallıklarındaki siyasi krizle uğraşırken bu fırsatı iyi değerlendirmiş, Parthialılara daha önce verilen 70 vadiyi geri almakla kalmamış, ülkelerini yerle bir etmiş, Armenia sınırlarını genişletmiş ve Parthialıları bir barış anlaşması imzalamaya zorlamıştır³³¹. Bu gelişmelerin ardından muhtemelen MÖ 87 yılından sonra II. Tigranes "Krallar Kralı" olarak anılmaya başlanmıştır³³².

II. Tigranes, MÖ 85 yılından itibaren Parthialıların Küçük Asia'da hak iddialarına büyük bir darbe vurmakla kalmamış, bölgede yayılmacı bir politika izleyerek Gordyene kralı Zarbienos'u yenmiştir. Kendisini Atropatene ve Gordyaia'nın hâkimi ilan etmiştir. Media ve Adiabene, II. Tigranes'in hâkimiyetini tanımıştır. MÖ ca. 83 yılından sonra Mesopotamia'yı, Kilikia ve Kappadokia'dan büyük kalabalıklar halinde zorla getirdiği ve yerleştirdiği Hellenlerle doldurmuştur. Göçebe Arapları yurtlarından çıkararak kendi ülkesiyle ticaret yapmaları için Armenia'daki kendisine yakın yerleşimlere nakletmiştir. Ninus ve Arbela'yı almış, Palestine (Filistin),

³³⁰ App. *Mithr.* 10; 15; Mayor, 2014: 105; Dmitriev, 2006: 293; Sherwin-White, 1977: 173-174. Krş. Arslan (2007: 107), Bagoas ve Mithraas'ın, II. Tigranes'in değil de VI. Mithradates'in komutanları olduğunu söyler.

³³¹ Strab. XI. 14. 15 c. 532; Iust. XL. 1. 3. MÖ 130 yılından beri Parthialılar Türkistan bozkırlarından gelen Saka-Skythia kabilelerinin istilasına uğraşmaktadırlar. II. Tigranes, Parthialıların bu istila ile uğraşmasını fırsat bilip topraklarını bir hayli genişletmiştir (Grousset, 2005: 84; Mayor, 2014: 101-102). Armenialılar ülkelerini Tauros dışına ve hatta Phoenikeia'ya kadar genişletmekle kalmadılar, aynı zamanda gidebildikleri kadar uzağa gittiler ve bütün soyuyla birlikte kralları devirdiler; fakat gene de denizi Kilikalılara teslim ettiler (Strab. XIV. 5. 2 c. 669). Öte yandan Lucius Ampelius (Ampel. XXXII. 1), "*Tigranes, qui iam scriptus est, qui tertio Punico bello populo Romano iuvit sub Manilio consule et Scipione Aemiliano* ", Tigranes adlı birinin III. Kartaca Savaşı'na (MÖ 149) destek verdiğini belirtmektedir. Armenia kralı II. Tigranes, MÖ ca. 95 yılında tahta geçmiş ve onun öncesinde de bir süre sürgünde kalmıştır. Söz konusu kişinin II. Tigranes olma ihtimali düşüktür. Bu kişi belki de kralın babası I. Tigranes olabilir ancak bunu doğrulayacak şuan için yeterli bir kanıt bulunmamaktadır.

³³² II. Tigranes, sarayında Pers soylularına özgü unsurlar barındıran Hellenist bir monarkh idi (Bournoutian, 2011: 42). Kral, yükselişinin başlangıcını astronomik bir olayla, yani Halley Kuyruklu yıldızının iç güneş sisteminden geçişi ile birleştirecek kadar da şanslıdır. O, hâkimiyetinin başlangıcı olarak bu gökssel olayı kullanmıştır (Geller-Traina, 2013: 451).

Armenia kontrolü altına girmiştir. Kendisini Mesopotamia, Syria ve Phoenikia'nın hâkimi ilan etmiştir. Kaspia/Hyrkania Denizi'nden Babylonia Denizi'ne kadar uzanan topraklarda yaşayan Albanialılar, Iberialılar, Araplar ve Arakses (Aras) nehri civarında yaşayan birçok halk II. Tigranes'in dostu ve müttefiki haline gelmiştir. O, aynı zamanda Euphrates üzerindeki Zeugma ve Iberia arasındaki yerde bir kent kurmuştur. Buraya 12 Hellen kentinden getirdiği insanları yerleştirmiş ve kente Tigranokerta adını vermiştir. II. Tigranes'in egemenliği altında pek çok kral vardır. Ama krallardan dört tanesi³³³ refakatçi ya da mızraklı muhafız olarak her zaman kralın yanında bulunmaktadır. Kral atıyla ilerlerken *khitoniskos*³³⁴ giymiş bu adamlar yaya olarak II. Tigranes'in arkasından koşmakta, kral oturup para işleriyle ilgilendiği zaman onlar da kollarını kavuşturup onun yanında ayakta beklemektedirler. Kralların bu tavırları köleliğin bir ifadesi olarak kabul edilmektedir³³⁵.

II. Tigranes'in bu kadar güçlenmesi ve topraklarını genişletmesi Armenia Krallığı'nın güneyinde, Syria'da yaşanan istikrarsızlıkla bağlantılı olmalıdır. Iustinus, bu konuyla ilgili olarak II. Tigranes'in güneye doğru nasıl yayıldığını şu şekilde aktarır:

“Syria kralları ve Syria Krallığı yıllarca süren savaşlar sonunda bitkin düşmüş, kardeşlerin karşılıklı düşmanlıkları ve babalarının varisi olan oğulların çekişmeleri sonucunda insanlar yabancı güçlerden medet aramaya ve diğer ulusların egemenleri arasından kendilerine kral seçmeyi düşünmüşlerdi. Bazıları Pontoslu Mithradates'i, bazıları ise Mısırlı Ptolemaios'u kral olarak seçmeyi önerdi. Fakat Mithradates'in Romalılarla savaştığı, Ptolemaios'un da zaten Syria için her zaman bir düşman olduğu hesaba katıldığında tüm gözler kendi krallığının gücüne ek olarak Parthialılarla ittifak halinde olan ve Mithradates'le bir evlilik bağı kurmuş olan Armenia kralı II. Tigranes'e yöneldi. Sonunda II. Tigranes, Syria tahtına

³³³ II. Tigranes'e refakat edenler Gordyene, Adiabene, Atropatene ve Sophene kralları olabilir.

³³⁴ Yalnızca erkeklerin giydiği kısa khiton, bir tür kısa erkek giysisidir.

³³⁵ Bu gelişmeler için bkz. Plut. *Luc.* XXI. 2-4; XXI. 4-5; XXVI. 4; XXIX. 7; XXXVI. 6; App. *Syr.* 48; 69-70; *Mithr.* 105; Plin. *nat.* VI. 32; Cass. Dio XXXVI. 14. 2; XXXVII. 5. 3-5; Pomp. *Trog. prolog.* 40= Iust. XL. 1. 2-4; 2. 1-2; Iosep. *Ant. Iud.* XIII. 16. 14; Malal. *chron.* 211; Strab. XI. 14. 15 c. 532; XIV. 5. 2 c. 669; XVI. 1. 19 c. 745; Eutr. VI. 8. 4; VI. 14. 2; Steph. Byz. s. v. Ἀρμενία; Krş. Diod. XL. 1. a dn. 4; Euseb. *chron.* I. 261. Manandyan, 2007: 36-42. II. Tigranes, Seleukos Krallığı'nın, MÖ ca. 114/113 yılından MÖ 83 yılına kadar yaklaşık 30 yıl süren taht kavgalarından faydalanarak Armenia topraklarını büyük ölçüde genişletmiştir (Arslan, 2007: 287). Chahin'e (2001: 199) göre, Armenia kralının yanında bulunan dört kişi Armenia Maior ve Armenia Minor'u birlikte yönettiği danışmanları, yoldaşlarıdır. Bu kişiler, orduları ile birlikte ülkenin stratejik noktalarında konumlandırılmışlar, bazen tek başlarına bazen de hep birlikte Armenia Krallığı'nın savunulmasına katkı sağlamışlardır.

davet edildi, orada herhangi bir savaşa girmeden ya da kendini korumak zorunda kalmadan on sekiz yıl sakin ve huzurlu bir hüküm sürdü (Iust. XL. 1. 1-4)’’.

Iustinus’a göre, II. Tigranes’in Syria’ya yönelmesi kendiliğinden gelişen bir davet sonucu olmuştur³³⁶. II. Tigranes’in Syria yönünde genişlemesi ve Syria tahtına davet edilmesi Seleukos kralı I. Philippos Philadelphos’un MÖ 84/83 yılında ölmesi üzerine gerçekleşmiştir. Fakat II. Tigranes’in Syria tahtını alması kolay olmamıştır. Syria kralı Antiokhos’u yenerek sahip olduğu her şeyi elinden almıştır. Syria tahtında hak iddia edebilecek kişileri ortadan kaldırıp, ailelerini esir almış Syria, Antiokheia, Seleukia ve Phonikeia ele geçirilmiştir. II. Tigranes görünüşe göre yalnızca sadece Kuzey Syria’yı tam olarak hâkimiyeti altına alabilmiştir. Buna rağmen II. Tigranes’in bu adımı, Doğu Akdeniz’e açılan bir kapı elde etmesini sağlamıştır³³⁷. Böylece önemli ticaret yollarının II. Tigranes’in kontrolüne geçmesi Armenia Krallığı’nın gelirlerini artırmıştır.

Sulla’nın ölümünden sonra muhtemelen VI. Mithradates’in de teşvikiyle MÖ 78 yılında kral II. Tigranes, Kappadokia Krallığı’na yeni bir sefer düzenlemiş, Kappadokia Krallığı’nın başkenti, kereste ve taş bakımından zengin olan Mazaka’yı (Kayseri) ele geçirmiş, bölgedeki üç yüz bin kadar insanı Mesopotamia’ya göçe³³⁸ zorlayarak ilk kez Armenia *diademi*³³⁹ giydiği başkenti Tigranokerta’da (Τιγρανόπολις) onları diğer insanlarla birlikte iskân etmiştir³⁴⁰. Yine aynı yıl,

³³⁶ Iustinus’un bu anlatısının aksine Strabon, II. Tigranes’in Syria’yı güç kullanarak ele geçirdiğini söyler. Bkz. Strab. XI. 14. 15 c. 532. II. Tigranes, MÖ 83’den itibaren artık Seleukos devletinin büyük bir kısmına sahiptir (Atlan, 2014: 167).

³³⁷ Plut. *Luc.* XIV. 5; Plut. *Luc.* XXI. 4-5; App. *Syr.* 48; 69-70; *Mithr.* 105; Strab. XI. 14. 15 c. 532; XIV. 5. 2 c. 669; Traina, 2012: 79; Mayor, 2013: 290-291. Komşu birçok yeri topraklarına katmış olan ve bu yüzden Kralların Kralı unvanını almış olan Armenia kralı II. Tigranes, Armenia’nın üstünlüğünü kabul etmeyeceklerini bildiği için Seleukoslara saldırdı. Seleukos kralı Antiokhos ona karşı koyamadı. Neticede II. Tigranes, Mısır’a kadar Eupharates’in bu tarafındaki Syria halkını boyunduruk altına aldı. II. Tigranes, aynı zamanda yine Seleukoslara bağlı olan Kilikia’yı da ele geçirdi ve burayı fethetmesi için 14 yıl komutanı Magadates’e bıraktı (App. *Mithr.* 48).

Armenialılar ülkeyi Tauros dışına ve hatta Phoinikia’ya kadar ele geçirmekle kalmadılar, aynı zamanda gidebildikleri kadar uzağa gittiler ve bütün soyuyla birlikte kralları devirdiler; fakat gene de denizi Kilikalılara teslim ettiler (Strab. XIV. 5. 2 c. 669).

³³⁸ İnsanların bir yerden bir yere göç ettirilmesi Assyrialılar tarafından da uygulanmaktadır. Halkın kontrol edilmesi zor alanlardan başka bölgelere yerleştirilmesindeki amaç merkezi otorite karşısı gelişebilecek tehditleri önlemektir. Assyria’da nüfus deportasyonu için bkz. Losada Rodriguez, 2007: 30-35; Gallagher, 1994: 57-65.

³³⁹ Diadem, genellikle altından yapılan, başa takılan ve üzeri süslemeli ince bir şerit biçiminde taç veya banttır. Diadem doğu kökenlidir. Pers kralları geniş diadem takarlardı (Sina, 2013: 68 dn. 128).

³⁴⁰ App. *Mithr.* 67; Iust. XXXVIII. 5. 7-9; Strab. XII. 2. 9. c. 539; Cass. Dio XXXVI. 37. 6; Memnon 37. 1; Quadratus 14; Arslan, 2007: 288-289. Pek çok halka boyun eğdirip, Kilikia sahilinde yer alan

Kilikia'nın bir bölümünün kontrolünü ele almış, Kilikia ve çevresinin ele geçirilmesi işiyle komutanı Magadates'i (Bagadates) görevlendirmiş ve Roma için bölgede potansiyel bir tehdit oluşturmaya başlamıştır³⁴¹.

Ancak Romalı komutan Servilius'un, MÖ 78-74 yılları arasında korsan ve haydut saldırılarını önleyerek Küçük Asia sahillerini kontrol altına alması, Doğu Akdeniz'de Roma hâkimiyetini sağlaması, Kilikia Eyaleti'ni, bütün Batı Taurosları - Kilikia Trakheia, Pamphylia sahillerini, Pisidia ve Lykaonia'nın bazı yörelerini - içine alacak şekilde genişletmesi, korsanları bahane ederek Kilikia'da bir donanma üssü kurması, Roma'nın bu bölgeden Küçük Asia'nın iç bölgelerine yapabileceği bir sefer için askeri bir yol ve güvenlik ağı oluşturmaya başlamıştır. Yani Kilikia, Küçük Asia'daki Roma hâkimiyetinin başlıca geçit yeri; Kilikia valisi ise, Kappadokia'nın muhafızı ve Roma'nın Armenia ya da Pontos'a karşı yapacağı herhangi bir hareketin komutanı haline gelmiştir³⁴². Böylece Servilius'un bu faaliyetleri ile Roma Armenia'ya kadar düzenlenebilecek bir saldırı için önemli bir geçit elde etmiştir.

Lucius Lucullus'un MÖ 72 yılında Pontos'a yürüdüğü sırada VI. Mithradates, Roma tehdidine karşı yardım istemesi için elçisi Metrodoros'u II. Tigranes'e göndermiştir. Bu konuyla ilgili detaylı bilgiyi Plutarkhos verir. Plutarkhos'un (*Luc. XXII. 3*) aktardığına göre Metrodoros, Armenia kralının huzuruna çıkıp Pontos kralının yardım isteğini bildirince II. Tigranes ona: "Sen ey Metrodoros, bu durumda ne yapmamı öğütlersin?" diye sormuştur. Bunun üzerine Metrodoros, ya II. Tigranes'in gözüne girmek için onun çıkarlarını dikkate aldığından ya da VI. Mithradates'in krallığının devam etmesini istemediğinden "bir elçi olarak Mithradates'e yardım göndermesini, ama bir danışman olarak kararını öğrenmek isterse, Mithradates'e yardım etmekten kaçınmasını³⁴³" tavsiye etmiştir. II. Tigranes de bu yanıt karşısında tereddütte kalarak en iyi kararın beklemek olduğunu düşünerek olumlu ya da olumsuz bir tavır sergilememiştir. Elçiye herhangi bir cevap vermeden geri

Soloi gibi birçok Hellen kentini yağmalayarak onları Media içlerinde iskâna zorlamıştır. (Plut. *Pomp. XXVIII. 4*).

³⁴¹ Bkz. Plut. *Luc. XIV. 5; XXI. 4-5; Pomp. XXVIII. 4; App. Syr. 48; Mithr. 105; Cass. Dio XXXVI. 37. 6; Iust. XL. 1. 2-4; 2. 3; Cic. Leg. Man. V. 12; ayrıca bkz. Diod. XL. 1 a dn. 4; Strab. XIV. 5. 2 c. 669; Manadyan, 2007: 39; Arslan, 2007: 294 dn. 1321; Günaltay, 1957: 497.*

³⁴² Arslan, 2007: 299.

³⁴³ Plutarkhos'a (*Luc. XXII. 3*) göre, Metrodoros bu cevabı ya II. Tigranes'in gözüne girmek ya da VI. Mithradates'in kurtarılmasını istemediği için vermiştir.

göndermiştir³⁴⁴. II. Tigranes ile elçi arasındaki bu diyalogtan sadece Plutarkhos bahsetmektedir. Dolayısıyla böyle bir konuşmanın olup olmadığını doğrulayacak başka bir kaynağımız yoktur. Roma yanlısı yazar Plutarkhos belki de II. Tigranes'in VI. Mithradates'e yardım etmemesini abartılı bir biçimde bu konuşmaya bağlayarak açıklamaya çalışmış olabilir. Neticede II. Tigranes, Pontos kralına yardım etmemiştir. Krala yardıma gitmemesinin nedeni, Pontos kralının kendisine gönderdiği Metrophanes (Metrodos?) adlı elçinin ona ihanet etmesi, kararsız ve tereddüt içindeki Armenia kralının aklını çelmesidir³⁴⁵. Daha sonra da II. Tigranes Syria'daki fetihlerine devam etmek üzere yola çıkmıştır.

3. 4. Lucullus'un Armenia Seferi ve Tigranokerta Savaşı (MÖ 69)

II. Tigranes'in MÖ 95 yılından MÖ 70 yılına kadar yaklaşık yirmi beş yıllık saltanatı boyunca Armenia Krallığı'nın sınırlarını genişletmesi, Roma müttefiği olan Kappadokia'ya yaptığı saldırıları, Syria'yı ele geçirmesi, Kilikia civarındaki faaliyetleri ve doğuda güçlü bir kral olarak ortaya çıkması Romalıların dikkatinin Armenia kralı üzerine çevrilmesine neden olmuştur. Bu arada Lucullus, Pontos'ta önüne çıkan kentlere boyun eğdirmiş, VI. Mithradates'i oldukça zor duruma sokmuştur. Bu yüzden Lucullus, Kabeira'yı (Niksar) ele geçirirken umutsuz duruma düşen Pontos kralı bir yolunu bulup kendini ancak Armenia'ya geçerek kurtarabilmiştir. Lucullus, takibi Talaura'ya ³⁴⁶ kadar sürdürmüştür. VI. Mithradates'in buradan dört gün önce Armenia'ya, II. Tigranes'in yanına kaçmayı başardığını öğrenince yönünü değiştirmiştir. Doğu Karadeniz'de Khaldailıları ve Tibarenleri egemenliği altına aldıktan sonra Armenia Minor'u ele geçirmiştir. VI. Mithradates ise Armenia'ya vardıktan sonra, II. Tigranes'le görüşmek istemesine rağmen kral onunla hemen buluşmamış; fakat ona dostluğunu sunarak VI. Mithradates'in rahat etmesi için ne gerekiyorsa yapılması emrini vermiş ve ona sınır boyunda bir garnizon tahsis etmiştir³⁴⁷. Dolayısıyla Pontos kralı, II. Tigranes'in

³⁴⁴ Strab. XIII. 1. 55 c. 610; App. *Mithr.* 78.

³⁴⁵ Arslan, 2007: 346.

³⁴⁶ Talaura'nın lokalizasyonu kesin olarak yapılamamaktadır. Burasının Tokat'ın güneyinde olduğu düşünülmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Arslan, 2007: 362 dn.1628.

³⁴⁷ VI. Mithradates, II. Tigranes'in kapısını çalarken, ona aile bağlarını, konukseverlik duygularını, felakete uğramışlara karşı insanlık hislerini hatırlatmış, Romalıların Euphrates kıyılarında yerleşmesi

yanında moralini yükseltip askeri gücünü yeniden kazanmıştır. Bu sırada Lucullus, VI. Mithradates'i kendisine teslim etmesini talep etmek için Appius Claudius'u elçi olarak II. Tigranes'e göndermiştir. Lakin Appius Clodius'un II. Tigranes'in yanına ulaşması uzun sürmüştür. Çünkü Clodius, kraliyet rehberleri tarafından bilinçli olarak yanlış yollara sürüklenmiş ve ülkenin yukarı kısımlarında günlerce oyalanmıştır. Kasten yanlış yollara yönlendirildiğini anlayan elçi daha sonra Syriyalı azatlı bir kölenin yardımıyla kestirme bir yoldan Euphrates'i aşp Daphne (Harbiye) kıyısındaki Antiokheia'ya³⁴⁸ gelebilmiştir. Sonra kralın emri üzerine II. Tigranes'i orada beklemiştir, zira II. Tigranes hala Phoeinike'deki bazı kentleri egemenliği altına almakla meşguldür³⁴⁹. Bir süre sonra II. Tigranes çıka gelmiştir. II. Tigranes'in huzuruna kabul edilir edilmez, Lucullus adına VI. Mithradates'i teslim almaya geldiğini, eğer vermezse II. Tigranes'e savaş açılacağını açıkça belirterek Lucullus'un gönderdiği mektubu Armenia kralına vermiştir³⁵⁰.

Armenia kralı, Romalı elçinin taleplerini dinledikten sonra ona kayınpederine ihanet etmeyeceğini söyleyerek Pontos kralını teslim etmeyi reddetmiştir. Eğer bunun için Romalılarla savaşa girecekse kendini koruyacağını da açıkça belirtmiştir. Ardından II. Tigranes, Lucullus'a daha önceden onun kendisine yazmış olduğu mektupta söylemiş olduğu sözlere benzer içerikte bir mektup göndermiştir ki bu mektup onu alan kişiyi (Lucullus'u) provoke etmiş; zira ona “*autokrator/imperator*” diye hitap ederek başlamamıştır. Çünkü Lucullus tarafından gönderilmiş olan mektuplarda kendisinden ‘Krallar Kralı’ yerine sadece ‘Kral’ olarak bahsedilmesi II. Tigranes'i kızdırmıştır. II. Tigranes tüm bunlara rağmen Clodius'a paha biçilemez hediyeler vermeyi ihmal etmemiştir. Clodius kraldan hediye almak istememiştir. O, hediyeleri kabul etmedikçe II. Tigranes gücünü ve zenginliğini göstermek adına daha fazla hediye sunmuştur. Sonunda kralın kötülüğünü üzerine çekmek istemeyen Clodius,

II. Tigranes'in bağımsızlığını tehlikeye düşüreceğinden Armenia kralının kendi menfaatini göz önüne alacağını düşünmüştür (Günaltay, 1951: 497).

³⁴⁸ Antik kaynaklar ve nümizmatik veriler incelendiğinde Antiokheia'nın II. Tigranes tarafından ele geçirilmesi MÖ 74/73 yılına indirgenabilir (Traina, 2012: 79).

³⁴⁹ Appius Clodius, Antiokheia'da bir yıl beklemiştir (Mayor, 2014: 108). Bu süre içinde Clodius boş durmamıştır. Burada Roma lehine taraftarlar kazanmaya çalışmıştır. Kendi yanına çektiği II. Tigranes'e bağlı yöneticilerden biri Gordyene kralı Zarbienos'tur. Köleleştirilmiş kentlere, Lucullus'un onlara yardıma geleceğini bildirmesi için kendisini aracı olarak gizlice gönderdiğini, bununla birlikte şimdilik savaştan uzak durmalarını söylemesini emretmiştir (Plut. *Luc.* XXI. 2).

³⁵⁰ Gelişmeler için bkz. App. *Mithr.* 82-83; Plut. *Luc.* XXI. 6; Memnon 44. 1; 46. 1; Demir, 2014a: 57. Cicero'ya (*Leg. Man.* VIII. 21) göre, VI. Mithradates krallığı elinden alındığında topraklarını geri almak için başka krallara ve başka topluluklara yalvarmıştır. Ayrıca bkz. Arslan, 2007: 374.

hediyelerin içinden sadece bir kap alarak Lucullus'un yanına gitmek üzere hızla yola çıkmıştır³⁵¹. Armenia kralının Kappadokia tahtına müdahalesi, Syria ve Kilikia'yı krallığına bağlama girişimleri Roma'nın doğudaki çıkarlarına zarar veren önemli teşebbüslerdir. II. Tigranes'in bu hareketlerinin engellenmesi gerekmektedir. Dolayısıyla II. Tigranes'in, kayınpederini teslimi reddetmesi Romalılar için Armenia'yı işgal noktasında bulunmaz bir fırsat olmuştur. Bir süredir Armenia kralının Mesopotamia ve Syria civarındaki faaliyetlerini uzaktan izleyen Roma artık VI. Mithradates resti karşısında Armenia'ya girmeye hazırdır.

II. Tigranes'in Tigranokerta Savaşı arefesine kadar Pontos kralı ile iletişime geçmekte isteksiz davrandığı anlaşılmaktadır. Plutarkhos'un (*Luc. XXII. 1*) bildirdiğine göre II. Tigranes, Clodius ondan Pontos kralını isteyene kadar krallığından kovulmuş ve kendisine sığınmış olan kayınpederi VI. Mithradates'i ne görmeye ne de onunla konuşmaya tenezzül etmiştir. Ona onursuz ve küstah bir şekilde davranarak mümkün olduğunca kendinden uzak tutmuş, krallığın en ücra bataklık ve hastalıklı köşelerinde adeta bir çeşit mahkûm gibi kalmasına göz yummuştur. II. Tigranes, Roma'yla savaşın kaçınılmaz olduğunu anlamış olacak ki belki de talihi kötü giden krala yardım ederek kendi adının büyük ve kutsal görüneceğini düşünmesinin de etkisiyle bir yıl sekiz aydır görmediği Pontos kralını saygı ve dostluk duygusu içinde muhtemelen Tigranokerta'daki sarayına çağırarak gönlünü almaya çalışmıştır. Onu görkemli bir geçit töreniyle karşılayarak kralî bir şekilde selamlamış, üç gün boyunca, Roma'ya karşı girişecekleri savaş konusunda gizli planlar üzerinde konuşup dostane ilişkilerini pekiştirmişlerdir³⁵². Başta

³⁵¹ Bkz. Memnon 44; 46. 1-3; Cic. *Leg. Man.* VIII. 21- IX. 23; Sall. *Hist.* IV. 15; Liv. *perioch.* 97; Plut. *Luc.* XIX. 1; XXI. 1-2; XXI. 6-7; App. *Mithr.* 82; 84; Syr. 48; Fest. *Brev.* XV str. 8-9. Armenia kralı II. Tigranes'in Clodius'a hediyeler sunması diplomasi geleneğinin bir parçasıdır (Demir, 2014a: 58).

³⁵² II. Tigranes, VI. Mithradates'i huzuruna hemen kabul etmedi fakat Mithradates'in rahat etmesi için ne gerekiyorsa yapılması için emir verdi (App. *Mithr.* 82). VI. Mithradates, Armenia kralı II. Tigranes tarafından koruma altına alındı; II. Tigranes o dönemde şaşalı bir saltanat sürmekteydi (Eutr. VI. 8). Zira mektuplardan anlaşıldığı kadarıyla VI. Mithradates, damadı II. Tigranes tarafından dostane bir şekilde kabul edilmiştir (Memnon 51. 2).

VI. Mithradates bir yıl sekiz aydır Armenia'nın çeşitli yörelerinde zaman harcamasına karşın, henüz II. Tigranes'le görüşmeye muvaffak olamamıştı. II. Tigranes sonunda onun huzuruna kabulünü tasvip ettikten sonra, görkemli bir geçit töreniyle onu karşıladı ve kralî bir şekilde selamladı. Üç gün boyunca onunla gizli planlar üzerinde konuşarak geçtikten ve onu görkemli şöenlerle dostane bir şekilde ağırladıktan sonra, VI. Mithradates'e on bin süvari verdi ve Pontos'a gönderdi (Memnon 55).

VI. Mithradates, bu karmaşada korkuyla Armenia kralı II. Tigranes'e sığındı. Orada yüreklendi, moralini yükseltti ve böylece askeri gücünü yeniden kazandı (Cic. *Leg. Man.* IX. 23).

birbirlerine güvenmeyen krallar onları bu duruma getirenlerin çevrelerindeki kişiler olduğu kanısına vararak suçu yakın dostlarına atmışlardır. Bu anlamda kralların arasını açmakla suçlananlardan birisi de bir zamanlar Pontos kralı tarafından Romalılara karşı yardım istemek için II. Tigranes'e elçi olarak gönderilen, güzel konuşan ve engin bilgiye sahip bir adam olan Skepsisli Metrodoros olmuştur. VI. Mithradates onu Armenia kralı ile arasını açmakla suçlayarak öldürtmüştür. II. Tigranes, anlattıklarının Metrodoros'un öldürülmesine yol açacağını tahmin edememiştir. Bu nedenle hayattayken her iki krala da ihanet etmiş olmasına rağmen Metrodoros'un ölümünden kendini sorumlu tutmuş olacak ki onun için görkemli bir cenaze töreni hazırlatmıştır³⁵³. Metrodoros'un öldürülmesi bilinçli olarak yapılmış olabilir. Yani Metrodoros adeta günah keçisi seçilerek VI. Mithradates ve II. Tigranes arasındaki güven problemi giderilmeyi çalışılmıştır.

II. Tigranes başlarda VI. Mithradates'in Romalılar karşısındaki başarısını muhtemelen kıskanmış, topraklarını genişletmesini şüpheyle seyretmiş ve ona yardım etmekten çekinmiştir³⁵⁴. Çünkü her ne kadar aralarında akrabalık bağı da olsa Pontos kralı bir fırsatını bulursa II. Tigranes üzerine yürüyebilir, kolayca Armenia'yı ele geçirebilir. Bu yüzden II. Tigranes kayınpederinin artık eski gücünü kaybettiğini anladığı anda yardım etmeye karar vermiştir. Zira Roma ile çok geçmeden karşı karşıya gelineceği aşikârdır. Bu tehditi tek başına göğüslemek yerine Pontos kralını da yardım bahanesiyle savaşa dâhil etmek akıllıca olabilir³⁵⁵.

Clodius, MÖ 70 yılında Lucullus'un yanına ulaştığında olup bitenleri bir bir anlatmıştır. Kralın VI. Mithradates'i vermemekte kararlı olduğunu, gerekirse bunun için savaşmaktan korkmadığını bildirmiştir. Dolayısıyla artık Lucullus için - Roma için - II. Tigranes'le savaştan başka bir seçenek kalmamıştır³⁵⁶.

II. Tigranes, belkide Lucullus ile diplomatik görüşmeleri sürdürdüğünü ileri sürerek VI. Mithradates ile görüşmek istememiştir (Traina, 2012: 81).

³⁵³ Plut. *Luc.* XXII. 2-4; Traina 2012: 81. Strabon (XIII. 1. 55 c. 610), Metrodoros'un II. Tigranes'in yanından dönerken hastalıktan ya da kralın emriyle öldürüldüğünü söyler.

³⁵⁴ Plut. *mor.* IV. 324 c-d; *De Fort. Rom.* 11.

³⁵⁵ Pontos Krallığı henüz yıkılmamışken VI. Mithradates ile birlikte Roma'yı hesaplaşmak zorunda bırakmak doğru bir politikadır. (Günaltay, 1951: 497).

³⁵⁶ Plut. *Luc.* XXIII. 2; Sall. *Hist.* IV. 54-57. Romalıların krallara, II. Tigranes ve VI. Mithradates'e saldırması o kralların suçu değildir. Bunun nedeni kralların gücü ve ihtişamı ayrıca dönemin diğer hükümdarları ile Romalılara karşı ortak hareket etmelerinden kaynaklanmaktadır (Iust. XXXVIII. 6. 1).

II. Tigranes'e karşı savaşmayı kafasına koyan Lucullus, öncelikle MÖ 70/69 kışında Pontos'ta yarım kalan işlerini halletmiştir. Bu arada, henüz Armenia'ya karşı resmen savaş ilan etmemiş olsa da, II. Tigranes ve VI. Mithradates'in Küçük Asia'yı istila etmek amacıyla Lykonía ve Kilikia'ya girmek üzere olduklarına dair haberler gelmeye başlamıştır. Lucullus II. Tigranes'in bu tutumuna şaşırmıştır. Çünkü II. Tigranes daha önce savaşmayı aklına koyduysa neden Pontos kralı gücünün zirvesindeyken onunla işbirliği yaparak Romalıları alt etmemiştir. Şimdi ise krallığından kovulmuş bir kraldan medet umarak Romalılara savaş açması mantıklı görünmemektedir³⁵⁷. II. Tigranes daha önce Pontos kralının teşvikiyle Kappadokia'ya yaptığı sefer sırasında VI. Mithradates'in Roma karşıtı yayılcı politikasını anlamış olmalıdır. İlk aşamada Roma ile karşılaşmaktan kaçınmış, belkide VI. Mithradates'in Roma tehditini tek başına bertaraf edeceğini düşünmüş bu yüzden de II. Tigranes topraklarını genişletmekle ilgilenmiştir. Ancak ne zamanki Pontos kralı yenilmiş ve Armenia'ya sığınmış, Romalılar dikkatlerini II. Tigranes'e çevirmiş işte o zaman kendisi için de tehlike çanlarının çalmaya başladığını gören II. Tigranes savaş hazırlıklarına başlamıştır.

Neticede Lucullus, kurbanlar kesip gerekli ritüelleri yerine getirdikten sonra Roma egemenliğini Armenia bölgesine taşımak adına MÖ 69 yılı ilkbaharında VI. Mithradates'i teslim etmeyi reddeden II. Tigranes'i cezalandırmak için Armenia'ya doğru harekete geçmiştir³⁵⁸. 12.000 yaya ve yaklaşık 3.000 atlı askerle Armenia Maior'a doğru ilerlemeye başlamıştır. Önce Kappadokia'ya gelmiş, burada ülkenin yöneticisi Ariobarzanes'i dost olarak yanına alıp, Kappadokia üzerinden Euphrates'e doğru ilerleyişini sürdürmüştür. Yolda Galatia ve Kappadokia birlikleri de Lucullus'a katılmışlardır. Melitene³⁵⁹ (Malatya) yöresine geldiğinde Euphrates kıyısına ulaşmıştır³⁶⁰. Bununla birlikte her nedense, Lucullus'un yörede kaldığı birkaç gün içinde ırmak gözle görülür bir şekilde alçalarak, akışı yavaşlamıştır. Bu

³⁵⁷ Plut. *Luc.* XXIII. 2-6; XXIII. 7; App. *Mithr.* 84; Syr. 49.

³⁵⁸ Bkz. App. *Mithr.* 84; Fest. *Brev.* XV str. 9; Cic. *de prov. Cons.* XIII. 33; *Leg. Man.* IX. 23. Demir'e (2014a: 58-59) göre Lucullus, Armenia seferine *Senatus*'un izni olmadan çıkmıştır ve Armenia'ya yapacağı saldırıların Roma'yı Parthia ile karşı karşıya getirebileceğini düşünmemiştir. Armenia'ya sefere çıkmasındaki amaç, Roma'nın Anadolu'daki çıkarlarının devamlılığını sağlamaktır.

³⁵⁹ Melitene, Kappadokia'da bulunan verimli bir ülkedir. Her tarafında meyve ağaçları vardır. Burada zeytinin yanı sıra Hellen şarabıyla rekabet eden Monarite şarabı da üretilir. Melitene, Sophene'nin karşısında kurulmuştur ve Euphrates (Fırat) nehri bununla Kommagene arasında akar ve sınırı oluşturur (Strab. XII. 2. 1 c. 535).

³⁶⁰ App. *Mithr.* 84; Plut. *Luc.* XXIV. 1-4; Memnon 56. 1; Arslan, 2007: 392.

arada Romalılar, yöre sakinlerinden Euphrates'in daralarak içinde adacık oluşturduğu bir yeri öğrenmişlerdir. Böylelikle, nehri aşan Romalılar, II. Tigranes'e bağlı vassal bir krallık olan Sophene Bölgesi'ne girmişlerdir. Burada eskiden Kappadokialılara ait olup, Sophene krallarına 100 *talanta*'ya satılmış olan Tomisa³⁶¹ Kalesi'ni ele geçirmişlerdir³⁶². Euphrates nehrini geçtikten sonra ilerlemesini sürdüren Lucullus geçtiği yerlerdeki insanlardan ordusunun ihtiyaçlarını karşılamalarını istemiştir. Halk savaşmak istemediğinden Lucullus'un isteklerine boyun eğmiş, meseleyi kendi aralarında halletmeleri için Lucullus ve II. Tigranes'e herhangi bir destek vermekten de kaçınmışlardır³⁶³.

Bu arada II. Tigranes'in Gordyene kralı Zarbienos'un Romalı elçi Clodius ile yaptığı gizli görüşmeden haberi olmuştur. Zarbienos'un Romalılara Armenia'ya yapacakları sefere destek vereceklerini öğrenince Romalılar, Armenia'ya girmeden önce bu tehditi ortadan kaldırmaya karar vermiş, adamlarını yollayarak ihanet hazırlıkları içerisinde olan Zarbienos'u, karısı ve çocuklarıyla birlikte ortadan kaldırmıştır³⁶⁴.

Sophene yönünde ilerleyişini sürdüren Lucullus'un isteklerini yerine getiren ve ordusunu memnuniyetle ağırlayan insanlara zarar vermediği bildirilmektedir. Yürüyüş sırasında askerler, içinde büyük servet olduğunu düşündükleri bir kaleyi ele geçirmek istediklerinde uzaktaki Taurosları işaret ederek rivayet odur ki "ilk almamız gereken bu kaledir; yakınımızdakiler zafer kazananlar içindir" diyerek buna izin vermemiştir. Çünkü Lucullus için Armenia'nın zenginliklerinden önce II. Tigranes ve VI. Mithradates'in ele geçirilmesi önemlidir. Eğer buna muvaffak olursa zaten tüm zenginlikler onun olacaktır. Lucullus bu düşüncelerle Armenia kralını hazırlıksız yakalamak amacıyla ilerleyişini sürdürerek Tigris (Dicle) nehrini geçmiş ve Armenia'ya girmiştir³⁶⁵. Burada ordusunu çeşitli kısımlara ayırmış, birliklerinden bazılarını II. Tigranes'in eşlerini [haremini] ve bol miktarda son derece kıymetli hazinelerini koruduğunu öğrendiği kente doğru sevk etmiştir. Bir kısmını

³⁶¹ Çağlıyan'a (2003: 10) göre, Tomisa Kalesi, Elazığ-Malatya karayolunun kuzeyinde, eski Malatya-Elazığ karayolunun güneyindeki tepede ana kaya üzerinde kurulmuştur.

³⁶² Plut. *Luc.* XXIV. 4-5; Strab. XII. 2. 1 c. 535; App. *Mithr.* 84; Arslan, 2007: 393.

³⁶³ App. *Mithr.* 84; Plut. *Luc.* XXIV. 8.

³⁶⁴ Plut. *Luc.* XXI. 2; XXIX. 6.

³⁶⁵ Plut. *Luc.* XXIV. 8. Lucullus, Euphrates nehrini Samasota'da (Samsat) ve Tigris'i de Amida'da geçerek, buradan antik Arzen'de yukarıda Bitlis Geçidi'ne ve aşağıda Hasankeyf'e uzanan yolu takip etmiş ve Tigranokerta kentine ulaşmış olmalıdır (Demir, 2009: 179).

Tigranokerta'yı kuşatmaları ve geri kalanını ise yöredeki diğer önemli yerleşimleri ele geçirmeleri için göndermiştir³⁶⁶.

II. Tigranes'in Lucullus'un Armenia'ya ilerlediği sırada, MÖ 70/69 yılında, krallığın güney sınırları ile meşgul olduğu görülmektedir. Aslında II. Tigranes, Mısır tahtında bulunan XI. Ptolemaios'un (MÖ 88-81) ortadan kaldırılmasından sonra VIII. Ptolemaios'un kızı olan II. Kleopatra Selene'nin (MÖ 82-69) Armenia kralı karşıtı faaliyetleri ile ilgilenmiştir. II. Kleopatra daha önce MÖ 76/75 yılında, X. Antiokhos'tan (MÖ 95-83) olma çocuklarını Roma'ya göndermiş, Syria topraklarında hak iddia etmeyeceği ve II. Tigranes'e Syria'dan geri çekilmesi için baskı yapacağı konusunda *Senatus* tarafından ikna edilmiştir. II. Kleopatra Selene daha sonra Syria'nın kıyı bölgelerindeki birçok yeri ele geçirip II. Tigranes gelene kadar Akka'yı işgal etmiştir. Bunun üzerine II. Tigranes MÖ 69 yılında beş yüz bin kişilik bir ordu ile Syria girmiş, bizzat Akka'yı kuşatmış ve Iudaea'ya gözdağı vermiştir. II. Tigranes tarafından kuşatılan II. Kleopatra Selene ve halkta bu durum korku uyandırmıştır. Bu arada Iudaea kraliçesi Aleksandra Salome'nin (MÖ 139-67) gönderdiği Yahudi elçiler de gelmiştir. II. Tigranes'e birçok değerli hediye vererek tehlikeyi sonlandırmaya çalışmışlardır. Elçiler II. Tigranes'e kraliçe veya millet ile ilgili ciddi hiçbir şey belirlememesi hususunda yalvarmışlardır. II. Tigranes, bu kadar uzaktan ona besledikleri saygı için elçileri takdir etmiş ve onlara lütfundan iyi umutlar vermiştir. Akka'yı alır almaz Lucullus'un Armenia'ya girdiğini ve kentlere saldırdığı haberlerini duyunca Syria civarında otoritesini sağlamlaştırıp derhal krallığına dönmüştür. Yokluğunda Syria'yı yönetmesi için de generali Bagadates'i bölgede bırakmıştır³⁶⁷.

II. Tigranes'in Romalıların Euphrates'i aşarak Armenia'ya girdiği haberini alınca başta buna inanmak istemediği Plutarkhos tarafından şu şekilde bildirilmektedir:

“Tigranes, Lucullus'un geldiğini bildirilmesinden hiç hoşlanmadığı için ilk habercinin kafasını kestirince, başka hiç kimse ona bu haberi söylemeye cesaret edemedi. Bu yüzden savaş ateşleri etrafında yanarken o tamamen her şeyden habersiz olarak oturdu: Zira eğer

³⁶⁶ Plut. *Luc.* XXIV. 6-8; Memnon 56. 1; Fest. *Brev.* XIV. str. 1-2; . Tac. *ann.* XV. 27; Oros. *hist.* VI. 3. 6.

³⁶⁷ Ioseph. *Ant. Iud.* XIII. 419-421; Bell. *Iud.* I. 5. 3; Traina, 2012: 80; Gabba, 2008: 96; Manandyan, 2007: 40. Strabon'a (XVI. 2. 3 c. 749) göre, II. Tigranes Syria'da yaptığı savaşlar neticesinde Kleopatra Selene'yi ele geçirmiş ve bir süre Seleukia'da esir kalmış ve Armenia kralı tarafından öldürülmüştür.

Lucullus, Ephesos'ta Tigranes'e karşı koymaya kalkarsa ve on binlerce adamını gördüğü halde Asia'dan hemen kaçmazsa, kendisinin büyük bir komutan olacağını söyleyenlerin hoş sözlerine kulak verdi. Bu yalnızca, herkesin bünyesinin bu kadar çok saf şaraba dayanamayacağını kanıtlamıyordu, aynı zamanda da büyük bolluk içerisinde planlarından ayrılmadan sağlam muhakemeyi de kaybetmek demektir. Sonunda dostlarından biri olan Mithrobarzanes ona gerçeği söylemeye cesaret etti, ama o da konuşma cesareti gösterdiği için ödül almadı. Hemen Mithrobarzanes 3.000 süvari ve çok sayıda piyadeyle Lucullus'un canlı getirilmesi, diğerlerinin ise ayaklar altında ezilmesi emriyle gönderildi (Plut. Luc. XXV. 1-2)."

Görüldüğü üzere yıllardır yenilgi yüzü görmeyen II. Tigranes'e Romalıların yaklaştığı haberini vermeye hiçkimse cesaret edememiştir. Kral, etrafındaki dalkavukların pohpohlamaları arasında ordusunun gücü ve büyüklüğüyle övünerek, Lucullus'un bu orduyu gördüğünde Küçük Asia'yı terk edeceğini düşünmüş, şayet kaçmayıp Armenia kralına karşı Ephesos önlerinde direnebilirse işte o zaman büyük bir general olduğunu ispatlayacağını söylemiş, olan bitenlerden habersiz bir şekilde öylece sarayında beklemiştir. Sonunda dostlarından biri olan Mithrobarzanes ona gerçeği söylemeye cesaret edince, durumun ciddiyetinin farkına varan kral, generallerinden Mithrobarzanes'in emrine yaklaşık 3.000 süvari ve çok sayıda piyade vererek Lucullus'un canlı getirilmesi, diğerlerinin ise ayaklar altında ezilmesini emretmiştir³⁶⁸.

Lucullus, Armenia içlerinde bayağı ilerlemiş ve yorulmuştur. Bu yüzden uygun bir yerde ordusuyla birlikte kamp kurmaya karar vermiştir. Ordusunun tamamı henüz kampa bile girmemişken gözcüler Mithrobarzanes'in üzerlerine doğru geldiği haberini vermişlerdir. Kamp halinde hazırlıksız bir şekilde yakalanmaktan korkan Lucullus, Romalı generali Sextilius'a kendisi hazırlanana kadar düşmanı yavaşlatması emrini vererek 1.600 atlı ve bir o kadar hafif ve ağır silahlı askerle Mithrobarzanes'i karşılamak üzere göndermiştir. Lucullus'a zaman kazandırmak için öncü kuvvetlerle yola çıkan Sextilius'un görevi, düşmanla doğrudan savaşmak olmasa da Mithrobarzanes'in tahrikleriyle Armenia birlikleri ile mücadele etmek

³⁶⁸ Appianos'a (Mithr. 84) göre, hiçkimse II. Tigranes'e Lucullus'un ilerlediğini söylememiştir. Çünkü II. Tigranes, böyle bir haber getiren ilk adamı kentlerin düzenini bozmak istediği düşüncesiyle astırmıştır. Fakat Tigranes sonunda gerçekleri öğrendiğinde Mithrobarzanes'i 2000 atlıyla birlikte Lucullus'un ilerleyişini durdurması için göndermiştir. Plutarkhos ve Appianos, Mithrobarzanes'in emrinde bulunan asker sayıları için farklı rakamlar vermektedirler. Appianos'a (Mithr. 84) göre, Mithrobarzanes'in emrinde sadece sadece 2.000 süvari, Plutarkhos'a (Luc. XXV. 2) göre ise, 3.000 süvari bulunmaktadır.

zorunda kalmıştır. İki tarafın ordusu, sayı bakımından hemen hemen birbirine denktir. Ancak, çarpışma sırasında Mithrobarzanes'in ölümü her şeyi değiştirmiştir. Generallerinin öldüğünü gören Armenia ordusu dağılmaya başlayınca savaş Armenialıların aleyhine sonuçlanmış, kaçmaya çalışan askerlerin birçoğu Romalılar tarafından öldürülmüştür³⁶⁹. Dolayısıyla Armenialılar ve Romalılar arasında gerçekleşen, Lucullus ve Armenia kralı II. Tigranes'in katılmadığı bu ilk çarpışmada zafer Romalılarda kalmıştır.

Romalıları hafife almak konusunda yanlış düşündüğünü anlayan II. Tigranes, kendi onuruna inşa ettirdiği Tigranokerta'nın savunmasını komutanlarından Mankaios'un gözetimine bırakarak, büyük bir ordu toplamak için Armenia içlerine gitmiştir. Kendisine bağlı birçok krala ve satrapa haber göndererek savaş için hazırlanmalarını bildirmiştir³⁷⁰. Bu arada Romalıların Sextilius komutasındaki öncü birlikleri Tigranokerta önlerine gelerek kente saldırmış, fakat bir sonuç alamamışlardır. Çünkü yüksekliği on altı metreyi bulan surlara bırakın zarar vermek yaklaşmak bile imkânsızdır. Ayrıca yayvan akan Nikephorios nehri de bu duvarların önemli bir kısmının yanından geçtiği için duvarlara yaklaşmak oldukça zor olmuştur. Mankaios saldırılara direnmiş, okçularıyla surlar üzerinden düşmana ciddi kayıplar verdirip, onların kuşatma aletleri üzerine petrol dökerek makinalarını ateşe vermiş, böylece onları geri püskürtmeyi başarmıştır³⁷¹. Geri püskürtülen Romalılar bu kez dikkatlerini kentin karşısındaki tepeye konuşturulmuş olan tahkimli kaledeki Armenia kralı garnizonu üzerine çevirmişlerdir. Ancak kaleyi almak bir yana surların yakınına bile yaklaşamamışlardır. Bunun üzerine Sextilius kentin dışına inşa edilmiş, surlardan yoksun kral sarayını ve çevresindeki bahçeleri yağmalamış, kentin ve kalenin etrafına hendekler kazdırarak üzerlerine mancınıklar ve kuşatma araçları konuşturmuştur. Bu kuşatma silahları ile kent duvarları yıkılmaya çalışılmış ve duvarların altından kente doğru çeşitli yerlerden tüneller kazdırmaya başlamıştır³⁷².

Lucullus, II. Tigranes'in ordu toplamak için kentten uzaklaştığını anlayınca, II. Tigranes'i takip ederek asker toplamasını engellemesi, ona katılmak için yola

³⁶⁹ Plut. *Luc.* XXV. 3-4; App. *Mithr.* 84.

³⁷⁰ App. *Mithr.* 84. Plut. *Luc.* XXVI. 4. Plutarkhos'a (*Luc.* XXV. 5) göre, kral asker toplamak için Tauros'lara doğru çekilmiştir.

³⁷¹ Cass. Dio XXXVI. 1b. 1-2; App. *Mithr.* 84; Tac. *ann.* XV. 4. 1; Memnon 56. 1.

³⁷² App. *Mithr.* 84; Plut. *Luc.* XXVI. 1.

çıkanları yağmalaması işiyle komutanı Murena'yı; Armenia kralına yardım için gelen büyük bir Arap ordusunu kontrol etme işiyle de Sextilius'u tekrar görevlendirmiştir. Sextilius, Araplar daha kamp kurdukları sırada âni bir baskınla onları dağıtmış, birçoğunu öldürmüştür. II. Tigranes'i yakından takip eden Murena ise kral engibeli ve dar bir arazide - muhtemelen Bitlis Geçidi'nde - askerlerini tek sıra halinde yürüttüğü sırada bu fırsattan istifade edip onu pusuya düşürmüştür. Murena'nın beklenmedik saldırısı Armenia kralının elini kolunu bağlamıştır. Üstelik bulundukları arazi düşmana istedikleri gibi mukavemet göstermesini engellediğinden bu şartlar altında tek çarenin kaçmak olduğunu anlayan II. Tigranes, tüm yüklerini arkasında bırakarak savaş alanından ayrılmıştır. Kralın kaçışına engel olamayan Murena, hırsını II. Tigranes'in ordusundan almıştır. Birçoğunu öldürüp, kalanları esir etmiştir (Plut. *Luc.* XXV. 5-6). Böylece komutanlarının başarılarını haber alan Lucullus, kampını dağıtarak MÖ 69 yazında Tigranokerta önlerine gelmiş ve kuşatmanın komutasını devralmıştır. Tigranokerta'da Hellenler ve Kilikialılardan başka Adiabene, Assyria, Gordyene, Kappadokia'dan getirilip zorla iskân edilen halklar bulunmaktadır³⁷³. Armenia kralı II. Tigranes, bu derece farklı halkların bir araya getirilip iskâna zorlanmasının kent savunmasını tehlikeye düşüreceğini tahmin edememiş olabilir. Herhangi bir tehdit anında halkın, aidiyet hissi duymadıkları Tigranokerta'yı kolayca düşmana teslim etmesi muhtemeldir. Nitekim kent, Lucullus tarafından kuşatıldığı sırada Mankaios, Kilikia ve Kappadokia'dan getirilen Hellenlerin Romalılarla işbirliği yapmasından korkmuştur. Bu arada Lucullus, Tigranokerta'nın alınması için elinden geleni yapmış, surları kuşatma araçlarıyla dövdürerek kente girmenin yollarını aramıştır. Mankaios ise saldırılara büyük bir kararlılıkla cevap vermiş, hiçbir sıvıyla sönmeyen ve değdiği şeyi yakan petrol topları ile Roma ordusuna ciddi zararlar vermiştir. Diğer yandan Tigranokerta'nın Armenia kralına çevre krallardan, satraplardan verilen birçok hazine ve adak sunusu ile dolu olması Lucullus ve askerlerinin iştahını kabartmıştır, ele geçireceklerinin hayaliyle daha da şiddetli bir şekilde kuşatmayı sürdürmüşlerdir. Akıllarınca II. Tigranes, buna daha fazla dayanamayacak ve savaşmak için ortaya çıkacaktır. Böylece Romalılar tam da istedikleri gibi onunla düz bir arazide, ovada savaşabileceklerdir. Her taraftan kuşatıldığını gören II. Tigranes için son çare Pontos kralı VI. Mithradates olmuştur.

³⁷³ Plut. *Luc.* XXVI. 1; App. *Mithr.* 84.

VI. Mithradates'e bir an önce yardıma gelmesi için haber gönderirken ordusundan 6.000 süvariye eşlerini kurtarması için Tigranokerta'ya yollamıştır. Kente gönderilen birlikler kuşatmayı delerek, oklarıyla Romalıların bulundukları yerden kımıldamalarına izin vermemişler ve karanlık çöktüğünde Armenia kralının eşlerini ve hazinelerini kentten çıkarmayı başarmışlardır. Ancak Romalılar takibi bırakmamışlardır. Günün erken saatlerinde Romalılar ve Trakheialılardan oluşan bir birlik, II. Tigranes'in hazinesini ve eşlerini kaçırانları yakalayarak, Armenialıların büyük bir bölümünü kılıçtan geçirmişler, en az bir o kadarını da esir almışlardır. Tüm bu kayıplara rağmen kralın eşleri ve hazinesi sağ salim yerine ulaşmıştır³⁷⁴. Bu durum Armenia kralının ve Tigranokerta'da bulunanların cesaretlerini kamçılamiş ve kendilerine olan güvenleri tazelenmiştir (Arslan, 2007: 399).

Bu arada II. Tigranes'in yardım talebini alan VI. Mithradates, II. Tigranes'e haberciler ve mektuplar göndererek Romalılarla doğrudan bir meydan savaşına girmekten kaçınmasını, aksine savunmada kalarak düşmanın erzak desteklerini kesmeye çalışması ve onları açlığa, yorgunluğa maruz bırakarak yıpratması konularında uyarmıştır. Ayrıca yardım etmesi için generali Taksiles'i Armenia kralına göndermiştir. Taksiles, VI. Mithradates'in öğütlerini iletip, savaştan kaçınması gerektiğini Armenia kralına iletince hayatını kaybetme tehlikesiyle karşı karşıya kalmıştır. Çünkü II. Tigranes, Pontos kralının kendisini kışkandığını, dolayısıyla Romalıları karşı onsuz kazanacağı bir savaşı istemediğini düşünmüştür³⁷⁵.

Armenia kralı ilk başta Pontos kralının öğütlerini dinlese de Romalıları tek başına yenebileceği düşüncesi onu harekete geçmeye itmiştir. O, zaten MÖ 69 yazı boyunca krallığının merkezinde müttefiklerinin ve vassallarının desteğiyle büyük bir ordu toplamış, savaş için gereken hazırlıkları yerine getirmiştir. Emri altında Armenialılar ve Gordyenelilerin yanı sıra ordularıyla yardıma gelen damadı Media kralı Mithradates ve Adiabene kralı; Babylonia Denizi civarından gelen Araplar; Kaspia Denizi (Hazar Denizi) civarında ikamet eden Albanialılar ve komşuları Iberialılar; Arakses nehri kenarlarında yaşayıp da Armenia kralına bağlı olmayan halklar

³⁷⁴ Cass. Dio XXXVI. 1b. 1-2; Plut. *Luc.* XXVI. 1-2; Memnon 56. 1-3; App. *Mithr.* 85.

³⁷⁵ Plut. *Luc.* XXVI. 3-4; App. *Mithr.* 85; Sall. *Hist.* IV. 69. 15.

bulunmaktadır³⁷⁶. Sonuç olarak, Mithrobarzanes'in yenilgisi ve Murena'nın takibi sırasında uğradığı kayıplarla cesareti kırılan II. Tigranes, tekrar harekete geçmek için hazırdır³⁷⁷. Birçok milletten oluşan emrindeki ordu bu isteğini kamçılamıştır. Böylece II. Tigranes, başkentini kuşatanları ele geçirmek ve düşmanlarını cezalandırmak amacıyla ordusuyla Tigris (Dicle) vadisine inmiş ve kentin kurulmuş olduğu ovaya doğru, Tigranokerta'ya doğru ilerlemiştir. Yanındakilere tüm Romalı generallerle değil de sadece Lucullus'la karşılaşacağını düşündüğünde bundan üzüntü duyduğunu söylemiştir. Çünkü II. Tigranes için Lucullus dışına göre bir rakip değildir. Neticede Armenia kralı Tauros'u geçip tüm birliklerini mevzilendirmiştir. Ardından Tigranokerta'yı kuşatan Romalıların ufak kampını gördükten sonra, bu manzara karşısında adeta alay edercesine; εἰ μὲν πρεσβευταὶ παρεῖεν, πολλοὶ, φάμενος, συνῆλθον· εἰ δὲ πολέμιοι, παντελῶς ὀλίγοι = “eğer elçiler olarak beyanda bulunmak için geliyorlarsa, çok; eğer düşmanlar olarak savaşmak için geliyorlarsa, kesinlikle az geldiler” dedikten sonra, ordugâhını kurmuştur. Kralın dalkavukları da bu manzara karşısında Romalılarla alay ederek II. Tigranes'in görüşünü desteklemişlerdir. Kralın komutanları ve yardıma gelmiş olan diğer krallar ise Armenia kralının hiç zahmet etmemesini, Romalıların bozguna uğratılması görevinin onlara bırakılması yönünde ısrarcı olmuşlardır. Yani II. Tigranes'e kılını kıpırdatmadan bir zafer vaat edilmiştir³⁷⁸.

³⁷⁶ App. *Mithr.* 84; Plut. *Luc.* XXVI. 4. Cass. Dio XXXVI. 14. 2. Armenia kralının ordusu hakkında antik yazarların verdiği bilgiler farklılık göstermektedir. Appianos'a (*Mithr.* 85) göre, 250.000 yaya ve 50.000 süvari; Plutarkhos'a (*Luc.* XXVI. 5-6) göre, 150.000 ağır silahlı piyade, 17.000 tanesi zırhlı olmak üzere 55.000 süvari, 20.000 sapancı ve okçu; ayrıca toplam sayıları 35.000 olan, yol ve köprü yapımcıları, nehir ve orman temizleyicileri ile ordunun her çeşit iâşesini sağlayan istihkâm işlerinden sorumlu insanlar yer almaktadır. İstihkâmcılar, savaş başlamadan önce, savaş saflarının hemen arkasında durarak, ordunun olduğundan daha büyük görünmesine sebep olmuşlardır. Yine Plutarkhos (*Luc.* XXVIII. 7), Livius'a atıf yaparak Livius'un eserinde II. Tigranes'in ordusunun Lucullus'un ordusundan en az yirmi kat daha fazla olduğunu söylemektedir. Tralleisli kronik yazarı Phlegon'a (*Fr. Hist.* 12. 10) göre, VI. Mithradates ve II. Tigranes'in topladığı birlikler 30.000 atlı olmakla birlikte yaklaşık 70.000 (*FGrHist* IIB 1164); Memnon'a (57. 1) göre ise, 80.000 kişiden oluşmaktadır. Plutarkhos ve Appianos'un Tigranokerta Savaşı öncesi Armenia ordusu hakkında aktardıkları bilgiler abartılı görünmektedir. Abartılı rakamlar vermelerinin sebebi belkide *Senatus*'un Armenia'da yürütülen mücadelelerde desteğini almak için mevcut durumu çarpıtmak ve ne kadar zor işler başardıklarını vurgulayarak Roma'da bazı siyasi, ekonomik çıkarlar elde etmeye çalışmalarından kaynaklanıyor olabilir.

³⁷⁷ Armenia kralının Mithrobarzanes ve Murena karşısındaki ciddi kayıplarına rağmen tekrar toparlanıp Romalı komutan Lucullus'la savaşmak için Tigranokerta'ya döndüğü tezine şüphe ile yaklaşılmalıdır. Roma karşısında yenilgiye uğramış olan Pontos kralı VI. Mithradates'in II. Tigranes'e çok fazla yardım etmesi mümkün değildir (Demir, 2014a: 60).

³⁷⁸ App. *Mithr.* 85; Memnon 57. 1; Plut. *Luc.* XXVI. 5; XXVII. 1; 3. Appianos'a (*Mithr.* 85) göre, Pontos kralı VI. Mithradates ilk defa kralın huzuruna kabul edilmiş ve II. Tigranes'e Romalıları karşı

Savaş konseyini toplayan Lucullus nasıl bir strateji takip edilmesi gerektiği konusunda yardımcılarının görüşlerine başvurmuştur. Komutanlarından bazıları kuşatmayı bırakarak II. Tigranes üzerine yürümenin daha faydalı olacağını, bazıları da bu kadar düşmanı geride bırakıp savaşa girmenin Roma aleyhine sonuçlanabileceğini, dolayısıyla kuşatmaya devam edilmesinin daha mantıklı olduğunu ileri sürmüşlerdir. Bu iki tavsiyeyi de dikkate alan Lucullus sonunda ordusunu ikiye bölmüştür. 6.000 kişilik bir kuvvetle *legatus*larından Murena'yı kenti kuşatmayı sürdürmesi için bırakarak kendisi de emrindeki 24 *cohort* yani yaklaşık olarak 10.000/11.000 ağır silahlı asker ve yaklaşık 1.000 kişiden oluşan bütün atlı, okçu ve sapancı askerleriyle Armenia kralının üzerine yürümüştür. Ardından da Tigris nehrinin batı kenarındaki ovada kamp kurmuştur (Plut. *Luc.* XXVII. 2-3).

II. Tigranes, Tigris'in doğu yakasında ordugâhını kurmuş bir taraftan Lucullus'un hareketlerini izlemiş, bir taraftan da ordusunu âni bir saldırıya karşı hazır tutmuştur. Sonunda Lucullus'un gündüz vakti farklı bir yöne doğru ilerlediği görülmüştür. Kral, ilk başta onun korkarak kaçtığını düşünecektir. Lakin durum hiçte öyle değildir. Lucullus, ordusunu kolayca karşıya geçirmek için Tigris'in en kolay geçilebilir olduğu yöne doğru ilerlemiştir. Hala Romalıların kaçtıklarını düşünen II. Tigranes, yanındaki Taksiles'e düşman ordusunu göstererek: “*Yenilmez Romalı hopliteslerin kaçtıklarını görmüyor musun?*” dediği rivayet edilir. Bu soru karşısında Taksiles kendinden gayet emin bir şekilde talihin Armenia kralının yanında olmasını arzu ettiğini ancak Romalıların geri çekilmekten ziyade savaş için hazırlandığını söylemiştir. Taksiles henüz konuşmasını bitirmemiştir ki Lucullus'un nehri geçmeye başladığı anlaşılmıştır. II. Tigranes, olan bitenler karşısında sanki sarhoşluktan zorla ayılıyormuş gibi ardı ardına, “*bu adamlar bize doğru mu geliyor*” diye haykırmıştır. Bu beklenmedik manevra kralı oldukça şaşırtmış ve keyfini kaçırmıştır. Derhal ordusunu kargaşa ve karışıklık içinde savaş düzenine sokmuş, merkezdeki kuvvetlerin başına geçen Armenia kralı, sol kanadın komutasını Adiabene kralına, sağ kanadın komutasını ise Media kralına emanet etmiştir. Bu kanadın önüne de zırhlı atlıların büyük bir kısmı konuşlandırılmıştır. Lucullus ise Tigris'i aşmaya devam etmiş ve Armenialıların üzerine yürümüştür. Sonunda MÖ 69 yılı Ekim

nasıl bir savaş yürütmesi konusunda bilgi vermiştir. Orosius'a (*hist.* VI. 3. 6) göre, Tigranokerta savaşında Armeni kralının yanında Pontos kralı da yer almaktadır ve Lucullus, küçük bir kuvvetle onların sayı bakımından üstün ordusunu yenilgiye uğratmıştır.

ayının 6. günü Armenia kralı II. Tigranes'in ordusu ile Romalı komutan Lucullus'un ordusu Tigranokerta önlerinde savaşa tutuşmuştur (Plut. *Luc.* XXVII. 4-7; XXVIII. 1).

Ordusunu düzene sokan Lucullus, askerlerini sözleriyle cesaretlendirdikten sonra doğruca II. Tigranes'in sağ kanadına yani Media kralının yönetiminde olan tarafa saldırmıştır. Askerlerine uzun menzilli oklar kullanan düşmanın etki alanından bir an önce çıkarak hızlıca hareket etmelerini emretmiştir. Kendisi de atıyla ön saflara doğru ilerleyerek Armenialıların onu takip etmesini sağlayarak kralın saflarını bozmaya çalışmıştır. Ardından düşmanın arkasında savaşın kaderini değiştirebileceğini düşündüğü bir tepe fark etmiştir. Dört *stadia* uzaklıkta, düz ve geniş bir alanı kaplayan bu yüksek tepenin altında II. Tigranes'in büyük üne sahip uzun mızraklı ve zırhlı süvarilerinin mevzilendirildiğini görmüştür. Ordusundaki Thrakialı ve Galatyalı süvarileri onların üzerine yollayarak düşmana yan taraftan saldırılarını ve tepeyi ele geçirmelerini istemiştir. Ama Armenialıların uzun mızraklı ve zırhlı süvarileri karşısında kısa kılıçlarıyla kendilerini korumakta oldukça zorlanmışlar hatta geri çekilmeye bile başlamışlardır. Çünkü teçhizatlarının ağırlığı ve sağlamlığı süvarilere herhangi bir zarar verilmesinin önüne geçmiştir. Düşmanın saldırmakta tereddüt ettiğini anlayan Armenia kralının ordusu daha bir şevkle saldırmıştır. Gönderdiği birliklerin güç durumda olduğunu farkedene Lucullus, kendisi bizzat iki *cohort* alarak stratejik anlamda önemli gördüğü, uzun mızraklı süvarilerin korumaya çalıştığı tepeye doğru ilerlemiş ve burayı ele geçirmiştir. Düşmanın sanki savaşı kazanmış gibi takibe başladığını ve dağınık bir şekilde ilerlediğini görünce tüm yük vagonlarını tepeden aşağı göndererek '*zafer bizimdir*' diye bağırmıştır. Bunları söyledikten sonra askerlerine Armenialı zırhlı süvarilere mızrak atmak yerine, bu mızraklarla düşmanlarının tek çıplak yeri olan bacak ve uyluklarına vurmalarını emretmiştir. Böylece II. Tigranes'in yenilmez süvarilerinin tek zayıf noktası açığa çıkmıştır. Bu hareketler II. Tigranes'in ordusunda büyük bir şaşkınlığa yol açmıştır. Armenia kralının sağ kanadı geri püskürtülmüş ardından da önce II. Tigranes'in bulunduğu merkez kısma sonra da Adiabene kralının bulunduğu sol kanada doğru saldırılar yoğunlaştırılmıştır. Hatta öyle bir an gelmiştir ki Armenia safları delinerek ordunun lojistik ihtiyaçlarını tedarik eden, cephe arkasındaki işlerin yürütülmesini sağlayan insanlar bile kılıçtan geçirilmiştir. Bozguna uğrayan Armenia

kralının ordusu, Romalıların can siperane savaştıklarını görünce geri çekilmeye başlamıştır. Armenialılar arasında korkunç ve durdurulamayan bir panik yayılmış ve bunu sözle anlatılmaz bir insan kıyımı izlemiştir. Kaçış esnasında safların sıkışıklığı ve uzunluğu birçok askerin ezilerek ölmesine neden olmuştur. Ordusunun dağılmaya başladığını anlayan II. Tigranes, onlara geri çekilmemeleri konusunda uyarsa da bir işe yaramamıştır. Artık tek çözümün geri çekilmek olduğunu anlayan kral, yanındaki birkaç adamıyla birlikte savaş alanından uzaklaşmıştır. Giderken belki de hedef şaşırtmak ve tanınmamak adına tacını ve kraliyet sembollerini oğluna emanet etmiştir - Orosius'a (*hist.* VI. 3. 7) göre, II. Tigranes tacını ve kraliyet sembollerini atarak uzaklaşmıştır - sonra da yanındaki 150 süvari ile birlikte kuvvetli tahkimata sahip kalelerinden birine doğru yol almıştır. Babasının tacıyla yakalanmaktan ve bu karmaşada öldürülmekten korkan oğlu, tacı koruması için güvendiği bir adamına vermiştir. Ancak bu adam Romalılar tarafından yakalanmıştır. Armenia kralının çadırı ve diğer değerli eşyalarıyla birlikte kralın tacı Lucullus'un eline geçmiştir. Armenia kralı savaşta çok az sayıdaki kaçmayı başaran süvarileri hariç, 100.000'in üzerinde piyadesini kaybetmiştir. Kaçanlar Romalı askerler tarafından takip edilmiş, 120 *stadia* boyunca hava kararana kadar canlı kalan kim varsa öldürülmüştür. Bu süre zarfında Lucullus'un emri gereğince ganimet ve yağma yasaklandığından ancak zafer kesinleşince Romalılar, Armenia ordusundan arta kalanları yağmalama fırsatı bulabilmişlerdir³⁷⁹.

³⁷⁹ Bkz. Plut. *Luc.* XXVIII. 2-6; *Pomp.* XXXIII. 2; *Cam.* XIX. 7; *mor.* IV. 324 d; *De Fort. Rom.* 11; *App. Mithr.* 85; *Iust.* XL. 2. 2; *Memnon* 57. 2-3; *Oros. hist.* VI. 3. 6; *Cass. Dio* XXXVI. 1b. 3; *Sall. Hist.* IV. 59-67; *Pomp. Trog. prolog.* 40= *Iust.* XL. 2. 2; *Liv. perioch.* 98; *Frontin. strat.* II. 2. 4; *Phleg. Fr. Hist.* 12. 10=*FGrHist* IIB 1164; *Zos.* III. 32. Orosius'a (*hist.* VI. 3. 6-7) göre, az sayıdaki kuvvetiyle VI. Mithradates ve II. Tigranes üzerine yürüyen Lucullus onları Tigranokerta'da yenilgiye uğratmıştır. Velleius'a (II. 33. 1) göre Lucullus, zamanın en güçlü kralı II. Tigranes'i Armenia'da yenmiştir. Eutropius'a (VI. 9. 1) göre on sekiz bin askeri olan Lucullus, altı yüz bin zırhlı süvari, yüz bin okçu ve silahlı askeriyle karşı çıkan Armenia kralına unutamayacağı bir bozgun yaşattır. Frontinus'a (*strat.* II. 1. 14) göre Lucullus, Armenia Maior'daki Tigranokerta'da on beş binden fazla olmayan ordusuyla VI. Mithradates ve II. Tigranes'in sayı bakımından çok üstün ordusuna karşı bir sefer yapmış, düşmanın çok sayıda olması ve rahat hareket edememesinden yararlanmış ve dolayısıyla krallar özel eşyalarını bile savaş alanında bırakarak kaçmak zorunda kalmışlardır. Festus'a (*Brev.* XV *str.* 9-12) göre Lucullus, beraberindeki 18.000 Romalı askerle, 7.000 zırhlı süvarisi ve 2.000 okçusu olan Armenia kralı II. Tigranes'i bozguna uğratmış ve Armenia'nın en önemli kenti Tigranokerta'ya boyun eğdirmiştir. Armenia'nın zengin bir bölgesi olan Madaena'yı ele geçirmiştir.

Plutarkhos (*Luc.* XXVIII. 5), Armenia kralının savaş alanından kaçtığını ifade etmektedir. Lakin bu ihtimal çeşitli milletlerden oluşan sayısız orduyla Romalılar karşısına çıkmış olan ve o güne kadar yenilgi yüzü görmemiş II. Tigranes için zayıf kalmaktadır. O, II. Tigranes'in geri çekilişini bir kaçış olarak gösterip Tigranokerta'da kesin bir zafere ulaşamayan Lucullus'u zafer kazanmış gibi lanse

Savaş sona erdiğinde her iki tarafın kayıplarına bakıldığında Plutarkhos'a (*Luc. XXVIII. 6*) göre, Armenialıların kaybı en az 100.000, Romalıların ise 5 ölü ve 100 yaralı; Orosius'a (*hist. VI. 3. 6*) göre, her iki tarafın kaybını ayrı ayrı belirtmese de, 30.000 ölü; Tralleisli Phlegon'a (*Fr. Hist. 12. 10=FGrHist IIB 1164*) göre, Romalılar 5.000 kişiyi öldürüp, 5.000 kişiden fazla esir almışlardır. Cicero (*Arch. IX. 21*) da sayı vermemekle birlikte Lucullus'un, komutasındaki az sayıdaki askerle Armenialıların devasa ordusunu bozguna uğratmayı başardığını ileri sürmektedir. Yine Plutarkhos (*Luc. XXVIII. 7*), filozof Antiokhos'a atıf yaparak onun "*Tanrılar Üzerine*" adlı eserinde, güneşin altında bir daha asla böyle bir savaş olmadığını, Strabon'a atıf yaparak da onun "*Tarihi Yorumlar*" adlı kitabında, savaştan sonra, Romalıların bile kendi aralarında şakalaşırken, böyle köleler karşısında silah kullandıkları için birbirlerini ayıpladıklarını, Livius'a atıf yaparak onun "*Roma Tarihi*" adlı kitabında, Romalıların şimdiye kadar yaptıkları hiçbir savaşta, düşmandan oran bakımından bu kadar az olup da - yirmi kat daha az - 'böyle bir' zafer kazanmadıklarını söylemektedir³⁸⁰. Görüldüğü üzere, Tigranokerta Savaşı'nda tarafların yitirdikleri asker sayılarına dair verilen bilgiler abartılı görünse de savaşın kanlı geçtiği muhakkaktır. Armenia kralı, Romalılar karşısında beklenmedik bir yenilgi almıştır. Ordusunun büyük kısmını ve prestijini bu savaşta yitirmiştir. MÖ 69 yılındaki Tigranokerta Savaşı, Armenia'nın Roma'ya ilhakındaki ilk adımdır. Bundan sonra Lucullus, emrindeki askerlerle Armenia'yı kontrol altına almak ve başladığı işi bitirmek için II. Tigranes'i takibe devam etmiştir³⁸¹.

Armenia kralının kaçışına engel olamayan Lucullus, Tigranokerta'ya dönerek, kenti ağır bir kuşatma altına almıştır. Kenti savunmak için Tigranokerta'da bırakılan Mankaios ise Armenia kralının yenildiğini görünce kentteki Hellen paralı askerlerinin silahlarını toplatmıştır. Zira Lucullus'a kenti teslim etmelerinden çekinilmiştir. Çok geçmeden korkulan olmuştur. Kentteki Hellen askerleri, mümkün olduğu şekilde silahlanarak kuleler arasındaki bazı yerleri ele geçirerek Romalılara

ederek bu durumu abartmıştır. Zira MÖ 69 yılındaki Tigranokerta Savaşı sonucu Armenia tamamen Romalıların eline geçmemiş kısa süreliğine bir hâkimiyet sağlanmıştır.

³⁸⁰ Şüphesiz ki II. Tigranes'in ordusu Lucullus'un 30.000 kişilik ordusundan iki kat daha fazladır (Mayor, 2014: 109). Tigranokerta Savaşı'nda Lucullus ve II. Tigranes'in asker sayıları ve yorumlamalar için ayrıca bkz. Demir, 2014a: 60-62; Demir 2008.

³⁸¹ Tigranokerta önlerinde yapılan bu savaş Roma ve Pontos arasında gerçekleşen savaşların daha da uzamasını engellemiştir (Traina, 2016: 109).

haber vermişlerdir. Hellen paralı askerlerinin ihanetine birde Pontos kralının kentteki komutanlarının kenti teslim etme düşünceleri eklenmiştir. VI. Mithradates'in kentteki komutanları, bütün umutlarını yitirdiklerinden, en azından kendi hayatlarını kurtarmak için Tigranokerta'yı Lucullus'un kontrolüne bırakmışlardır. Neticede MÖ 69 yılının Ekim ayında yeni inşa edilmiş ve muazzam zenginliklerle dolu Tigranokerta kenti, Hellen ve Kilikialıların yardımıyla düşmüş, krali hazineler kontrol altına alındıktan sonra kent Romalılar tarafından, Hellen ve Kilikialılara ait mallar hariç, yağmalanmıştır. Birçok soylunun eşleri ele geçirilmiş, yağmada 8.000 *talanta* tutarındaki para, tapınaklarda, kutsal alanlarda ve kentin kamu binalarındaki paha biçilmez adak sunuları ve değerli eşyalar Romalıların olmuştur. Lucullus, elde edilen ganimetten her bir askere 800 *drakhmai* para dağıtmıştır³⁸². Kentte aynı zamanda birçok tiyatro oyuncusu, hatip³⁸³ ve sanatçı da ele geçirilmiştir. Lucullus, bu oyuncuları kendi zaferleri onuruna düzenlenen yarışmalar ve gösterileri hazırlamakla görevlendirmiştir. II. Tigranes'in henüz inşa ettirdiği tiyatrodan³⁸⁴ zaferini kutladıktan sonra, Hellenleri, Kilikialıları, içlerinde Mazakalıların da bulunduğu birçok Kappadokialıyı ve diğer halkları masraflarını karşılayarak ülkelerine geri göndermiştir. Böylece bağlaşıklarının esenliğini korumak adına giriştiği mücadeleyi zaferle taçlandırmıştır³⁸⁵. Bu başarı Lucullus'a diğer komutanlar arasında önemli bir saygınlık getirmiştir. Herkes Lucullus'tan övgüyle bahsetmeye başlamıştır. O, Armenia kralına karşı elinden geldiğince hızlı harekete geçerek II.

³⁸² App. *Mithr.* 86; Plut. *Luc.* XXIX. 2-3; Cass. Dio XXXVI. 2. 3-4; Memnon 57. 3; Cic. *Leg. Man.* IX. 23; Fest. *Brev.* XV str. 9-12. Cassius Dio'ya (XXXVI. 2. 2) göre, Kilikialılar ve diğer halklardan oluşan bir grup, Armenialılara karşı bir isyan başlatarak geceleyin Romalılara Tigranokerta'yı teslim etmişlerdir. Eutropius'a (VI. 9. 1) göre, Arzanena'nın en ünlü kenti Tigranokerta'yı alan Lucullus, Armenia'nın büyük bir kısmını tahrip etmiştir. Strabon'a (XI. 14. 15 c. 532) göre Lucullus, Tigranokerta'yı yerle bir ettiğinde kentin inşaatı devam etmektedir ve saldırılar sonucu kent eski görkemini kaybederek adeta bir köy haline getirilmiştir. Zosimos'a (III. 32. 3) göre Lucullus, VI. Mithradates ve II. Tigranes'in gururlarını kırarak, merkezi Armenia'ya kadar her yeri ele geçirmiştir. Cicero'ya (*Leg. Man.* XXII. 65) göre Romalılar, yağmalama tutkuları yüzünden savaş nedeni olarak zengin ve görkemli kentleri seçmektedir. Ayrıca bkz. Arslan, 2007: 405.

³⁸³ Atina'dan kovulduktan sonra Armenia kralı II. Tigranes'e sığınan ve kralın karısı Kleopatra'ya kendini adayan hatip Amphikrates de II. Tigranes'in sarayında hayatını kaybedenler arasında bulunmaktadır (Plut. *Luc.* XXII. 5).

³⁸⁴ Batman ili, Beşiri ilçesi, Yunuslar mahallesinin yaklaşık 5 km kuzeybatısında Garzan Çayı kıyısında yüzeyde görünen kalıntılar arasında çaya bakan bir tiyatro auditoriumu ile zamanın tahribine uğramış ve dökülmüş sur, kule parçaları bulunmaktadır (Barın, 2009: 58).

³⁸⁵ Plut. *Luc.* XXIX. 4; Strab. XII. 2. 9 c. 539. Bağlaşıkların geleceklerini korumak Roma halkının karakteridir (Cic. *Leg. Man.* XII. 32-33). Chahin (2001: 203), Cicero'nun anlatısına (*Leg. Man.* IX. 23) atıf yaparak Lucullus'un Tigranokerta'yı değil de başka bir kenti ele geçirdiğini, eğer Tigranokerta ele geçmiş olsaydı Cicero'nun söylevinde kesinlikle ifade edeceğini iddia etmektedir.

Tigranes'in savaş için hazırlanmasına engel olmuş ve bu savaş taktiği ona Armenia Krallığı'nın kapılarını açmıřtır³⁸⁶.

Sonuçta, Armenia kralı II. Tigranes döneminde yoğunluk kazanan Roma-Armenia sũrtüşmeleri MÖ 69'daki Tigranokerta Savaşı ile en üst aşamaya ulaşmıştır. MÖ I. yüzyılda Armenia siyasi tarihi açısından bir dönüm noktası olan bu savaş sonrası Armenialılar bir daha özgürlüklerine tam anlamıyla kavuşamamış, savaştan sonra II. Tigranes'in hâkimiyetinde olan Akdeniz kıyılarındaki bölgeler ve Syria birer birer elden çıkarak Roma kontrolüne girmiştir. Daha önce Armenia kralına tabiyetini bildirenler şimdi kralı yüz üstü bırakarak Romalıları desteklemeye hazırlanmışlardır. Lucullus'un yanına neredeyse doğudaki vassalların hepsinden elçiler gelerek itaatlerini bildirmişlerdir. Euphrates civarındaki Syria'nın bir kısmına sahip olan Kommagene kralı I. Antiokhos, Alkhaudonios'un da aralarında bulunduğu Arap şefleri, Sophene kralı ve Gordyene kralı silaha başvurulmadan Lucullus'un hâkimiyetini tanımışlardır. Hatta Gordyeneliler aileleri ile birlikte Lucullus'a hizmet için kentlerini terk etmeye hazır olduklarını ifade etmişlerdir³⁸⁷. Tigris nehrinin ve Tauros Dağları'nın güneyinde, Armenia kralına bağlılığını sürdüren bazı vasallar ise, bulundukları eyaletleri ve kentleri terk ederek, Armenia'ya çekilmişlerdir. II. Tigranes'in Syria³⁸⁸ ve Kilikia Pedias'ı yönetmesi için bıraktığı komutanı Magadates (Bagadates) krala yardım için Armenia'ya doğru harekete geçince yaklaşık on dört yıl sonra Syria ve Phoenikeia gibi bölgeler de elden çıkmıştır. Lucullus, Kyzikenos'un oğlu XIII. Antiokhos'u (MÖ 69-64) Syria Krallığı'nın başına geçirmiřtir³⁸⁹. Kısacası Lucullus'un Küçük Asia'ya gelmesiyle II. Tigranes'in yayılmacı politikası kesintiye uğramıştır. Tigranokerta yenilgisi sonrası, daha önce

³⁸⁶ Plut. *Luc.* XXVIII. 8; Cic. *Mur.* XVI. 34.

³⁸⁷ Plut. *Luc.* XXIX. 5-6; Cass. Dio XXXVI. 2. 5; XLVII. 27. 3; Strab. XVI. 2. 10 c. 753; Oros. *hist.* VI. 3. 7.

³⁸⁸ Armenia kralı II. Tigranes tarafından Syria'nın on sekiz yıl boyunca barış içinde yönetildiğine dair bkz. Iust. XL. 1. 1-42. 2-3; Pomp. Trog. *prolog.* 40.

³⁸⁹ App. *Syr.* 48-49; Strab. XI. 14. 15 c. 532; XIV. 5. 2 c. 669; Iust. XL. 2. 2. II. Tigranes'in kardeşi Gouras tarafından yönetilen Nisibis ve Mygdonia'daki Antiokheia olarak adlandırılan kentin halkı bulundukları yeri terk etmemişlerdir (Arslan, 2007: 405). Lucullus tarafından Syria tahtına geçirilen XIII. Antiokhos, II. Tigranes'in Syria'yı yönettiği on sekiz yıl boyunca Kilikia'nın bir köşesinde gizlendiği, ne zamanki Romalılar II. Tigranes'i yenmiş işte o zaman ortaya çıktığı ve hiçbir şey yapmadan diğer insanların çabalarına ortak olmak istediği için Pompeius tarafından tahttan uzaklaştırılmıştır. Çünkü Armenia kralı II. Tigranes tahtta iken ondan tahtı almaya çalışmamıştır. Bu yüzden de II. Tigranes'e kendi eliyle bıraktığı, koruyamadığı tahtın başına tekrar geçmeyi hak etmemiştir (Iust. XL. 2. 3-4).

ele geçirilen yerler MÖ 69 yılı itibariyle elden çıkmaya ve bu bölgelerde Roma hâkimiyeti tesis edilmeye başlamıştır.

3. 5. Lucullus'un Armenia'ya İkinci Seferi (MÖ 68)

Tigranokerta yenilgisi, Romalıları yenme umuduyla gözleri bağlanan ve birçok krala boğun eğdirmesinden kaynaklı cesaretiyle savaşa giren II. Tigranes'e ağır bir ders olmuştur. Romalılar tarafından ele geçirilme tehlikesiyle sığındığı kalesinde ne yapacağını düşünürken Pontos kralı VI. Mithradates çıkagelmıştır. VI. Mithradates, belki de sonucu bildiği, belki de Armenia kralını kışkandığı için yardıma gelmekte yavaş davranmış, panik halinde kaçan silahsız ve yaralı askerleri görünce II. Tigranes'in yenildiğini anlaşılmıştır. Taçsız ve krali sembollerden yoksun bir şekilde karşısında duran damadını görünce şaşırılmış ve üzüntüsünü paylaşmıştır. II. Tigranes'e krali kıyafetler giydirerek ona moral vermiş, yanında getirdiği orduyu göstererek bu yenilgiyi telafi edebileceklerini, birlikte yeni bir ordu toplayarak Romalıları yenebileceklerini ifade etmiştir. Çünkü II. Tigranes, tüm uyarılara rağmen VI. Mithradates'i dinlememiş, beklediği bir sonuçla karşılaşmıştır. Bu yüzden II. Tigranes, ondaki asalete ve zekâyâ güvenmesinin yanı sıra, Romalılara karşı yapılacak bir savaşta onlara karşı başkalarından çok daha yetenekli bir şekilde direnebilecek güce sahip olduğunu düşündüğü için her şeyi VI. Mithradates'in ellerine bırakmıştır. Diğer yandan II. Tigranes, Parthia kralı Arsakes³⁹⁰ ile sınır bölgelerindeki bazı yerler yüzünden aralarında düşmanlık olmasına rağmen ona elçiler gönderip, kendileriyle Romalılara karşı ittifak yaparsa bunun karşılığında Mesopotamia, Adiabene ve Büyük Aulone bölgelerini ona terk edeceğini bildirmiştir. Eğer yardım etmezse bir gün sıranın kendisine gelebileceği konusunda uyarılarda bulunmuştur. Armenia kralından bir elçi heyetinin Parthia kralına gönderildiğini öğrenen Lucullus da boş durmamıştır. O da derhal Parthia kralına elçilerini göndermiştir. Ona gözdağı vererek düşmanlarına yardım etmesini engellemeye çalışmıştır. Öte yandan Armenia kralı Parthia kralına geri çeviremeyeceği bir anlaşma sunmuştur. Böyle bir durumda ne yapacağını bilemeyen Parthia kralı, çareyi her iki tarafla da gizli anlaşmalar yapmakta bulmuş ve

³⁹⁰ Parthia Krallığı'nın kuruluşu ve Arsakes'ten sonra gelen kralların aynı adı taşıdıklarına dair bkz. Iust. XLI. 5.

tekliflerini dikkate alacağını söyleyerek elçileri göndermiştir. Lakin yardım etmekte acele etmemiştir. Parthialılar belkide çıkarları ile uyuşmadıkça verdikleri sözlere ve yeminlere uymamayı tercih edebilirlerdi. Zira her an dengeler değişebilir ve desteklediği taraf nedeniyle savaşın faturası kendisine kesilebilirdi³⁹¹. Ancak Parthia kralının her iki tarafı da idare etmeye çalıştığı çok geçmeden Lucullus tarafından anlaşılmıştır. Parthia'ya elçi olarak Lucullus tarafından gönderilen Sextilius, orada bulunduğu süre içinde kralın aynı zamanda Armenia kralı II. Tigranes ve Pontos kralı VI. Mithradates'le de anlaşmaya çalıştığını öğrenmiştir. Sextilius aracılığıyla olan bitenden haberi olan Lucullus, bunun üzerine Parthialıların da cezalandırılması gerektiğini anlamıştır³⁹².

Diğer taraftan II. Tigranes ve VI. Mithradates MÖ 69 sonbaharını ve MÖ 68 kışını savaş hazırlıkları ile geçirmişlerdir. Armenia kentlerine giderek silah, asker ve erzak toplamışlardır. Savaşın komutasını devralan Pontos kralı, askerlerin en cesurlarını seçerek, yarısını süvarilerin oluşturduğu 70.000 kişilik bir ordu meydana getirmiş, gerisini dağıtmıştır. Çoğunluğunu Armenialıların oluşturduğu bu orduyu Romalılar gibi bölüklere ve *cohort*lara ayırmış, onları Pontoslu subaylarına teslim ederek, Roma tarzında eğitilmelerini sağlamıştır³⁹³.

Lucullus ise MÖ 68 kışını geçirmek için Gordyene'ye gitmiştir. Gordyene kralı Zarbienos, Romalılarla işbirliği yaptığı için Armenia kralı tarafından ortadan kaldırılmıştı. Bu nedenle Lucullus, Gordyene'de iken kral onuruna görkemli bir cenaze töreni hazırlatıp II. Tigranes'ten ele geçirdiği ganimetleri de Zarbienos için hazırlanan odun yığınına koyduktan sonra bunu kendi elleriyle ateşe vermiştir. Zarbienos anısına hiçbir masraftan kaçınmayarak büyük bir mezar anıtı dikilmesini de istemiştir. Neticede Gordyene Krallığı'nın zenginliklerinden de istifade etmekten çekinmeyen Lucullus, ordusuyla birlikte kışı burada geçirmiştir³⁹⁴.

³⁹¹ Bkz. App. *Mithr.* 87; Memnon 58. 1-2; Plut. *Luc.* XXIX. 1-2; XXX. 1; Pomp. LXXXVI. 5; Cass. Dio XXXVI. 1. 1; 3. 1-2; Iust. XLI. 3. 10. Memnon'a (58. 2) göre, yardım istenilen Parthia kralı Phraates'tir. VI. Mithradates'in Romalılara karşı işbirliğini öneren Partia kralına gönderdiği mektubu için bkz. Sall. *Hist.* IV. 69; Mayor, 2013: 348-349. Ayrıca bkz. Debevoise, 1968: 70.

³⁹² Plut. *Luc.* XXX. 1-2; Memnon 58. 2.

³⁹³ App. *Mithr.* 87; Plut. *Luc.* XXIX. 2; Cass. Dio XXXVI. 1. 1. VI. Mithradates ve II. Tigranes tarafından oluşturulan ordu 40.000'in üzerinde yaya ve 30.000 süvariden oluşmaktadır. Bkz. Magie, 1950: 344 dn. 48; Mayor, 2013: 347.

³⁹⁴ Plut. *Luc.* XIX. 6-8.

Bu arada Lucullus, Gordyene’de Parthia kralını cezalandırmak için yapacağı seferin hazırlıkları ile de uğraşmıştır. Sornatius’a haber göndererek Pontos’taki orduyla birlikte derhal yardıma gelmesini istemiştir. Ancak Pontos’taki askerler uzun yıllar savaştıklarını ifade ederek Lucullus’un yanına gitmeme konusunda ısrarcı olmuşlardır. Hatta gitmeye zorlanırlarsa bulundukları mevkileri terk edip Pontos’u savunmasız bırakacaklarını ifade etmişlerdir. Bu haberlerin duyulması, Lucullus’un ordusundaki askerlerin de moralini bozmuştur. Hatta bazı askerler hoşnutsuzluklarını dile getirerek Pontos’taki arkadaşları gibi artık savaşmak istemediklerini açıkça ifade etmeye başlamışlardır (Plut. *Luc.* XXX. 3-4). Askerlerinin konuşmalarını işiten Lucullus bu şartlar altında Parthia’ya yürümenin tehlikeli olacağını düşünerek seferden vazgeçmiştir. Zor kış şartlarında Armenia üzerine sefere çıkmak imkânsız olduğu için kışı Gordyene’de geçirmiş ve MÖ 68 yazında II. Tigranes üzerine ikinci bir sefere çıkmıştır³⁹⁵.

Lucullus, Tigris platosunu izleyerek, Anti *Tauros*ları aşmış, oradan da Armenia’nın kuzeyindeki vadilere ulaşmıştır. İlerleyişi esnasında Armenialıların saldırıları ile karşılaşmıştır. Fakat onları bozguna uğratmayı başararak, Armenia köylerini yağmalamıştır. II. Tigranes ve VI. Mithradates komutasındaki ordular, düşmanla aralarına kendilerini tehlikeye atmayacak şekilde mesafe koyarak stratejik noktalara mevzilenmişlerdir. Lucullus bu arada köylerde II. Tigranes için stoklanmış olan hububatları el koyarak kralın erzak kaynaklarını kesmeye çalışmıştır. Gözlerinin önünde Armenia kasabalarını yakıp yıkmıştır. Amaç, kralları kıskırtarak onları savaşa zorlamaktır. Ama ne yaptıysa başarılı olamamıştır. Birliklerini sürekli bir yerde sabit bırakmayan II. Tigranes ve VI. Mithradates, Romalılarla doğrudan savaşmak yerine süvarileriyle vurkaç taktiği yaparak onları yıpratmaya çalışmışlardır³⁹⁶.

Krallar, ordugâhlarını Romalıların kolayca saldırılabileceği bir ovada değil de hem onların hareketlerini kolayca izleyebilecekleri hem de kendilerini kolayca savunabilecekleri tepeler üzerinde kurmaya özen göstermişler, asla tedbiri elden bırakmamışlardır. VI. Mithradates, Lucullus’un tedbirsizliğinden yararlanırken, II. Tigranes ise süvarileriyle birlikte âni baskınlarla yiyecek aramaya çıkan Romalılara

³⁹⁵ Plut. *Luc.* XXXI. 1; Cass. Dio XXXVI. 4. 2.

³⁹⁶ Plut. *Luc.* XXXI. 2; Cass. Dio XXXVI. 4. 2; 5. 1; Cic. *Leg. Man.* IX. 23.

zarar vermeye çalışmıştır. Lucullus bir ara VI. Mithradates'i karargâhında sıkıştırdığını düşünmüş, ancak Pontos kralı bu saldırıdan askerlerinin dikkatliliği ile kurtulmayı başarmıştır. II. Tigranes ve VI. Mithradates, artık bu savaşa bir son vermek istemişlerdir. Bu nedenle Lucullus'u her yönden kuşatarak, Romalıları Armenia'da yok etmeyi kafalarına koymuşlardır. Buna göre VI. Mithradates, Lucullus'u üzerine çekecek, II. Tigranes de uygun zamanı kollayıp Romalıları arkadan vuracak ve her iki kral güçlerini birleştirip bozguna uğramış düşmana son darbeyi indirecektir. Sonunda planı uygulamaya koymuşlardır. Lucullus, VI. Mithradates'i takip ederken habercilerinden bir ordunun yaklaştığını öğrenmiştir. Bu noktada düşmanı kuşatmaya çalışan Romalılar kuşatılma tehlikesiyle karşı karşıya kalmıştır. Birlikleri ile yaklaşan II. Tigranes Romalılar üzerine yürümüştür. Lucullus da bu sırada II. Tigranes'i mümkün olduğu kadar uzakta tutmaları ve savaşa girmesini engellemeleri için atlı birliklerinin en iyilerini göndermiştir. Kendisi de VI. Mithradates'i savaşmaya zorlamış ve etrafını bir hendekle çevirmeye başlamıştır, fakat VI. Mithradates'i ne yaptıysa dışarı çıkaramamıştır. Bir ara II. Tigranes üzerine yürümeyi bile düşünmüş ancak II. Tigranes üzerine gönderilen birlikleri görünce geri çekilmiştir. Neticede Romalılar tüm uğraşlarına rağmen henüz bir sonuç elde edememiş, bilmedikleri bir coğrafyada uzun süren yürüyüşler ve çarpışmalar kışın gelmesiyle birlikte orduda bir isteksizlik yaratmıştır. Artık askerler savaşmak istemediklerini açıkça dile getirmeye başlamışlardır. Orduda isyan çıkmasından çekinen Lucullus bu nedenle savaşa bir süre ara vermek zorunda kalmıştır³⁹⁷.

Lucullus, son çare olarak II. Tigranes'in Arakses (Aras) vadisindeki başkenti Artaksata'ya yürümek istemiştir. Armenia kralının eşleri ve çocukları burada bulunmaktadır. Ona göre Armenia kralı, ailesini savunmak için muhakkak Romalıların karşısına çıkacak ve savaşmak zorunda kalacaktır. Bu düşüncelerle Kulp Geçidi'ni aşarak Muş'a ulaşmış, oradan da Arsaniyas (Murat) ırmağına doğru ilerlemiştir³⁹⁸. II. Tigranes, Lucullus'un Artaksata'ya doğru ilerlediğini anlayınca kayıtsız kalamamıştır. Birliklerinin başına geçerek birkaç gün düşmanı izlemiş,

³⁹⁷ App. *Mithr.* 87; Plut. *Luc.* XXXI. 2; Cic. *Leg. Man.* IX. 23. Livius'a (*perioch.* 98) göre, Lucullus, VI. Mithradates ve II. Tigranes'in sayıca üstün ordularına karşı birçok defa savaşmış ve onları bozguna uğratmıştır. VI. Mithradates ve II. Tigranes'in, Lucullus'la savaştıkları yer Muş Ovası olsa gerektir (Arslan, 2007: 411).

³⁹⁸ Plut. *Luc.* XXXI. 2; Sall. *Hist.* IV. 74-76; Arslan, 2007: 411.

dördüncü gün Romalıların Tutak ilçesi³⁹⁹ yakınlarında kamp kurması üzerine o da tam karşılarında beklemeye başlamıştır. Romalılarla arasında sadece Arsaniyas ırmağı⁴⁰⁰ vardır. Eğer Lucullus, Artaksata'ya ilerlemek istiyorsa bu ırmağı geçmek zorundadır. Bunun üzerine Lucullus, girişeceği savaşın sonucunu öğrenmek için tanrılara kurbanlar sunmuştur. Zaferin kendisinde kalacağına dair işaretler almıştır. Kendinden emin bir tavırla on iki *cohor*luk (7.200 kişi) öncü birliğiyle ırmağı karşısına geçmiştir. Ordusunun geri kalanını ise II. Tigranes'in kanatlardan saldırmasını önleyecek şekilde yerleştirmiştir. Karşıya geçtiğinde Iberialı mızraklı süvariler ve Mardialı okçu süvariler tarafından desteklenen II. Tigranes'in birliklerinin saldırısına uğramıştır. Ancak burada büyük bir çarpışma olmamıştır. Romalı süvarilerle hafif bir çarpışmadan sonra yerlerini piyadelere bırakmışlardır. Bunun üzerine II. Tigranes'in kuvvetleri çekilmeye başladığında Roma süvarileri II. Tigranes'in askerlerini kovalamaya başlamışlardır. Birliklerini bir arada tutmaya çalışan II. Tigranes, süvarilerin başına geçerek komutayı ele almıştır. II. Tigranes'in ordusunun sayıca çokluğu Lucullus'u endişelendirdiğinde Armenialıları takip eden süvarilerini geri çağırıştır. Komutayı devralarak tam karşısında duran ve Armenia kralının ordusundaki büyük bir kesimi oluşturan Atropateneliler üzerine yürümüştür. Lucullus'un üzerlerine geldiğini gören Atropatenelilerin kaçmaya başlaması diğer askerler de kaybettikleri düşüncesini uyandırınca onlar da geri çekilmeye başlamışlardır. Tüm bunlar olurken II. Tigranes'in müttefiki ve aynı zamanda kayınpederi olan VI. Mithradates ise ortalıkta görünmemiştir. Belki de II. Tigranes'in bozguna uğradığını düşünerek kaçmıştır⁴⁰¹. Roma merkezli yazar Plutarkhos'un (*Luc. XXXI. 8*) aktardığına göre, kovalamaca gece boyunca devam etmiş, Romalılar Armenialıların birçoğunu öldürmüştür. Sağ kalanlar esir alınıp çeşitli ganimetler Romalıların eline geçmiştir. MÖ 68 yılında Arsaniyas ırmağı yakınında geçen bu savaşta Tigranokerta'dakine göre çok sayıda üst düzey komutan tutsak alınmış ve öldürülmüştür.

Bu zaferle daha da cesaretlenen Lucullus, Armenia'nın daha iç bölgelerine ilerleyip ülkeyi tamamıyla kontrol altına almak istemiştir. Ancak beklentinin aksine kıs

³⁹⁹ Bkz. Magie, 1950: 1217 dn. 48.

⁴⁰⁰ Magie'ye (1950: 1217 dn. 48) göre Armenia kralı, Aleşkirt Ovası'nda, Karakilise ya da Karaköse denilen yerde konuşlanmıştır.

⁴⁰¹ Plut. *Luc. XXXI. 4-7*.

gelmiş, hava soğumuştur. Karla kaplı zeminde yürümek oldukça güçleşmiş, nehirler donduğu için atlar su içemez hala gelmiştir. Hatta buz tutmuş nehirlerden geçerken kırılan parçalar atların ayaklarını kesmiş, ilerlemeyi imkânsız hale getirmiştir. Diğer yandan Armenia'nın büyük bir bölümü dar geçitler ve bataklıklarla doludur; askerler sürekli ıslanmış, yürürken karla kaplanmışlardır. Geceleri ise kötü şartlarda, soğuk ve ıslak yerlerde uyumaya çalışmışlardır. Bu şartlar altında Lucullus, Ağrı Dağ silsileri üzerinden Armenia'nın içlerine, Artaksata yönünde ilerleyişini sürdürmüştür. Ancak katedilecek daha çok yol, bu yürüyüşe için yeterince erzakları yoktur. Ayrıca askerler de yorulmuşlardır. Dolayısıyla tüm bu zorluklar Romalılar arasında önceden beri varolan hoşnutsuzluğun daha yüksek sesle dile getirilmesine yol açmıştır. Askerler başlarındaki *tribunus*ları Lucullus'a göndermişler, açlık, susuzluk, yorgunluk ve çetin kış şartlarında daha fazla ilerlemeyeceklerini bildirerek bir an önce seferden vazgeçilmesini istemişlerdir. Lucullus'un ilerleme konusundaki kararlılığına şahit oldukça isteklerini daha da yüksek sesle dile getirmişlerdir. Lucullus ise hala Artaksata'yı almadan dönmeme konusunda ısrar etmiştir. Fakat ne yaptıysa askerlerini ikna edememiştir. Yolda birçok askerini kaybetmiş, ordusundaki hasta ve yaralı askerlerin sayısı da artmıştır. Ayrıca çetin kış şartları Lucullus'un amacına ulaşmasını güçleştirmiştir. Sonunda MÖ 68/67 kışında Lucullus, geri dönme kararı almıştır. Başka bir yoldan Taurosuları geçerek çok verimli ve güneşli olan Mygdonia⁴⁰² denilen ülkeye ulaşmıştır⁴⁰³.

Sonuçta II. Tigranes ve VI. Mithradates'in bazen ortaklaşa bazen de bireysel olarak giriştikleri mücadeleler sonucunda Roma orduları Tigris ve Euphrates nehirleri ötesine çekilmek zorunda bırakılmıştır. Armenia coğrafyası ve iklimi hakkında yeterince bilgi sahibi olunmadan harekete edilmesi, Romalılar için Lucullus'un Armenia seferinin büyük oranda başarısızlıkla sonuçlanmasına neden olmuştur.

⁴⁰² Mygdonia hakkında detaylı bilgi için bkz. Strab. XI.14. 2 c. 527; XVI. 1. 23 c. 747; Cohen, 2013: 14.

⁴⁰³ Plut. *Luc.* XXXII.1-3; Cass. Dio XXXVI. 6. Romalıların sefere son vermelerinin sebebi Appianos'a (*Mithr.* 87) göre, kış aylarının başlaması; Cassius Dio'ya (XXXVI. 5. 2; 6. 1) göre, Armenia kralı ve Pontos kralına karşı yürüyüşünde ordusundaki birçok askerini kaybetmesi, yaralıların artması ve erzak tedarik etmekte zorlanması; Cicero'ya (*Leg. Man.* IX. 23) göre, askerlerin uzun süredir yurtlarından ayrı kalmaları ve özlem duymalarıdır. Plutarkhos (*Luc.* XXXIII. 3-4)'un, Sallustius'tan yaptığı bir alıntıya göre, askerler Kyzikos ve Amisos'u kuşattıkları sırada iki kışı rahat bir yerde değil de kamplarında geçirmeye zorlandıkları için Lucullus'a kızgındılar. Takip eden kış mevsimlerinde ister düşman topraklarında ister müttefikler arasında olsunlar, kışları hep açık havada konaklamaya devam etmeleri askerleri çileden çıkarmıştır. Askerler daha fazla bu duruma katlanmak istememişlerdir.

Binbir zorlukla ele geçirilmeye çalışılan kentler elden çıktığı gibi II. Tigranes, tekrar eski gücüne kavuşmuştur. Lucullus ise Pontos kralını takip etmek üzere girdiği Armenia'dan komutanlık vasfını ve prestijini kaybederek çıkmıştır.

Lucullus'un isteksizce Armenia seferine son verip bölgeden geri çekilmesi, II. Tigranes için artık bir tehditin kalmadığı anlamına gelmiştir. Böylece II. Tigranes, MÖ 68/67 kışından itibaren daha önce Romalılara terk etmek zorunda kaldığı kentleri tekrar kontrol altına alma ve krallığındaki eski otoritesini sağlamlaştırma konularıyla ilgilenmiştir. II. Tigranes ilk iş olarak Armenia'nın iç kesimlerine giderek buradaki kentleri kontrol altına almıştır. Ardından da Lucullus'un geri çekilirken bölgede bıraktığı Romalı komutan Lucius Fannius'un üzerine yürümüş, onu kuşatmıştır. Bu arada Nisibis kuşatması ile ilgilenen Lucullus, II. Tigranes'in Fannius'u kuşattığını öğrenince yardım için birliklerini göndermiştir. Bunun üzerine Armenia kralı kuşatmayı kaldırarak geri çekilmek zorunda kalmıştır⁴⁰⁴.

3. 6. Nisibis Kuşatması (MÖ 68/67) ve II. Tigranes'in Pontos Kralına Yardımı

Lucullus, Mygdonia'ya geldiğinde yöre halkının Nisibis⁴⁰⁵ (Nusaybin), Hellenlerin Mygdonia'daki Antiokheia adını verdikleri kentte hala Armenia ve Pontos birliklerinin yer aldığını öğrenmiştir. II. Tigranes, kenti Parthialılardan almış, hazinelerini ve sahip olduğu birçok şeyi burada muhafaza etmişti. II. Tigranes, kalabalık kentin yönetimini kardeşi Gouras'a bırakarak, VI. Mithradates'in generallerinden Kallimakhos'u da kentin savunmasına yardım etmek üzere görevlendirmiştir. Lucullus, Tigranokerta'ya yaklaşık 60 km uzaklıkta olan Nisibis'e ulaştığında kış bitmiş yaz gelmişti. Lucullus, II. Tigranes'i bir türlü yakalayamadığından hem Armenia seferinin başarısızlığını telafi etmek hem de askerlerinin gözünde sarsılan otoritesini tekrar kazanmak istemiştir. Bu yüzden kentin önlerine gelir gelmez ordugâhını kurmuş ve ticaret yolları üzerindeki Nisibis'i kuşatmıştır. Özellikle Tigranokerta Savaşı'ndan sonra hiçbir şey istediği gibi

⁴⁰⁴ App. *Mithr.* 88; Cass. Dio XXXVI. 8. 1-2; 9. 1-5; Cic. *Mur.* XVI. 33; *Leg. Man.* VIII. 21; IX. 23-24. Arslan'a (2007: 418) göre II. Tigranes, Romalı komutan Fannius'u Gordyene'de kuşatmıştır. Nisibis'ten yardıma giden Lucullus, II. Tigranes geri çekilince kışın geri kalan kısmını Gordyene'de geçirmiştir.

⁴⁰⁵ Nisibis, ticaret yolları üzerinde kurulmuş jeostratejik öneme sahip bir kenttir. Nisibis'in kuruluşu ve kentin tarihi coğrafyası için bkz. Kütük, 2018: 37 vd.; Demir-Keçiş, 2017: 2-3.

gitmemiştir. Burada da yolunda gitmeyen bir şeyler vardı. Büyük bir kararlılıkla saldırılarına devam etmesine rağmen kentin kerpiçten yapılma çift sıra kalın duvarlarına hiç bir şekilde zarar verememiş, surların önünde bulunan geçilmesi çok zor derin hendek yüzünden de kente istediği gibi bir saldırı yapamamıştır. Bu yüzden II. Tigranes, yönetimini kardeşi Gouras'a bıraktığı stratejik bir öneme sahip Nisibis'in kuşatıldığını öğrendiğinde kentin alınamayacağını düşünerek yardım etmemiş, sadece olan biteni uzaktan izlemekle yetinmiştir. Kuşatma çok uzun sürmüş, sonunda kış gelmiştir (MÖ 68/67). Kenti savunanlar, soğukların artmasıyla birlikte Romalıların daha fazla dayanamayacağını, kuşatmayı kaldırarak geri çekileceklerini düşündüklerinden dikkatsiz davranmaya başlamışlardır. Düşman askerlerindeki bu gevşekliği fark eden Lucullus, aysız bir akşamı beklemiştir. Bu sırada şiddetli yağmurlu bir rüzgâr ve gök gürültüsünün başlaması Lucullus'un işine yaramıştır. Kimse Romalıların harekete geçtiğini fark edememiştir. Lucullus, yanındaki az sayıdaki adamıyla farkedilmeden surlara yaklaşabilmiş, askerleri birçok noktadan surlara tırmanarak nöbetçileri öldürmüştür. Tüm köprüler Romalıların kente girmesini önlemek amacıyla Gouras ve Kallimakhos'un emriyle yıkıldığından ordunun diğer kısmı da hızlı bir şekilde hendekleri doldurarak kente girmeye başlamışlardır. Baskına uğradıklarını anlayan Armenialılar düşmana anında karşılık vermişlerdir, ancak devam eden sağanak yağış ve rüzgâr kenti savunanların aleyhine olmuştur. Ateşli okları ve ziften yaptıkları yanıcı toplar Romalıları çok fazla zarar verememiştir. Dolayısıyla kısa süre sonra Nisibis'in dış ve iç surları Romalıların eline geçmiş, kent düşmüştür. İçlerinde II. Tigranes'in kardeşi Gouras'ın da bulunduğu kent ileri gelenleri iç kaleye çekilse de çok geçmeden onlar da teslim olmak zorunda kalmışlardır. Neticede Lucullus, uzun süredir kuşattığı Mesopotamia'nın stratejik sınır kentlerinden Nisibis'i âni bir saldırı ile almıştır. Armenia kralının kardeşi Gouras ele geçirildiğinde Lucullus onu hemen cezalandırmamıştır. Gouras'ı II. Tigranes'e karşı kullanmayı, Armenia ve Armenia Krallığı hakkında bilgi edinmeden ondan kurtulmayı istememiş olmalıdır. Ancak VI. Mithradates'in komutanı Kallimakhos'a öfkesinden, çünkü Kallimakhos Amisos'u terk ederken kenti ateşe vermiş ve Lucullus'u kenti istediği gibi ele geçirmekten

mahrum bırakmıştı, serbest bırakılmasının karşılığı olarak II. Tigranes'in gizli hazinelerinin yerini göstermeyi teklif etmesine rağmen onu zincire vurdurmuştur⁴⁰⁶.

II. Tigranes'in hazineleri ile birçok değerli eşyası Lucullus'un olmuştur. Nisibis'in nimetlerinden yararlanmak ve askerlerini dinlendirmek üzere MÖ 68/67 kışını burada geçirmiştir. Fakat Nisibis'in kuşatmasıyla ilgilendiği sırada Armenia'nın büyük bir bölümünün kaybedildiğinin farkında bile değildir⁴⁰⁷.

Sonunda Lucullus'un Roma'daki muhalifleri onu, güç ve zenginlik elde etme hırsı yüzünden savaşı uzattığı gerekçesiyle suçlamaya başlamışlardır. Kilikia, Asia, Bithynia, Paphlagonia, Galatia, Pontos, Armenia ve Phasis'e kadar uzanan bölgeleri tek başına elinde tuttuğunu, şimdi de krallara boyun eğdirmek için değil de onları soymaya gönderilmiş gibi, II. Tigranes'in sarayını yağmaladığını dillendirmeye başlamışlardır. Dolayısıyla MÖ 67 yılı başlarında insanlar arasında sözü geçen *tribunus plebis* Lucius Quintus Gabinus'un teşvikiyle *Senatus*'a Lucullus'un yerine başka birinin gönderilmesi ve komutası altındaki askerlerin emekliye ayrılmasına dair yönerge sunulmuş ve Lucullus'un Anadolu'daki işine son veren bu teklif *lex Gabinia*⁴⁰⁸ adıyla karara bağlanmıştır. Lucullus'un emrinde bulunan topraklar ve savaş gücüne el konularak VI. Mithradates ve II. Tigranes'e karşı savaşı yürütmesi için Pompeius görevlendirilmiştir⁴⁰⁹. Diğer yandan Lucullus cephesinde de durum farksız değildir. Uzun süren savaşlar nedeniyle demoralize olmuş askerler artık ne II. Tigranes'e ne de Pontos kralına karşı yapılacak seferlerde Lucullus'u takip etmeyeceklerini bildirmişlerdir. Hatta kış mevsimini bahane ederek Lucullus'un yerine Pompeius'un ya da diğer komutanlardan birinin gönderileceğini umarak Gordyene'de kalmakta ısrar etmişlerdir. Fakat VI. Mithradates'in Romalı komutan

⁴⁰⁶ Bu gelişmeler için bkz. Plut. *Luc.* XXXII. 3-5; Cass. Dio XXXVI. 6. 1-3; 7. 1-4; 8. 1; Eutr. VI. 9. 1; Oros. *hist.* VI. 3. 7; Fest. *Brev. XIV str.* 4; XV *str.* 15-17; Amm. Marc. XXV. 9. 8; Zos. III. 32; Tac. *ann.* XV. 5. Lucullus, Armenia ve Mesopotamia'yı fethettikten ve Armenia kralının kardeşiyle birlikte Nisibis'i ele geçirdikten sonra ilk defa "imperator" olarak anılmıştır (Hieron. *chron.* 176. 4). Ayrıca bkz. Manandyan, 2007: 37-38.

⁴⁰⁷ Cass. Dio XXXVI. 7. 4; 8. 1.

⁴⁰⁸ Ayrıca bkz. App. *Mithr.* 99; Cic. *Leg. Man.* 52; 54; 57-58; Liv. *perioch.* 99; Cass. Dio XXXVI. 23. 4; Vell. II. 31. 2.

⁴⁰⁹ Gelişmeler için bkz. Plut. *Luc.* XXXIII. 4- 5; XXXIV. 3-4; XXXV. 3; Cass. Dio XXXVI. 2. 1-2; 14. 3-4; 16. 1; Cic. *Leg. Man.* IX. 26; X. 27. Ayrıca bkz. Sall. *Hist.* IV. 70-71; 73; V. 11; Vell. II. 33. 1; App. *Mithr.* 90; 97; Eutr. VI. 9. 3; Plut. *Pomp.* XXV. 2; XXX. 1.

Triarius'u yenilgiye uğrattığı ve Pontos'ta tekrar kontrolü ele aldığı öğrenilince derhal harekete geçmişlerdir⁴¹⁰.

Neticede Lucullus ordusuyla Pontos kralı üzerine doğru ilerlemiştir. Lucullus'un geldiğini öğrenen VI. Mithradates, onunla savaşmak için acele etmemiştir. Zira II. Tigranes'e yardım etmesi için haber göndermiştir. II. Tigranes'in büyük bir orduyla yaklaşmakta olduğunu bildiğinden Talaura yakınlarındaki karargâhında beklemiştir. Kappadokia'ya doğru ilerleyişini sürdüren II. Tigranes, vakit kaybetmemek amacıyla damadı Media kralı Mithradates komutasındaki birlikleri önden göndermiştir. Media kralı yolda karşılaştığı, dağınık bir şekilde ilerleyen Romalılara saldırarak birçoğunu öldürmüştür. Armenia kralının damadının beklenmedik saldırısı ve II. Tigranes'in de yaklaştığının duyulması Roma ordusunda büyük bir infial yaratmıştır⁴¹¹. Bu yüzden Lucullus, Pontos kralının Armenia kralı gelmeden savaşa girmeyeceğini anladığında iki ordunun birleşmesini engellemek için öncelikle II. Tigranes üzerine yürümüştür. Bir taraftan da üç yeni Roma *legiosu*yla Lykaonia üzerinden atandığı Kilikia Eyaleti'ne doğru ilerleyen Quintus Marcius Rex'ten yardım istemiştir. Fakat Marcius⁴¹² bu isteği reddetmiştir. Yardımın gelmemesi üzerine az sayıda askerle Armenia kralıyla karşılaşmaktan korkan Lucullus geri çekilme ya da olduğu yerde kalma konusunda tereddüt etmiştir. Sonunda uzun yürüyüşten yorulmuş ve dikkatsiz bir şekilde ilerleyen Armenia kralını gafil avlayabileceğini düşünerek ilerleyişini sürdürme kararı almıştır. Yoldayken Kappadokia sınırlarına yakın bir yere geldiklerinde askerler arasında huzursuzluk başlamıştır. Eskiden Fimbria'nın komutası altında olan *Valerii legiosu*, *Senatus* tarafından verilen bir kararla artık askerliklerinin bittiğini ve de eyaletlere başkalarının atandığını, bu yüzden Lucullus'un onlara komutanlık yapmaya yasal hakkı olmadığını söyleyerek saflarını terk etmişlerdir. Lucullus askerlere tek tek yalvarsa da yürüyüşe devam etmelerini sağlayamamıştır. Sadece onlardan yaz boyunca kampı terk etmeyeceklerine dair söz

⁴¹⁰ Plut. *Luc.* XXXIII. 4- 5; XXXIV. 5; XXXV. 1; App. *Mithr.* 89-90; Strab. XI. 8. 4 c. 512; Cic. *Leg. Man.* IX. 23. Lucullus, MÖ 68 yılının son - MÖ 67 yılının ilk aylarında II. Tigranes'in güney bölgelerini ele geçirmesini önlemek üzere Gordyene'de bulunduğu sırada da Adiabene Bölgesi'ne de ufak bir sefer düzenlemiş olsa gerektir (Arslan 2007, 418).

⁴¹¹ Plut. *Luc.* XXXV. 2; Cass. Dio XXXVI. 14. 1-4.

⁴¹² Cassius Dio'ya (XXXV. 17. 2) göre, bir bahaneyle Lucullus'un yardım talebini reddeden Marcius Kilikia'ya gittiğinde Armenia kralı II. Tigranes'in yanından kaçan Menemakhos adlı biriyle görüşmüştür.

alabilmiştir. Ancak bu şekilde ordusunu Kappadokia sınırındaki ordugâhında bir arada tutabilmiştir⁴¹³.

Lucullus'un Nisibis'e çekilmesini fırsat bilen II. Tigranes, MÖ 67 yılından itibaren öncelikle krallığının merkezini zapt etmiş, sonra güney bölgelerini tekrar hâkimiyetine almıştır. Pontos kralından gelen yardım talebi üzerine de Kappadokia'ya kadar ilerlemiştir. Kappadokia'ya geldiğinde de Romalılar II. Tigranes'in karşısına çıkmaya cesaret edememişlerdir. Zaten o sıralar görevden alınmış olan Lucullus, emrindeki az sayıdaki askerle ona karşı koyacak güçte değildir. Dolayısıyla MÖ 67 yazında II. Tigranes Kappadokia'ya rahatça girmiş, Pontos kralı ile birlikte burayı yakıp yıkmış, Kappadokia tahtındaki I. Ariobarzanes kovulmuştur. Hali hazırda Kappadokia'daki karargâhında bulunan Lucullus ise kralların bu faaliyetlerini sessizce izlemiştir. Yaz sonunda da kendisine bildirilen emirler gereğince ordusunun büyük bir kısmı terhis edilmiştir. Ardından da az sayıdaki askeri ve emirleri bildirmek üzere Kappadokia'ya gelen Romalı heyet ile birlikte MÖ 67 yılı sonunda Galatia'ya çekilmiş, sonra da MÖ 66 yılında Roma'ya dönmüştür⁴¹⁴.

3.7. Pompeius'un Armenia Seferi ve Genç Tigranes'in İhaneti (MÖ 66)

MÖ 66 yılı başlarında, *tribunus plebis*lerden Gaius Manilius, Lucullus'un emrindeki toprakların ve savaş gücünün Pompeius idaresine verilerek, onun VI. Mihrdates ve II. Tigranes'le yapılacak olan savaşın komutasına geçirilmesini öngören, *lex*

⁴¹³ Gelişmeler için bkz. Plut. *Luc.* XXXV. 2-6; Sall. *Hist.* V. 14; Cass. Dio XXXVI. 15. 1-3; Cic. *Leg. Man.* IX. 26; Liv. *perioch.* 98. Appianos'a (*Mithr.* 90) göre, terhis edildiklerini ve Lucullus'un artık komuta yetkisinin kalmadığını öğrenen askerlerin büyük bir bölümü ordugâhı terk etmiştir. Lucullus'un yanında kalanlar kaybedecek hiçbir şeyi olmayan fakir askerlerdir.

⁴¹⁴ Bkz. Plut. *Luc.* XXXV. 5-6; XXXVI. 2; *Pomp.* XXXI. 2; *Luc.-Kim.* II. 3; App. *Mithr.* 91; Cass. Dio XXXVI. 15. 2; 17. 1; 46. 1; Cic. *Leg. Man.* II. 5; V. 12; XV. 45; Eutr. VI. 9. 2; Demir, 2014a: 65-66; Mayor, 2013: 355. Roma'nın doğu sınırları Lucullus zamanında Euphrates nehri ile sınırlı kalmıştır (Plut. *Luc.* XXXVI. 5-6).

Lucullus, Roma'ya döndükten sonra hakkında VI. Mithradates ve II. Tigranes'e karşı yürütülen savaşı gereksiz yere uzattığı gerekçesiyle suçlamalar bulunduğundan ancak 3 yıl sonra MÖ 63'de *triumphus* (zafer töreni) düzenleyebilmiştir (Cic. *Acad.* II. 1. 3; Plut. *Luc.* XXXVII. 1-2; Ath. *Deip.* VI. 274; Eutr. VI. 10). Zafer töreninde Pontos kralından ele geçirdiklerinin yanı sıra Armenia kralı II. Tigranes'in tacını, kralın Tigranokerta ve Nisibis'teki hazinelerini, Armenia kentlerinden ele geçirdiği ganimetleri, silahları, savaş makinalarını, sikkeleri, altın ve gümüşten yapılmış birçok değerli eşyayı sergilemiştir. Her iki kraldan elde ettikleri onu lüks bir hayat yaşamaya sevk etmiştir (Plut. *Luc.* XXXVI. 6-7; XXXVII. 2-4; Ath. *Deip.* XII. 54; Vell. II. 33. 4). Ayrıca bkz. Diod. IV. 21. 4; Plin. *nat.* XIV. 17. 96; XXVIII. 15. 56.

Gabinia'nın daha genişletilmiş olan bir yasa teklifini *Senatus*'a sunmuştur. Bu tasarı kara ve deniz güçlerinin Pompeius'un elinde toplanmasını sağlayacaktır. Buna göre Armenia, Lykaonia, Galatia, Kappadokia, Kilikia, yukarı Kolkhis ve Phrygia eyaletleri, Lucullus'un VI. Mithradates ve II. Tigranes'e karşı savaştığı karargâhlar ve orduların komutası da Pompeius'a devredilmektedir⁴¹⁵.

Romalıları böyle bir karar almaya iten sözde sebep, II. Tigranes ile kayınpederinin Romalıların gelirlerine yönelik yaptıkları saldırının sonlandırılması ve dostlarını ve bağlaşıklarını bu iki güçlü kralın zulmünden kurtarmak istemeleridir. Müttefikleri düşmandan kurtarma arzusu, gerçekte Romalıların Anadoluyu ve diğer bölgeleri sömürmek için kullandıkları bir bahanedir. Onlar için asıl önemli olan, Roma'ya yiyecek ve gelir sağlayan ya da sağlayacağını düşündükleri eyaletlerin yönetimini bir şekilde elde tutmaktır⁴¹⁶. "Dostluk ve müttefiklik" tabiri ise sömürgeci emellerini gizlemek için kullandıkları bir kılıftan başka bir şey değildir. Hedeflerindeki ülke şuan Pontos ve Armenia'dır. Sonunda Roma'nın bağlaşıklarını II. Tigranes ve VI. Mithradates tehditinden kurtarması için Pompeius'a sınırsız yetkiler veren yasa *lex Manilia* olarak MÖ 66 yılında kabul edilmiştir⁴¹⁷. II. Tigranes ve Pontos kralı ile savaşmasını öngören karar kendine tebliğ edilen Pompeius, kazanacağı zaferleri düşünerek kendi deyimiyle '*bu bitmez tükenmez bir mücadele*' için savaş hazırlıklarına başlamıştır. Küçük Asia'daki bağımlı hanedanlara ve krallara haber göndererek bir an önce yanına gelmelerini istemiştir⁴¹⁸.

Pompeius'un,⁴¹⁹ Lucullus'un *legion*larını da alarak Pontos kralı üzerine yürüdüğü⁴²⁰ ve VI. Mithradates'in de geri çekilmeye başladığı sırada II. Tigranes, en küçük

⁴¹⁵ Plut. *Pomp.* XXX. 1-5; *Luc.* XXXV. 7; Liv. *perioch.* 100; Cass. Dio XXXVI. 42. 1-4; Vell. II. 33. 1-2.

⁴¹⁶ Cic. *Leg. Man.* II. 4; 6; III. 7.

⁴¹⁷ Bkz. Plut. *Pomp.* XXX. 3-5; *Luc.* XXXV. 7; Liv. *perioch.* 100; Cic. *Leg. Man.* X. 27; XV. 45; *Mur.* XVI. 34; Vell. II. 33. 1-2; Cass. Dio XXXVI. 42. 1-4; Eutr. VI. 12. 2; Cic. *Mur.* XVI. 34; App. *Mithr.* 97; *Bell. civ.* I. 80; Arslan, 2007: 446 vdd.

⁴¹⁸ Plut. *Pomp.* XXX. 6; XXXI. 1; 6. Cassius Dio'ya (XXXVI. 45. 1-2) göre Pompeius, görevlendirildiğinde öğrendiğinde Metellus'a karşı Girit'e yelken açmak üzeredir ve haberi öğrendiğinde karardan hiçte memnun değilmiş gibi davranmıştır.

⁴¹⁹ Pompeius, Lucullus'la Galatia civarında görüşüp ondan görevi devralmıştır. İlk görüşmelerini mümkün olduğu kadar medeni ve dostane şekilde yaparak birbirlerini kazandıkları zaferlerden dolayı tebrik etmişlerdir. Ancak sonraki konuşmalarında birbirlerini suçlayan ağır hakaretlerde bulunmuşlardır. Pompeius, Lucullus'u para hırsı ile suçlarken, Lucullus da onu Armenia ve Pontos savaşlarının şöhretini elinden almaya çalışmakla itham etmiştir (Plut. *Pomp.* XXXI. 2-7; XXXII. 1; App. *Mithr.* 97; Cass. Dio XXXVI. 46. 1).

oğlu'nun, Tigranes'in isyanı ile uğraşmaktadır. Genç Tigranes,⁴²¹ babası MÖ 67 yılında Pontos kralına yardım etmek ve Kappadokia'yı istila etmek üzere krallığından ayrılmışken bunu fırsat bilip ayaklanmıştır. II. Tigranes bu ayaklanmada oğlunun dedesinin, yani VI. Mithradates'in parmağı olduğunu düşünmüştür. Haksız da değildir. Pontos kralı ile ittifak yapmalarına rağmen VI. Mithradates çoğu zaman Armenia kralı için iyi bir müttefik olmamıştır. II. Tigranes zor duruma düştüğünde yardıma geç gelerek adeta kralın kendisi gibi Romalılar karşısında yenilmesini istemiştir. Diğer yandan yardıma ihtiyaç duyduğunda da Armenia kralına müracaat etmekten çekinmemiştir. Kral, Romalılardan kaçıp Armenia kralına sığındığında II. Tigranes'in gücünü anlamış, belkide damadının kendisi için ileride tehlikeli olabileceğini düşünerek Lucullus'un işini bitirdiklerinde torunu aracılığıyla Armenia Krallığı üzerinde söz sahibi olmak istemiştir. Armenia kralının VI. Mithradates'e güveni sarsılmış görünmektedir. Bu yüzden Pontos kralı Armenia Maior'a doğru ilerlediği ve Pompeius'a karşı yardım istemek için elçilerini gönderdiğinde bu talebi geri çevirmiştir. II. Tigranes, VI. Mithradates'in taleplerini iletme üzere gelenleri

⁴²⁰ MÖ 66 baharında Pompeius, Pontos kralı üzerine yürümeden önce bir takım tedbirler almıştır. Pompeius, VI. Mithradates'le savaşırken Armenia kralının bu işe dâhil olmasını istememiştir. Bu nedenle Kappadokia ve Kilikia'ya birliklerinin bir kısmını yerleştirerek II. Tigranes'in saldırılarını önlemeye çalışmış sonra da Pontos kralı üzerine yürümüştür. VI. Mithradates, vur-kaç taktiğiyle Romalıları yıpratmaya ve erzak edinmelerine engel olmaya çalışmıştır. Pontos kralı, Romalıları bu şekilde yenilgiye uğratabileceğini anlamıştır. Ancak kralın bu teşebbüsleri istenilen sonucu getirmemiştir. Pompeius, rahatça Kappadokia ve civarından erzak temin etmeye devam etmiş hatta Armenia'nın bir yöresi olan Anaïtis Romalıların eline geçmiş, Pompeius bu bölgenin hâkimi olmuştur. Sonunda Pompeius, VI. Mithradates'i Akilisene yöresindeki Dasteira yakınlarındaki kampında kralı abluka altına alarak ordugâhını bir hendekle kuşatmıştır. Kaçış yolları kesilmiş ve uzun süredir muhasara altında kalmış olan VI. Mithradates bu duruma çok fazla dayanamamıştır. Bir gece ansızın, Roma kampının uykuda olmasını fırsat bilip gizlice kaçmıştır. Bir kez daha sığınmak için Armenia kralı II. Tigranes'in yanına doğru ilerlemeye başlamıştır. Kralın kaçtığını öğrenen Pompeius, onu Euphrates nehrini aşmadan yakalamak istemiştir. Neticede Romalılar ve Pontos kralı arasında bir savaş yaşanmış VI. Mithradates yenilmiştir. Kral beraberindeki sekiz yüz atlısı ile Roma hatlarını ölüm pahasına yarararak ancak kurtulabilmiş ve Armenia'ya doğru kaçışını sürdürmüştür (Cass. Dio XXXVI. 48. 1-3; Plut. *Pomp.* XXXII. 1-3; App. *Mithr.* 99-101; Eutr. VI. 12. 2-4; Front. *strat.* I. 1. 7; Liv. *perioch.* 101; Vell. II. 37. 2; Oros. *hist.* VI. 4. 3-5; Arslan, 2007: 453-454).

⁴²¹ Armenia kralı II. Tigranes'in dört oğlu vardır. Pontos kralı VI. Mithradates'in kızı Kleopatra'dan üç oğlu olmuştur. İki tanesini kendi öldürmüştür. Bu iki tanesinden biri savaşta babasına karşı mücadele ederken, diğeri de babasının av alanında düştüğü sırada onu kaldırmadığı ve babası yerde yatarken onun *diademini* alıp başına koyduğu için öldürülmüştür. Üçüncüsü ise ki onun adı da Tigranes'tir, babasının av kazasına oldukça üzülmuş görünmüş ve bu nedenle de babasından bir taç almıştır. Fakat o da babasını kısa bir süre sonra yüzüstü bırakmış, ona karşı savaşmış ve yenilmiştir. Dördüncü oğlu ise kendisinden sonra Armenia tahtına çıkan II. Artavasdes'tir Bkz. App. *Mithr.* 104; Cass. Dio XXXVI. 51. 3.

ise yakalayıp hapse attırmıştır. Bununla da yetinmeyip VI. Mithradates'in başını getirene yüz *talanta* ödül vereceğini duyurmuştur⁴²².

Aslında durum II. Tigranes'in düşündüğü gibi değildir. Armenia'nın ileri gelenleri bunu açıkça ifade edemeseler de II. Tigranes'in başına buyruk hareketlerinden sıkılmışlardır. Kralın yönetiminden memnun olmayan kişiler, II. Tigranes'in Kappadokia'ya sefere çıkmasını fırsat bilerek genç Tigranes'i Armenia tahtına oturtmak istemişlerdir. Bu şekilde II. Tigranes'ten kurtulacaklarını düşünmüşlerdir. Ama istedikleri gibi olmamıştır. Yaşlı kral, oğlunun isyan ettiğini öğrenince Kappadokia'dan hemen geri dönmüş ve isyanı tehlikeli hale gelmeden bastırmıştır. Babasının yapacaklarından korkan genç Tigranes ise çareyi kendisini isyana teşvik edenlerle birlikte kayınpederinin, Parthia kralı III. Phraates'in (MÖ 70-58) yanına sığınmakta bulmuştur⁴²³.

Armenia kralı tarafından adamlarının yakalandığını ve hapse atıldığını öğrenen VI. Mithradates, damadından umudu keserek Pompeius'a karşı Parthia kralı III. Phraates'e yaklaşmaya çalışmıştır. Pontos kralının niyetini anlayan Pompeius, elçilerini Parthia kralına göndererek önceki kralla yaptıkları anlaşmayı yenileyerek, yeni kralla kısa sürede ilişkilerini geliştirmiştir. III. Phraates, babasının yanından kaçıp kendisine sığınan genç Tigranes'in etkisiyle Pompeius'la anlaşmıştır. Böylece Pontos kralı ile Parthia kralının işbirliği yapmasının önüne geçilmiştir. Diğer yandan Pompeius, Parthia kralını, II. Tigranes'e ait olan Armenia topraklarını istila etmeye ikna etmiştir. Bu teklif aslında Parthia kralı için de oldukça kârlıdır. Çünkü damadı aracılığıyla Armenia üzerinde Parthia nüfuzunu tesis edebilir, bir fırsatını bulduğunda Armenia Krallığı'nı ele geçirip Parthia sınırlarını Euphrates'e kadar ulaştırabilirdi. Bunun üzerine Parthia kralı, MÖ 66'da damadı genç Tigranes'le birlikte Armenia'yı işgal etmeye başlamıştır. Strabon aşağıdaki pasajında Parthialıların Armenia'yı ele geçirmek için ellerinden geleni yaptıklarını şu şekilde anlatır:

⁴²² Cass. Dio XXXVI. 48. 2; 50. 1; Plut. *Pomp.* XXXII. 9; App. *Mithr.* 101; Oros. *hist.* VI. 4. 6. Armenia kralının VI. Mithradates'in başı için koyduğu ödül komik denilecek kadar azdır. O bu şekilde davranarak Pontos kralı ile herhangi bir bağlantısının kalmadığını göstererek Romalıların ondan öç almasını engellemek istemiştir (Mayor, 2014: 117).

⁴²³ Cass. Dio XXXVI. 51. 1; App. *Mithr.* 104; Plut. *Pomp.* XXXIII. 1; Vell. II. 37. 3; Liv. *perioch.* 100. Genç Tigranes'in isyanı, Armenia'daki Parthia taraftarlarının gücünün artmasına ve yönetimde etkili hale gelmeye başlamalarına zemin hazırlamıştır (Kaya, 2004: 75).

“...Parthialılar hiçbir zaman Armenialılar üzerinde hâkimiyet kuramadılar. Aslında Armenialılara defalarca saldırılar düzenlediler. Fakat bunu, Armenia’yı anlatırken de dediğim gibi, II. Tigranes tüm saldırılara karşı koyduğu için güç kullanarak asla yapamadılar (Strab. XVI. 1. 19 c. 745).”

Anlaşıldığı gibi Armenia’yı ele geçirmeye çalışan Parthialılar, II. Tigranes karşısında askeri anlamda başarı elde edemeyeceklerini görüp taktik değiştirmişler ve kurnaz bir strateji izleyerek güç kullanarak elde edemediklerini, genç Tigranes’i babasına karşı kışkırtarak kazanmaya çalışmışlardır. Neticede bu amaçlarla yolları üzerindeki birçok kente boyun eğdirerek, başkent Artaksata⁴²⁴ önlerine kadar gelerek kenti kuşatmışlardır. O sırada kentte olan II. Tigranes ele geçirilmemek için dağlara sığınmıştır. Buna rağmen ele geçirilmesi zor, kalın ve yüksek sur duvarları ile çevrili kent bir türlü alınamamıştır. III. Phraates ve damadının kenti ele geçirmek için yaptığı saldırılar sonuçsuz kalmıştır. Kuşatmanın uzun süreceğini anlayan III. Phraates, ordusunun bir kısmını kuşatmayı devam ettirmesi için genç Tigranes’e bırakarak ülkesine dönmüştür. Parthia kralının çekildiğini ve oğlunun yalnız kaldığını gören yaşlı kral bu fırsatı iyi değerlendirmiştir. Sığındığı dağlardan inerek oğlunun üzerine yürümüş ve Artaksata önlerinde onu yenmiştir. Ancak genç Tigranes kaçmayı başararak Parthia topraklarına sığınmıştır. Kısacası, Parthia desteğiyle Armenia tahtına oturma hayalleri yıkılmıştır. Bu aşamada II. Tigranes’in kaçan oğlunu takip ederek Parthia topraklarına girmesi gündeme gelmiştir. Bu nedenle, Parthia kralıyla bir durum değerlendirmesi yapan genç Tigranes, kayınpederinin onayını alarak ilk önce dedesi VI. Mithradates’in yanına sığınmayı düşünmüş, lakin Pontos kralının Romalılar karşısında yenildiğini, yardım etmekten çok yardıma ihtiyacı olduğunu öğrenince, o sıralarda VI. Mithradates’i takip etmekle

⁴²⁴ “Armenia’nın Artaksata kenti aynı zamanda Artaksiasata olarak da bilinir. Artaksata Hannibal tarafından kral Artaksias için inşa edilmiştir, Arksata da onun için inşa edilmiştir. İki kent de Arakses nehri üzerindedir. Arksata Atropatia sınırlarına yakındır, Artaksata ise Araksene ovası yakınındadır. Artaksata iyi bir yerleşim ve ülkenin krali ikametgâhı olmuştur. Bir yarımada üzerine kara parçasının dirseği gibi konumlanmıştır ve kentin duvarları hendek ve çitlerle çevrelenmiş kıstak hariç nehirle çevrelenmiştir. Tigranes ve Artavasdes’in hazineleri kentten çok uzakta değildir, korunaklı Babysa ve Olane. Ve Euphrates üzerinde de korunaklı kaleler vardı. Bunlardan Artageras, kentin kumandanı Ador tarafından isyana teşvik edildi. Fakat Caesar’ın komutanları uzun bir kuşatmadan sonra bu kentin duvarlarını tahrip ederek kenti yerle bir etti (Strab. XI. 14. 6 c. 529)”. Ayrıca bkz. Plut. Luc. XXXII. 3. Artaksata’nın inşası ile ilgili Moses Khorenatsi çok farklı bir hikâye sunar. Buna göre Artaksias, Arakses ve Metsamor’un? birleştiği yere gelmiş ve orada bir tepe üzerinde kendi adıyla anılacak olan kenti inşa etmiştir. Arakses, ona çam ağacı sağlamış böylece kent hızlı ve çok fazla uğraşmadan tamamlanmıştır. İçine bir tapınak dikerek buraya Bagaran’dan getirttiği Artemis’in heykelini ve diğer idolli koyarak burayı şenlendirmiştir. Bkz. Moses Khor. Hist. II. 49.

uğraştığından yakınlarda olan, babasının düşmanı olan Romalılara, Pompeius'a sığınmaya karar vermiştir. Arakses nehri kenarında Pompeius'la yüz yüze görüşüp onu Armenia'ya sefere ikna etmiştir. VI. Mithradates'i takip etmek ya da II. Tigranes'i ele geçirmek konusunda ikilem yaşayan Pompeius, sonunda ayağına gelen fırsatı kaçırmayarak VI. Mithradates'le işbirliği yaptığı ve Romalılara zarar verdiği gerekçesiyle yanında rehberi genç Tigranes'le birlikte Artaksata'ya doğru yola koyulmuştur⁴²⁵. Genç Tigranes, Romalıları kestirme yollardan götürmüş, orduyu ihtiyaçlarını karşılayabilecekleri yerlerde konaklatmıştır. Bir yandan da yolları üzerindeki kentleri, II. Tigranes'in hazinelerinin saklandığı Babyrsa ve Olane gibi korunaklı kaleleri ele geçirmeyi ihmal etmemişlerdir⁴²⁶.

Oğlunun Pompeius'la birlikte Artaksata'ya yaklaştığını öğrenen II. Tigranes telaşlanmıştır. Ne yapacağı konusunda kararsızdır. Çünkü Pontos kralı ile araları açıktır. Parthia kralının gözü de Armenia topraklarındadır. Bu da yetmezmiş gibi Lucullus'la Armenia'da yaptığı savaşın yaralarını sarmakla uğraşırken bir de oğlunun isyanı ve Romalılarla iş birliğine tanık olma şanssızlığını yaşamıştır. Dolayısıyla etrafında güvenebileceği ya da yardım isteyeceği birileri kalmamıştır. Oğlunun muhalefeti nedeniyle Romalılarla uygun şartlarda bir anlaşma yapmak da imkânsız görünmektedir. Romalılarla anlaşmak ya da varını yoğunu ortaya koyup savaşmak konusunda karar vermekte zorlanmıştır. Bu sırada Pompeius, ordusuyla birlikte Arakses nehrini geçip Artaksata yakınlarına kadar gelince II. Tigranes'in Romalılarla anlaşmaktan başka çaresi kalmamıştır. Bu yüzden daha önce tutuklattığı VI. Mithradates'in elçilerini Pompeius'a teslim edip beğenisini kazanmak istemiştir. Ardından da Artaksata'ya Roma garnizonunu krallık sarayına kabul ederek, derdini anlatmak, oğlu hakkında şikâyetle bulunmak amacıyla Pompeius'la görüşmek üzere dostları ve akrabalarını da yanına alarak kendi isteğiyle Artaksata'dan on mil uzaklıktaki Roma kampına gitmiştir. Karşı tarafta hem saygı hem de merhamet

⁴²⁵ Cass. Dio XXXVI. 45. 2-3; 51. 2-3; Plut. *Pomp.* XXXIII. 1; App. *Mithr.* 103-104; Iust. XLI. 1. 1; Liv. *perioch.* 100; Vell. II. 37. 3-4; Eutr. VI. 13. Appianos'a (*Mithr.* 104) göre, Pontos kralını takip eden fakat yakalayamayan Pompeius, Kolkhis civarındaki bölgeleri kontrol altına aldıktan sonra, VI. Mithradates'e yardım ettiği gerekçesiyle Armenia kralı II. Tigranes'i cezalandırmak istemiş ve genç Tigranes'in de teşvikiyle yakınlardaki Artaksata üzerine yürümüştür. Plutarkhos'a (*Pomp.* XXXI. 6) göre, Pompeius'un Armenia kralı üzerine yürütmesinin sebebi, Lucullus gibi Armenia kralının zenginliklerini, savaştan arta kalanları ele geçirmek istemesidir. Eutropius'a (VI. 13) göre, savaş sebepsiz yere Armenia kralı II. Tigranes başlatmıştır.

⁴²⁶ Plut. *Pomp.* XXXIII. 2; Strab. XI. 14. 6 c. 529; Cass. Dio XXXVI. 51. 3.

uyandırmak adına kendine mümkün olduğunca eski saygınlığı ve şimdiki mütevazı durumu arasında bir tarzda çeki düzen vermiştir. Gösterişli mor elbisesini ve beyaz tuniğini çıkarıp sadece *tiarasını*⁴²⁷ ve baş bandını takarak Pompeius'un karşısına çıkmaya çalışmıştır. Kendi ayağıyla düşmanının ayağına gitmesine rağmen hâlihazırda o hala bir kraldır⁴²⁸.

Plutarkhos, II. Tigranes'in Roma kampına giderek Pompeius'la görüşmesini, Armenia kralının Romalılar nezdinde nasıl karşılandığını şu şekilde aktarır:

"...Kısa süre önce Lucullus tarafından ağır bir yenilgiye uğratılan kral Tigranes, şimdi Pompeius'un uysal karakterde biri olduğunu öğrenince, Roma garnizonunu krallık sarayına kabul etti ve dostları ile akrabalarını da yanına alarak teslim olmak için yola koyuldu. Ordugâha atlı olarak geldiğinde, Pompeius'un iki lictor'u karşısına dikildi ve attan inip yaya konuma gelmesini emrettiler. Zira Roma karargâhında herhangi bir zamanda hiç kimse at üstünde oturur vaziyette görülmemiştir. Tigranes de bunu kabul etti ve hatta kılıcını da çıkartıp onlara teslim etti. Sonunda Pompeius'un karşısına gelince, kідaris'ini çıkardı ve onu ayaklarının önüne koymaya, kendini yere atıp, çok utanç verici bir hareket olan, dizlerine kapanmaya yeltendi. Fakat Pompeius buna engel oldu ve sağ elinden tutup yanına çekti; onu yanına, oğlunu da diğer tarafına oturttu ve şimdiye kadar olan diğer şeylerden Lucullus'u sorumlu tutması gerektiğini, zira Syria, Phoenkia, Kilikia, Galatia ve Sophene onun tarafından ele geçirilmişti; ama kendisine kadar elde edilen yerleri ise, ancak, yapılan haksızlıkların cezası olarak Romalılara altı bin talanta öderse alabileceğini ve Sophene'de de oğlunun hüküm sürmesi gerektiğini söyledi. Bunlara razı olan Tigranes, Romalılar kendini kral olarak selamlayınca çok sevindi ve her bir askere yarım mna gümüş, centurion'a on mna ve tribunus'a ise bir talanton vereceğini vaat etti. Oğlu ise bu durumdan oldukça hoşnutsuzdu ve yemeğe davet edildiğinde, kendisini bu kadar az şeyle ödüllendiren bir Pompeius'a ihtiyacı olmadığını, zira kendisinin Romalılardan başka birini bulacağını söyledi. .. (Plut. Pomp. XXXIII. 2-5)."

Armenia kralının teslim olma hikâyesi burada Pompeius'un uysal karakterine bağlanmaktadır. Anlatıda II. Tigranes, Pompeius'un emri gereğince Roma kampının

⁴²⁷ Strabon (XI. 13. 9 c. 526; XI. 14. 12 c. 531), Armenialıların gelenekler ve giyim kuşam konusunda Medialılardan ve Thessalialılardan etkilendiklerini, bu etkilenenin de özellikle elbiselerinde: *Tiara*, *kitaris*, *pilos*, ellerine kadar uzanan uzun kollu tunikler, ve pantolonlarda açıkça görülebildiğini aktarmaktadır. Persia kralları mor bir elbise giyerlerdi (Dion. Hal. ant. III. 61. 1).

⁴²⁸ Cass. Dio XXXVI. 52. 1-3; Plut. Pomp. XXXIII. 2-3; XXXIX.4; App. Mithr. 104; Liv. perioch. 101. Florus'a (epit. I. 40. 27) göre Pompeius, Armenialıların ilk başkenti Artaksata'yı zaptetmiştir. II. Tigranes, Pompeius'un yanına gelip ona yalvarmış ve ancak bu şekilde krallığını elinde tutabilmiştir. Cicero'ya (Leg. Man. XV. 45) göre II. Tigranes, üzerine gönderilecek büyük bir Roma ordusundan çekinmiştir. II. Tigranes, Pompeius'a teslim olmaya zorlanmıştır. Armenia'nın kaderini Romalılara teslim eden bu olay, Artaksata'dan çok uzakta olmayan Roma kampında gerçekleşmiştir (Chaumont, 1976: 71).

girişinde Pompeius tarafından değil de onun *lictor*ları tarafından karşılanmış ve atından indirilerek yürüyerek yoluna devam etmesi sağlanmıştır. Bu durum Plutarkhos'un anlatısında, Roma adetlerine göre karargâha at üzerinde girmenin yasak olduğu vurgulanarak II. Tigranes'e neden bu şekilde davranıldığı konusu kısmen mantiki bir zemine oturtulurken bir bakıma Roma'nın yani batının Armenia kralı yani "doğu" karşısındaki üstünlüğü anlatılmıştır. Yine bildirildiği üzere Armenia kralı silahlarını kendisi teslim etmiş, Pompeius'un huzuruna çıktığında ise tacını çıkarıp Pompeius'un ayakları önüne koymuş, kendini yere atıp, Pompeius'un dizlerine kapanmak istemiştir. Bu olayın yine Plutarkhos tarafından abartıldığı söylenebilir. II. Tigranes bu şekilde tasvir edilerek her şeyini kaybetmiş bir doğu hükümdarı olarak gösterilmeye çalışılmıştır. Diğer yandan Romalılar tarafından kral olarak selamlanması sonrası II. Tigranes'in sevindiği ve bu yüzden askerlere para dağıttığı da pek inandırıcı gelmemektedir. Bu para II. Tigranes'ten savaş tazminatı olarak alınan para olabilir.

II. Tigranes'in yere kapandığını gören Pompeius, sağ elinden tutup karşısında duran kralı hızlıca ayağa kaldırmış, tacını kafasına tekrar koymuş ve onu yanına oturtmuştur. Armenia Krallığı'nı yitirmediğini bilakis Romalıların dostluğunu elde ettiğini belirterek II. Tigranes'i cesaretlendirmeye çalışmış, sonra da onu yemeğe davet etmiştir. II. Tigranes, Pompeius'un bu tavrı karşısında oldukça şaşırmıştır. Zira şimdiye kadar Romalılar, sahip olduklarını ondan almak istemişlerdir. Pompeius ise diğerlerinin aksine krala tacını iade etmiştir. Yaşlı kralın oğlu Tigranes ise tüm bu yaşananları Pompeius'un yanında oturduğu yerden izlemiş, babası geldiğinde ne ayağa kalkmış ne de onu selamlamıştır. Babasının Romalılar karşısında yerlere kapanmaya çalıştığına o da şahit olmuştur. Lakin elde edeceği tahtı ve zenginlikleri düşündükçe belkide bu manzara karşısında üzüntü duymamıştır. Kendisi, babasına karşı düşmanca davranırken Pompeius'un ona dostça yaklaşması genç Tigranes'i öfkelenmiştir. Yemeğe davetli olmasına rağmen katılmayarak tepkisini göstermeye çalışmıştır. Ama bu şekilde yaparak Pompeius'u öfkelenireceğinin farkında bile değildir⁴²⁹.

⁴²⁹ Plut. *Pomp.* XXXIII. 3-4; *Luc-Kim.* III. 4; Cass. Dio XXXVI. 52. 3-4; 53. 1; Eutr. VI. 13; App. *Mithr.* 104; Cic. *Sest.* XXVII. 58; Auct. *de Caes.* 42. 22-23. Appianos'a (*Mithr.* 104) göre, Armenia kralını yolda karşılaması için *kliarkhos* ve *hipparkhos*unu görevlendirmiştir. Velleius'a (II. 37. 4)

Ertesi gün Pompeius, kral ve genç Tigranes uzun uzun görüşmüşlerdir. Pompeius, baba ve oğlun birbirine karşı yaptıkları suçlamaları dinlemiştir. II. Tigranes geçmişte yaşananlar hakkında çeşitli açıklamalar yapmış, krallığında rahatsız edilmeden yönetimine devam etmek istediğini ve Pompeius'un kararlarına uymaya hazır olduğunu bildirmiştir. Pompeius için Armenia kralını zinciri vurmaktansa onun Romalılara bağlı bir kral olarak yönetimine devam etmesi kendisine daha fazla şöhret kazandıracaktır. Lucullus gibi sonucu belirsiz birtakım mücadeleler içine girmek akıllıca olmayacaktır. MÖ 66 yılında Pompeius ile Armenia kralı arasında II. Tigranes'in savaş sırasında ele geçirdiği topraklardan çekilmesi, Syria, Phoenikia, Kilikia ve Galatia⁴³⁰ Lucullus tarafından ele geçirildiği için Romalılarda kalması gerektiği, Sophene'nin yönetmesi için yaşlı krala başkaldıran genç Tigranes'e verilmesi⁴³¹, Armenia kralının Romalılara savaş tazminatı olarak altı bin *talanta* ödemesi ancak bu şekilde atalarından kalma topraklarda yönetimini devam ettirebileceği hususlarında barış görüşmeleri yapılmıştır. Kaderini Pompeius'un ellerine bırakan kral şartları kabul etmiştir ve savaş sırasında ele geçirdiği bölgeleri Romalılara bırakmaya razı olmuştur. Kısacası Romalılar, Syria ve Kilikia gibi birçok bölgeyi savaştan elde etmişlerdir. Pompeius, ele geçirdiği yerlerin bazılarını doğrudan Roma yönetimine alırken yönetilmesi zor ve sürekli sorun çıkabilecek Armenia gibi bölgeleri krallarının yönetimine bırakmayı tercih etmiştir. Bu barış antlaşmasıyla Armenia kralı Roma'nın dostu ve müttefiki olurken, Armenia Krallığı vassal bir devlet haline getirilmiş, Armenialılar ise Romalıların yönetimi altına girmiştir. Pompeius da Armenia'da Roma hâkimiyetini tesis ederek başarılarına yenisini eklerken, böyle bir stratejik hamleyle II. Tigranes'in yayılcı

göre, Armenia kralının bizzat gelerek kendini ve krallığını Pompeius'a teslim etmesi, Romalılardan başkası ile müttefik olmayacağını, Pompeius kendisi hakkında ne karar verirse ona uymaya hazır olduğunu göstermektedir. Ayrıca II. Tigranes böyle yüce bir kişiye servetini teslim etmekte de herhangi bir mahsur görmemiştir. Pompeius, II. Tigranes'in teslim olmasını memnuniyetle karşılamış ve bunun sonucu olarak da Armenia tahtında kalmasına izin vermiştir (Liv. *perioch.* 101). Orosius'a (*hist.* VI. 4. 8) göre Pompeius, Armenia kralının gelip yalvarması üzerine onu affetmiştir. Plutarkhos'a (*Ages.-Pomp.* III. 2) göre Pompeius, Armenia kralı II. Tigranes'i tutuklayıp zafer alayında bir kez sergilemek yerine onu kendine müttefik yaparak ondan sonuna kadar yararlanmayı tercih etmiştir. Ayrıca bkz. Önen, 2015: 442.

⁴³⁰ Armenia kralının Galatia'yı ele geçirdiğine dair bir bilgi bulunmamasına rağmen Plutarkhos (*Pomp.* XXXIII. 4), sanki bu bölgenin de II. Tigranes'in hâkimiyetinde olduğu izlenimini uyandırmaktadır.

⁴³¹ Appianos'a (*Mithr.* 105) göre, genç Tigranes'in yönetimine Sophene'ye ek olarak Gordyene; Cassius Dio'ya (XXXVI. 53. 2) göre ise, sadece Sophene bölgesi verilmiştir.

politikasına son vermiştir⁴³². Antlaşma yapıldıktan sonra Romalılar onu Armenia kralı olarak selamlamışlardır. Bu hareket varını yoğunu kaybetme aşamasında olan II. Tigranes'in gururunu okşamıştır. Bu yüzden her bir Roma askerine yarım *mna* (30 *drakhmai*), her *centurion*'a on *mnai* (600 *drakhmai*) ve her *tribunus*'a ise bir *talanton* (6.000 *drakhmai*) vererek onların bu hareketlerini karşılıksız bırakmamıştır (Plut. *Pomp.* XXXIII. 4-5)⁴³³. Ancak bu şekilde, özgürlüğünü bir bakıma para ile Romalılardan satın alarak yönetimine devam edebilmiştir.

Pompeius, baba ve oğlu barıştırmıştır. Armenia kralı öldükten sonra yerine oğlunun geçeceğini söyleyerek bir bakıma genç Tigranes'in gönlünü almak istemiş ama başaramamıştır. Çünkü sadece Sophene'nin yönetiminin kendisine bırakılması yaşlı kralın oğlunu tatmin etmemiştir⁴³⁴. Armenia kralının Romalılara vaadettiği parayı Sophene'de sakladığı hazineden karşılamak istemesi, baba ile oğulun arasını iyice açmıştır. Sophene'nin yönetimini üzerine alan genç Tigranes, buradaki hazinelerin kendine ait olduğunu söyleyerek yaşlı krala talep ettiği parayı vermek istememiştir. Armenia kralı yaşananlar üzerine muhtemelen Pompeius'a başvurmuş olacak ki bu kez Pompeius araya girerek istenilen paranın derhal yaşlı krala verilmesini emretmiştir. Bunun üzerine Pompeius'un emriyle genç Tigranes hazinelerin

⁴³² Bkz. Cass. Dio XXXVI. 53. 2-3; 6; Eutr. VI. 13; Plut. *Pomp.* XXXIII. 4-5; *mor.* IV. 324 a; *De Fort. Rom.* 11; Zos. III. 32; Val. Max. V. 1. 9-10; Flor. *epit.* I. 40. 27; Cic. *Sest.* XXVII. 58; Strab. XI. 14. 10 c. 530; XII. 3. 1 c. 541; App. *Syr.* 49-50; *Mithr.* 104-105; 114; Ampel. XVIII. 19; XLVII. 5-6; Oros. *hist.* VI. 4. 9. Livius'a (*perioch.* 101) göre, Syria, Phoenikia ve Kilikia'dan; Velleius'a (II. 37. 5) göre, Syria ve VI. Mithradates'in ele geçirdiği diğer eyaletlerden; Appianos'a (*Mithr.* 105) göre, Euphrates'ten denize kadar olan tüm Syria topraklarından ve Antiokhos Pius'dan aldığı Kilikia topraklarından; Cassius Dio'ya (XXXVI. 53. 2) göre, Syria, Kappadokia, Phoenikia ve Armenia sınırındaki geniş Sophene bölgesinden; Eutropius'a (VI. 13) göre, Syria, Phoinike, Sophane'den; Festus'a (*Brev.* XVI str. 10-11) göre Mesopotamia, Syria ve Phoenikia'nın önemli kısımlarından çekilmek zorunda kalan II. Tigranes'e sadece Armenia Maior'da hüküm sürmesine izin verilmiştir. Strabon'a (XVI. 1. 24 c. 747) göre Pompeius, II. Tigranes'e Mesopotamia'nın büyük bir kısmını iade etmiştir. Chaumont'a (1976: 72) göre, topraklarındaki düşman orduları dikkate alındığında II. Tigranes'in Romalılarla anlaşması ve krallığına devam etmesi onun için önemli bir başarıdır. Diğer yandan, Parthialıların hak iddia ettiği Gordyene ve Armenia'nın sınır bölgelerinin II. Tigranes'e bırakılması, kral aracılığıyla bu bölgelerde Roma kontrolünün tesis edilmesi anlamına gelmektedir.

⁴³³ Appianos'a (*Mithr.* 104) göre, Pompeius'a 6 bin *talanta*, her bir asker için 50 *drakhmai*, her bir *centurion*'a 1.000 *drakhmai* ve her bir *tribunus*'a 10.000 *drakhmai* vermiştir. Strabon'a (XI. 14. 10 c. 530) göre, Pompeius, Armenia kralı II. Tigranes'i altı bin gümüş *talantalık* bir ödeme yapmaya maruz bırakmış ve bu parayı her askere 50 *drakhmai*, her bölük komutanına 1.000 *drakhmai* ve her *hipparkhos*'a ve *khiliarkhos*'a bir *talanton* vererek dağıtmıştır. Cassius Dio'ya (XXXVI. 53. 5) göre, Armenia kralı, Pompeius'a birçok hediyenin yanı sıra üzerinde anlaşmaya varılan miktarın çok daha fazlasını vermiştir.

⁴³⁴ App. *Mithr.* 105; Plut. *Pomp.* XXXIII. 5. Appianos'a (*Mithr.* 105) göre, Pompeius'un yanına giderken korkup yaşlı Tigranes'i yolda terketmiş olan Armenialılar, kendilerine zarar verilebileceği düşüncesiyle genç Tigranes'i babasına karşı bir girişimde bulunması için onu ikna etmişlerdir.

korunduğu yerlere gönderilerek oradakilerden paraların yaşlı krala teslim edilmesini istemiştir. Ancak hazineyi koruyanlar bu emre uymamışlar, hazinenin ülkenin gerçek sahibi olan genç Tigranes'e ait olduğunu savunmuşlardır. Böylece Romalıların para elde etme konusundaki ilk teşebbüsleri başarısız olmuştur. Bir süre sonra Pompeius, genç Tigranes'i hazineler için kalelere göndermiştir. Böylece kale kapılarının kapalı olduğunu gören genç Tigranes yaklaşıp isteksizce kapıların açılmasını emretmiştir. Bunu öylesine isteksizce yapmıştır ki hazineleri korumakla görevli olanlar Pompeius'un zorlamasıyla bu şekilde davrandığını anlayıp emri yerine getirmemişlerdir. Dolayısıyla hangi kaleye gidildiyse kapılar yüzlerine kapanmıştır. Bu olanlardan dolayı Pompeius'un er ya da geç kendisini cezalandıracağını düşünen genç Tigranes, bir ara kayınpederi Parthia kralının yanına kaçmayı bile düşünmüştür. Onun bu niyetini anlayan ve emirlerinin yerine getirilmediğini gören Pompeius, kendi eliyle verdiği Sophene Krallığı'nı genç Tigranes'ten geri almıştır. Onu zincire vurdurmuş ve bir süre sonra da eşi ve kızıyla birlikte II. Tigranes'in oğlu, kral Tigranes'in karısı Zosime, *triumphus*'da sergilenmek üzere Roma'ya gönderilmiştir. MÖ 65 yılında Sophene ve Gordyene'yi Kappadokia Krallığı topraklarına katarak, Kilikia'daki bazı kentler ile bu bölgelerin yönetimi Kappadokia kralı I. Ariobarzanes'e bırakılmıştır⁴³⁵.

Bu arada genç Tigranes'in Pompeius tarafından tutuklandığı ve Armenia'da Roma hâkimiyetinin tesis edilmeye başladığı haberleri, Parthia kralı III. Phraates'in kulağına gitmiş, bu durum onu endişelendirmeye başlamıştır. Öyle ki Parthialılar ve Romalılar arasında adeta tampon bölge görevini üstlenen Armenia Krallığı'nın Roma güdümüne girmesi, sıranın Parthia Krallığı'na da geleceği izlenimini uyandırmıştır. Bu korkularla elçilerini Pompeius'a gönderen kral, damadının derhal serbest bırakılarak kendisine teslim edilmesini ve Roma ile Parthia arasındaki sınırın da Euphrates olarak tanınmasını talep etmiştir. Fakat Pompeius, genç Tigranes'in kayınpederinden çok babasına ait olduğunu, yani onu teslim edemeyeceğini ve sınır

⁴³⁵ Cass. Dio XXXVI. 53. 3-4; 6; XXXVII. 6. 2; App. *Mithr.* 105; 114; Plut. *Pomp.* XLV. 4. Plutarkhos'a (*Pomp.* XXXIII. 5-6) göre, Pompeius'a ihtiyacı olmadığını ve kendisine yardım etmesi için Romalılardan başka birini bulacağını söylediği için genç Tigranes tutuklanıp *triumphus*'da sergilenmek üzere hapse atılmıştır. Appianos'a (*Mithr.* 105; 117) göre, Parthialıları Pompeius'a karşı kıskırttığı için genç Tigranes tutuklanmış ve MÖ 61'deki *triumphus*'dan sonra da öldürülmüştür. Cass. Dio'ya (XXXVII. 6. 2) göre, zafer töreni sırasındaki geçitte genç Tigranes "*Kralların Kralı*" olarak tanıtılmıştır. Genç Tigranes'in akıbeti için ayrıca bkz. Cic. *Att.* III. 8. 3; *dom.* XXV. 66-67; Dio Cass. XXXVIII. 30. 1-2; Plut. *Pomp.* XLVIII. 6.

konusunda da hakkaniyetli davranacağını söylemiştir⁴³⁶.

Aslında Pompeius bu davranışıyla her an başkaldırma potansiyeline sahip genç Tigranes'i gözetim altında tuttuğu gibi Parthia kralının damadı aracılığıyla Armenia'da hak iddia etmesinin önüne geçmiş, kendi güdümündeki II. Tigranes'in tahtta kalmasını sağlayarak da bölgede Roma karşıtı palazlanabilecek her hangi bir gücün oluşmasına engellemiştir. Neticede Armenia Krallığı ya da Parthia Krallığı'nın güçlenmesi, Romalıların doğudaki çıkarlarına darbe vurabilir, Anadolu'daki hâkimiyetlerini sarsabilirdi. Bu da gelirlerinden yoksun kalan Roma'nın hiçte işine gelmezdi.

Sonunda Pompeius, Armenia'daki işlerini hallettikten ve gerekli düzenlemeleri yaptıktan sonra Armenia'nın gözetimini en sadık destekçilerinden biri ve aynı zamanda *legatusu* olan Lucius Afranius'a bırakarak MÖ 66/65 yılında Pontos kralı VI. Mithradates'i takibe kaldığı yerden devam etmiştir⁴³⁷. Kyros (Kura) ırmağına geldiğinde Albanlıların kralı Oroises'e elçilerini yollayarak, VI. Mithradates'i takip ettiğini söyleyerek geçiş izni istemiştir. Oroises, bu talebe ilk önce olumlu yanıt vermiştir. Albanlıların kralı, Romalıları karşı başta herhangi bir girişimde bulunmasa da Romalıların kendisi için tehdit oluşturacağını düşünmüş olacak ki Pompeius, Kyros ırmağı kenarında kışladığı sırada onları gafil avlamaya çalışarak ırmağı aşmış ve Romalıları saldırmıştır. Albanlıların saldırdığını gören Pompeius, derhal ordusunu düzene sokmuş ve onları bozuna uğratmıştır. Dolayısıyla Albania kralı Oroises'in bu girişimi sonuçsuz kalmıştır. Cezalandırılacağını düşünen kral, mektuplar ve armağanlar göndererek özür dilemiştir. Pompeius, VI. Mithradates'i takip ettiğinden şimdilik anlaşma teklifine sıcak bakarak Albania kralının işini bitirmeyi sonraya bırakmanın daha uygun olacağını düşünmüştür⁴³⁸.

Albania kralının bu şekilde davranmasının nedeni o sıralarda Pompeius'un yanında esir tutulan genç Tigranes'i kurtarmak istemesi ya da Romalıların kendi krallığına da el koyacaklarını düşünmesi olabilir. Bu yüzden Quintus Caecilius Metellus Celer'in kampında bulunan genç Tigranes'in kurtarılması için Albania kralı bizzat emrindeki

⁴³⁶ Plut. *Pomp.* XXXIII. 6; Cass. Dio XXXVII. 6. 2; XXXVII. 5. 1; Iust. XLII. 2. 8. Pompeius bu yanıtıyla III. Phraates'i Armenia topraklarından vazgeçmesi konusunda açıkça uyarmıştır (Arslan, 2007: 469).

⁴³⁷ Plut. *Pomp.* XXXIV. 1; App. *Mithr.* 106; Chaumont, 1976: 72.

⁴³⁸ Plut. *Pomp.* XXXIV. 1-5; Vell. II. 40. 1; Eutr. VI. 14. 1; Iust. XLII. 3. 4; Oros. *hist.* VI. 4. 9.

kuvvetlerle Romalılara saldırmıştır⁴³⁹.

Pompeius, Albania kralı Oroises ile barış yaptıktan sonra Iberialılar üzerine yürümüş ve onları da mağlup etmiştir. Buradan da Kolkhis'e girerek VI. Mithradates'i takip etmek üzereyken Albanialıların barış antlaşmasına uymayıp tekrar ayaklandıkları haberini almıştır. Dolayısıyla geri dönerek ikinci kez Albanialılar üzerine yürümüş ve onları ağır bir şekilde mağlup etmiştir⁴⁴⁰. Ardından da Hyrkania ve Kaspia Denizi yönüne ilerleyerek bu bölgeleri de Roma hâkimiyetine almak istemiştir. Ancak yolun uzun ve çetin olması, ayrıca zehirli sürüngenlerle dolu olması nedeniyle Armenia Minor'a geri dönmek zorunda kalmıştır. Armenia Minor'a geldiğinde Elymaia ve Media elçileri ile görüşmüş, Elymaia ve Media kralları kendisine dostluklarını bildirmişlerdir. Pompeius, elçilere iyi davranarak krallarına verilmek üzere Romalıların onların dostluğunu kabul ettiğini belirten mektuplar göndermiştir. Elçiler arasında Parthia elçileri de vardır. Parthia kralı III. Phraates, Pompeius'un başarılarından ve hemen Parthia sınırındaki Armenia gibi bölgeleri elinde tutuyor olmasından dolayı çekinmekte, mevcut durumunu korumak adına biran önce Romalılarla anlaşmasını yenilemek niyetindedir. Pompeius, elçilerin barış teklifine olumlu cevap vermemiştir. Çünkü Parthia kralının kendisinin yokluğundan istifade ederek Gordyene'yi istila ettiğini, Armenia kralı II. Tigranes'e ait olan bölgeleri ve uyruklarını yağmaladığını da öğrenmiştir. Bu nedenle III. Phraates'e bir mektup yazarak derhal Armenia kralına ait olan yerlerden çekilmesini bildirmiştir. Mektubuna cevap gelmesini beklememiş, Armenia'da bıraktığı Afranius'a haber göndererek bu tehditi sonlandırmasını ve II. Tigranes'e topraklarını geri almasında yardımcı olmasını ve Gordyene'yi⁴⁴¹ Armenia kralına vermesini emretmiştir. Afranius, emrindeki orduyla harekete geçerek Parthia kralını istila ettiği Gordyene ve Armenia topraklarından çıkarmış ve Arbela'ya kadar kovalamıştır ve Gordyene, Armenia Krallığı topraklarına dâhil edilmiştir⁴⁴².

⁴³⁹ Arslan, 2007: 470-472; Günaltay, 1951: 521.

⁴⁴⁰ Plut. *Pomp.* XXXV. 1-3; Cass. Dio. XXXVII. 5. 1; Flor. *epit.* I. 40. 28; Vell. II. 40. 1; Oros. *hist.* VI. 4. 9.

⁴⁴¹ Cassius Dio XXXVIII. 6. 4'de III. Phraates'in Armenia topraklarına saldırılar düzenlendiği sırada II. Tigranes'in isyancı oğlu genç Tigranes'in de olduğunu söyler. Ancak bu sıralarda genç Tigranes, Roma'da tutukludur. Muhtemelen Cassius Dio, daha önce vuku bulan olayları sanki yeni olmuş gibi aktarmıştır.

⁴⁴² Plut. *Pomp.* XXXVI. 1-2; Cass. Dio. XXXVII. 5. 1-5; Plin. *nat.* VI. 19. 51. Cassius Dio (XXXVII. 5. 5), Afranius'un, Parthia kralını Armenia bölgelerinden çıkardıktan sonra tekrar Armenia'ya

Böylece Romalılar bir bakıma Armenia ve Parthia arasındaki ilişkilere müdahale ederek bölgede karar verici mekanizmanın kendileri olduklarını açıkça göstermişlerdir. Neticede Armenia, Romalıların doğu politikası için vazgeçilemez bir bölge; Armenia kralı ise vazgeçilemez bir müttefiktir. Armenia Krallığı üzerinde hâkimiyet mücadelesi noktasında Roma ve Parthia çıkarları çatıştığında, Parthia kralı meseleyi öncelikle barışçıl yolla çözümlemeye çalışmış, bu mümkün olmadığında doğrudan Armenia topraklarını işgal ederek amacına ulaşmak istemiştir. Ancak Armenia'ya saldırı konusunda ısrarcı olmamıştır. Parthialılar, Romalılarla savaşı göze alamayıp gerektiğinde Armenia topraklarını terketmekten çekinmemişlerdir (Demir 2014a: 69).

Diğer taraftan Pompeius, MÖ 65/64 yılında eyaletlerde bir takım düzenlemeler yapmıştır. Birçok kabile reisi, *dynastes* ve aralarında II. Tigranes'in de bulunduğu on iki kral Pompeius'un yanına gelmiştir. Onlara hediyeler dağıtarak zaferlerini kutlamıştır. Pompeius, Roma sınırlarını kuzeyde neredeyse Kaspia (Hazar) Denizi'ne kadar ulaştırmış, artık Syria'yı ele geçirmeyi, Arabia'dan Erythrai (Kızıldeniz) Denizi'ne kadar olan yerleri alarak ününe ün katmayı ve Roma sınırlarını daha da güneye genişletmeyi planlamıştır. Bu nedenle MÖ 64'de amacını gerçekleştirmek üzere Armenia Minor'dan Syria'ya yönelmiştir⁴⁴³. Tauros Dağları'nı aşarak ilk önce Kommagene kralı I. Antiokhos üzerine yürümüştür. I. Antiokhos, MÖ 69'da Tigranokerta Savaşı sonrası Lucullus'un yanına gelerek Romalıları bağlılığını bildirmiş olsa da Lucullus'un görevden azledilmesi sonrası I. Antiokhos'un başına buyruk davranması Pompeius'un dikkatini çekmiştir. Bu yüzden Pompeius, Kommagene kralı üzerine yürüyerek Kommagene'yi Roma kontrolüne almıştır. Antiokheia kenti ve halkını özgürleştirerek, Armenia kralının burada hak iddia etmesinin önüne geçmiştir. Ardından komutanı Afranius aracılığıyla Amanos Dağları civarında ikamet eden Arapları yendikten sonra Syria'ya girmiş ve ülkeyi Roma'nın

döndüğüne dair bir bilgi vermez aksine MÖ 65/64 kışında Mesopotamia üzerinden Syria'ya geçtiğini ifade eder. Bu noktada Afranius'un bir daha Armenia'ya dönmemiş olması kuvvetle muhtemeldir. Romalılar Gordyene'yi kendi çıkarlarına hizmet etmesi için muhakkak elde tutulması gereken bir yer olarak görüyorlardı. Fakat Romalıların istedikleri Gordyene, Parthia dünyasının bir parçasıydı (Marciak, 2014: 185).

⁴⁴³ Plut. *Pomp.* XXXVIII. 2-3; App. *Syr.* 49; *Mithr.* 106; Cic. *de prov. Cons.* XII. 31; Eutr. VI. 14.

bir mülkü ve eyaleti ilan etmiştir (App. *Mithr.* 106)⁴⁴⁴. Pompeius bu işlerle uğraşırken III. Phraates ve II. Tigranes'ten elçiler gelmiştir. Kralların arasında sınır bölgelerindeki topraklar yüzünden anlaşmazlık çıktığını ifade etmişlerdir. II. Tigranes, Pompeius'tan bir arkadaşı olarak kendisine yardıma gelmesini isterken; Parthialı ise Romalının dostluğunu güvence altına alarak bu işe karışmasını engellemeye çalışmıştır. Pompeius, *Senatus*'un bir kararnamesi olmadan Parthialılar üzerine sefere çıkmanın iyi olmayacağını bilmektedir. Hâlihazırda VI. Mithradates tehlikesi de sonlanmamıştır. Bu aşamada Parthialıları karşısına alarak daha fazla riske girmek istememiştir. Öte yandan Lucullus örneğinde olduğu gibi kazandığı her şeyi hırsı ya da açgözlülüğü nedeniyle bir çırpıda kaybedebilme ihtimali bulunmaktadır. Sonuç itibariyle böyle bir sefere çıkmaya yetkisinin bulunmadığı bahanesini ileri sürerek ne II. Tigranes'e yardım etmiş, ne de III. Phraates'e karşı düşmanca bir tavır takınmıştır. Sadece iki kral arasında arabuluculuk yapması ve sınır konusundaki anlaşmazlığı çözüme kavuşturmaları için üç hâkimden oluşan bir arabulucu heyet yollamıştır. Böylece Pompeius⁴⁴⁵, her iki kralın tepkisini üzerine çekmeden, istediği zaman istediği krala yardım etme hakkını saklı tutmuştur⁴⁴⁶. Diğer yandan da krallardan herhangi birine doğrudan bir yardımdan kaçınarak doğuda Roma'nın başına ileride bela olabilecek bir gücün oluşmasını engellemiştir. Neticede Armenia ve Parthia'da yaşanan istikrarsızlıkların anlamı, bölgenin Roma kontrolünde kalması demektir.

III. Phraates ise daha önce Pompeius Armenia Minor'da iken ona elçiler göndermiş, Romalılarla dost olmak istediğini bildirmişti. Pompeius bu talebi görmezden gelmiş

⁴⁴⁴ Hâlihazırda Syria tahtında bir kral bulunmaktadır. Pompeius, Roma'ya karşı herhangi bir şey yapmamış olmasına rağmen Seleukos kralı XIII. Antiokhos'u yönetimden uzaklaştırmıştır. Bkz. App. *Syr.* 49; Iust. XL. 2. 1.

⁴⁴⁵ Arslan'a (2007: 498) göre Pompeius, bir bakıma Gordyene Bölgesi'nin Armenia kralı II. Tigranes tarafından ele geçirilerek Romalılar ile Parthialılar arasındaki sınırın Tigris'e çekilmesi karşısında III. Phraates'in ne yapacağını görmek istemiştir. Ancak III. Phraates'in, II. Tigranes'i ağır bir yenilgiye uğratarak Armenia'ya sürmesi üzerine Pompeius, Parthialıları gereğinden fazla zorladığının farkına varmış, Parthialılara karşı savaşmanın güçlüklerini ve savaşın belirsizliklerini düşündüğünden şimdiye kadar kazandığı zaferleri de tehlikeye atmamak adına Parthialılara karşı uyguladığı politikayı değiştirmiştir. III. Phraates'e karşı gönül alıcı bir siyaset izlemeye başlamıştır. Bu yüzden iki kral arasındaki anlaşmazlığı arabulucular vasıtasıyla çözmeye karar vermiştir.

⁴⁴⁶ App. *Mithr.* 106; Plut. *Pomp.* XXXIX. 2-3; Cass. Dio XXXVI. 2. 5; XXXVII. 7. 1-4; Flor. *epit.* I. 40. 31. Pompeius, MÖ 64'de Syria'da iken Pontos kralı VI. Mithradates, elçilerini gönderip barış yapmak istediğini bildirdi. Ancak Pompeius'un Armenia kralı II. Tigranes gibi bizzat gelerek teslim olursa onunla barış yapabileceğini söylemesi üzerine bu girişim de sonuçsuz kaldı. Kısacası, Pontos kralı Romalılarla anlaşmaktan vazgeçti (Bkz. App. *Mithr.* 107). Parthia ve Armenia krallarına gönderilen üç kişilik elçi heyetinin amacı Parthia-Roma sınırını saptamaktı (Arslan, 2007: 497-498).

hatta Armenia'daki komutanı Afranius'a haber salarak Afranius'un girişimleri ile Gordyene'nin tekrar Armenia kralına verilmesi sağlanmıştı. Ancak ne zaman Afranius ve Pompeius, Syria civarındaki kentlerin ele geçirilmesi ile uğraşmaya başlamış, işte o zaman Gordyene'yi geri almak için MÖ 64 baharında III. Phraates bir ordu ile II. Tigranes üzerine sefere çıkmıştır. Mesopotamia üzerinden Gordyene'ye yürüyerek II. Tigranes'le çarpışmış, ilk savaşta III. Phraates yenilmiş ancak ikinci savaşta zafer kazanabilmiştir. Krallar, Pompeius'a birbirlerini şikâyet ederken her ikisi de Romalıların desteğini almayı ümit etmişlerdi. Kralların yardım talepleri üzerine meseleye dâhil olan Pompeius, gönderdiği heyet aracılığıyla anlaşmazlıkları çözmek istemişti. Romalı müttefiğinden yardım yerine arabulucuların gelmesi, II. Tigranes'i hayal kırıklığına uğratmış olmalıdır. Belkide Pompeius'a güvenmek konusunda hata ettiğini çok geç farketmiştir. III. Phraates'in gözünde ise Romalılar zaten düşmandır. Bu yüzden eğer bir gün Romalılarla savaşmak zorunda kalırsa Armenia kralına ihtiyacı olacağını anlayarak II. Tigranes'e karşı düşmanca davranmaktan vazgeçmiştir. Zira Romalıların kendi çıkarları söz konusu olduğunda Armenia ya da Parthia kralını saf dışı bırakmaktan çekinmeyecekleri aşikârdır. Kralların birbirlerini yıpratması, Romalıların işine gelecek, ardından da diğerinin üzerine yürüyerek Armenia ve Parthia'yı kolayca elde edeceklerdir. Bu düşüncelerle hareket eden iki kral, Pompeius tarafından gönderilen iyi niyet elçilerinin araya girmesiyle barışın en iyi çözüm olduğunu görmüşler ve II. Tigranes ile III. Phraates arasındaki problemler halledilmiştir⁴⁴⁷.

Elçiler Armenia kralı ve Parthia kralı arasındaki problemleri çözmekle uğraşırken Pompeius boş durmamıştır. MÖ 64 sonbaharından itibaren Kilikia'nın bazı kısımlarını, Syria, Phoinike, Palestine ile onlara komşu Idumeia ve Itureia bölgelerini ele geçirmiştir. Media ve Nebateia krallarını yenmiş, Iudaea'ya üzerine yürümüş, Ierusalem'i (Kudüs) almıştır. Birçok bölgeyi Roma topraklarına katmış, Seleukos Krallığı'na son vermiştir. Böylece tüm doğu yavaş yavaş Romalıların gücü altında

⁴⁴⁷ Cass. Dio XXXVII. 6. 1-5; XXXVII. 7. 1-4. Arslan, 2007: 497 vd. Cassius Dio (XXXVII. 6. 4), Parthia kralının Armenia'ya yaptığı sefer sırasında Parthia kralının damadı ve Armenia kralı II. Tigranes'in oğlu olan kişinin de bu seferde Parthia kralına eşlik ettiğini ileri sürmektedir. Cassius Dio'nun bahsettiği bu kişi yaşlı Armenia kralına isyan eden genç Tigranes olabilir. Ancak genç Tigranes bu sırada Pompeius'un yanında tutsak olma ihtimali yüksektir. Dolayısıyla bu sefere katılmış olması olası görünmemektedir. Öte yandan Armenia kralı ve Parthia kralı arasındaki anlaşmazlıkların nasıl çözümlendiğine dair bir bilgi bulunmamaktadır. Cassius Dio (XXXVII. 7. 4) sadece kralların barıştığını ifade etmektedir.

zayıflamıştır⁴⁴⁸. Pompeius kazandığı bu zaferlerin ardından Roma'ya dönerek MÖ 61 yılında *triumphus* düzenlemiştir. Orada yendiği halkların, halka ilan edildiği yazılarda Armenialıların da adı bulunmaktadır. Ele geçirilenler arasında eşi ve kızı ile birlikte Armenia kralı II. Tigranes'in oğlu, kral Tigranes'in bizzat kendisinin karısı Zosime ve pek çok esir Pompeius'un savaş arabasının önünde götürülerek, Armenia'dan alınan krali hazineyle birlikte tüm ganimetler halka gösterilmiştir⁴⁴⁹.

3.8. Değerlendirme

III. Antiokhos'un Magnesia yenilgisi (MÖ 190), Armenialıların batı ile tanışmasında önemli bir dönüm noktası olmuştur. Bu olay sonrasında Romalılar ilk kez Armenialılarla ilişkiler kurmaya başlayarak I. Artaksias'ı kral olarak tanımışlardır. Bu gelişmeler Armenia'da yeni bir dönemi, Artaksiad Hanedanlığı'nı beraberinde getirmiştir. Seleukoslar, Apameia Antlaşması (MÖ 189) gereği Taurosların ötesine çekilseler de Armenia'dan asla vazgeçmemişlerdir. I. Artaksias, Seleukos Krallığı'nı eski gücüne kavuşturmaya çalışan IV. Antiokhos'a karşı direnmiş, bir ara esir düşse de krala bağlılığını bildirerek Armenia Krallığı'na dönmüştür. I. Artaksias, IV. Antiokhos'un ölümü sonrasında serbest bir hareket sahası bulsa da bu durum da uzun sürmemiştir. Armenia bölgesinde Seleukos hâkimiyetinin yerini Parthialılar almaya başlamış I. Artaksias'ın yerine geçen I. Artavasdes döneminde Armenia, Parthialılara *tributum* veren vassal bir krallık haline gelmiştir.

⁴⁴⁸ Bu gelişmeler hakkında bkz. App. Syr. 50; Mithr. 106; 114; Iust. XL. 2. 3-5; Plut. Pomp. XXXIX. 2-3; XLI. 1; XLII. 4; XLIII. 2; Eutr. VI. 14; Önen, 2015: 442; Arslan, 2007: 497-499. Pompeius'un doğuda yürüttüğü savaşlar sonunda elde ettikleri için ayrıca bkz. Diod. XL. 4. Pompeius, Küçük Asia'da birçok kent kurmuştur. Kurduğu kentler arasında yer alan Nikopolis (Şebinkarahisar), Diospolis (Niksar), Magnopolis (Eupatoria), Neapolis ve Pompeiopolis (Kastamonu – Taşköprü) gibi yerlerde Romalıları iskân etmiştir. Yıldırım'a (2013: 263) göre, bu kentlerin en önemli özelliği Bithynia-Armenia ticaret güzergâhı üzerinde kurulmuş olmalarıdır. Romalılar bu şekilde hem bölgede denetimi sağlıyor hem de doğunun zenginliklerinin Roma'ya aktarılmasına zemin hazırlamış oluyorlardı.

⁴⁴⁹ App. Mithr. 116-117; Plut. Pomp. XLV. 2; 4; Cic. de prov. Cons. XI. 26; Eutr. VI. 16. Pompeius tarafından yenilmiş olan kralların ve halkların belirtildiği listelerde Armenia daima Pontos adından sonra yer alır. Bu durum Romalıların azılı düşmanları VI. Mithradates'e oranla II. Tigranes figürüne daha az önem vermeleri ile ilgilidir (Traina, 2016: 108). *Tribunus plebis* olan Clodius, Pompeius Caesar'la işbirliğine girip Roma'da önemli bir konuma geldikten sonra, Caesar'ın Galia'ya gitmesini fırsat bilip halkın desteğini de arkasına alarak Pompeius'u karalamaya çalışmıştır. Pompeius'un düzenlemelerinden bazılarını kaldırmaya istemiş, esir alınan genç Tigranes'i kaçıarak yanına almıştır (Plut. Pomp. XLVIII. 6-7; Cic. Att. III. 8. 3). Appianos'a (Mithr. 117) göre, genç Tigranes zafer töreninden bir süre sonra ölüme mahkûm edilmiştir.

Armenia Krallığı'nı Parthia kontrolünden kurtaran II. Tigranes olmuştur. II. Tigranes, MÖ ca. 95 yılından itibaren çevre bölgelere seferler yaparak birçok krala boyun eğdirmiş, topraklarını oldukça genişletmiş, gücü ve ünü dört bir yana yayılmıştır. MÖ ca. 90 yılında Küçük Asia'da VI. Mithradates ve Roma arasında savaş başladığında topraklarını genişletmekle meşguldür. II. Tigranes, başlarda Roma ve VI. Mithradates arasındaki savaşa kayıtsız kalmıştır. Yenilgi yüzü görmeyen kral, kendisine karşı koyabilecek bir gücün bulunmadığını düşünmüş, krallığının genişliği, ordusunun gücü ona aşırı bir özgüven vermiş olmalıdır. VI. Mithradates'in teşvikiyle Kappadokia'ya yaptığı seferler, VI. Mithradates'in Armenia'ya sığınması, II. Tigranes'in bölgede önemli bir güç olarak ortaya çıkması, Mithradates Savaşları sonunda Romalıların dikkatinin Armenia kralı üzerine çevrilmesine neden olmuştur. Bu itibarla II. Tigranes'in MÖ 69 yılında Tigranokerta Savaşı'nda Romalılarla ilk kez karşılaştığında onları hafife alması ve Roma savaş taktiği konusundaki tecrübesizliği ordusunun büyük bir kısmını kaybetmesine, galibiyeti Lucullus'a bırakmasına yol açmıştır. Buna rağmen Armenia içlerine giderek, müttefiklerinin yardımlarıyla yeni bir ordu toplamış, büyük bir kararlılıkla Romalılarla tekrar savaşa girişmiştir. Onun bu kararlılığına, Armenia'nın geçit vermeyen dağları ve zor iklimi eklenince Romalıların kesin bir sonuç elde etmeleri olanaksız hale gelmiştir. II. Tigranes, Romalılar tarafından ele geçirilme tehditi ile karşılaştığında da dağlara sığınarak kendini güvence altına almıştır. Roma'nın doğuya doğru yayılmasında güçlü ve engelleyici bir set olarak ortaya çıkan II. Tigranes, Tigranokerta Savaşı'ndan sonra yaklaşık üç yıl daha Romalılara direnmiştir. Bu süre zarfında topraklarının Romalılar tarafından ele geçirilmesine şahit olmuştur. Öte yandan Pontos kralı ile aralarının açılması, Parthia kralının Armenia aleyhine topraklarını genişletmeye çalışması II. Tigranes'i zor duruma sokmuştur. Buna oğlunun isyan ederek düşmanları ile işbirliğine girmesi eklenince Armenia kralı için ümitler büsbütün tükenmiştir. Bu şartlar altında hiçbir çıkar yol bulamayan kral, Pompeius'a teslim olmak zorunda kalmıştır. MÖ 66 yılında Roma ve Armenia Krallığı arasında yapılan antlaşma, Armenia Krallığı için bir dönüm noktası olmuş, II. Tigranes, Roma hâkimiyetini tanıyarak atalarından kalma topraklarda yönetimine devam edebilmiştir. Romalıların bahsettiği "Kral" unvanıyla hükmetmeye devam ederken Armenia vassal bir krallık haline gelmiştir. Böylece II.

Tigranes zamanında en güçlü dönemini yaşayan Armenia Krallığı MÖ 60 yıllardan itibaren zayıflamaya ve eski itibarını kaybetmeye başlamıştır. Romalılar ise açgözlülüklerini II. Tigranes'i dizginleme isteği üzerinden mazur göstererek, kendi tabirleriyle Tigranokerta'ya Kappadokia, Kilikia gibi bölgelerden göç ettirilen halkın huzursuzluklarına bir son verip bölgeyi sömürmeye başlamışlardır. Armenia Krallığı, Roma'nın doğuya yapacağı seferler için hem bir üs noktası hem de doğudan gelebilecek saldırıları karşılayacağı tampon bir bölge haline gelmiştir. Normalde barış yapmaya asla yanaşmayan, fırsatını bulduğunda düşmanlarının topraklarını istila eden Romalılar, Armenia'da farklı bir strateji izlemişlerdir. Bölgenin elde tutulmasının zor olduğunu anladıklarında, II. Tigranes'in tahtta kalmasına izin verdikleri gibi kendi onayları ile tahta çıkan ya da yönetime devam eden kişileri destekleyerek Armenia'daki nüfuzlarını korumaya çalışmışlardır. Cicero'nun (*Att.* I. 27) da iddia ettiği gibi bir yandan uygarlıktan bihaber olan başka toplumlara medeniyet⁴⁵⁰ götürme görevlerini de göz ardı etmemeye özen gösterirken, yeri geldiğinde savaşa sıcak bakıp bunu emellerine ulaşmakta bir araç olarak kullanmışlardır. Neticede Romalılar, eyaletlerden elde edilen gelirlerin kesilmesine bağlı olarak Roma'da oluşabilecek ekonomik sıkıntı ve güvensizlik ortamını tercih etmeyecektir. Düşmanlara karşı savaşın yürütülmesi için paraya ihtiyaçları vardır ve Roma hazinesinin büyük bir kısmını *provincialardan* alınan vergiler oluşturmaktadır. *Provinciaların* kaybedilmesi demek devletin askeri harcamaları ve savunması için ihtiyaç duyulan paranın Romalılardan karşılanması demektir. Dolayısıyla eyaletlerdeki en ufak bir huzursuzluk doğrudan Roma'yı, Romalıları ilgilendirdiği için Anadolu gibi stratejik bir konumda olan coğrafyanın elde tutulması elzemdir⁴⁵¹. Kısacası Lucullus karşısında topraklarını büyük bir dirençle korumaya çalışan fakat sonunda Pompeius'a teslim olan II. Tigranes, yaklaşık on yıl daha Armenia tahtında Roma'nın vassal bir kralı olarak kaldıktan sonra, MÖ 55/54 yılında hastalıktan ya da vebadan 85 yaşında ölmüştür⁴⁵².

⁴⁵⁰ Romalılar hâkimiyet altına aldıkları halklara huzur getirdiklerini düşünmekteydiler (*Cic. de prov. Cons.* XII. 31). Böylece sömürgeci emellerini "Huzur ve Barış getirme" adı altında gizleyerek Armenia Krallığı'nın Roma'ya bağlanmasını sağlamışlardır.

⁴⁵¹ *Cic. Leg. Man.* VI. 14; VII. 19.

⁴⁵² πέντεκαὶ ὀγδοήκοντα ἔτην ἐτελεύτα νόσῳ (*Lucian. Macr.* 15); Chaumont, 1976: 72; Mayor, 2014: 119.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

ARMENİA KRALLIĞI'NDA ROMA KONTROLÜ: ARTAKSIAD HANEDANLIĞI'NIN SONU (MÖ 66-MS ca. 10)

MÖ I. yüzyılın ortalarından itibaren II. Tigranes'in sınırlarını genişlettiği ve güçlü bir krallık haline getirdiği Armenia Krallığı, Roma'nın yüzünü doğuya çevirmesi ile zayıflamaya başlamıştır. MÖ ca. 66 yılında Pompeius ve II. Tigranes arasında yapılan antlaşma ile Armenia Krallığı Roma'nın güdümüne girmiştir. Bu bölümde II. Tigranes'in ardından Roma onayı ile Armenia tahtına geçen kralların Roma ile olan ilişkileri üzerinde durulacak, Artaksiad Hanedanlığı üzerinde Roma kontrolünün nasıl hissedilir hale geldiği açıklanmaya çalışılacak ve sonunda da hanedanlığın yıkılışı ele alınacaktır.

4.1. Karrhai Savaşı (MÖ 53): Crassus ve Armenia kralı II. Artavasdes (MÖ 56-30)

Armenia kralı II. Tigranes öldükten sonra yerine oğlu II. Artavasdes⁴⁵³ geçmiştir. O, tahta geçtiğinde Romalılara tabiiyetini bildirdiğinden Romalıların dostu ve müttefiki olarak Armenia tahtına geçmesine izin verilmiştir⁴⁵⁴.

Bu arada Gaius Iulius Caesar'ın Gallia'da, Gnaeus Pompeius Magnus'un Pontos kralı VI. Mithradates karşısında elde ettiği başarılar ve savaşlar sonucunda elde edilen zenginlikler, MÖ 60 yılında oluşturulan I. Triumvirlik'in diğer üyesi Marcus Licinius Crassus'ta Roma'daki nüfuzunu kaybetme endişesi doğurmuştur. Bu yüzden onların askeri başarılarını gölgede bırakacak bir savaşın komutanlığını istemiş, daha önce Lucullus'un doğuda elde ettiği zenginliği hayal ettikçe sefere çıkma isteği daha da artmıştır. MÖ 55 yılında Syria valiliğine atanmasını ve Parthialılara karşı

⁴⁵³ Plutarkhos'un (*Crass.* XXXIII. 2) aktardığına göre Armenia kralı II. Artavasdes, oldukça bilgili biridir. Hellen dilini iyi bilmekte, bu dilde yazılmış eserleri okuyup, anlatabilmektedir. Hatta bu dilde yazdığı araştırmaları, söylevleri bile vardır.

⁴⁵⁴ Strab. XI. 14. 15 c. 532; Liv. *perioch.* 131. MÖ 56 yılında Romalıların eyaletlerde uyguladığı politika, barışın sürdürülmesi ve gelirlerin devamlılığın sağlanması şeklindedir (Cic. *de prov. Cons.* XII. 30). Pontos halklarının yaşadığı yere kadar olan Armenialılar ve Kappadokialılar, Armenia Maior içlerine kadar uzanan halklar ki Romalılara vergi bakımından tabi olmasalar da kendi krallarını kendileri seçebilmektedirler (App. *Pro Oimion* 2). Çok sonraları bile, Traianus zamanında, valiyle yönetilen Armenialıların kendi krallarıyla yönetilmelerine izin verilmiştir (Hist. Aug. *Hadr.* XXI).

savaşmasını ön gören *Lex Trebonia*⁴⁵⁵ ile bu isteğine kavuşmuştur. Crassus, Parthia topraklarını Roma sınırlarına katarak hem ününü artırmayı hem de o sırada siyasi bir karmaşa içinde olan Parthialılara boyun eğdirerek Roma egemenliğini doğuda güçlendirmeyi planlamıştır⁴⁵⁶.

Italia'daki Brundisium limanından hareket eden Crassus, Küçük Asia'ya gelmiştir. Galatia üzerinden MÖ 54/53 yılında Syria'ya ulaşan Crassus, Syria'nın yönetimini Gabinius'tan devraldıktan sonra Parthia'ya yapacağı savaşın hazırlıkları ile uğraşmıştır. Yaklaşık olarak 40.000 piyade, 4.000 süvari ve bir o kadar da hafif zırhlı birliklerden oluşan bir ordu oluşturmuştur. Roma'nın dostu ve müttefiği olan Armenia kralı II. Artavasdes'e haber salarak ondan da bir ordu göndermesini istemiştir⁴⁵⁷.

Roma-Parthia çatışması ve ortalıkta dolaşan savaş haberleri II. Artavasdes'i endişelendirmiş olabilir. Çünkü II. Artavasdes, Romalıların bölgedeki bir müttefiğidir ve bu yüzden savaşta onların yanında yer alması gerekebilir. Bunun aksine Parthia tehditi hemen yanıbaşında durmaktadır ve herhangi bir saldırı anında Romalılardan yardım gelip gelmeyeceğini kestirememektedir (Chaumont, 1976: 71). Yine de II. Artavasdes başta Roma'nın bir dostu ve müttefiki gibi hareket etmiştir. MÖ 53 yılı baharında, Crassus'a yardım için beraberinde götürdüğü altı bin süvari ile Syria'ya giderek, Crassus'a kuzey Syria üzerinden Armenia'ya oradan da Media Atropatane içlerine doğru olan dağlık yolu izleyerek Parthia süvarisinin

⁴⁵⁵ Bir Tribunus olan Gaius Trebonius tarafından önerilen bu yasa ile Syria ve çevresindeki topraklar beş yıllığına Crassus'un yönetimine verilmiş ve ayrıca istediği kadar asker toplayarak savaş ve barış yapma kararı ona bırakılmıştır (Dio Cass. XXXIX. 33. 2). Plutarkhos'a (*Crass.* XVI. 2) göre Crassus, Lucullus'un Armenia kralı II. Tigranes'e karşı seferini çocuk oyuncağı olarak görmüştür. Crassus'un Parthia seferine çıkmasına dair ayrıca bkz. Liv. *perioch.*105; Plut. *Pomp.* LII. 3; Vell. II. 46. 2. Krş. Plut. *Crass.* XVI. 3.

⁴⁵⁶ Plut. *Pomp.* XXII. 1; LII. 3-4; *Luc.* 36. 7; App. *Syr.* 51; Cic. *de prov. Cons.* XIII. 33; Flor. *epit.* II. 13. 10. Eutr. VI. 18. Dio Cass. XL.12. 1. Licinius Crassus, tanrının isteğinin ve sayısız alametin/uyarının aksine Parthia ulusunun üzerine bir sefer düzenlemiştir (Dion. Hal. *ant.* II. 6. 4). Crassus, Parthia seferinin kolay olacağını ve kendisine şans ve kazanç getireceğini düşünmüştür (App. *civ.* II. 3. 18). Crassus, sadece Syria ve Parthia'yı değil aynı zamanda Baktria ve India'yı ele geçirmeyi düşünmüştür. Onun Parthia Seferi'ne çıkmasının sebeplerinden biri de Parthia tahtında meydana gelen değişikliklerin Roma'nın bölgede kurduğu düzene zarar vereceği endişesidir (Kurt, 2015: 154-155). Diğer yandan Armenia'nın doğudaki siyasi konumunun Karrhai Savaşı'nın patlak vermesinde hiçbir etkisi yoktur (Kaya, 2004: 77). Crassus'un Parthia seferine çıkmasında Roma'daki rakipleri Caesar ve Pompeius'un ondan kurtulmak istemeleri ve dolayısıyla Crassus'u savaş için kışkırtma ihtimalleri vardır (Demir, 2018: 235-236).

⁴⁵⁷ Plut. *Crass.* XX. 1. Florus'a (I. 46. 2) göre, Crassus'un ordusu yaklaşık 66.000, Appianos'a (*civ.* II. 3. 18) göre, 100.000 askerden oluşmaktadır. Ayrıca bkz. Yıldırım, 2013: 265; Demir, 2018: 237.

saldıramayacağı alanları tercih etmesini, çorak ve düzlük yerlerden uzak durmasını ve düşmanla doğrudan bir savaştan kaçınmasını tavsiye etmiştir. Ayrıca istenildiği takdirde bu savaşta süvari ve piyade desteğinde bulunabileceği sözünü de vermiştir. Ancak II. Artavasdes'in önerisi Crassus'a makul gelmemiştir. Bunun nedeni, kralın tavsiye ettiği kuzeydeki yol izlenirse Mesopotamia ve Syria'da bulunan birliklerden yeterince istifade edilemeyecek olmasıdır. Bu yüzden Crassus bunun tam tersi bir yol izlemeyi, Armenia'nın güneyindeki yoldan ilerleyerek bölgedeki kentleri ele geçirmek ve Parthialıları hazırlıksız yakalayarak onları biran önce saf dışı bırakmayı kafasına koymuştur. Aslında izleyeceği bu yol, Crassus ve ordusunun sonunu getirecek en tehlikeli rotadır. Bu düşünceler aslında Romalıların ve Crassus'un sonunun bir başlangıcıdır. Çünkü aşağıda belirtileceği üzere Parthia kralı II. Orodes'in (MÖ ca. 58-38) Romalılara yardım etmesini engellemek üzere Armenia'ya yaptığı cezalandırma seferi ile II. Artavasdes Crassus'a verdiği sözü tutamayacak ve Crassus Armenialıların desteği olmadan Parthia seferine devam etmek zorunda kalacaktır⁴⁵⁸.

Savaş hazırlıklarını bitiren Crassus, Zeugma'da Euphrates nehrini geçerek Parthialılar üzerine yürüyüşünü sürdürmüştür. Mesopotamia'yı istila ederek bölgedeki birçok kenti ele geçirmiş ve tapınakları yağmalamıştır. Burada Crassus'un öncelikli işi, Parthialılara hemen saldırmayıp sınır güvenliğini sağlamak olmuştur (Demir, 2018: 238). Crassus'un Mesopotamia'yı işgali, Parthia kralı II. Orodes'in dikkatinin Romalılara çekilmesine yol açmıştır. II. Orodes, saldırıları protesto etmek ve savaşın nedenini öğrenmek amacıyla elçilerini Syria'ya, Crassus'a yollamıştır. Aynı anda da komutanı Surena'yı isyan eden ve Romalıların ele geçirdikleri bölgelere göndererek kentlerin elden çıkmasını önlemeye çalışmıştır. Kendisi de bir zamanlar II. Tigranes'e ait olan şimdi ise Tigranes'in oğlu II. Artavasdes'in kral olduğu Armenia'ya Romalılardan korkarak onlara yardım göndermesini engellemek için bir sefer düzenlemeyi planlamıştır. Bu arada Crassus ordusunun gücüne güvenerek, gelen Parthia kralının elçilerine savaşın nedenini Mesopotamia'da bir

⁴⁵⁸ Plut. *Crass.* XXI. 5-6; Sherwin-White, 1984: 286; Chaumont, 1976: 71; Demir, 2018: 239. II. Artavasdes'in stratejisi, Roma'ya vadettiği yardım karşılığında, Armenia'ya Parthia saldırılarına karşı koruyacak bir askeri destek talep etmek üzerine kuruludur (Bournoutian, 2011: 43).

kent olan Seleukeia'da söyleyeceğini belirterek onları pek önemsemeyince Parthialılarla anlaşma yolu kapanmıştır⁴⁵⁹.

MÖ 53 yılı ilkbaharında ganimet ve *triumphus* arzusu içinde Parthia'ya doğru ilerleyen Crassus'un yanına Ariamnes adlı kurnaz ve becerikli bir Arap şefi gelmiştir. Arap şefinin amacı, yapabilirse Crassus'un güvenini kazanarak onu nehirlerden ve ordusunun ihtiyaçlarını karşılayabileceği yerlerden uzaklaştırmak ve Romalıların Parthialılar tarafından rahatça kuşatılabileceği uçsuz bucaksız bir ovaya çekmektir. Arap şefi, Crassus'a hazırlıklarla zaman kaybettiğini ve acele etmediği sürece birçok ganimet ve kölenin elinden uçup gideceğini, savaşmaya niyetliyse Parthia kralı tüm güçlerini bir araya toplamadan harekete geçmesi konusunda ikna edici bir konuşma yapmıştır. Hatta daha da inandırıcı olması için Parthia kralının, komutanları Surena ve Sillakes'i onu takip etmek üzere yola çıkardığını bile söylemiştir⁴⁶⁰.

Arap şefinin Crassus'a söylediklerinin aksine Parthia kralı II. Orodes ordusunu ikiye bölmüş, yiğitlikte ve yetenekte Parthialılar arasında önde gelen komutanı Surena'yı Romalılara karşı gönderirken, kendisi de Armenia'yı yerle bir ederek II. Artavasdes'i cezalandırmak için harekete geçmiştir. Parthia kralı, Armenia'ya yaptığı bu cezalandırma seferi neticesinde muhtemelen sınır bölgelerindeki Armenia kasabalarını ele geçirerek Armenialıların Crassus'a yardım göndermelerini önlemeye çalışmıştır. Kral, II. Artavasdes tehditi ile bizzat ilgilenme ve Armenia üzerinden Parthia'ya gelecek bir saldırıyı Roma tehlikesi belirmeden önleme yoluna gitmiştir. Parthia kralı, Armenia üzerine yaptığı seferle meşgulken bir taraftan da Surena'dan gelecek haberleri dört gözle beklemeye başlamıştır⁴⁶¹.

Crassus söylenenlere inandığından yolunu değiştirerek, Assyria ve Arabia arasındaki sınır bölgesinde nehirden uzaklaşarak önce kolay ve uygun devam eden ardından zahmetli bir mahiyette süren bir yoldan ovaların ortasına doğru ilerlemiştir. Etrafta

⁴⁵⁹ Plut. *Crass.* XVIII. 2; Dio Cass. XL. 16. 1-3. Fest. *Brev.* 17. Strabon'a (XVI. 1. 28 c. 748) göre, Parthialılar önceden Romalılarla dost olmak konusunda istekliyidiler, fakat kendilerini savaşı başlatan Crassus'a karşı savunmuşlardır.

⁴⁶⁰ Plut. *Crass.* 21. 1-4; Strab. XI. 13. 4 c. 524. Plutarkhos'tan farklı olarak, Parthia lehine hareket eden ve Crassus'u yanlış yönlendiren kişi olarak Dio Cassius (XL. 20. 1-2) Osroeneli Abgaros'un, Florus (*epit.* I. 46. 7) Mazaras'ın, Festus (*Brev.* 17. 1) ise yine Florus ile aynı şekilde Mazzarus adlı bir kişinin adını zikreder.

⁴⁶¹ Plut. *Crass.* 21. 5-6; Chaumont, 1976: 71.

ne bir ağaç ne bir bitki ne de bir su kaynağı bulunmakta, üstelik ova uçsuz bucaksız görünmektedir⁴⁶². II. Orodes'i hazırlıksız yakalama amacıyla girdiği bu yolun kendi sonuna mal olacağını henüz farkında değildir. Susuzluk ordunun ilerleyişini güçleştirmiştir. Crassus ne yapacağını düşündüğü sırada II. Artavasdes'ten haberciler gelerek Parthia kralının Armenia'ya saldırdığını bu nedenle de Armenia'dan Romalılara yardım gönderilemeyeceğini bildirmişlerdir. Bu haber Romalıların moralini büsbütün bozmuş olmalıdır. Haberciler Crassus'a yolunu değiştirerek Armenialılara katılmasını ya da yoluna devam edecekse de Parthia süvarisinin doğrudan saldırımayacağı dağlık yerlerde kamp kurması yönündeki II. Artavasdes'in tavsiyelerini tekrarlamışlardır. Armenia kralından beklediği yardımın gelmeyeceğini anlayan ve öfkelenen Crassus, II. Artavasdes'e yazılı bir cevap göndermekten ziyade bu yapıları bir ihanet olarak addedip, Parthia kralının işini bitirdikten sonra II. Artavasdes'i de cezalandırmak amacıyla geleceğini açıkça dile getirmiş ve Mesopotamia üzerinden Parthia başkenti Ktesiphon'a doğru yoluna devam etmiştir⁴⁶³.

Crassus, tüm olumsuzluklara rağmen Karrhai (Harran) civarında bekleyen Surena'nın kucağına doğru habersiz bir şekilde yoluna devam etmiştir. Parthia ordusunun savaş düzeninde kendisini beklediğini öğrenmesi ise endişelerini artırmıştır. Komutanlarını toplayıp nasıl bir strateji izleneceği konusunda fikir almıştır. İlk başta Crassus, *quaestor* Gaius Cassius'un önerdiği gibi askerlerini ova boyunca konuşlandırmış, süvarilerini de iki kısma ayırarak bunları da kanatlara yerleştirmiştir. Böylece düşmanın kendisini kuşatmasını engellemiş olacaktır. Fakat daha sonra fikir değiştirerek her kısımda 12 *cohort* bulunmak üzere adamlarını tekrar düzenlemiştir. Her *cohortu* da süvarilerle desteklemiştir. Kanatlardan birinin yönetimini Cassius'a, diğerini oğlu genç Publius'a vermiştir. Kendisi de merkezdeki birliklerin yönetimini almıştır. Bu şekilde ilerlemeye devam eden ordu Karrhai'nın güneyinde bulunan, Euphrates nehrinin kollarından biri olan Balissos (Balikh) denen

⁴⁶² Crassus'un izlediği yolun gerçekte tamamen çöl olmadığı, küçük köyler ve vahaların bulunduğu eski bir ticaret yolu olduğuna ayrıca Crassus'un Roma garnizonları ile bu süreçte iletişimde kaldığına dair bkz. Demir, 2018: 240.

⁴⁶³ Bkz. Plut. *Crass.* 22. 1-3; 5. Kurt'a (2015: 158) göre, Crassus'un Armenia kralına karşı böyle bir tavır takınması büyük bir taktiksel hatadır. Neticede Armenia kralı II. Artavasdes bölgeyi ondan daha iyi bilmektedir. Dolayısıyla bir şekilde fırsat bulursa Romalıların yardımına koşabilecektir. Crassus bu hareketiyle bölgedeki tek müttefikini de kaybetmiştir.

dereye ulaşmıştır. Susuzluktan harap ve bitkin düşmüş ordu burada bir süre dinlenmiştir. Komutanların çoğu kamp kurup geceyi burada geçirmenin daha faydalı olacağını düşünürken Crassus'un genç oğlunun ve süvarilerinin teşvikiyle biran önce düşman üzerine yürünmesi ve savaşılmaması konusunda karar alınmıştır. Böylece, Parthialılar ortaya çıkana kadar hızlı bir tempoyla yürüyüşlerini sürdürmüşlerdir⁴⁶⁴. Surena'ya gelince, zırhlı süvarilerden oluşan bir ordu kurmuş, ana ordusunu öncü birliklerinin arkasına yerleştirmiş, düşmanın dikkatini çekmemek için zırhların ısıltısını gizlemek üzere askerlerine elbise ve derilerle bunların üzerlerini kapamalarını emretmiştir. Romalılara yaklaştıklarında işte o zaman komutanlarının da işaretiyle derin ve korkutucu çığlıklarla ovaya doğru yayılan Parthialılar Romalılara saldırmışlardır. Sonunda iki ordu kervan yolları üzerinde bir yerleşim yeri olan Karrhai (Harran) yakınlarında MÖ 53 yılında karşılaşmıştır⁴⁶⁵.

Romalılar, Parthialıların savaş naraları karşısında donup kalırken düşman askerleri ilerleyişine devam etmiştir. Öncelikle ağır zırhlı süvariler (*kataphraktoi*) uzun mızraklarını kullanarak ön saflardaki Romalıları dağıtmaya çalışmışlardır. Romalıların sıkı düzeni ve askerlerin arka tarafa doğru derin bir şekilde konuşlanmaları safları yarmayı güçleştirmiştir. Bu yüzden Parthialılar düşmana zaiyat verdirerek geri çekilmeyi denemişlerdir. Bu sırada Crassus, hafif zırhlı birliklerine saldırı emri verse de bunlar da ok yağmuru altında kaldığından daha fazla ilerleyememişlerdir. Parthialıların okları düşmanın zırhını delmiş ve kalkanlarını ok saldırılarından korunmak için kullanan Romalıların hareketleri kısıtlanmıştır. Bu ortamda birçok Romalı asker yaralanmıştır⁴⁶⁶.

Parthialılar, yoğun saldırılar nedeniyle Romalıların savaş alanını çok geçmeden terkedeceklerini umarken Romalılar bunun aksine direnmişlerdir. Bir süre sonra Parthialıların püskürtmedeki çabalarının boşa gittiğini anlayan Crassus'un cesareti kırılmaya başlamıştır. Bu cesaret eksikliği birçok insanın savaş alanında ölmesine neden olmuştur. Hayatta kalanların da savaşmaya güçleri kalmamıştır. Parthialılar ise bu sırada Crassus'un oğlunun başını kesmiş, Crassus'un üzerine doğru atlarını sürmeye başlamışlardır. Kesik başın bir mızrak üzerine geçirilip sergilenmesi

⁴⁶⁴ Plut. *Crass.* 23. 3-6; Dio Cass. XL. 23.

⁴⁶⁵ Plut. *Crass.* 23. 6; Kurt, 2015: 160; Demir, 2018: 242.

⁴⁶⁶ Plut. *Crass.* 24. 3-5.

Crassus'ta ve orduda büyük bir üzüntü yaratmıştır. Durum anlaşıldığı üzere Romalılar için tam bir felakettir. Crassus ordusunu son bir defa daha yüreklendirmek istemiştir. Daha önce Lucullus'un II. Tigranes'i tahttan indirmek için Romalıların birçok kayıp verdiğini askerlerine hatırlatarak, zafere ulaşmak için her şeyin yapılabileceğini belirtmiştir. Lakin bu konuşma beklenen etkiyi yaratmamıştır. Askerler arasında bir ümitsizlik hâkimdir. Savaş bu şekilde sürmüş ve sonunda gece olunca Parthialılar geri çekilmişlerdir. Parthialılar geceyi yakınlarda açık havada kamp kurarak zafer düşünceleriyle geçirirken, Roma cephesinde manzara tam tersidir. Ne ölen askerlerini gömmüşler ne de yaralılarını tedavi etmişlerdir. Bir ara geceleyin kaçmayı bile düşünseler de yakınlarda kamp kuran Parthialılar ve Roma kampındaki yaralı askerler düşünüldüğünde bunun imkânsız olduğu çok geçmeden anlaşılmıştır. Sonunda çaresizlik ve umutsuzluk içinde bekleyen Crassus, yanına gelen *legatus* Octavius ve Cassius ile durum değerlendirmesi yapıp geceleyin Karrhai yakınlarındaki bir kasabaya çekilmeye başlamışlardır⁴⁶⁷.

Parthialılar, Romalıların kaçtığının farkında olmalarına rağmen onları takip etmek için bir şey yapmamışlardır. Gün ağarır ağarmaz Roma kampında bırakılmış olanlara saldırıp buradakileri kılıçtan geçirip, ovaya dağılmış olanları esir almışlardır. Bu arada Surena'ya, Crassus'un yanındaki yüksek rütbeli komutanları ile kaçtığı bilgisi ulaşmıştır. Zaferin elinden kayıp gittiğini düşünen Surena, neler olup bittiğini öğrenmeye çalışmıştır. Ya kampında bekleyecek ya da Crassus'u sığındığı kentte kuşatacaktır. Bu nedenle derhal maiyetinde bulunanlardan birini kentin surlarına göndererek Crassus ya da Cassius'la görüşme isteğini Romalılara iletmesini istemiştir. Adamlar, Surena'nın taleplerini kent surlarına yaklaşıp bildirilmişlerdir. Bir süre sonra da, daha önce Romalıların kampında bulunmuş ve Crassus ve Cassius'u iyi tanıyan Araplar çıkagelmiştir. Crassus'a Surena'nın ateşkes yapmak istediğini, eğer kralın dostu olmayı kabul ederlerse ve Mesopotamia'yı terkederlerse sağsalim sığındıkları yerden çıkıp gidebileceklerini anlatmışlardır. Cassius bu teklifi kabul ederek görüşme için yer ve zamanın belirlenmesini istemiştir. Araplar da istekleri Surena'ya bildireceklerini söyleyip oradan ayrılmışlardır. Aslında

⁴⁶⁷ Bu gelişmeler için bkz. Plut. *Crass.* 25. 1-11; 26. 4-6; 27. 1-6. Dio Cass. XL. 25. 1-3; Eutr. VI. 18; Ioseph. *Ant. Iud.* XIV. 119. Polyain. *strat.* VII. 41. Dio Cassius (XL. 25. 5), Crassus ve savaştan sağ kalanların Armenia'ya çekilmek için hazırlandıklarını söyler. Krş. Flor. *epit.* I. 46. 9. Ayrıca bkz. Demir, 2018: 242-243; Faulkner, 2015: 190.

Romalıların yapabilecekleri bir şey yoktur, büyük kayıplar vermişlerdir. Bu şartlar altında Surena ve Crassus arasında bir görüşme yapılmasının Romalılar için daha avantajlı olacağı aşikârdır⁴⁶⁸.

Romalılar, Parthialılar tarafından kuşatılmış halde öylece beklemişlerdir. Düşmanlarının zor durumda olduğunu anlayan Surena, askerlerini tekrar Romalılara göndererek onlara eğer ateşkes yapmak istiyorlarsa Crassus ve Cassius'u zincire vurarak teslim etmeleri gerektiğini bildirmiştir. Romalılar için durum içinden çıkılmaz bir hal almıştır. Çünkü Surena hem sağsalim çıkıp gideceklerini söylemekte hem de komutanlarının teslim edilmesini istemektedir. Bu durum onlarda Surena'ya karşı bir güvensizlik oluşturmuştur. Dolayısıyla Romalılar Crassus'un yanına giderek Armenialılardan geleceğini düşündükleri yardımı beklemenin boş ve anlamsız olduğunu, biran önce Parthialılarla bir şekilde ateşkes yapılması gerektiğini savunmuşlardır. Armenialılar Karrhai'daki savaştan kaçmışlardı. Bu yüzden Armenia kralından bir yardım gelmesini beklemek şu noktada hayaldir⁴⁶⁹.

Neticede Surena, Romalılara yaklaşıp Crassus'la antlaşma şartlarını görüşmek üzere onu davet etmiştir. Crassus'un cesaretini ve Parthia kralına karşı yürüttüğü mücadeleyi övmüş, II. Orodes'in teklifini yineleyerek, eğer bölgeden çekilirse Crassus'la dostane bir antlaşma yapmaya hazır olduğunu iletmiştir. Crassus'un içine bir şüphe düşmüştür. Kralın istediği takdirde kuşatma altındaki Romalıları ortadan kaldıracak gücü vardır. Ama II. Orodes bunun tersine Romalılarla antlaşma yolunu tercih etmektedir. Crassus, Parthia kralının bu şekilde davranmasına bir türlü anlam verememiştir. Bu nedenle Surena'ya hemen cevap vermeyerek teklifi düşünmek istemiştir. Ama anlaşıldığı üzere işler yolunda gitmemiştir. Romalı askerlerin biran önce ateşkes yapılması gerektiğini söylemeleri ve huzursuzluk çıkarmaları Crassus'u baskı altına almaya yetmiştir. Askerlerin ayaklanmasından çekinen Crassus sonunda Surena ile anlaşmak için yola çıkmıştır (Plut. *Crass.* 30. 2-5).

Surena, Crassus yanına ulaştığında, eğer Parthia kralı II. Orodes'le bir anlaşma yapılmak isteniyorsa Romalıların Euphrates'in batısına çekilmelerinin elzem olduğunu, ancak bu şartlarda bir anlaşmanın yapılabileceğini tekrar dile getirmiştir.

⁴⁶⁸ Plut. *Crass.* 28. 1-5; Polyain. *strat.* VII. 41.

⁴⁶⁹ Plut. *Crass.* 29. 1-2.

Fakat tüm bunlar aslında Crassus’u şüphe çekmeden ayağına getirip yakalamak içindir. Neticede Surena amacına ulaşmış, Crassus yakalanmış ve Pomaksathres⁴⁷⁰ adlı bir Parthialı tarafından öldürülmüştür. Crassus’a eşlik eden Romalılardan bazıları yakalanarak öldürülmüş, bazıları esir alınmış, içlerinden çok azı kaçabilmiştir. Plutarkhos’un aktardığına göre, sefer süresince 20.000 kişi öldürülmüş ve 10.000 kişi canlı olarak ele geçirilmiştir. Surena, Crassus’un kesilmiş başını ve elini o sırada Armenia’da bulunan Parthia kralı II. Orodes’e göndermiştir⁴⁷¹.

Tüm bunlar olup biterken II. Orodes, II. Artavasdes ile aralarındaki anlaşmazlığı gidermiş, ilişkileri güçlendirmek adına Armenia kralının kızkardeşini, oğlu Pakoros’a eş olarak istemiştir. Krallar, Artaksata’da Hellen tarzında birçok eserin sunulduğu ziyafetler vererek evlilik ittifakını kutlarken Crassus’un başı kralların huzuruna getirilmiştir. Bu sırada Tralleisli Iason, Euripides’in Bakkhai’lerinin bir kısmını seslendirilmektedir. Tam alkışlanmaya başlamışken, ziyafet salonunun kapısında duran komutan Sillakes kısa bir reveranstan sonra kesik başı kalabalığın ortasına doğru fırlatmıştır. Crassus’un kafasını gören Parthialılar sevinç çığlıkları ve alkışlar eşliğinde başı ellerine almışlar ve ziyafete kaldıkları yerden devam etmişlerdir⁴⁷². Böylece Crassus’un ün kazanmak ve daha da zengin olmak için çıktığı Parthia’ya seferi trajik bir şekilde sonlanmıştır.

Sonuç olarak, Crassus’un büyük maliyetler ve zorluklarla çıktığı Parthia seferi, MÖ 54/53 yılında Karrhai (Harran) yakınlarında Parthia komutanı Surena karşısında alınan yenilgi ile sonlanmıştır. Euphrates’in doğusunda birçok Romalı hayatını kaybetmiştir. Roma’nın kartal sancakları Parthialıların eline geçmiş, Romalılar Euphrates’in batısına çekilmeye zorlanırken, Roma ve Parthia arasındaki sınır Euphrates nehri olmuştur. Parthialıların Crassus’u öldürmesi Roma yönetimindeki dengeleri bozmuştur. Crassus’un ortadan kaldırılmasıyla Roma’daki rakiplerinden kurtulmuş olan Pompeius ve Caesar arasındaki anlaşmazlıkları artırmış ve Roma iç

⁴⁷⁰ Crassus’u öldüren kişi Pomaksathres değil başkasıdır ve bu kişi Crassus ölü bir şekilde yerde yatarken Crassus’un sağ elini ve kafasını da kesmiştir (Plut. *Crass.* 31. 6).

⁴⁷¹ Plut. *Crass.* 31. 3-7; 32. 1; Dio Cass. XL. 27. 1-2; Ioseph. *Bell. Iud.* I. 180; *Ant. Iud.* XIV. 119; Polyain. *strat.* VII. 41. Flor. *epit.* I. 46. 9. Fest. *Brev.* 17. 3. Bu esir alınan on bin Romalıdan bazılarının kuzeybatı Çin’de bir bölgeyi kolonize etme ihtimalleri üzerinde durulmaktadır. Detaylı bilgi için bkz. Demir, 2018: 244.

⁴⁷² Plut. *Crass.* 33. 1-3; App. *Syr.* 51; Chaumont, 1976: 72.

savaşa sürüklenmiştir⁴⁷³. Karrhai Savaşı ile birlikte daha önce Sulla ile kurulan barışçıl ilişkiler yerini Roma-Parthia ilişkilerinde anlaşmazlıkların ve savaşların sık sık yaşanacağı yeni bir döneme bırakmış, bölgedeki Roma nüfuzu büyük bir darbe almıştır. Parthialılar, II. Artavasdes'le yaptıkları evlilik ittifakıyla ellerini daha da güçlendirerek Roma için bölgede tehdit oluşturmaya başlamışlardır. Armenia kralı ise Karrhai Savaşı öncesinde Romalıların dostu ve müttefiki iken Romalıların ikiyüzlü hareket etmesinden ve Parthia tehditinden çekinmiş, taraf değiştirmiştir. Şimdi II. Artavasdes, Roma etkisinden uzakta yönetimine devam ederken kendisine yeni bir müttefik bulmuş, Roma ile olan antlaşmalarını Parthialılara güvenerek askıya almıştır. Armenia kralının bu davranışı aslında bir bakıma Armenia üzerindeki Parthia nüfuzunun başladığı anlamına gelmektedir. Roma ise o sırada Armenia'ya sefer düzenleyip II. Artavasdes'i itaate zorlayacak durumda değildir⁴⁷⁴.

II. Artavasdes bu hareketiyle Roma ittifakına açıkça sırt çevirdiğini göstermiştir. Armenia kralının MÖ 51 yılında muhtemelen Parthialıların da teşvikiyle Kappadokia'ya bir saldırı planladığı görülmektedir. Buna göre Kilikia'ya *proconsul* olarak atanan Cicero, Armenialıların hareketlerini izlemekle görevlendirilmiştir. Kommagene kralı I. Antiokhos'tan kendisine gönderilen elçiler Parthia kralının oğlunun büyük bir kuvvetle Euphrates'i geçtiğini, II. Artavasdes'in de Kappadokia'ya saldırı hazırlığı içinde olduğunu bildirmişlerdir. Armenia kralının bu şekilde davranmasının sebebi, Romalıların doğrudan Parthia üzerine yürümesine engel olmak ve böylece her iki güçle uğraşmak zorunda kalan Romalıların Parthia üzerine olası bir seferini sonuçsuz bırakmaktır. Dolayısıyla Romalılar, Armenialıların Kappadokia'ya saldırarak Parthialılara yardım etmesinden endişe duymuşlar, bunun üzerine Cicero emrindeki bir orduyla, MÖ 51 yılında Kappadokia'nın Kilikia ile sınır oluşturduğu Tauros Dağları yakınındaki Kybistra

⁴⁷³ Plut. *Pomp.* LIII. 6-7; LIV. 3; *Caes.* XIII. 3; XXVIII. 1; Iust. XLII. 4. 4; Eutr. VI. 19-20; Faulkner, 2015: 190. MÖ 53 yılı sonrasında Parthialıların yeni stratejisi, sınırlarını Doğu Akdeniz limanlarına ulaştırmak olacaktır (Demir, 2018: 243).

⁴⁷⁴ Plut. *Pomp.* LIII. 6; App. *Syr.* 51; Iust. XLII. 4. 4; Eutr. VI. 18. Armenia Krallığı, Romalılarla Parthialılar arasındaki ilişkilerin odak noktasını oluşturmaktadır. Her iki gücün bölgede söz sahibi olma isteği Roma'nın doğuyu, Parthialıları yok edilmesi gereken bir düşman olarak görmelerine neden olmuştur (Kaya, 2004: 77).

denilen yerde kamp kurarak II. Artavasdes'in olası bir saldırısı karşısında hazır bulunmuştur⁴⁷⁵.

Crassus'un ölümüyle Roma yönetiminde başlayan istikrarsızlık Iulius Caesar'ın ordusuyla Roma'da yönetimi ele geçirmesiyle sonlanmıştır. Caesar karşıtı *consuller*, *Senatus* üyeleri ve soylular ile Pompeius Roma'dan kaçmak zorunda kalmış; Caesar, düşmanlarını saf dışı bırakıp kendisini diktatör ilan ederek Roma'daki iç savaşı bitirmiştir⁴⁷⁶. Caesar, Crassus'un öcünü almak ve düşmanın eline geçen sancakları geri alarak tekrar doğuda sarsılan otoriteyi geri kazanmayı düşünmüş, fakat ardında muhalif bırakarak Roma'dan ayrılmak istememiştir. Bir yandan Parthia'ya yapacağı seferin hazırlıklarıyla uğraşırken bir yandan da Roma'da işlerini yoluna koymaya çalışmıştır. Fakat sefere çıkamadan MÖ 44 yılında Senato binasında bir komplo sonucu öldürülmüştür⁴⁷⁷. Caesar'ın ölümü yeni bir iç savaşı beraberinde getirmiştir.

4. 2. Marcus Antonius'un Parthia Seferi ve Roma-Armenia İlişkilerinin Bozulması

Marcus Antonius'un Parthia seferi öncesinde Roma yönetiminde yaşanan değişikliklere bakmakta fayda vardır. Roma toprakları Octavianus, Antonius ve Lepidus (II. *Triumviratus*) arasında paylaşılmıştır. Anlaşmaya göre, Ion Denizi sınır olmak şartıyla, batı eyaletleri Octavianus'a; doğu eyaletleri ise Antonius'a bırakılmıştır. Lepidus'un payına da Afrika düşmüştür. Ayrıca aralarından birisi *consul* olmamaya karar verirse, dostları sırasıyla *consullük* yapacaktır⁴⁷⁸. Doğu eyaletlerinin yönetimini üzerine alan Antonius, Parthialıların ilerleyişini durdurması için *legatusu* P. Ventidius Bassus'u Asia'ya yollamış, kendisi de Hellas'a geçmiştir. Antonius'un topladığı *legion*larla Syria'ya gelen P. Ventidius Bassus, MÖ 39 baharında Syria yönüne doğru ilerleyen Parthia kuvvetlerini Kyrrhestika'da bozguna

⁴⁷⁵ Cic. *Fam.* XV. 1. 1-2; XV. 2. 1-2; Redgate, 2000: 76.

⁴⁷⁶ Bkz. Plut. *Caes.* XXXVII. 1; LVII. 1; *Pomp.* XLVI. 2; LXII. 1; *Ages.-Pomp.* III. 4; IV. 1; Iust. XLII. 4. 6; Eutr. VI. 19-20. Pompeius'un Armenia kralı II. Tigranes ile Caesar'ı karşılaştırmasına dair ayrıca bkz. Plut. *Pomp.* LXVII. 6. Caesar ve Pompeius arasında geçen MÖ 48 yılındaki Pharsalos Savaşı ve Pompeius'un yenilerek kaçışına dair bkz. Plut. *Pomp.* LXXI. 1- 6; LXXII. 1-3. *Caes.* XLI. 2-3; XLII. 1-2; XLIII. 1-3; XLIV. 1-6; XLV. 1-5.

⁴⁷⁷ Bkz. App. *civ.* III. 9; *Illyr.* 13; Iust. XLII. 5. 10; Suet. *August.* 8. 1; Cic. *Att.* XIII. 27; 31. Plut. *Ant.* 16. 1; *Brut.* XXII. 2; *Caes.* LXVI. 1-5; LXVII. 1-4; LXIX. 1; Vell. II. 59. 4-5; Eutr. VI. 25. Ayrıca bkz. Baker, 2013: 153-154.

⁴⁷⁸ Plut. *Ant.* 30. 3-4; Eutr. VII. 2; Faulkner, 2015: 200.

uğratmış, önce Labienus'u sonra II. Orodes'in oğlu Pakoros'u öldürmeyi başarmıştır. Antonius Atina'da kışı geçirirken, Ventidius'un Parthialılara karşı yürüttüğü savaşlardan⁴⁷⁹ galip çıktığı haberini almıştır⁴⁸⁰. Bu başarıların Romalılar için anlamı büyüktür. Crassus'un uğradığı felaketin öcü alınırken, Parthia'nın yenilmez bir güç olmadığı anlaşılmıştır.

MÖ 39 yılında Antonius, yanına aldığı üç yüz gemiyle Italia'ya, Octavianus ile buluşmak üzere doğru yelken açmıştır. Brundisium halkı onun donanmasını limana kabul etmeyince, Tarentum kıyısında demir atmıştır. Hellas'tan gelen karısı Octavia'yı ısrarı üzerine erkek kardeşi Octavianus'un yanına yollamıştır. Kadın, kardeşine ve diğer komutanlara yalvararak aralarındaki düşmanlıktan vazgeçmelerini istemiştir. Çünkü savaşan taraflardan birisi kocası, diğeri kardeşidir. Octavianus, kardeşinin sözlerinden etkilenmiş ve Tarentum'a barışçı bir hava içinde girmiştir. Görüşmeler sonucunda Antonius ve Octavianus arasında bir anlaşma yapılmıştır. Buna göre Octavianus, Parthialılarla savaşta kullanması için iki *legion*unu Antonius'a; Antonius ise buna karşılık olarak bronz mahmuzlarla süslenmiş yüz gemi verecektir. Son anda Octavia, bu anlaşmaya ek olarak kocasının, Octavianus'a yirmi hafif gemi vermesini, kardeşinin de kocasına bin asker vermesini sağlamıştır. Octavianus bu anlaşmadan sonra Sextus Pompeius ile savaşmak için Sicilia'ya gitmiştir. Antonius ise Octavianus'tan aldığı birliklerle Parthialılarla savaşmak üzere Asia'ya geçmiştir⁴⁸¹.

Kommagene kralı I. Antiokhos, Romalıların emirlerine uyacağını, bağışlanması için de bin *talanta* vereceğini bildiren bir teklif yolladığında Ventidius bunu kabul etmekten çekinmiştir. Çünkü Antonius, Kommagene kralı ile barış yapmasına izin vermeyecektir. Dolayısıyla bu teklifi o sıralarda, MÖ 38, Syria'ya gelen Antonius'a iletmesini tavsiye etmiştir. Antonius, hiç olmazsa bu başarının kendisine atfedilmesi ve bütün başarıların Ventidius sayesinde olmaması konusunda ısrarcı olmuştur. Bu yüzden kralın tekliflerini göz ardı ederek Ventidius kuşatmayı sürdürmüştür. Kuşatılanlar, Romalılarla anlaşma şartlarından umutlarını kestikleri için kendilerini daha da güçlü bir biçimde savunmaya başlayınca Antonius hiçbir başarı

⁴⁷⁹ Ventidius'un Parthialılara karşı yürüttüğü savaşlar için bkz. Plut. Plut. Ant. 34. 2; Eutr. VII. 5.

⁴⁸⁰ Eutr. VII. 5; Plut. Ant. 33. 1-4; 34. 1; Crass. 33. 5.

⁴⁸¹ Plut. Ant. 35. 1-5; Strab. XVII. 1. 11 c. 797.

kazanamamış, sonunda üç yüz *talanta* ödemesi karşılığında Kommagene kralı I. Antiokhos'la barış yapmak zorunda kalmıştır. Ardından Syria'daki bazı konuları halletikten sonra Atina'ya dönmüştür (Plut. *Ant.* 34. 3-4).

Antonius, Parthialılar ve Kommagene Krallığı ile uğraştığı sırada Armenia Krallığı'na da komutanlarından birini göndermeyi ihmal etmemiştir. Armenia kralı II. Artavasdes, Parthia kralı ile müttefiktir ve fırsatını buldukça Roma karşıtı teşebbüsler içine girebilmektedir. Antonius'un gönderdiği Romalı komutan Publius Canidius Crassus'un Armenia'ya seferinden Plutarkhos bahseder. Plutarkhos (*Ant.* 34. 5) detay vermeden Armenia'nın Roma kontrolünde tutulması için bölgede bırakılan Romalı komutan Canidius'un Armenialılar üzerine gönderildiğini, onlara boyun eğdirdiğini ve seferine devam ederek yönünü Albania ve Iberia kralları üzerine çevirdiğini, Kaukasos'a kadar ilerlediğini aktarır. Görüldüğü üzere MÖ 36 yılı civarında doğu topraklarında Armenia, Albania ve Iberia kralları Roma'ya başkaldırmış, kralların bu hareketi Canidius aracılığıyla önlenmeye çalışılmıştır⁴⁸².

Öte yandan, Doğu topraklarının yönetimini üzerine alan Antonius, komutanı Ventidius'un Parthialılar karşısındaki başarısından cesaret alarak, Doğu'ya büyük bir sefer düzenlemek istemiştir. IV. Phraates'in babası II. Orodes'i öldürerek Parthia Krallığı'nın başına geçmesi, Antonius'a niyetini uygulamaya koymasına fırsat vermiştir. Çünkü yeni kralın zulmünden kaçan zengin ve güçlü bir Parthialı soylu olan Monaises, Antonius'a sığınmış, Parthia'daki durum hakkında bilgi verip Antonius'u sefere ikna etmeye çalışmıştır. Ne varki Monaises, Parthia kralı tarafından affedildiğini duyunca Antonius'la birlikte Parthia'yı ele geçirme düşüncesinden vazgeçmiştir. Antonius bunu memnuniyetle karşılamış gibi yaparak, Monaises'i yanındaki elçilerle birlikte Parthia kralına göndermiştir. IV. Phraates'e barış umudu verip onu aldatmayı planlamıştır. Antonius, Monaises'i geri göndererek hem yeni Parthia kralı ile dostane ilişkiler kurmaya çalışacak hem de Crassus'un seferi sırasında Parthialıların ele geçirdiği Roma sancaklarını ve hayatta kalan birkaç adamı ondan geri isteyecektir. MÖ 36 yılında savaş için hazırlıklarını tamamlayıp, Kleopatra'yı Mısır'a yolladıktan sonra Antonius, Arabia ve Armenia üzerinden gelen ordularının ve müttefik kralların toplandığı yere doğru ilerlemiştir. Bu savaşta ona

⁴⁸² Cassius Dio (XLIX. 24. 1, Canidius'un Iberialılar üzerine sefere çıktığını ve kralları Pharnabazos'u yendiğini söyler, bu sırada II. Artavasdes'in isyan halinde olduğuna dair bir bilgi vermez.

destek verecek krallardan birisi de Armenia kralı II. Artavasdes'tir. Antonius, II. Artavasdes'i rehberi ve savaş konusunda danışmanı yapmıştır. Armenia kralı, beraberinde altı bin süvari ve yedi bin piyade getirmiştir. Kral, daha önce Crassus'a öğütlediği gibi Antonius'a da Media Atropatane⁴⁸³ üzerinden Parthia'ya girmesini tavsiye etmiştir. O sıralarda Media Atropatane kralı ile II. Artavasdes arasında anlaşmazlık yaşanmaktadır. Dolayısıyla Armenia kralı Romalıları Media Atropatene üzerine yönlendirerek Antonius aracılığıyla bu tehditten kurtulabileceğini düşünmüş olmalıdır. Romalıların toplamda 60.000 Roma tarzında düzenlenmiş askeri ve 10.000 Iberialı ve Kelt süvarisi vardır ve diğer kralların gönderdiği atlı ve hafif silahlı birlikler de 30.000 civarındadır⁴⁸⁴. Antonius bir yandan gönderdiği elçilerle Parthia kralının tavrını yoklamış bir yandan da Parthia yapacağı seferin hazırlıkları ile uğraşmıştır. Fakat tüm bu hazırlığın hiçbir işe yaramadığı anlaşılabacaktır. Antonius, kışı Kleopatra'nın yanında geçirmek istediğinden savaş için uygun zamanı beklememiştir, düşmanı ele geçirmekten ziyade hızlı bir şekilde Kleopatra'ya dönmeyi planlamıştır⁴⁸⁵.

Nihayetinde Armenia'yı soluna alarak yanına aldığı II. Artavasdes ile Media yönüne doğru yürümeye karar vermiştir. Armenia kralının teşvikiyle Media Atropatane kralı Artavasdes üzerine yürüyen Antonius, Atropatane'ye saldırmıştır. Acele ettiği ve hızını yavaşlattıkları için kuşatma araçlarını yanına almamış, komutanı Statianus'un gözetiminde geride bırakmıştır. Bu arada kendisi de Media kralının çocuklarının ve eşlerinin bulunduğu tahkimli Phraata kentini⁴⁸⁶ kuşatmaya hazırlanmıştır. Burası

⁴⁸³ Strabon'a (XI. 13. 1 c. 523) göre, ülke adını Büyük Media'nın bir parçası olan kısmın Makedonluların eline geçmesini önlemiş olan komutan Atropates'den almıştır. Buna göre Atropates, kral olduğunu ilan ettikten sonra ülkeyi kendi içinde ayrı bir bölge olarak düzenlemiş ve onun soyundan gelenler bu güne kadar bunu korumuşlardır. Halefleri de Armenia ve Syria kralları ile sonradan da Parthia kralları ile evlilik ittifakları kurmuşlardır.

⁴⁸⁴ Bkz. Plut. Ant. 37. 1-3; Cass. Dio XLIX. 24. 2; 25. 1; Eutr. VII. 3; Strab. XI. 13. 4 c. 524; XI. 14. 9 c. 530; XVI. 1. 28 c. 748. Livius'a (*perioch.* 130) göre Antonius, Parthia'ya 18 *legion* ve 16.000 süvari götürmüştür. Media Atropatanelilerin Armenialılar ve Parthialılar arasında güçlü müttefikleri vardır. Bazen Parthialılar bazen de Armenialılar tarafından topraklarının yağmalanmasına rağmen onlara direnerek kaybettikleri toprakları geri almayı bilmişlerdir. Örneğin, Armenialılar Romalıları bağlandığında Media Atropataneliler Armenialılardan Symbake'yi geri almışlar, Caesar ile dostluk ilişkileri kurmuşlardır. Bu sırada da Parthialılarla iletişimde bulunmaya devam etmişlerdi. Bkz. Strab. XI. 13. 2 c. 523; Atlan, 2014: 222.

⁴⁸⁵ Plut. Ant. 37. 4; Liv. *perioch.* 130.

⁴⁸⁶ Media Atropatanelilerin yazlık sarayları Gazaka'da bir ovada, kışlık sarayları ise Ourea (Vera) denilen kalede konumlanmıştır. Vera Kalesi, Antonios tarafından Parthialılar üzerine düzenlediği sefer sırasında kuşatılmıştır. Kale, Armenia ve Atropatene sınırını oluşturan Arakses (Aras)

Parthia'ya yapacağı sefer için önemli bir üs olacaktır. Phraata'yı kuşatmaya çalıştığı sırada kuşatma araçlarını geride bırakmakla ne kadar büyük bir yanlış yaptığının farkına varmıştır. Kentin surları önünde büyük zorluklarla bir toprak yığını oluşturmaya çalışmış ve bu çok zaman almıştır. Kent, II. Artavasdes'in yardımıyla muhasara edilse de alınamamıştır. Bu sırada büyük bir orduyla gelen Parthia kralı IV. Phraates, kuşatma silahlarını taşıyan vagonların geride bırakıldığını ve başlarında Statianus'un olduğunu öğrenince ordusunun büyük bir kısmını onların üzerine göndermiştir. Statianus, bu ordu karşısında çok fazla direnememiş, birçok adamını kaybetmiş, kuşatma silahları Parthialıların eline geçmiştir⁴⁸⁷.

Bu beklenmedik yenilgi ve Statianus'un ölümü, Antonius'un ordusunda büyük bir yankı uyandırmıştır. Parthialılar, Romalıların birçoğunu kılıçtan geçirmekle kalmamış aynı zamanda kuşatma aletlerini de ele geçirmişlerdir. Bu başarısızlık, savaşın başlıca aktörü olan Armenia kralı II. Artavasdes'in, Romalılardan ümidini kesmesine ve Antonius'u yarı yolda bırakıp ordusuyla Armenia'ya dönmesine neden olmuştur. Bu noktada, II. Artavasdes'in Armenia'ya dönmesinin nedeni olarak Cassius Dio önemli bir ipucu sunar. Cassius Dio (XLIX. 41. 5) Octavianus'un Antonius'a zarar vermek amacıyla II. Artavasdes ile gizlice iletişim halinde olduğunu söyler. Anlaşıldığı gibi Octavianus, rakibi Antonius'un Parthia seferinden zaferle dönmesini istememiştir. Dolayısıyla II. Artavasdes'in Antonius'u bırakıp gitmesinde Octavianus'un rolü olduğu söylenebilir. Armenia kralının bu hareketi Romalıların gözünde ihanettir. II. Artavasdes'in Romalıları terketmesinden güç bulan Parthialılar ise şimdi Antonius'un karşısında beklemekte, onu savaşa kışkırtmaya çalışmaktadırlar. Şartlar, Romalıların aleyhine olsa da Antonius süvarilerine saldırı emrini vererek Parthialıları dize getirme konusunda kararlı olduğunu göstermiştir. Roma savaş taktiğini bilen Parthialılar ise onlarla doğrudan göğüs göğüse çarpışmaktan kaçınmışlardır. Birkaç küçük çaplı çarpışma yaşanmış, her defasında Antonius Parthialıları kovalamayı başarmıştır. Diğer yandan takip ettiği yolun dağlık bir bölge olması ve mevsimin kış olması nedeniyle yolda ciddi sıkıntılar yaşamıştır. Kar ve buz nedeniyle askerlerin yaralanması ve ölmesi de Romalıları endişelendirmiştir. Ordu savaşıyor durumda değildir. Antonius, asker

nehrinden, Antonios'un Parthialılara karşı seferini yazan Antonios'un dostu olan Dellios'a göre, 2400 *stadia* uzaktadır (Strab. XI.13. 3 c. 523).

⁴⁸⁷ Bkz. Plut. *Ant.* 38. 1-3; Cass. Dio XLIX. 25. 4-5; Strab. XI. 14. 9 c. 530.

kayıplarını ve müttefiklerden gerekli desteğin gelmemesini hesaba katarak Parthialıları takibe devam etmesi halinde büyük bir hezimet yaşayacağını anlamıştır. Umutsuzluğa kapılan bir ordu ile yola çıkmak zaferden çok yenilgi getirecektir. Bu yüzden daha fazla ilerlemekten vazgeçerek Phraata'daki kamplarına çekilmişlerdir⁴⁸⁸.

Parthialılar Romalıları takibi bırakmamışlardır. İki taraf da kesin bir zafer elde edememiştir. Öte yandan kış kendini hissettirmeye de başlamıştır. Romalıların erzakları tükenmiş, Parthia askerlerinden gizlice yiyecek temin etmek neredeyse imkânsız hale gelmiştir. Açlık ve soğuk karşısında Antonius askerlerinin birçoğunu yitireceğini görmüştür. IV. Phraates ise Romalıların kamplarında savunmada kalmalarından çekinmiştir. Çünkü zorlu kış şartları altında açık havada kamp kurmaya devam etmek askerlerde huzursuzluğa neden olabilir ve savaş alanını terk etmelerine yol açabilirdi. Bu yüzden Parthia kralı, Antonius'a haberciler göndererek anlaşma yapmak istemiştir. Antonius bu isteğe olumlu bakmasına rağmen düşmandan kaçıp kurtulduğuna sevindiği intibası uyanmasın diye krala elçilerini göndererek Roma sancaklarını ve esirlerini isteyerek IV. Phraates'in nabzını yoklamıştır. Parthia kralı cevabında, sancaklar ve esirler konusunda Antonius'un ısrarcı olmamasını istediğini ve dilediği gibi geri çekilebileceğini belirtmiştir. Ayrıca barış yapılacağı ve sağsalim gidebileceği konusunda Antonius'a güvence vermiştir. Bunun üzerine Antonius her şeyini toplamış ve kampını dağıtmıştır (Plut. *Ant.* 40. 1-5).

Kralın barış güvencesine inanan Antonius geri çekilmeye hazırlandığı sırada Romalıları savaş sırasında sadakatini kanıtlamış ve Parthialıları iyi tanıyan Mardialı bir adam gelerek onu Parthia kralının niyeti konusunda uyarmıştır. Antonius'a geri dönerken dikkatli davranmasını, tepeleri sağına alıp dağın etekleri boyunca ilerlemesini, bu çıplak ve geniş arazide ağır silahlı *legion*lardan oluşan ordusunu kalabalık ve hafif süvarilerden oluşan Parthia ordusunun önüne atmamasını tavsiye etmiştir. IV. Phraates'in anlaşmayı böyle bir tuzağı kurabilmek için yaptığını da sözlerine eklemiştir. İsterse kendisinin orduyu her türlü gereksinimin karşılanabileceği daha kestirme yoldan götürebileceğini anlatmıştır. Mardialının

⁴⁸⁸ Plut. *Ant.* 39. 1-6; Liv. *perioch.* 130; Dio Cass. XLIX. 31. 1-2; Strab. XVI. 1. 28 c. 748; Eutr. VII. 6.

sözlerine kulak veren Antonius, Parthialılara güvenmediğini açığa vurmak istememiştir. Ancak kısa yoldan kendini ve ordusunu düşman tehlikesinden kurtarmak niyetindedir. Kış iyice bastırdığı için askerlerin uzun bir yürüyüşe dayanamayacağı ortadadır. Bu yüzden Armenia topraklarına dönerek bir süre orada dinlenmek daha akıllıcadır. Adam, Romalıları aldatmadığına inandırmak için orduyu sağ salım Armenia içlerine ulaştırıncaya kadar zincire vurulmayı kabul etmiştir. Mardialının klavuzluğunda Armenia içlerine doğru çekilişleri sorunsuzca devam ederken yürüyüşün üçüncü gününde Parthialılar yine görünmüştür. Roma ordusunun etrafını çevirerek oklarıyla Romalıların bir kısmını yaralamışlardır. Ancak bir sonuç elde etmeden yine geri çekilmişlerdir⁴⁸⁹. Parthialılar Romalıların öyle kolayca Armenia topraklarına gitmelerine izin vermemişlerdir. Romalıları takip etmeye devam etmişler, fırsat buldukça da vur-kaç taktiği ile onları yıpratmaya çalışmışlardır.

Parthialıların saldırılarına ilaveten Roma ordusunda ciddi bir kıtlık baş göstermiştir. Tahılları tükenmiş, yolda buldukları sebze ve meyve köklerini yiyerek açlıklarını bastırmışlardır (Plut. *Ant.* 45. 4-5). Bu sırada Mithridates adında biri çıkagelmiştir. Bu adam, daha önce Antonius'un yanına sığınmak için gelmiş olan Parthia soylusu Monaises'in kuzenidir. Monaises, iyiliklerinin karşılığı olarak Antonius'a yardım etmesi için onu bizzat kendisi göndermiştir. Mithridates, Antonius'a ordusunu biraz dinlendirip hemen yola çıkmasını ve büyük bir hızla nehri geçmesini, Parthialıların nehri geçemeyeceklerini dolayısıyla takibi bırakacaklarını öğütlemiştir (Plut. *Ant.* 48. 1).

Antonius, düşman saldırı ve tacizleri altında geri çekilirken Mithridates'in sözlerine uyarak nehri geçmiştir. Nehri karşıya geçtikten sonra Romalıları bir süre dinlenip Parthialılara güvenmediklerinden fazla oyalanmadan tekrar yola çıkmışlardır. Altı günlük bir yürüyüşten sonra Media ve Armenia arasında sınır oluşturan Arakses (Aras) nehrine ulaşmışlardır. Derin ve akıntılı olan nehri geçerek Armenia topraklarına girmişlerdir. Sanki denizdeki bir fırtınadan sonra karayı görmüş gibi diz çöküp dua etmişler, sevinç gözyaşları dökmeye ve birbirlerine sarılıp kucaklaşmaya başlamışlardır. Armenia'da bolca yiyecek bulmuşlar, çektikleri kıtlıkları hatırladıkça

⁴⁸⁹ Plut. *Ant.* 41. 1-5; Liv. *perioch.* 130; Dio Cass. XLIX. 31. 3.

öylesine yemişler ki fazla yemekten su toplanmasına ve dizanteriye yakalanıp hastalanmalarına ve içlerinden bazılarının ölümüne neden olmuştur (Plut. *Ant.* 49. 3-4). Antonius aslında, zor durumda kendisini bırakıp gittiği için II. Artavasdes'e kızgındır. Ancak intikam almakta istekli olmasına rağmen uygun bir zaman olmadığını düşünerek bunu yapmamıştır. Aksine II. Artavasdes'i pohpohlamış, askerlerinin ihtiyacı olan yiyeceğin, mühimmatın tedarik edilmesi ve askerlere para bulunması için Armenia kralına saygılı davranmıştır. Baharda Parthialılara karşı başka bir sefere çıkacağını söyleyerek adamlarının oldukları yerde kışlaması için Armenia kralından izin istemiştir (Dio Cass. XLIX. 31. 2-3).

Kısacası Plutarkhos'a (*Ant.* 50. 1) göre Antonius, Parthialıların saldırıları altında yirmi bir günde yaklaşık beş yüz km yol katettikten sonra Armenia'ya ulaşabilmiştir. Armenia topraklarına girdiğinde ordusunu gözden geçirmiş Parthia seferi sırasında yirmi bin yaya ve dört bin süvari kaybettiğini görmüştür. Livius'a (*perioch.* 130) göre Antonius, Parthia seferi sonunda iki *legion* asker yitirmiştir. Bu kayıpların nedeni, sadece Parthia ordusu değildir. Soğuk, açlık ve hastalık Romalıların peşini bırakmamış, ordunun büyük bölümünün yitirilmesine neden olmuştur. Phraata'dan başlayan ilerleyişi yirmi yedi gün sürmüş, on sekiz defa Parthialıları yenmesine rağmen kesin bir zafer elde edememiştir⁴⁹⁰. Antonius seferin başarısızlığının Roma'da kendine karşı bir muhalefetin oluşmasına neden olmasından korkmuş olmalıdır. Bu nedenle Armenia kralını ihanetle suçlayıp yükünü hafifletmeye çalışmıştır. II. Artavasdes'in Parthia ordusuna benzer şekilde silahlandırılmış ve onlarla savaşmaya alışık on altı bin atlısı vardır ve bu atlıları Media'dan beraberinde geri götürmüştür. Antonius'a göre, Romalılar düşmanı kovaladıklarında bu atlılar yanlarında olsa Parthialıların yeniden toplanmaları mümkün olmayacaktır⁴⁹¹. Romalı komutanlar Antonius'u Armenia kralından intikam alınması gerektiği yönünde kışkırtmışlardır. Antonius, bu durum karşısında, hala Armenialılara ihtiyacı olduğunu bildiğinden ne kralı ihanetle suçlamış ne de eskisi gibi saygı ve sevgisinde

⁴⁹⁰ Antonius, Parthia üzerine sefere çıktığında ona karşı savaşan 50 bin süvariden sadece 400 tanesi özgür insanlardan oluşmaktadır (Iust. XLI. 2. 6).

⁴⁹¹ Bkz. Plut. *Ant.* 50. 2. Strabon'a (XI. 13. 4 c. 524; 14. 15 c. 532) göre, Antonios'un Parthia seferini zorlaştıran şey ülkenin doğası değil, Armenia kralı II. Artavasdes'in ihanetidir. Antonius, kralı cezalandırmakta geç kalmıştır. II. Artavasdes daha önce birçok kez Romalıları aldatmıştır. Livius'a (*perioch.* 130) göre, seferin başarısızlığı tamamen Antonius'un suçudur. Çünkü Kleopatra'nın yanına gitmek için Armenia'da kışlamayı reddetmiştir.

bir eksilme olmuştur⁴⁹². Böylece düşmandan kaçarak Armenia topraklarına sığınması ve burada yeniden toparlanması Antonius'un kaderinin Crassus'un gibi sonlanmasını önlemiştir.

Antonius, Armenia'da kalıp kışı, yapılacak Parthia seferi için orada geçirmek yerine ordusunu Syria'ya getirince yeni zaiyatlar vermiştir. Bütün bu sıkıntılar neticesinde disiplini de bozulmuş orduya ancak bol hediyeler dağıtılarak kontrolü elinde tutabilmiş sonra MÖ 36/35 kışını geçirmek üzere Aleksandreia'ya gitmiştir⁴⁹³.

Antonius, II. Artavasdes'i hemen cezalandırmamıştır. Bir süre ona dostça yaklaşmış hatta Armenia kralı ile dostluklarını pekiştirmek ya da düşman olarak tepki çekmemek düşüncesiyle ki Antonius intikam düşünceleriyle harekete geçmişti, Kleopatra'dan olma oğlu Aleksandros için II. Artavasdes'in kızlarından birini eş olarak isteyerek Armenia kralını tuzağa düşürmek istemiştir. Bir zamanlar gözdelelerinden biri olan Quintus Dellius'u bu işle ilgilenmek üzere birçok hediye ile birlikte II. Artavasdes'e göndermiştir. Kendisi de bahar mevsiminin başlarında, Pompeius tarafından kurulan Nikopolis⁴⁹⁴ kentine gitmiştir. Oradayken Armenia kralına Parthialılara karşı bazı önlemlerin alınması ve işbirliği teklif etmiştir. Bir komploya kurban gitmekten şüphelenen Armenia kralı, Antonius'a ne cevap vermiş ne de onu karşılamaya gitmiştir. Antonius, Dellius'u II. Artavasdes ile görüşmek için tekrar göndermiştir. Kendisi de vakit kaybetmeden hızlı bir şekilde Artaksata'ya yürümüş, Armenia kralını yakalamak için her yolu denemiştir. Bir arkadaşına yazıyormuş gibi mektuplar göndererek kralı yanına gelmeye ikna etmeye çalışmıştır. Antonius'un Artaksata'ya yürümesi, II. Artavasdes'i endişelendirmiştir. II. Artavasdes'in dostları, Antonius'la görüşmezse Romalıların gazabını üzerine çekeceği konusunda uyarılarda bulunmuşlardır. Bu noktada kısmen Armenia kralının dostlarının iknası kısmen de Antonius'un askerleriyle Artaksata'ya saldırmakla Armenia kralını tehdit etmesi sonucunda II. Artavasdes, Antonius'un kampına giderek onunla görüşmeye razı olmuştur⁴⁹⁵.

⁴⁹² Plut. *Ant.* 50. 3; Dio Cass. XLIX. 31. 2; Krş. Dio Cass. XLIX. 39. 2.

⁴⁹³ Dio Cass. XLIX. 31. 3; Atlan, 2014: 222.

⁴⁹⁴ Armenia'daki Nikopolis kenti Seleukos kralı I. Seleukos Nikator (MÖ 311-281) tarafından kurulmuştur. Krş. App. *Syr.* 57; ayrıca bkz. Steph. Byz. s. v. Νικόπολις.

⁴⁹⁵ Bkz. Dio Cass. XLIX. 39. 2-4; Plut. *Ant.* 50. 4; Tac. *ann.* II. 3. 1.

Antonius, Armenia kralı geldiğinde onu hemen tutuklamamıştır. II. Artavasdes'i yakalarsa etraftaki kaleleri kolayca ele geçiremeyecek, kralın kalelerdeki hazinelerine sahip olamayacaktır. Böyle yaparak kaleleri zorlanmadan ele geçirmeyi ummuştur. Antonius, Armenia kralının elinde olduğunu göstererek egemenliklerinin devamı için Armenialılardan vergi⁴⁹⁶ almayı planlamıştır. Ancak hazinelerin saklandığı kaleler kapılarını açmamıştır. Antonius, bundan sonra bazılarını barış yoluyla bazılarını da zor kullanarak Armenia'yı işgal etmiştir. Armenia kralının büyük oğlu Artakses, emrindeki birliklerle bu işgale karşı çıksa da bir çarpışmada yenilgiyi tattıktan sonra Parthia kralının yanına kaçmak zorunda kalmıştır⁴⁹⁷. Aslında Artakses'in Roma saldırıları karşısında Parthia'ya sığınması, Armenia-Parthia arasında ilişkilerin düşmanca olmadığına ve gerektiğinde Roma'ya karşı ittifak halinde olabileceklerine işaret etmektedir.

Antonius, Armenialılar arasında Artakses'in kaçarak Parthialılara sığındığı haberini yayarak olası bir başkaldırıyı önlemeye çalışmıştır. Armenia'daki işini bitirdikten sonra aradaki dostluk bağına korumak niyetiyle Media Atropatane kralı ile birbirlerine müttefik olarak hizmet edeceklerine, yani hem Parthialılara hem de Octavianus'a karşı işbirliği yapacaklarına dair MÖ 35 yılı civarında bir anlaşma yapmışlardır. Anlaşmayı sağlamlaştırmak adına bazı askerleri aralarında değiştirmişlerdir. Yeni ele geçirdikleri Armenia topraklarının bir kısmını Media kralına vermiş, Antonius da Statianus'la yapılan savaşta ele geçirilen askeri sancaklarla, Media kralının kızı Iotape'yi oğlu Aleksandros ile nişanlanması için yanına almıştır. Ardından da Armenia'da *legion*lar bırakarak zincirlere vurduğu Armenia kralı II. Artavasdes'i, kralın diğer oğlu Tigranes ile kralın karısı ve diğer satraplarla birlikte zafer töreni yapacağı yer olan Aleksandreia'ya doğru yola koyulmuştur. Antonius Armenia kralı ve ailesini ele geçirmekle kalmamıştır. Aynı zamanda Armenia'da ele geçirdiği birçok hazineyi beraberinde götürmüştür. Onları tutsaklarla birlikte Kleopatra'ya sunmuştur. Armenia kralı ve ailesi altın zincirlere vurulmuş şekilde Kleopatra'nın huzuruna çıkarılmıştır. Tüm baskılara ve zorlamalara rağmen, kral ve beraberindekiler karşılarında tüm güzelliğiyle duran Kleopatra'nın ne önünde diz çökmüş ne yalvarmış ne de ona saygı duymuşlardır. Ona sadece adıyla

⁴⁹⁶ Cicero'ya (*Att.* I. 34) göre, vergilendirme olmadan imparatorluğun sürdürülmesi mümkün değildir, barış ve huzurun bedeli olarak vassalların gelirlerinin bir bölümünü vermeleri gerekmektedir.

⁴⁹⁷ Dio Cass. XLIX. 39. 5-6; 40. 1; Ioseph. *Ant. Iud.* XV. 4. 3; Plut. *Ant.* 50. 4; Tac. *ann.* II. 3. 1.

hitap etmişlerdir. Bu davranışları sonucu kötü muamelelere maruz kalan II. Artavasdes ve ailesi, sokak sokak gezdirilerek küçük düşürülmek istenmiştir. Armenia kralı II. Artavasdes, bir müddet Aleksandreia’da gözetim altında tutulduktan sonra MÖ 31 yılında Aktium Savaşı sırasında öldürülecektir⁴⁹⁸.

Antonius, Aleksandreia’da görkemli bir zafer töreni düzenlemiştir. Gümüşten bir kürsü üzerinde bulunan altın bir taht üzerinde *gymanisumu* dolduran halkı selamlamıştır. Tören sırasında ele geçirdiği ya da ileride ele geçirmeyi düşündüğü toprakları karısı Kleopatra ve oğulları arasında paylaşmıştır. Buna göre Kleopatra Mısır, Kıbrıs, Libya ve Koele Syria’nın kraliçesi ilan edilerek öldürülen Caesar’ın Kleopatra’dan olma oğlu olduğuna inanılan Caesarion’u da tahta ortak edilmiştir. Kleopatra’dan olma kendi oğullarını “Kralların Kralı” ilan eden Antonius, Aleksandros’a Euphrates’in doğusunda kalan toprakları, Armenia, Media ve kısa bir süre sonra ele geçireceğine inandığı Parthia’yı - bu paylaşım bir gösteri olmaktan ileri gitmeyecek, Aleksandros hiçbir zaman Armenia Krallığı’nın başına geçemeyecektir - diğer oğlu Ptolemaios’a Phoenikeia, Syria ve Kilikia’yı vermiştir. Aleksandros kafasında bir *tiara* ile birlikte Media giysileri içinde diğer oğlu Ptolemaios ise botlar, kısa bir pelerin ve bir *diademle* donatılmış geniş bir başlık giymiş olarak halkın önüne çıkarılmıştır. Ptolemaios, Büyük İskender’in ardıllarının giydiği, Aleksandros da Media ve Armenia krallarının giydiği elbiseleri giymiştir. Çocuklar anne babalarına sarıldıklarında birine Armenialılardan oluşan bir koruma birliği, diğerine de Makedonialılardan oluşan bir koruma birliği verilmiştir. Antonius’un bu şekilde bir paylaşımında bulunması ve doğudaki toprakları kendi mülkiyetindeymiş gibi dağıtmasındaki amacı Octavianus’u tanımamaktır⁴⁹⁹.

⁴⁹⁸ Bu gelişmeler için bkz. Plut. *Ant.* 50. 4; Strab. XI. 14. 15 c. 532; Cass. Dio XLIX. 40. 2-4; 41. 1-3; 44. 1-3; LI. 16. 2; Iosep. *Ant. Iud.* XV. 4. 3; XV. 104-105; Liv. *perioch.* 131; Tac. *ann.* II. 3. 1. Cassius Dio’ya (XLIX. 41. 5) göre, II. Artavasdes’in yakalanması Octavianus’u üzmüştür. Iosephus (*Bell. Iud.* I. 18. 5), II. Artavasdes’ten Artabazes olarak bahseder ve ilgili pasajında onu Media kralı Artavasdes ile karıştırarak II. Artavasdes’in Parthialı olduğunu belirtir. Aktium Savaşı (MÖ 31) sırasında öldürülen Armenia kralı II. Artavasdes’in kellesi Antonius’un müttefiki olan Media Atropatene kralı Artavasdes’e yardım çağrısı olarak gönderilmiştir (Chaumont, 1976: 72).

⁴⁹⁹ Plut. *Ant.* 54. 3-6; *Caes.* XLIX. 1-5; Liv. *perioch.* 131; Dio Cass. XLIX. 40. 3. Antonius, Parthia seferi için Kleopatra’nın askeri desteğine ihtiyaç duymuş ve geri çekilmesinin ardından bu ihtiyaç daha da artmıştır. Bunun karşılığınca Media, Parthia, Armenia, Palaestina gibi bazı bölgeleri, Kıbrıs, Kyrene, Syria ve Kilikia’nın Kleopatra’nın imparatorluğuna katıldığı (“İskenderiye Bağışları” adı verilen) bir dizi siyasi tavizle ödenmiştir (Faulkner, 2015: 201-202). Marcus Antonius’un Aleksandreia’da Armenia zaferi sonrası gerçekleştirdiği kutlamaya dair tartışmalar için bkz. Balbuza, 2016: 89-99. Ayrıca bkz. Sherk, 1984: 110.

Romalıların onayını almadan yaptığı paylaşım ve düzenlediği zafer alayı Romalılarda nefret uyandıracak ve bu ona pahalıya mâl olacaktır.

Kısacası Antonius'un büyük umutlarla çıktığı MÖ 36 yılındaki Parthia seferi başarısızlık ve hezimetle sonlanmış. Seferden sonra gittiği Mısır'da, Roma eyalet topraklarını karısı Kleopatra ve oğulları arasında bölüştürerek aslında doğu topraklarının tek hâkimi olduğunu ilan etmiştir. Diğer yandan ilk defa bir Armenia kralının yakalanarak bir süre sonra öldürülmesi, "Armenia sorunu" nu daha da gün yüzüne çıkararak Roma diplomasisinin önemli bir gündemi haline getirecektir (Magie, 1950: 436-437).

Krallarının tutuklanarak götürülmesine üzülen ve Romalıların yaptığına oldukça öfkelenen Armenialılar, Antonius'un elinden kaçmayı başaran ve Parthialılardan aldığı destekle geri dönen II. Artavasdes'in en büyük oğlu Artakses'i (MÖ 34-20) kral olarak tanımışlardır. Artakses, Antonius'un Mısır'a dönmesinin ardından onun Armenia'da bıraktığı birlikleri yenerek, krallık içinde yaşayan Romalıları kılıçtan geçirmiştir. Antonius'un dostça yaklaşarak kralları II. Artavasdes'i yakalaması, Armenialıların Romalılara olan güvenini sarsmıştır. Bu yüzden babasına yapılanları unutmayan Artakses, Roma karşıtı faaliyetler içine girmekten çekinmemiştir. O, Parthialılarla işbirliği yaparak kendisini ve tahtını korumayı seçmiştir⁵⁰⁰.

Antonius, Romalılara haberciler göndererek Mısır'da aldığı kararların onaylanmasını beklerken Media kralından elçiler gelmiştir. Elçiler, Parthia kralı ile Armenia kralı Artakses'in ittifak yaptığını, topraklarını kaybetmekten korkan Media kralının ise onlara karşı Antonius'un yardımına ihtiyacı olduğunu bildirmişlerdir. Bu haber Antonius'u heyecanlandırmıştır. Hala yeterince süvarisi ve okçusu olmadığından Parthialıları yenemediğini düşünmektedir ve Artakses'i ele geçirirse Armenia'daki olası Roma karşıtı hareketleri önlemiş olacaktır. Belki de başladığı işi bitirmek için bu önemli bir fırsattır. Dolayısıyla Antonius Armenia'ya geri dönmek, orada Arakses nehri yakınında Medialılarla birleşip savaşı yeniden başlatmak üzere yola çıkmıştır⁵⁰¹.

⁵⁰⁰ Cass. Dio XLIX. 39. 6; LI. 16. 2; Tac. *ann.* II. 3. 1; Iosep. *Ant. Iud.* XV. 4. 3.

⁵⁰¹ Plut. *Ant.* 52. 1-2; 61. 3; Cass. Dio XLIX. 41. 5; 44. 1-2.

Bu arada Roma'da işlerin istediği gibi gitmediğini öğrenmiştir. Roma'da Antonius karşıtı hareketler artmış, Octavianus'la aralarındaki anlaşmazlık büyümüştür. Bu yüzden Ionia ve Hellas'ı ele geçirmek için Octavianus ile savaşmak amacıyla Media kralını bırakıp geri dönmek zorunda kalmıştır. Çünkü Roma'daki iç savaşa odaklanması gerekmiştir⁵⁰².

Tek başına kalan Media kralı, Antonius'tan aldığı birliklerle Parthialılar ve onlara destek veren Armenia kralı Artakses'i püskürtmeyi başarmıştır ancak bir süre sonra Octavianus'a karşı savaşta kullanmak üzere Antonius'un Media Atropatane'deki askerlerini çağırması mevcut durumu değiştirmiştir. Askeri destekten yoksun kalan Media kralı yenilmiş bunun sonucunda Armenia ve Media, Roma kontrolünden çıkmıştır⁵⁰³.

Octavianus, MÖ 36-33 yılları arasında Pompeius'a karşı girdiği savaşlardan zaferle çıkmış, Italia'da sükûneti sağlamıştır. Romalılar ise, doğuda Parthialılara karşı kazanılmış bir galibiyetin haberini dört gözle beklemişlerdir (Atlan, 2014: 224). Beklentinin aksine seferin başarısızlıkla sonuçlanması tüm hayalleri yıkmış, Antonius'un *Senatus*'un onayını almadan Aleksandria'da yaptığı düzenlemeler ve paylaşımlar, Roma'da kendisi aleyhinde bir havanın oluşmasına zemin hazırlamıştır.

Antonius'un doğuda yaptıklarını *Senatus*'a bildiren Octavianus, yapılanların asla kabul edilemeyeceğini belirterek insanları Antonius'a karşı kıskırtmıştır. Antonius da Octavianus'u Pompeius'tan aldığı Sicilia'yı kendisi ile paylaşmamakla, kendisinden ödünç aldığı gemileri alıkoymakla, görev arkadaşı Lepidus'u görevinden uzaklaştırıp her şeye el koymakla suçlamıştır. Octavianus elde ettikleri ile oldukça güçlenmiş, neredeyse tüm Italia'yı askerleri arasında paylaşmıştır. Yani Antonius'un Roma'daki varlığı tehlikeye girmiştir. Octavianus yöneltilecek suçlamalar karşısında Lepidus'u görevini kötüye kullandığı için yönetimden uzaklaştırdığını, eğer Antonius Armenia'yı paylaşmayı kabul ederse o da ele geçirdiği yerleri paylaşabileceğini söylemiş ve sözlerine Roma topraklarına katılan Armenia ve

⁵⁰² Plut. *Ant.* 53. 6; Cass. Dio XLIX. 41. 4-5; 44. 3.

⁵⁰³ Cass. Dio XLIX. 44. 4; Chaumont, 1976: 74.

Media bölgesinin zaten Romalı askerlerin tasarrufunda olduğunu dolayısıyla Italia üzerinde herhangi bir hak iddiasının da yersiz olduğunu eklemiştir⁵⁰⁴.

Antonius, Octavianus'un bu yanıtını Armenia'da iken almıştır. Armenia'yı zaptetmekle görevlendirdiği komutanı Canidius'a, yanına 16 *legion* alarak deniz kıyısına doğru ilerlemisini emretmiştir. Armenia, Syria, Hazar Denizi ve civarındaki Romalı bağlaşıklarına haber salarak savaş için hazırlanmalarını ve derhal Samos'a gelmelerini bildirmiştir. Kendisi de Armenia'dan yola çıkarak Kleopatra'yla birlikte Ephesos'a gelmiş, oradan da Samos'a geçmiştir. Octavianus'la yapacağı savaşın hazırlıkları ile ilgilenmiştir (Plut. *Ant.* 56. 1-4)⁵⁰⁵. Sonunda da Octavianus ve Antonius'un kuvvetleri kozlarını paylaşmak üzere MÖ 31 yılında Aktium'daki ünlü deniz savaşında karşı karşıya gelmişler, savaş Octavianus lehine sonuçlanmıştır. Bozguna uğrayan Antonius Mısır'a kaçmıştır. Octavianus, Antonius'u takip ederek MÖ 30 yılında Mısır'da Aleksandreia önlerinde onu tekrar yenmiştir. Antonius'un donanması da Octavianus'un eline geçince çaresiz kalan Antonius intihar ederek yaşamına son vermiştir (Plut. *Ant.* 74-78). Aktium Savaşı ile başlayan bu süreç Roma'da Octavianus'un yönetimde tek başına söz sahibi olduğu yeni bir dönemin başlangıcı olmuştur⁵⁰⁶.

Kleopatra'nın ölümünden sonra Caesar'dan olan oğlu Ptolemaios Kaisarion ve Antonius'un yanında bulunan Romalılar öldürülmüş, Mısır Roma eyaleti haline getirilerek Gaius Cornelius Gallus buraya yönetici olarak atanmıştır. Octavianus, Mısır'da işleri düzenledikten sonra hemen Roma'ya dönmemiş, doğu meseleleriyle

⁵⁰⁴ Bkz. Plut. *Ant.* 55. 1-2; 58.

⁵⁰⁵ Savaş öncesinde Antonius'un ordusunda çoğu sekiz ya da on kürekli beş yüzden fazla savaş gemisi, yüz bin piyade, on iki bin süvarisi vardır. Bunlara ek olarak Antonius'a bağlı Libya kralı Bocchus, Yukarı Kilikia kralı Tarkondemos, Kappadokia kralı Arkhelaos, Paphlagonia kralı Philadelphos, Kommagene kralı Mithridates ve Trakhia kralı Sadalas da savaş için birlikleri ile hazır beklemişlerdir. Bu kralların yanı sıra Pontos'tan Polemon, Arabia'dan Malkhos, Yahudi Herodes, Lykaonia ve Galatia kralı Amyntas da Antonius'a bir ordu, Media kralı da yardımcı birlikler göndermiştir. Octavianus'un ise iki yüz elli savaş gemisi, seksen bin piyadesi ve yaklaşık olarak da Antonius'un sahip olduğu kadar da süvarisi vardır (Bkz. Plut. *Ant.* 61. 1-3). Plutarkhos, Antonius'a destek veren krallar ve ordulardan bahsederken Armenia kralının adını zikretmemektedir. Muhtemelen bu durum, komutanı Canidius aracılığıyla Armenia'yı zaten kontrol ediyor olmasından ileri gelmektedir. Zira kral II. Artavasdes yakalanarak Aleksandreia'ya götürülmüş ve öldürülmüş, başsız kalan Armenia Roma garnizonlarının gözetiminde tutulmuştur.

⁵⁰⁶ Savaşın seyri, Antonius'a yardıma gelen kralların taraf değiştirmeleri, Kleopatra ve Antonius'un savaş alanından kaçmasına dair bkz. Plut. *Ant.* 63; 65-68; 71; Eutr. VII. 7; Strab. XVII. 1. 9 c. 794; XVII. 1. 11 c. 797; Faulkner, 2015: 202-203. Aktium'da eğer Antonius galip gelseydi, Kleopatra ile birlikte doğuda merkezi Mısır olan büyük bir krallık kuracaklardı. Aktium muharebesi bunu önlemiştir (Atlan, 2014: 227).

ilgilenmek üzere MÖ 30/29 kışını yine Samos'da geçirmiştir. Bu esnada Antonius taraftarları cezalandırılmış, Parthialılarla müzakere yoluyla bir anlaşma yapılmış ve MÖ 29 yılında da Roma'ya dönmüştür⁵⁰⁷.

4. 3. Roma İmparatoru Augustus'un Armenia Politikası: Tiberius ve Gaius'un Armenia Seferleri ve Artaksiad Hanedanlığı'nın Sonu (MS ca. 10)

Roma imparatoru Augustus, Armenia kralı Artakses'i Roma egemenliğini tanımaya zorlarken onların destekçisi Parthialıları da bu olaylara dâhil edip, kendini zor duruma düşürmek istememiştir. Ancak karşısında Romalılara düşman bir Armenia kralı vardır. Cassius Dio'ya (LI. 16. 2) göre Artakses, Antonius'un Armenia'da bıraktığı birkaç garnizonu kırıp geçirmiş, Romalılara açıkça düşman olduğunu her fırsatta göstermiştir. Armenia'da kontrolü eline alan Artakses, Augustus'tan Roma'da esir olan kardeşlerinin iadesini bile istemiş, lakin onun bu isteği Romalılara yaptıklarından dolayı reddedilmiştir⁵⁰⁸. Doğu'da Parthia tehdidine karşı Armenia'da Roma yanlısı yöneticilerin bulunması ve bölgede Roma çıkarlarını koruma politikası Augustus tarafından önem verilen konulardan biri olmuştur.

Armenia'da Parthia müdahalesine karşı, soylulardan oluşan Roma yanlısı bir kesim bulunmaktadır. Bu grup azınlık olmasına rağmen bazı durumlarda araya girip yönetimde etkili olabilmektedir. Yine Cassius Dio'nun (LIV. 9. 4-5) aktardığına göre, Armenialılar Artakses'den bıkmış, onu suçlamaya başlamış ve Roma imparatorundan Artakses'in Roma'daki kardeşi Tigranes'i kendilerine kral olarak göndermesini talep etmişlerdir. Bu girişimlerde şüphesiz Romalılara yakın kesimin parmağı vardır. İşleri bu noktaya getirmek için belkide çok çaba harcayan Augustus, Armenia'yı geri alma ve oradaki istenmeyen hükümdarlığa son verme görevinde damadı Tiberius'a güvenmiştir. Eyaletleri teftiş etme, Crassus ve Marcus Antonius'un yitirdiği Roma sancaklarını Parthia kralından talep etme ve Artakses'i

⁵⁰⁷ Eutr. VII. 7; August. *Res Gest.* V. 27; Atlan, 2014: 228.

⁵⁰⁸ Artakses'in kardeşlerinden birinin adı Tigranes'tir ve o da babası Armenia kralı II. Artavasdes ile birlikte Antonius tarafından esir alınmıştır (Plut. *Ant.* 50. 4).

kovarak yerine Tigranes'i geçirme göreviyle, beş yıllığına, üst düzey yetkilerle Tiberius'u MÖ 22/21 yılında bir orduyla doğuya göndermiştir⁵⁰⁹.

Tiberius, MÖ 20 yılında Armenia'ya ulaştığında Artakses'i devirmek için herhangi bir girişimde bulunmak zorunda kalmamıştır, çünkü o vardığında Artakses'i akrabaları tarafından suikaste uğramış halde bulmuştur. Dolayısıyla Armenia tahtı, Roma destekli Tigranes'in gelmesi için hazırdır. Ama yine de Tiberius, sanki yiğitçe bir şeyler yapmış gibi kazandığı bu başarı için tanrıya kurbanlar sunmuştur. Herkesin önünde Augustus'un emriyle Tigranes'e (III. Tigranes) taç giydirerek onu Armenia tahtına oturtmuştur⁵¹⁰. Kısacası Augustus, *Res Gestae* (27)'de belirttiği gibi, Armenia Maior'u bir eyalet haline getirebileceği halde atalarının izinden giderek bu krallığı, kral Artavasdes'in oğlu III. Tigranes'e bırakmayı tercih etmiştir. Yani Pompeius'un Armenia'yı doğrudan yönetmek yerine tahta Roma yanlısı kişiler geçirerek bölgeyi kontrol altında tutma politikasını o da sürdürmüştür.

Romalıların III. Tigranes'e taç giydirmesine, Crassus ve Antonius'un ordularından alınan tutsaklar ve sembollerin iade edilmesini bile kabul eden Parthia kralı IV. Phraates karşı çıkamamıştır. Hintliler ve Skythialıların kendi özgür iradeleri ile elçiler gönderip Romalıların ve onun dostluğunu talep ettikleri sırada Augustus'un gazabını üzerine çekmek istememiştir. Bu yüzden MÖ 12 Mayıs 20'de sancakları ve esirleri Roma'ya vermeyi kabul etmiştir. Ardından da Parthia ile Roma arasında bir barış antlaşması yapılmıştır. Bu antlaşmayla, Parthia kralı Armenia üzerindeki Roma hâkimiyetini resmen tanımıştır. Böylece Roma ve Parthia tarafından tanınan III. Tigranes Armenia tahtında yönetimine devam etmiştir⁵¹¹.

⁵⁰⁹ Bkz. August. *Res. Gest.* 27; Cass. Dio LIV. 9. 4-5; LV. 9. 4; Strab. XVII. 1. 54 c. 821; Suet. *August.* 21. 3; *Tib.* 9. 1; Vell. II. 94. 4.

⁵¹⁰ Bkz. Cass. Dio LIV. 9. 4-5; Tac. *ann.* II. 3. 1; Suet. *Tib.* 9. 1; August. *Res. Gest.* 27; Vell. II. 94. 4; Hor. *Epist.* I. 12. 27-28; Strab. XI. 14. 15 c. 532. Krş. Iosep. *Ant. Iud.* XV. 4. 3) Tacitus'a (*ann.* II. 3. 1) göre Artakses, akrabalarının düzenlediği bir komplo sonucu öldürülmüştür. Velleius Paternulus'a (II. 94. 4) göre, *legion*larıyla Armenia'ya giren Tiberius, burayı tekrar Roma egemenliği altına alarak krallığı Artavasdes'e vermiştir. Iosephus'a (*Ant. Iud.* XV. 104-105) göre, Armenia tahtına III. Tigranes'in geçirilmesinde Kappadokia kralı Arkhelaos (MÖ ca. 36- MS 17) da Augustus'a yardım etmiştir. Aynı yıl (MÖ 20)'de Augustus tarafından Kappadokia kralı Arkhelaos'a Parthia karşısında daha sağlam bir kalkan oluşturmak için Kilikia Trakheia (Dağlık Kilikia) ve Armenia Minor verilmiş, Arkhelaos da Tiberius'la işbirliği yaparak Armenia Maior tahtında söz sahibi olmaya çalışmıştır. Bkz. Strab. XII. 3. 29 c. 556; Demir, 2012: 331; Demir, 2014a: 74).

⁵¹¹ August. *Res. Gest.* 29; Suet. *August.* 21.3; *Tib.* 9. 1; Vell. II. 91. 1; 94. 4; Hor. *Epist.* I. 12. 27-28. Livius (*perioch.* 141)'a göre, Parthialılarla barış yapılmış ve Crassus ve Marcus Antonius tarafından kaybedilmiş olan sancaklar Parthia kralından geri alınmıştır. Iustinus'a (XLII. 5. 10-12) göre, Caesar'ın, İspania'daki savaşı bitirmesi ve doğudaki sorunlarla ilgilenmek için Syria'ya gitmesi,

Armenia'nın Roma himayesi altına girmesi ARMENIA CAPTA, ARMENIA RECEPTA lejandlı sikkelerin basılmasıyla neticelenmiştir⁵¹². MÖ 20 yılında meydana gelen bu tarihi olayı Augustus *Res Gestae Divi Augusti*'de şu şekilde anlatır:

“... Armenia Maior'u, kralı Artakses öldürülünce, bir eyalet haline getirebileceğim halde, atalarımızın izinden gidip bu krallığı o zamanlarda üvey oğlum olan Tiberius Nero'nun refakatinde Kral Tigranes'in torunu ve Kral Artavasdes'in oğlu Tigranes'e [III. Tigranes'e] bırakmayı tercih ettim...(August. Res. Gest. 27).”

Bu anlatıda kayda değer bir ayrıntı bulunmaktadır. O da Augustus'un Armenia Maior'u bir Roma eyaleti haline getirebilecek gücü ve kudreti varken bunu yapmayarak Armenia tahtına Roma destekli birini geçirmesi, tahtta vassal bir kralın bulunmasına izin vermiş olmasıdır. Şüphesiz bu davranışta Augustus'un Roma'ya uzakta olan Armenia coğrafyanın yönetilmesinin zor olduğunu bilmesi ve Armenia'yı Parthia saldırılarına karşı bir tampon bölge olarak kullanabileceğini düşünmesi yatmaktadır.

Tiberius'un Armenia tahtına III. Tigranes'i oturtmasının ardından bu kral hakkında kaynaklar suskunluğa bürünmektedir. Lakin III. Tigranes'e atfedilen ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΜΕΓΑΛΟΥ ΤΙΓΡΑΝΟΥ ΦΙΛΕΛΗΝΟ lejandlı, kralın başında Armenia *tiarası* ile betimlendiği pek çok sikke bulunmaktadır (Magie, 1950: 1339 dn. 26)⁵¹³. Tacitus (*ann.* II. 3. 5), Roma desteğiyle tahta çıkan kralın hükümdarlığının kısa sürdüğünü [*Nec Tigrani diuturnum imperium fuit*] - ölüm tarihi kesin olmamakla birlikte MÖ ca. 6 yılında III. Tigranes öldüğü düşünülür - vurgulayarak, tahta geçenlerin isimlerini

Caesar'ın Parthia'yı işgal etmesinden korkan IV. Phraates'i telaşlandırmış, bu yüzden Crassus ya da Antonius'un ordusundan tutsak alınıp Parthia'da bulunan ne kadar tutsak varsa toplanmış, diğer askeri güçlerle birlikte Phraates'in oğulları ve torunları rehine olarak Augustus'a gönderilmiştir. Böylece Caesar, adının gücüyle diğer komutanların ordularıyla yapacaklarından daha fazla etki yaratmıştır. Strabon'a (XVI. 1. 28 c. 748) göre, IV. Phraates, Caesar Augustus'la dostluk kurmaya çok isteklidir. Bu yüzden de Parthialıların Romalıları yenmelerinin bir hatırası olarak sakladıkları ganimetleri Augustus'a göndermiştir. Ovidius'a (*Tri.* 225-227) göre, Parthialı süvariler, yaylarını ve ele geçirdikleri sembollerini korkakça ona uzatmışlardır. Parthia kralı olan biten karşısında sessiz kalsa da Armenia'daki Parthia taraftarlarının bu duruma katlanmayacağını düşünmüştür. Neticede, Parthialılar ellerindeki önemli bir pazarlık aracından mahrum kalırken, bu diplomatik adımlar Armenia iç siyasetindeki havayı daha karmaşık ve içinden çıkılmaz bir hale sokacaktır (Demir, 2014a: 74). Sonraki gelişmeler ise Augustus'un Armenia'yı vassal krallık yapma politikasında başarısız olduğunu gösterecektir (Kaya, 2004: 82).

⁵¹² Bkz. Sutherland, 1984: 82- 83 (pl. II, fig. 5-9); BMC 671-673, 675; Chaumont, 1976: 75 (pl. II, fig. 5-9); Mattingly-Sydenham, 1925: n⁰⁸ 40-42, 45; n⁰⁸ 101-103; n⁰ 117; Bedoukian, 1971: n⁰⁸ 7-19.

⁵¹³ Ayrıca bkz. Langlois, 1859: 37; Newell, 1926 : 13 vd.

vermeden, ondan sonra tahta evlilik bağları ile ülkeyi yöneten çocuklarının geçtiğini ve onların da saltanatlarının uzun sürmediğini belirtir.

III. Tigranes'in ölümüyle Armenia topraklarında Roma kontrolünün azaldığı ve buna bağlı olarak Armenia tahtına Parthia müdahalelerinin yeniden başladığı bu nedenle Armenia'da veraset problemleri ve iç savaşların yaşandığı görülmektedir (Demir, 2014a: 75-76). III. Tigranes'in ölümü sonrasında Armenia'da neler olup bittiğini göstermesi açısından Velleius Paterculus'un aktardıkları önemlidir. Velleius Paterculus (II. 100. 1), Parthialıların Roma ile MÖ 20 yılında yaptıkları anlaşmayı bozarak Armenia'yı ele geçirdiklerini aktarır. Yani Parthialılar, Armenia tahtında Roma desteğiyle bulunan III. Tigranes'in ölümünü fırsat bilerek tekrar Armenia'da söz sahibi olmak istemişlerdir. Onların bu hareketi zaten kısa süren Armenia'daki barış ortamını bozmuş Roma ve Parthia tekrar karşı karşıya gelmiştir.

Armenia Krallığı'nın başına III. Tigranes'in yerine, Romalıların onayını almadan Tigranes'in oğlu IV. Tigranes geçmiştir. Ona Armenia tahtında, kız kardeşi aynı zamanda karısı olan Erato eşlik etmiştir⁵¹⁴. Cassius Dio'ya (LV. 9. 4; LV. 10. 18) göre, IV. Tigranes ve Erato'nun kendilerini yok sayarak tahta çıkması Romalılar nezdinde bir isyan olarak algılanmıştır. Ayrıca Armenialıların bu girişiminin Parthialılar tarafından da desteklenmesi Augustus'ta endişe yaratmıştır. Augustus'un yaşından dolayı sefere çıkacak gücü de yoktur. Ayrıca Tiberius da bölgeden geri çekilmiş, Rhodos civarında beklemektedir⁵¹⁵.

Sonunda Augustus, Tacitus'un (*ann.* II. 4. 1) bildirdiğine göre, Armenia tahtına muhtemelen Artaksiad soyundan olan Artavasdes adlı birini Roma birlikleri eşliğinde bölgeye göndererek onu Armenialılara zorla kral olarak kabul ettirmiştir. Artavasdes'in gelmesiyle IV. Tigranes ve Erato tahttan indirilmiş olmalıdır. Artavasdes, Armenia'ya gittiğinde halk tarafından kabul görmemiştir. Hatta Artavasdes'i istemeyenler olasılıkla Parthialıların da yardımıyla Armenia'da karışıklık çıkarmıştır. O, Romalıların desteğiyle bir süre daha tahtta kalmaya devam etse de daha sonra Armenia'daki Roma kuvvetlerinin Artavasdes karşısı kesim

⁵¹⁴ Dio Cass. LV. 9. 4; Tac. *ann.* II. 3. 5; Debevoise, 1968: 146; Magie, 1950: 1344 dn. 43.

⁵¹⁵ Tiberius, MÖ 6 yılında doğunun komutanlığını kabul etme ve Roma'da ikinci güçlü adam olma eşiğinde iken, sebebi kesin olarak bilinmeyen olaylardan dolayı politikayı bırakarak Rhodos'ta inzivaya çekilmiştir (Demir, 2012: 349). Suetonius'a (*Tib.* 41-42) göre, Tiberius Roma'da o sıralarda meydana gelen siyasi karışıklıktan dolayı Parthialıların Armenia'yı ele geçirmelerine göz yummuştur.

tarafından yenilmesi sonucu boyun eğmeye zorlanmıştır. Dolayısıyla MÖ ca. 1 yılında IV. Tigranes ve Erato tekrar tahta geçirilmiştir⁵¹⁶.

IV. Tigranes ve Erato'nun Armenia tahtında bulunma sürelerini kesin bir kronolojiyle belirlemek zor olsa da onların döneminde Roma ile bağların zayıfladığı, Armenia'da Parthia müdahalesinin hissedilir bir aşamaya geldiği söylenebilir. Diğer yandan Artaksiad Hanedanlığı'nda daha önce görülmeyen kardeş evliliği ve kardeşlerin ortaklaşa devleti yönetmesi antikçağ Armenia tarihi için bir ilktir. Onlar bronz bir sikke üzerinde ön yüzünde ΒΑCΙΑΕΥC ΒΑCΙΑΕΩΝ ΤΙΓΡΑΝΗC lejandıyla, yüzü profilden sağa dönük, kafasında *tiarası* ile kral Tigranes tasviri; arka yüzünde ΕΡΑΤΩ ΒΑCΙΑΕΩC ΤΙΓΡΑΝΟΥ ΑΔΕΛΦΗ lejandıyla yüzü profilden sola dönük kafasında bir saç bandı bulunan Erato tasviri bulunan sikkeler darp ettirmişlerdir⁵¹⁷. Sikke üzerinde Erato'nun unvanının bulunmaması yönetimde IV. Tigranes'in sözünün geçtiği izlenimini vermektedir.

Armenia tahtında Roma ile ilişkileri zayıf olan yöneticilerin bulunması, Romalıların çıkarlarını tehlikeye atmıştır. Yeni bir askeri müdahale olmazsa bölgedeki siyasi otoritenin Roma'nın aleyhine dönme ihtimali doğmuştur. Bu nedenle, IV. Tigranes ve Erato'nun tahttan indirilmesi ve Armenialıların kontrol altına alınması işiyle Augustus, henüz evlat edinmiş olduğu torunu Gaius Caesar'ı görevlendirmiştir. Gaius genç ve tecrübesiz olduğundan ona danışmanlar atayarak MÖ 1 yılında doğuya göndermiştir. Gaius'un yola çıktığını haber alan Parthia kralı V. Phraates, neler olduğunu anlatmaları ve barış yapılması karşılığında kardeşlerinin geri verilmesini talep etmeleri için Augustus'a elçiler yollamıştır. Talepleri dinleyen Augustus, onların koşulsuz barış yapmak yerine bir takım isteklerde bulunmasına sinirlenmiştir. Bu yüzden Parthialıya gönderdiği mektubunda kral olarak hitap etmek yerine sadece "Phraates" diyerek, derhal Armenia'dan çekilmesini istemiştir. Bunun üzerine Parthialı, kendinden "Krallar Kralı" olarak bahsettiği, Augustus'a sadece "Caesar" olarak hitap ettiği bir karşılık yazmıştır⁵¹⁸.

⁵¹⁶ Dio Cass. LV. 10. 18; 10. 20; Tac. *ann.* II. 4. 1; Vell. II. 100. 1; krş. August. *Res. Gest.* 27; Magie, 1950: 482-483; Debevoise, 1968: 146-147.

⁵¹⁷ Bkz. Morgan, 1923: 194; Babelon, 1890: 216.

⁵¹⁸ Dio Cass. LV. 10. 18-20; Vell. II. 101. Gaius'a Armenia'daki görevi sırasında danışmanlık yapacak olanlardan biri Sulpicius Quirinius'tur. Bkz. Tac. *ann.* III. 48.

Armenia'nın kaderi, bu konuşmalarda karşılıklı restleşmelerle şekillenirken, IV. Tigranes'in safını belli etme noktasında aceleci davranmadığı anlaşılmaktadır. Parthia kralı ve Roma arasındaki çekişmeden zarar görmek istememiş olmalıdır. Dolayısıyla bir süre bekledikten sonra hediyelerle birlikte elçilerini Augustus'a göndermiş, mektubunda kendinden "kral" olarak bahsetmekten kaçınarak, Augustus'tan Armenia tahtına geçirilmesi için ricada bulunmuştur. IV. Tigranes'in mektubu, Roma'nın Armenia üzerindeki haklarını tanıdığının ve Augustus'a boyun eğdiğinin açık bir göstergesidir. Bu düşüncelerden etkilenen ve aynı zamanda hem Parthialılar hem de Armenialılarla savaşmaktan çekinen Augustus hediyeleri kabul etmiş ve ona iyi dileklerle o sırada Syria'da bulunan Gaius'un yanına gitmesini bildirmiştir (Dio Cass. LV. 10. 20-21). Cassius Dio'nun (LV. 10. 20-21) anlatışında, Augustus'un onu kral olarak tanıdığı ya da IV. Tigranes'in bu emre uyup uymadığı konusu açık değildir. Augustus'a elçiler gönderip ondan krallığının onaylanmasını isteyen talebin IV. Tigranes'ten geldiği düşünülürse Gaius'un yanına giderek emredileni yapmış olması gerekir. Ancak Augustus'un *Res Gestae* (27)'de Gaius aracılığıyla Armenialıları itaat altına aldığından bahsetmesi, IV. Tigranes'in Syria'ya gitmek yerine başkaldırmış olabileceği ihtimalini akıllara getirmektedir. IV. Tigranes eğer emirlere uymuşsa Armenia tahtı, Media Atropatane kralının oğlu Ariobarzanes yerine Romalılar tarafından kendisine verilmelidir. Bu noktada, neden IV. Tigranes'in elçiler göndererek Augustus'tan krallığın ona verilmesini talep ettiği sorusu gündeme gelebilir. Armenia kralı, Parthialıların gücünün azaldığını anlayıp, değişen şartlar karşısında denge politikası izlemiştir. Parthialılarla zaten bir şekilde dostluk ilişkilerini devam ettirmektedir. Bu yüzden meşruiyetinin Romalılar tarafından tanınması herhangi bir savaştan zarar görmeyi engellemek adına ki o sırada Gaius yeni bir orduyla doğuya gönderilmişti, daha önemlidir. Neticede bu onun için diplomatik bir adım olmaktan öteye gitmemiştir.

V. Phraates Romalılarla savaşı göze alamadığından herhangi bir savaş olmamıştır. Çünkü Gaius'un *consul* olarak Syria'da olduğunu duyan ve ayrıca bundan önce de kendisine sadakatsizliğe meyilli olan halkından kuşkulanan Parthia kralı, Romalılarla anlaşarak kendisinin Armenia'dan vazgeçmesi ve kardeşlerinin denizin ötesinde kalması koşuluyla kendi taraflarından savaş çıkmasını engellemiştir. Gaius, Parthialılardan gelen istek üzerine Euphrates nehri üzerinde bir adada Parthia kralı ile

görüşmüştür. Her iki lider kendi tarafında birbirlerini ağırladıktan sonra MS ca. 1 yılında barış yapmışlardır⁵¹⁹. Antlaşmaya göre Parthia kralı, Romalılar karşısında eşit bir güç olarak kendi meşruiyetinin tanınmasını sağlarken, Armenia'da hak iddiasından açıkça vazgeçmiş, Armenia'nın kaderi resmen Romalıların insiyatifine bırakılmıştır. Yani Romalılar bu antlaşmayla Armenia'daki çıkarlarını resmen güvence altına almışlardır.

Dio Cassius (LV. 10a. 5), bu olaylardan sonra IV. Tigranes'in barbarlara karşı - kime karşı savaştığı açık değildir - giriştiği bir savaşta mahvolduğunu ve Erato'nun tahttan ayrıldığını belirtmektedir. Yani IV. Tigranes ve Erato'nun Armenia'daki saltanatları da uzun sürmemiş, Armenia tahtına Romalıların insiyatifiyle Gaius tarafından MS ca. 1 yılında Media Atropatane kralının oğlu Ariobarzanes geçirilmiştir⁵²⁰.

Aslında bu tahta çıkarma eylemi Roma karşıtı bir isyanın habercisidir. Yönetimin Ariobarzanes'e teslim edilmesi, halk ve diğer yöneticiler arasında hoşnutsuzluk yaratmış ve Armenialılar MS ca. 2/3 yılında Romalılarla tekrar savaşa başlamışlardır. Bu ortamda korunaklı Artagira (günümüz Eğil?) kalesini elinde tutan Addon adında biri kendini Romalılara karşı emniyete alarak isyan etmiştir. Gaius Artagira önlerine gelmiş, Addon Gaius'un dikkatini çekmek için Parthia kralının bazı sırlarını ona açıklayacağı bahanesiyle surun yakınına kadar gelmeye onu ikna etmiştir. Tuzağa düşürüldüğünü anlayamayan Gaius sura yaklaştığında okla ciddi şekilde yaralanmıştır. Gaius'u hemen oradan uzaklaştıran Romalı komutanlar uzun bir kuşatmadan sonra Addon'u ve kaleyi ele geçirebilmişlerdir. Lakin Gaius yarısından dolayı hastalanmış ve MS ca. 4 yılında Limyra'da ölmüştür⁵²¹.

Ariobarzanes'in icraatları hakkında kaynaklar detaylı bilgi sunmamaktadır. Buna rağmen onun Romalıların desteğiyle başa geçtiği, Armenia'yı yine Romalılardan aldığı

⁵¹⁹ Dio Cass. LV. 10a. 4-5; Vell. II. 101. 1.

⁵²⁰ August. Res. Gest. 27; Dio Cass. LV. 10a. 5; 10a. 6-9; Tac. ann. II. 3. 5; 4. 2; Vell. II. 102. Tacitus'a (ann. II. 4) göre, Armenialılar Ariobarzanes'in iyi görünüşüne ve parlak niteliklerine hiç itiraz etmemişlerdir.

⁵²¹ Bkz. Cass. Dio LV. 10a. 4-5; 10a. 6-9; Flor. epit. II. 32; Fest. Brev. 19. Strabon'a (XI. 14. 6 c. 529) göre, Euphrates üzerinde bulunan Artagira kalesi, kentin kumandanı "Ador" tarafından isyana teşvik edilmiştir. Fakat Caesar'ın komutanları uzun bir kuşatmadan sonra bu kentin duvarlarını tahrip ederek kenti yerle bir etmişlerdir. Velleius'a (II. 102) göre, Gaius Armenia'ya girdikten sonra başarılı bir şekilde seferine devam etmiş ancak tedbirsiz bir görüşme sırasında "Addus" adlı biri tarafından yaralanmıştır. Festus'da (Brev. 19) bu isyancının adı "Donnes", Florus'da (epit. II. 32) "Dones" olarak geçmektedir. Ador'un kimliği belli değildir. Strabon (XI. 14. 6 c. 529), ondan ó προύρραρχος olarak bahsetmektedir. Chaumont'a (1976: 82) göre bu kişi, klasik Armenia kaynaklarında görülen *nakharar* ya da *nahapat* olarak da bilinen, kendi bölgelerinde yönetimine devam eden feodal beyler gibidir.

emirler doğrultusunda yönettiği söylenebilir. Ariobarzanes'ten sonra tahta, Augustus ve *Senatus*'un emriyle MS ca. 4 yılında önceki kralın oğlu III. Artavasdes geçmiştir⁵²². Ön yüzünde ΘΕΟΥ ΚΑΙΣΑΡΟΣ ΕΥΕΡΓΕΤΟΥ lejandıyla, yüzü profilden sağa dönük Augustus tasviri; arka yüzünde ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΜΕΓΑΛΟΥ ΑΡΤΑΥΑΖΔΟΥ aynı şekilde yüzü profilden sağa dönük ve başında *diademle* III. Artavasdes'in tasviri bulunmaktadır⁵²³. III. Artavasdes'in de uzun süre Armenia tahtında kalmadığı anlaşılmaktadır. Muhtemelen, bir komplo sonucu MS ca. 6 yılında öldürülmüştür (August. *Res. Gest.* 27; krş. Tac. *ann.* II. 4). Tacitus (*ann.* II. 4), Ariobarzanes öldükten sonra Armenia tahtına kısa bir süreliğine de olsa Erato'nun geçtiğini - Artavasdes'ten bahsetmez - ancak nedenini bilmediğimiz bir sebepten ötürü onun da tahttan kovulduğunu ve yerine Parthialı Vonones'in geçtiğini söyler. Bu noktada *Res Gestae* (27)'de farklı bir anlatım sunularak III. Artavasdes'in öldürülmesinden sonra tahta [ex régio genere Armeniorum oriundus] Armenia'nın krallık soyundan gelen Tigranes'in⁵²⁴ (MS ca. 6-10) geçirildiği belirtilmektedir. Tacitus, Tigranes'in başa geçmiş olduğu bilgisini göz ardı etmiş olabilir. III. Artavasdes'ten sonra Tigranes'in tahta geçtiği bilgisi daha inandırıcı görünmektedir. Çünkü Vonones o sıralarda Roma'da rehindir, ancak MS ca. 7/8 yılında Parthia'ya gidecek ve taht için bir süre Artabanos ile mücadele edecektir. Armenia tarihinde MÖ I. yüzyılın sonları ile MS I. yüzyılın başları siyasi karışıklıklarla dolu olduğu için Tigranes hakkında bir şeyler söylemek pek de mümkün görünmemektedir. O da Roma adına Armenia'yı yönetmeye devam etmiş ve belkide yine bir komplo sonucu öldürülmüş olabilir.

Armenia tahtındaki istikrarsızlıklar devam ederken Parthia kralı IV. Phraates'in Roma'da esir tutulan oğlu Vonones, Parthia kralı III. Orodes'in öldürülmesinden sonra bir Parthia elçisinin ricası üzerine atalarından kalan tahta oturmak üzere Augustus tarafından MS 7/8 yılında ülkesine gönderilmiştir. İlk başta tebası tarafından iyi karşılanan Vonones, bir süre sonra karşısında, Parthia tahtı için mücadele edeceği

⁵²² Dio Cass. LV. 10a. 7; August. *Res. Gest.* 27; Krş. Tac. *ann.* II. 4. 1. Cassius Dio'da (LV. 10a. 7) kralın ismi Artabazos olarak geçmektedir.

⁵²³ Bkz. Chaumont, 1976: 82 pl. II. fig. 11.

⁵²⁴ III. Artavasdes'ten sonra tahta geçirildiği söylenen Tigranes, Iudaia kralı Büyük Herodos'un oğlu Aleksandros ile Kappadokia kralı Arkhelaos'un ve ismi bilinmeyen Armenialı prensesin kızı Glaphyra'nın evliliğinden doğmuştur (Chaumont, 1976: 83). Arkhelaos ve Glaphyra'nın üç çocuğu olmuştur: Tigranes ve Aleksandros isimli iki oğlu ve birde ismi bilinmeyen kızı (Demir, 2012: 341 dn. 23). Kappadokia kralı Arkhelaos, Armenia Maior tahtına torunu Tigranes'i yerleştirmeye çalışmıştır (Demir, 2012: 353).

güçlü bir rakip olan nihayetinde kendisini yenecek olan III. Artabanos'u bulmuştur⁵²⁵. Tacitus'un (*ann.* II. 4) aktardığına göre Vonones, Parthia'dan kaçarak Armenia'ya sığınmış, o sırada kralsız ve ne yapacağını bilmeyen Armenia halkı da kendilerine sığınan Vonones'in tahta geçmesine sıcak bakmıştır⁵²⁶. Bu başa geçmenin, Roma tarafından onaylandığına dair bir kanıt yoktur. Zira Iosephus'un (*Ant. Iud.* XVIII. 2. 4) bildirdiğine göre, Armenia'daki yönetiminin onaylanması için Roma'ya elçilerini gönderen Vonones'in bu isteği, Parthia kralı Artabanos'un düşmanlığını üzerine çekebileceği endişesiyle Tiberius tarafından reddedilmiştir. Ayrıca Niphates Dağları civarında yaşayan Armenialı asilzadeler Parthia tahtındaki Artabanos'u desteklediklerini henüz beyan ettiklerinden bu tehdit karşısında Armenialıların Vonones'i ve Romalıları desteklemeleri çok zayıf bir ihtimaldir. Bu sebepten ötürü, Armenia'da taraftar bulamayan Vonones, yaklaşan Parthia kralı karşısında kendini Syria valisi Creticus Silanus'un merhametine bırakmış ve Armenia tahtından çekilerek MS 15/16 yılında Syria'ya gitmiştir⁵²⁷.

4. 4. Değerlendirme

Roma'nın doğuya yani Armenia'ya yaptığı seferlerin gerçekteki amacı, bölgeyi yağmalamak, kazanç elde etmek ve "dostluk ve müttefiklik" adı altında Armenia'da Roma nüfuzunu tesis etmek olmuştur⁵²⁸. Armenia kralı II. Tigranes'in ardından Roma imparatorunun onayıyla ya da emriyle Armenia tahtına geçen kralların hiçbirinin saltanatı uzun sürmemiştir. Armenia Krallığı, MÖ I. yüzyılın sonlarına doğru Roma güdümüne girmiş bir krallık haline gelmiştir. Tahta geçirilenlerin neredeyse hepsi ya tahttan indirilerek ya da öldürülerek yönetimden uzaklaştırılmıştır. Bölgede bulunan Roma garnizonları Adon gibi yerel beylerin isyanlarını bastırmakla uğraşırken tahttaki kralları korumakta etkili olamamışlardır.

⁵²⁵ Tac. *ann.* II. 2; Iosep. *Ant. Iud.* XVIII. 2. 4; Chaumont, 1976: 83.

⁵²⁶ Ayrıca bkz. Iosep. *Ant. Iud.* XVIII. 2. 4.

⁵²⁷ Tacitus'a (*ann.* II. 4) göre Syria valisi Silanus, lükslerini ve unvanını almadan onu gözetim altında tutmuştur.

⁵²⁸ Morgan'a (1965: 97-98) göre, Romalıların amacı Hellenistik kültürün temsilcileri olan II. Tigranes ve VI. Mithradates'i ortadan kaldırarak Asia'da Makedonia medeniyetini sonlandırmak istemeleridir. Mayor'a (2014: 100) göre, Armenia hiçbir zaman Hellenistik karakteri ile ön plana çıkmamış, daha çok Med, Pers, Akhaimenid kültürü etkisinde kalmıştır. Armenia'da Hellenistik kültürün ön plana çıkması II. Tigranes zamanında olmuştur. Hellen kültürünün Armenia'da hissedilir hale geldiğinin kanıtı Tigranokerta'da inşa edilmiş tiyatrodur.

Armenia tahtında Parthia krallarının da hak iddia etmesi ve kendi destekledikleri kişiyi tahta geçirmek istemeleri bölgedeki durumu daha da zorlaştırmıştır. Bir ara Parthialılar Armenia'daki hak iddialarından vazgeçseler de bu kısa sürmüştür. Parthia kralı Artabanos'un başa geçmesi, Armenia'da Romalıların ve Parthialıların kendi egemenlikleri adına savaşacakları bir dönemi beraberinde getirmiş, Armenia adeta iki devlet arasında bir tampon bölge olmuştur⁵²⁹.

⁵²⁹ Roma-Parthia ilişkilerinin başlamasıyla birlikte Armenia her iki güç arasındaki rekabetin bir nesnesi olmuştur (Dignas-Winter, 2007:174). Armenialılar bu iki güçlü devletin vassalı olan kukla krallarla yönetilmiştir (Cöhce, 2014: 3). Garni'de bulunan ve I. Tiridates'in asil, yüce Zeus Helios'a bir yapı adadığı yazıt (MS 77), bu tarihte I. Tiridates'in Armenia Maior kralı olduğuna dair delil sunmaktadır. Bkz. *SEG* XL 1315; ayrıca bkz. *SEG* XLV 1873. Dolayısıyla Armenia'nın bazen Roma'nın bazen de Parthia'nın kontrolüne girdiğini söylemek mümkündür.

SONUÇ

“Armenia” terimi tarihi bir coğrafi bölge adıdır. Antik kaynaklarda tek başına bir halkı ifade etmek için değil, bir bölgeyi tanımlamak için kullanılmıştır. Bölgenin siyasi sınırları savaşlar, göçler gibi nedenlere bağlı olarak yüzyıllara göre farklılık göstermiştir. Antikçağ eserlerinin çoğunda Armenia bölgesi sınırlarına anlattıkları konular ya da olaylar sebebiyle kısmen değinilmiş, tam olarak sınırlar belirtilmemiştir. Bu noktada antik kaynakların, Armenia’yı bazen politik bazen de coğrafi bir sınır olarak ele alması ve sınırların zaman içinde değişkenlik göstermesinden dolayı Armenia sınırlarını tam olarak saptamak mümkün görünmemektedir. Ancak Armenia olarak anılan bölge denildiğinde antikçağ yazarlarının bahsettiği yeryüzü şekillerine göre belirlenen coğrafya akıllara gelmelidir.

Coğrafya, Armenia halkının siyasi, sosyal ve ekonomik hayatını etkilemiştir. Bölgenin sarp ve dağlık oluşu yeri geldiğinde gücünü kaybeden merkezi hükümetlere karşı ayaklanmalara yol açtığı gibi Armenia’nın kolayca kontrol edilmesini zorlaştırmış, yeryüzü şekilleri dış tehditlere karşı halkın kendisini korumasına yardım etmiş, çetin kış şartları insanları mizaç bakımından sert ve dayanıklı hale getirmiştir. Bölgede Armenioi halkının yanı sıra, Khalyboi, Kardukhioi, Alarodioi gibi çok çeşitli halklar yaşamıştır. Yani Armenia’da homojen bir yapıdan ziyade heterojen bir nüfus söz konusudur. Halk coğrafyanın imkân verdiği ölçüde ovalarda veya dağlık alanlarda yalıtılmış bir yaşam sürmüştür. Bölge sakinleri tarım ve hayvancılıkla uğraşmış, arpa buğday gibi tahıl ürünleri ve meyve yetiştiriciliği yapmışlardır.

MÖ V.-IV. yüzyıllarda Armenia’da henüz dikkat çeken bir kentin varlığı bilinmemekle birlikte bölgede çoğunlukla kırsal yerleşimler, köyler bulunmaktadır. Köy idaresinin başında, “komarkhos” adı verilen yöneticilerin olduğu görülmektedir. Bunlar genel olarak toprağın işlenmesi, güvenliğin sağlanması, vergilerin toplanması ve bir üst rütbedeki kişilere, hiparkhos ya da satraba iletilmesiyle görevlendirilmişlerdir. Bu idari hiyerarşide Armenia satrabı, Pers kralı ile Armenialılar arasında bir tür aracı rolü üstlenmiştir. Pers kralı, Armenia’ya gönderdiği “Kral’ın kardeşi”, “Kral’ın gözü”, “Kral’ın oğlu” gibi isimlerle anılan

denetçileri sayesinde yönetsel mekanizmada meydana gelebilecek herhangi bir tıkanıklığı önlemiştir.

Dağlık coğrafi yapı, araziyi vadilere ayıran sıradağlar, Armenia’da güçlü bir merkezi yönetim etrafında birleşmiş tek bir devletin kurulmasını engellemiştir. Asia ve Avrupa arasında bir geçiş noktası konumunda olması, Armenia’nın tarihsel süreçte farklı devletlerin kontrolüne girmesine neden olmuştur.

Behistun Kitabesi ve antik kaynakların verdiği bilgiler dikkate alındığında Armenia’da yerel bir hanedanlığın, MÖ VI. yüzyılın geç tarihlerinden itibaren var olduğu söylenebilir. MÖ VI. yüzyılın ortalarından itibaren Pers krallarının kontrolüne giren Armenia, MÖ VI. yüzyılın son çeyreğinde idari anlamda bir satraplık olarak düzenlenmiş ve bu satraplık bazen kraliyet ailesi tarafından bazen de kraliyet ailesi ile evlilik bağı olan Pers asıllı satraplar tarafından yönetilmiştir. Ancak Armenialılar, Pers egemenliğini tam olarak benimsememiştir. Pers kralı Kyros’un ölümünün, Persia’da neden olduğu otorite boşluğunu fırsat bilen Armenialılar ayaklanmışlardır. Bu isyanlar ancak I. Dareios’un başa geçmesinin ardından Armenia’ya gönderdiği komutanlar vasıtasıyla bastırılabilmiştir. Böylece Armenia yöneticileri, MÖ VI.- V. yüzyıllar arasında Pers krallarına vergi vermek ve gerektiğinde seferlere asker sağlamak koşullarıyla vassal statüsünde yönetimlerine devam etmişlerdir.

MÖ IV. yüzyıl başları itibariyle Armenia yönetiminde adını Orontes isimli yöneticilerden alan Orontid Hanedanlığı yöneticileri bulunmaktadır. Bu dönemde Armenia, Armenia Maior ve Armenia Minor olmak üzere iki idari bölge şeklinde düzenlenmiştir. Armenia satraplığının başında bulunan I. Orontes ve satrap yardımcısı Tiribazos, Pers kraliyet ailesi ile yakın ilişkiler kurmuşlardır. Armenia, MÖ IV. yüzyılın başlarında tamamen Pers kralına bağlı bir satraplıktır ve diğer satraplar gibi krala bağlılıklarının bir göstergesi olarak yıllık *tributum* ödemektedirler. Bu bağlılık, Armenia satrapının Pers kralı II. Artakserkses’e MÖ ca. 366 yılında başlayan satrap ve generallerin katıldığı bir dizi ayaklanmalara destek vermesiyle zedelenmiştir. I. Orontes kralın damadı olması nedeniyle satrap isyanlarının liderliğini üstlenmiş, ayaklanmalar ancak I. Orontes’in taraf değiştirerek

Pers kralının yanına geçmesi ile yaklaşık altı yıl sonra MÖ 360/359 yılında bastırılabilmiştir.

MÖ IV. yüzyıl ortalarından itibaren Armenia tahtında bir ara dönem yaşanmıştır. Pers kralı III. Artakserkses Okhos'un saltanatının ilk yıllarında (MÖ ca. 344) Armenia'nın yönetimi, Kodamannos'a verilmiştir. Kodamannos, muhtemelen Artasyras oğlu I. Orontes öldükten sonra Armenia satraplığına atanmış ve Persia tahtına çıkana kadar bir süre bu görevi sürdürmüştür. Kodamannos, Armenia satraplığı görevi sonrasında Persia kralı olduğunda, I. Orontes'in oğlu ya da torunu olduğu düşünülen II. Orontes (MÖ 336-331) Armenia tahtına geçmiş ve MÖ 331'de II. Orontes yanındaki Mithraustes ile birlikte Büyük İskender'in ordusuna karşı Küçük Asia'nın kaderini belirleyen Gaugamela Savaşı'nda (MÖ Ekim 331) Pers kralı III. Dareios'un yanında savaşmıştır. Pers kralının savaşı kaybetmesinin ardından Armenia, Büyük İskender'in denetimi altına girmiştir. Büyük İskender, Armenia'ya satrap olarak, Sardeis Akropolisini kendisine teslim etmiş olan Mithranes'i göndererek bölgeyi kontrol etmeye çalışmıştır.

İskender'in ölümünden sonra ise ardılları arasında yapılan paylaşımlar sonucu, Armenia'ya satrap atanmamış, ne İskender ne ardılları ne de onun soyundan gelenler Armenia Maior ya da Armenia Minor'un işlerine çok fazla müdahale etmemişlerdir. Bu yüzden de Armenia'daki yöneticiler *tributum* vermek suretiyle yönetimlerini devam ettirmişlerdir. Armenia, Ipsos Savaşı (MÖ 301) sonrasında Seleukos Krallığı'nın kontrolüne girmiştir. Seleukoslar da vergilerini ödedikleri ve merkezi otoriteye bağlı kaldıkları sürece Armenia tahtına müdahale etmemişlerdir. Buna rağmen zamanla Armenia'da Seleukos kontrolü zayıflamış ve Armenia yöneticileri Seleukosların taht mücadelesine dâhil olarak Seleukos karşıtı bir tutum izlemişlerdir. Seleukos kralı III. Antiokhos, MÖ III. yüzyılın sonlarına doğru doğu eyaletleri üzerine yaptığı seferleri sırasında Seleukos otoritesini tanımayan Armenia'yı kontrol altına almış, önceleri Armenia'yı doğrudan kendine bağlamak istese de bundan vazgeçerek bölgeyi yönetme konusunda Akhaimenidler ve İskender tarafından kullanılan politikayı takip ederek, *tributum* ödemeleri koşulu ile Armenia'daki yöneticilerin tahtta kalmasına izin vermiştir.

MÖ II.-I. yüzyıllar Armenia siyasi tarihini şekillendiren önemli olaylara sahne olmuştur. Seleukosların Armenia üzerindeki hâkimiyeti, MÖ II. yüzyılın başlarında hissedilir bir aşamaya gelmiş, III. Antiokhos Armenia'daki yerel yöneticileri belki görevden uzaklaştırarak belki de ortadan kaldırarak Artaksias ve Zariadris gibi komutanlar aracılığıyla bölgeyi yönetmiştir. Seleukos kralı komutanlarının Armenia'da yönetime getirilmesi ile birlikte Orontid Hanedanlığı'na mensup satrapların Armenia'daki saltanatları sonlanmış, bu süreç Armenia'da satraplıktan krallığa geçişi beraberinde getirmiştir.

III. Antiokhos'un MÖ 190'daki Magnesia yenilgisi, Armenialıların batı ile tanışmasında önemli bir dönüm noktası olmuştur. Roma-Armenia ilişkilerinin ilk aşaması I. Artaksias ile başlamıştır. MÖ 190 yılı hemen sonrasında I. Artaksias Romalılar tarafından kral olarak tanınmış ve böylece Armenia'da Artaksiad Hanedanlığı dönemi başlamıştır. Apameia Antlaşması (MÖ 189) ile Taurosların ötesine çekilmeye zorlanan Seleukoslar ise Armenia'yı baskı altında tutmaya devam etmişlerdir. Seleukosların bu girişimleri, kralları IV. Antiokhos'un ölümü sonrasında son bulmuştur. Seleukos kralı ile bağlarını koparan Armenia kralı I. Artaksias, topladığı güçlü orduyla yayılmacı bir politika izleyerek Armenia sınırlarını genişletmiş, Sophene tahtına müdahale etmiş ve aynı zamanda Pontos, Pergamon, Kappadokia ve Bithynia krallıkları arasında yaşanan Küçük Asia'nın siyasi sınırlarını şekillendiren savaşların bir parçası olmuştur. Romalılar bu dönemde genel olarak Küçük Asia'da barışın korunmasına özen gösterdikleri ve daha çok Akdeniz ve çevresindeki topraklarla ilgilendikleri için Euphrates nehrinin doğusunda, Armenia'da yaşanan gelişmeleri dikkate almamışlardır. Armenia kralı bu yüzden uzun süre rahatsız edilmeden sınırlarını genişletebilmiştir.

I. Artavasdes dönemi (MÖ ca. 159-95) ile birlikte Armenia sınırlarının genişlemesi yavaşlamış ve doğuda Parthia tehditi belirmiştir. Parthia kralı II. Mithridates'in Armenia'ya yaptığı seferler sonucunda sınır bölgelerindeki bazı yerleşimler Parthialıların eline geçmiş, MÖ I. yüzyılın erken dönemlerinde Armenia Parthia'ya bağlı vassal bir krallık haline gelmiştir.

Armenia esasen MÖ 95 yılında II. Tigranes'in başa geçmesiyle krallık sürecine girmiştir. II. Tigranes ile birlikte Armenia-Parthia ilişkilerinin seyri değişmiştir. Bu

dönemde Armenia Krallığı Parthia kontrolünden sıyrılmış, doğuda başlı başına bağımsız bir güç olarak ortaya çıkmıştır. II. Tigranes'in izlediği saldırgan politika ve Kappadokia'ya yaptığı seferler, Küçük Asia'daki dengelerin bozulmasını istemeyen ve çıkarlarının tehlikeye gireceğini düşünen Roma'nın dikkatinin Armenia'ya çevrilmesine neden olmuştur. Romalılar MÖ 69 yılında komutanları Lucullus önderliğinde ilk kez Armenia üzerine bir sefer düzenlemiş ve aynı yıl Tigranokerta'da yapılan savaşta, II. Tigranes'i bozguna uğratmışlardır. MÖ 69 yılı, II. Tigranes zamanında en parlak dönemini yaşayan Armenia Krallığı'nın çöküşe geçtiği tarihtir. II. Tigranes, Romalılar karşısında ancak üç yıl daha direnebilmiştir. MÖ 66 yılında Romalı komutan Pompeius ile yapılan antlaşma ile Armenia Krallığı resmen Romalılara bağlı vassal bir krallık haline gelmiştir. Bu aşamada II. Tigranes, Parthialıların batıya ilerleyişini durduran önemli bir müttefik; Armenia ise Roma'nın doğuya yapacağı seferlerde kullanılacağı stratejik bir üs olmuştur. Romalılar kontrol altında tutulması bu zor coğrafyayı kendileri yönetmek yerine onayları ile tahta çıkan kralları destekleyerek Armenia üzerinde söz sahibi olmuşlardır.

Armenia Krallığı'nı vassal bir krallık haline getiren Roma, dikkatini bir süre sonra Parthia'ya yöneltse de MÖ 54/53 yılında Romalı devlet adamı ve komutan Crassus'un Parthia üzerine yaptığı seferi Karrhai (Harran)'da büyük bir hezimetle sonlanmıştır. Savaş öncesinde bir Roma bağlaşığı olarak sefere destek vermeyi kabul eden Armenia kralı II. Artavasdes, Romalılara yüz çevirmiş, kendisini sağlama almak için de Parthialılarla bir evlilik ittifakı kurmuştur. Dolayısıyla II. Artavasdes dönemi ile Parthialılar yaklaşık yarım yüzyıl sonra Armenia tahtında tekrar söz sahibi olmaya başlarken Armenia'nın bölgedeki yeni müttefiği Parthia olmuştur.

Marcus Antonius'un MÖ 36 yılındaki Parthia seferi sonrası, Armenia kralını yakalayarak Aleksandreia'ya götürmesi ve sonrasında kralın öldürülmesi Armenia Krallığı'ndaki Roma karşıtı girişimleri arttırdığı gibi Armenialılar, Parthia'ya daha da yakınlaşmış, "Armenia sorunu" Roma-Parthia diplomasisinin önemli bir gündemi haline gelmiştir.

Roma imparatoru Augustus döneminde, Armenia'nın elde tutulması gerekliliğine daha da önem verilmiş, MÖ 20 yılında Tiberius'un ve MÖ 1 yılında Gaius'un Armenia'ya yaptığı seferlerle bölgede Roma hâkimiyeti tesis edilmeye çalışılmıştır.

Armenia, MÖ I. yüzyıl sonlarından itibaren Roma ve Parthia arasındaki güç mücadelesinin bir nesnesi haline gelmiştir. Her iki güç Armenia'yı kendi kontrollerine alabilmek için ellerinden geleni yaparken Armenia tahtında bulunan krallar, Roma ve Parthia arasında denge politikası izleyerek mevcut durumlarını güvence altına almaya çalışmışlardır. Bu ortamda yaklaşık olarak MS 10 yılında Artaksiad Hanedanlığı taraflardan birçoğunun ortadan kaldırıldığı bir taht kavgası sonucunda ortadan kalkmış ve bölge, böylece fiilen Roma kontrolüne girmiştir.

EK 1- ARMENİA SATRAP VE KRALLARI LİSTELERİ

Orontid Hanedanlığı (MÖ 401-200)

I. Orontes	MÖ ca. 401-ca. 344
Darius Kodamannus	MÖ ca. 344-ca. 336
II. Orontes	MÖ ca. 336-ca. 331
Mithranes	MÖ ca. 331-ca. 323
III. Orontes	MÖ ca. 317-ca. 260
Samos	MÖ ca. 260
Arsames	MÖ ca. 260-ca. 228
Kserkses	MÖ ca. 228-ca. 212
IV. Orontes	MÖ ca. 212-ca. 200

Not: Armania Satrap ve Kral listelerinin hazırlanmasında C. Toumanoff'un, "The Orontids of Armenia", *Studies in Christian Caucasian History* (1963), adlı eserinden yararlanılmıştır.

Artaksiad Hanedanlığı (MÖ ca. 189-MS ca. 10)

Zariadris'in oğlu Artaksias	MÖ 189-ca. 164
I. Tigranes	MÖ?
I. Artavasdes	MÖ ?- ca. 95
II. Tigranes	MÖ ca. 95-55
II. Artavasdes	MÖ 55-34
Artakses	MÖ 34-20
III. Tigranes	MÖ 20-ca. 8
IV. Tigranes	MÖ ca. 8-MS 1
Ariobarzanes	MS ca. 2-4.
III. Artavasdes	MS ca. 4- 6
.....	

Not: Artaksias Hanedanlığı listelerinin hazırlanmasında M. Arslan'ın, *Mithradates VI Eupator Roma'nın Büyük Düşmanı* (2007), adlı eserinden yararlanılmıştır.

METİNDE KULLANILAN ANTİK KAYNAKLARA İLİŞKİN KISALTMALAR LİSTESİ

- Aiskh. Pers. (= Aiskhylos, *Persai*)
Kullanılan Metin ve Çeviri: *Aeschylus*. With an English translation by H. W. Smyth. Cambridge, MA. Harvard University Press 1926.
Aeschylus: Persians and Other Plays. Translated by C. Collard, New York: Oxford University Press 2008.
- Amm. Marc. (=Ammianus Marcellinus, *Rerum Gestarum Libri*)
Kullanılan Metin ve Çeviriler: *Ammianus Marcellinus*. With an English translation by J. C. Rolfe, vol. I-III. Cambridge, Mass.-London 2005 (The Loeb Classical Library).
Ammianus Marcellinus, *Roma Tarihi*, Çev. S. Özgüler, Historia Yayınları, İstanbul, 2019.
- Ampel. (= Lucius Ampelius, *Liber Memorialis*)
Kullanılan Metin: *Lucii Ampelii Liber Memorialis*. Ed. E. Assmann, 1935.
- Anonym. *Perieges*. (= Anonymus, *Periegesis*)
Kullanılan Metin ve Çeviri: Anonymus, (*Khioslu Skymnos'a Ait Olduğu Söylenen*) *Anonymus Periegesis*, Çev. Ş. Kileci. *Libri II*, 2017, 56-127.
- Apoll. Rhod. *argon*. (= Apollonios Rhodios, *Argonautica*)
Kullanılan Metin ve Çeviriler: *Apollonii Rhodii Argonautica*. Ed. H. Fraenkel. Oxford: Clarendon Press, 1961.
The Argonautica. With an English translation by R. C. Seaton, Reprint. Cambridge, Mass.-London 1967 (The Loeb Classical Library).
- App. (= Appianus, *Rhomaika*)
civ.(=*Bella civilia*)
Mithr. (= *Mithridateios*) *Syr.* (= *Syriake*)
Illyr. (= *Illyrike*)
Kullanılan Metin ve Çeviriler: *Appian's Roman History*. With an English translation by H. White I-IV. Cambridge, Mass.-London 1912–1913 (The Loeb Classical Library).
- Arist. *Pol.* (=Aristoteles, *Politica*)
Kullanılan Metin ve Çeviri: *Aristotle*. Aristotle in 23 Volumes, Vol. 21, translated by H. Rackham. Cambridge, MA, Harvard University Press; London, William Heinemann Ltd. 1944.

- Arr. *anab.* (= Arrianus, *Anabasis* = Sefer)
Kullanılan Metin ve Çeviri: Arrian. With an English translation by P. A. Brunt, vols. I-II. Cambridge, Mass.-London 1976-1983 (The Loeb Classical Library).
- Arr. *succ.* (= Arrianus, *Historia successorum Alexandri*)
Kullanılan Metin ve Çeviriler: Arrianus'un "İskender'den Sonraki Olaylar" Adlı Eseri: *Tà μετὰ Ἀλέξανδρον/Historia Successorum Alexandri*. Çev. S. Sarıkaya, *Libri I*, 2015, 427-446.
- Auct. *Liber de Vir ill.* (= Incerti Auctoris Liber, *De Viris Illustribus Urbis Romae*)
de Caes. (= *De Caesaribus*)
Kullanılan Metin: Sextus Aurelius Victor, Incerti Auctoris Liber. *De Viris Illustribus Urbis Romae; Liber de Caesaribus*. Ed. Fr. Pichlmary. Teubner 1970.
Sextus Aurelius Victor, *De Caesaribus*, Translated with an introduction and commentary by H. W. Bird, Liverpool University Press, Liverpool, 1994.
- August. *Res Gest.* (=Caesar Augustus, *Res Gestae Divi Augusti*)
Kullanılan Metin ve Çeviriler: Caesar Augustus, *Monumentum Ancyranum, Ankara Anıtı*, Çev. Ç. Dürüşken, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2009.
- Cic. *Acad.* (= Cicero, *Academica* [= *Lucullus*])
Kullanılan Metin ve Çeviri: *Academica*. With an English translation by H. Rackham. London, New York 1972 (The Loeb Classical Library).
- Cic. *Arch.* (= Cicero, *Pro A. Licinio Archia Poeta Oratio*)
Kullanılan Metin ve Çeviriler: *Oratio pro Archia Poeta*. With an English translation by N. H. Watts. London, New York, 1923 (The Loeb Classical Library).
- Cic. *Att.* (= Cicero, *Epistulae ad Atticum*)
Kullanılan Metin ve Çeviri: *Letters to Atticus*. With an English translation by E. O. Winstedt I-III. London, New York 1960-1962 (The Loeb Classical Library).
Marcus Tullius Cicero, *Ad Quintum fratrem*, Çev. H. Üreten, Hel Yayınları, Ankara, 2016.
- Cic. *de prov. Cons.* (= Cicero, *De Provinciis Consularibus*)
Kullanılan Metin ve Çeviriler: *De Provinciis Consularibus*. With an English translation by W. Peterson. London, New York 1911 (The Loeb Classical Library).
Marcus Tullius Cicero, *Konsüllük Eyaletleri Hakkında*, Çev. Ü. F. Telatar, İstanbul, 2004.

- Cic. *Fam.* (= Cicero, *Epistulae ad Familiares*)
Kullanılan Metin ve Çeviriler: Cicero. *Letters to his Friends. Volume I: Letters 1-113*. Edited and translated by D. R. Shackleton Bailey. Cambridge, MA: Harvard University Press, 2001 (The Loeb Classical Library).
- Cic. *Leg. Man.* (= Cicero, *Pro Manilia, Oratio de Imperio Cn. Pompei*)
Kullanılan Metin ve Çeviri: Cicero, *The Speech on the Appointment of Gnaeus Pompeius*. With an English translation by H. G. Hodge. Cambridge, Mass.-London 2000 (The Loeb Classical Library).
Marcus Tullius Cicero, *Pompeius'un Yetkisi Hakkında*. Çev. Ü. F. Telatar, İstanbul, 2003.
- Cic. *Mur.* (= Cicero, *Oratio pro L. Murena*)
Kullanılan Metin ve Çeviri: *The Speech in Defence of Lucius Murena*. With an English translation by L. E. Lord. Cambridge, Mass.-London 1964 (The Loeb Classical Library).
Cicero, *Pro Murena Oratio*, Çev. E. N. Akdoğan Akarca-M. Oktan, Kabalcı Yay., İstanbul, 2016.
- Corn. *Nep.* (= Cornelius Nepos)
Dat. (= *Datames*)
Kullanılan Metin ve Çeviriler: *On the Great Generals of Foreign Nations*. With an English Translation by J. C. Rolfe. Cambridge, Mass. 1966 (The Loeb Classical Library).
- Curt. (= Quintus Curtius Rufus, *Historiarum Alexandri Magni Macedonis*)
Kullanılan Metin ve Çeviri: Curtius Rufus, *Historiae Alexandri Magni Macedonis*, With an English translation by John C. Rolfe, Londra, (The Loeb Classical Library).
Quintus Curtius Rufus, *The History of Alexander*. Translated by J. Yardley. With an introduction and notes by W. Heckel. London, New York, 1984.
- Dem. *Aristok.* (= Demosthenes, *Aristokrates*)
(= Demosthenes, *On the Navy-Boards*)
Kullanılan Metin ve Çeviri: Demosthenes. *Orations, Volume I: Orations 1-17 and 20: Olynthiacs 1-3. Philippic 1. On the Peace. Philippic 2. On Halonnesus. On the Chersonese. Philippics 3 and 4. Answer to Philip's Letter. Philip's Letter. On Organization. On the Navy-boards. For the Liberty of the Rhodians. For the People of Megalopolis. On the Treaty with Alexander. Against Leptines*. Translated by J. H. Vince. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1930 (Loeb Classical Library).

- Dio Cass. (= Cassius Dio, *Rhomaika*)
Kullanılan Metin ve Çeviri: *Roman History*. With an English translation by E. Carry, I-IX. London 1914-1927 (The Loeb Classical Library).
- Dio Khrys. *Orat.* (= Dio Khrysostomos, *Orationes*)
Kullanılan Metin ve Çeviri: *Dio Chrysostom*. With an English translation by W. Cohoon-H. L. Crosby. London, New York 1932-1953; Cambridge, Mass.-London 20066 (The Loeb Classical Library).
- Diod. (=Diodorus Siculus, *Bibliothēke Historike*)
Kullanılan Metin ve Çeviri: *Diodorus of Sicily*. With an English translation by R. M. Geer. London, New York 1947 (The Loeb Classical Library).
- Dion. Hal. *ant.* (= Dionysios Halikarnassos, *Antiquitates Romanae*)
Kullanılan Metin ve Çeviri: *The Roman Antiquities of Dionysius of Hallicarnassus*. Ed. and Translated by E. Carry I-VII. London 1937-1950 (The Loeb Classical Library).
- Dion. Hal. *Dem.* (= Dionysios Halikarnassos, *Demosthenes*)
Kullanılan Metin ve Çeviri: Dionysius of Halicarnassus, *The Critical Essays*, Translated by S. Usher, vol I. London 1974 (The Loeb Classical Library).
- Eutr. (= Eutropius, *Breviarium ab urbe condita*)
Kullanılan Metin ve Çeviri: *The Breviarum ab Urbe Condita of Eutropius*. Translated with an introduction and commentary by H. W. Bird. Liverpool 1993.
Eutropius, *Breviarium Historiae Romanae*, Çev. Ç. Menzilioğlu, Kabalcı, İstanbul, 2007.
- Fest. *Brev.* (= Rufius Festus. *The Breviarium of Festus*)
Kullanılan Metin ve Çeviri: *The Breviarium of Festus*. A Critical Edition with Historical Commentary by Cf. J. W. Eadie. London, 1967.
- FGrHist. (=Die fragmente der griechischen Historiker)
Kullanılan Metin ve Çeviri: *Die fragmente der griechischen Historiker*. Ed. F. Jacoby I- XV. Berlin-Leiden 1923-1958.

- Flor. epit. (= Annii Florus, *L. Annaei Flori Epitoma De Tito Livio Bellorum Omnium Annorum DCC Libri II*)
Kullanılan Metin ve Çeviri: *Lucius Annaeus Florus The Two Books of the Epitome, Extracted from Titus Livius, of All the Wars of Seven Hundred Years*. With an English translation by E. S. Foster. London, New York 1929 (The Loeb Classical Library).
- Hdt. (= Herodotos, *Historiai* = Tarihler)
Kullanılan Metin ve Çeviriler: *Herodotus*. With an English translation by A. D. Godley. Cambridge, Mass.- London 1920 (The Loeb Classical Library).
Herodot Tarihi. Çev. M. Ökmen, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul, 2011.
- Hieron. chron. (= Eusebius-Hieronymus, *Chronicon*)
Kullanılan Metin: Eusebius-Hieronymus, *Chronicon* Ed. R. Helm. Berlin 1926.
- Hist. Aug. (= *Scriptores Historiae Augustae*)
Hadr. (= *Hadrianus*)
Kullanılan Metin ve Çeviri: *The Scriptores Historiae Augustae*. With an English translation by D. Magie. Cambridge, Mass.- London 1968 (The Loeb Classical Library)
Historia Augusta Hadrianus, De Vita Hadriani. Çev. Recai Tekoğlu, Arkeoloji ve Sanat Yay., İstanbul, 2011.
- Hor. (= Quintus Horatius Flaccus)
Epist. (= *Epistulae*)
Kullanılan Metin ve Çeviriler: *Horace. Satires. Epistles. The Art of Poetry*. Translated by H. Rushton Fairclough. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1926 (Loeb Classical Library).
- Ioan. Ant. (= Ioannes Antiochenus)
Kullanılan Metin: Johannes Antiochenus, Fragment, Ed. C. Muller, *FHG* IV, 1885, 535-622.
- Ioseph. Ant. Iud. (= Flavius Iosephus Historicus, *Antiquitates Iudaicae*)
Kullanılan Metin ve Çeviri: *The Jewish Antiquities*. With an English translation by H. St. J. Thackeray IV-IX. London, New York 1930-1939 (The Loeb Classical Library).
- Ioseph. Bell. Iud. (= Flavius Iosephus Historicus, *Bellum Iudaicum*)
Kullanılan Metin ve Çeviri: *The Jewish War*. With an English translation by H. St. J. Thackeray II-III. London, New York 1927-1928 (The Loeb Classical Library).

- Isok. (= Isokrates)
Euag. (= Euagoras)
Kullanılan Metin ve Çeviri: Isocrates. *Evagoras. Helen. Busiris. Plataicus. Concerning the Team of Horses. Trapeziticus. Against Callimachus. Aegineticus. Against Lochites. Against Euthynus. Letters.* Translated by La Rue Van Hook. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1945 (Loeb Classical Library).
Isokrates, *Kıbrıs Söylevleri: Evagoras, Nikokles'e, Nikokles ya da Kıbrıslılar*, Çev. B. Baysal, İstanbul, 2015.
- Iust. (= Marcus Iulianus Iustinus, *M. Iuliani Iustini Epitoma Historiarum Philippicarum Pompei Trogi*)
Kullanılan Metin ve Çeviriler: *Epitome of the Philippic History of Pompeius Trogus.* With an English translation by J. C. Yardley. With introduction and explanatory notes by R. Develin. Atlanta, GA 1994. *Epitome of the Philippic History of Pompeius Trogus.* Translated, with notes, by the R. J. S. Watson. London: Henry G. Bohn, York Street, Convent Garden 1853.
M. Ivniani Ivstini. *Epitoma Historiarvm Philippicarvm Pompei Trogi. Accedvnt Prolongi in Pompeivm Trogvm.* Ed. O. Seel, Stuttgart, 1972.
- Ksen. Ages. (= Ksenophon, *Agésilaios*)
Kullanılan Metin ve Çeviriler: *Xenophon Scripta Minora.* With an English translation by E. C. Marchant. Cambridge, Mass.-London 1946 (The Loeb Classical Library).
- Ksen. *anab.* (= Ksenophon, *Anabasis*)
Kullanılan Metin ve Çeviriler: *Xenophon, Anabasis,* With an English translation by C. L. Brownson, Cambridge, Harvard University Press, 1922 (The Loeb Classical Library).
Ksenophon, *Anabasis Onbinlerin Dönüşü*, Çev. Oğuz Yarlıgış, Kabalcı Yay., İstanbul, 2011.
- Ksen. *Hell.* (= Ksenophon, *Hellenika*)
Kullanılan Metin ve Çeviriler: *Hellenica.* With an English translation by C. L. Brownson and O. J. Todd I-III. London, New York 1961 (The Loeb Classical Library).
Ksenophon, *Yunan Tarihi*, Çev. S. Sinanoğlu, Ankara, 1999.

- Ksen. Kyr. (= Ksenophon, *Kyroupaedia*)
Kullanılan Metin ve Çeviriler: *Cyropaedia*. Ed. E.C. Marchant, *Xenophontis opera omnia*, vol. 4. Oxford: Clarendon Press, 1970.
The *Cyropaedia* of Xenophon. C. W. Gleason. New York: Cincinnati: Chicago 1897. Xenophon *Cyropaedia* vol. V-VI: Books 1-4; 5-8. With an English translation by W. Miller. London, New York 1914 (The Loeb Classical Library).
- Liv. (= Livius, *Ab Urbe Condita*)
perioch. (= *Ab urbe condita librorum periochae*)
Kullanılan Metin ve Çeviriler: Livy, *From the founding of the city*. With an English translation by A. C. Schlesinger. I-XIV. London, New York 1967 (The Loeb Classical Library).
Titus Livius, *Roma Tarihi: Şehrin Kuruluşundan İtibaren*, Çev. S. Şenbark. İstanbul, 1992.
- Lucian. (= Lucianus)
Macr. (= *Macrobian*)
Kullanılan Metin ve Çeviriler: *Lucianus*. Ed. C. Jacobitz, I-III vol., Leipzig: Teubner 1896-7; Ed. J. Sommer-Brodthorn, I-III vol., Berlin 1886-99; Ed. N. Nilén, Leipzig: Teubner 1906-. *Scholia in Lucianum*. Ed. H. Rabe, Leipzig: Teubner 1906.
- Malal. *chron.* (= Malalas, *Chronographia*)
Kullanılan Metin ve Çeviriler: I. Malalas, *The Chronicle of John Malalas: A Translation*. With an English translation by Elizabeth Jeffreys, Michael Jeffreys, Roger Scott *et al.* Byzantina Australiensia 4 (Melbourne: Australian Association for Byzantine Studies) 1986.
- Mela (= Pomponius Mela, *De Chorographia*)
Kullanılan Metin ve Çeviriler: *Pomponii Melae De Chorographia Libri Tres una cum Indice Verborum*. Ed. G. Ranstrand. 1971.
Pomponius Mela, *Pomponius Mela's Description of the World*. With an English translation by F. E. Romer. Ann Arbor 1998.
- Memnon (= Memnon)
Kullanılan Metin ve Çeviriler: Memnon, *Herakleia Pontike Tarihi*, Çev. M. Arslan. İstanbul, 2007.
- Moses Khor. *Hist.* (= *Badmutyun Hayots= Historia*)
Kullanılan Metin ve Çeviri: Moses Khorenatsi, *History of the Armenians*, Trans. Robert W. Thomson, Harvard University Press, Cambridge-Mass, London, 1978.

- Oros. *hist.* (= Orosius, *Historiarum adversus paganos libri VII*)
Kullanılan Metin ve Çeviri: *Seven Books of History Against the Pagans*. Translated with introduction and notes by A. T. Fear. Liverpool, 2010.
- Ovid. *Tri.* (= Ovidius, *Tristia*)
Kullanılan Metin: Ovid. *Tristia. Ex Ponto*. Translated by A. L. Wheeler. Revised by G. P. Goold. Loeb Classical Library 151. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1924.
- Phleg. *Fr. Hist.* (= Phlegon Trallianus, *Fragmenta Historica*)
Kullanılan Metin: *Fragmenta Historica*. Ed. C. Müller, *FHG* iii p. 602.
- Plin. *nat.* (= G. Plinius Secundus, *Naturalis Historiae*)
Kullanılan Metin ve Çeviriler: *Pliny the Elder. The Natural History*. With an English translation by H. Rackham, W. H. S. Jones, D. E. Eichholz, I- X. Cambridge, Mass.-London 1938-1971 (The Loeb Classical Library).
- Plut. (= Plutarkhos, *Bioi Paralleloi*)
Alex. (= Aleksandros)
Ant. (= Antonius)
Ages. (= Agesilaos)
Artaks. (= Artakserkses) *Pomp.* (= Pompeius)
Brut. (= Brutus) *Ages.-Pomp.* (= Agesilaos-Pompeius “Comp.”)
Eum. (= Eumenes) *Luc.* (= Lucullus)
Cam. (= Camillus) *Luc-Kim.* (= Lucullus-Kimon “Comp.”)
Caes. (= Caesar)
Crass. (= Crassus) *Sull.* (= Sulla)
Kullanılan Metin ve Çeviriler: *Plutarch. Plutarch's Lives*. With an English Translation by B. Perrin I-XI, London, New York, 1959 (The Loeb Classical Library).
A. Sina, “Artakserkses” Plutarkhos, Çev. A. Sina, *AÜTAD* XXIX, 48, 2010, 137-166.
A. Sina, *Kimon-Lucullus*, Plutarkhos, Çev. A. Sina, Hel Yay., Ankara, 2013.
N. T. Önen, *Agesilaos&Pompeius: Giriş, Değerlendirme ve Açıklayıcı Notlar*, Akdeniz Uygarlıkları Araştırma Enstitüsü Yayınları, Antalya, 2015.
- Plut. *mor.* (= Plutarkhos, *Moralia*)
Kullanılan Metin ve Çeviri: *Plutarch's Moralia*. With an English translation by F. C. Babbitt-W. C. Helmbold I-XIV. London, New York 1928-1967 (The Loeb Classical Library).

- Polyain. *strat.* (= Polyainos, *Strategemata*)
 Kullanılan Metin ve Çeviriler: *Strategemata*. Ed. E. Woelfflin and J. Melber, *Polyaeni strategematon libri viii*. Leipzig: Teubner, 1887 (repr. Stuttgart: 1970): 2- 301, 305-425.
Polyaenus's Strategems of War. With an English translation by R. Shepherd. Chicago, 1974.
- Polyb. (= Polybios, *Historiai*)
 Kullanılan Metin ve Çeviriler: *The Histories*. With an English translation by W. R. Paton I-VI. Cambridge, Mass.-London 1922 vd. (The Loeb Classical Library).
 Polybius. *The Histories, Volume V: Books 16-27*. Translated by W. R. Paton. Revised by F. W. Walbank, Christian Habicht. Cambridge, MA: Harvard University Press, 2012. (Loeb Classical Library.)
 Polybius. *The Histories, Volume VI: Books 28-39. Fragments*. Edited and translated by S. Douglas Olson. Translated by W. R. Paton. Revised by F. W. Walbank, Christian Habicht. Loeb Classical Library 161. Cambridge, MA: Harvard University Press, 2012.
- Pomp. Trog. *prolog.* (= Pompeius Trogus, *Prologues*)
 Kullanılan Metin ve Çeviriler: *Prologues to the Philippic History of Trogus*. With an English translation by J. C. Yardley. With introduction and explanatory notes by R. Develin. Atlanta, GA 1994.
- Ps.-Kallist. (= Pseudo Kallisthenes)
 Kullanılan Metin: *Historia Alexandri Magni*. Ed. W. Kroll, Berlin: Weidmann 1926: 1-146.
 The Fragments of the Lost Historians of Alexander the Great, *Fragmenta Scriptorum de Rebus Alexandri Magni, Pseudo-Callisthenes, Itinerarium Alexandri*. Edited by K. Müller, Paris 1846.
- Ptol. *geogr.* (= Claudios Ptolemaios, *Geographika Hyphegegis*)
 Kullanılan Metin: *Claudii Ptolemaei Geographia* (I-III). Ed. C. F. A. Nobbe, New York, 1990.
Ptolemaios Handbuch der Geographie (Buch 5-8 und Indices) 2. Teilband, Herausgegeben von A. Stückelberger- G. Graßhoff, Schwabe Verlag Basel, 2006.
- Quadratus (=Gaius Asinius Quadratus)
 Kullanılan Metin: *Fragmenta*, ed. K. Müller, *FHG* III. Paris: Didot, 1841-1870: 659-662.

- Sall. *Hist.* (= Sallustius, *Historiae*)
Kullanılan Metin ve Çeviriler: Sallust, *The Histories*. Translated with introduction and commentary by P. McGushin vol.I (1992), vol. II, Oxford, 1994.
Sallust. With an English translation by J. C. Rolfe. London, New York 1955 (The Loeb Classical Library).
C. Sallustius Crispus, *Historiae*, (C. Sallustius Crispi Historiarum Reliquiae), Vol II, Ed. B. Maurenbrecher, 1893.
Sallust., *Catiline's Conspiracy, The Jugurthine War, Histories*, Translated with an Introduction and Notes by William W. Batstone, Oxford University Press, 2010.
- Skyl. *perip.* (= Skylaks, *Periplus Scylacis*)
Kullanılan Çeviri: Pseudo-Skylaks, *Seyrüsefer*, Çev. M. Arslan, *Libri* II, 2016, 246-307.
- Steph. Byz. *Ethnika* (= Stephanos Byzantios, *Ethnika*)
Kullanılan Metin ve Çeviriler: *Stephani Byzantii, Ethnikon*. Ed. A. Westermann. Lipsae 1839.
Stephani Byzantii Ethnica, volumen I: alpha-gamma. Ed. W. De Grueter. Berlin, 2006.
- Strab. (= Strabon, *Geographika* = Coğrafya)
Kullanılan Metin ve Çeviriler: *The Geography of Strabo*. With an English Translation by H. L. Jones. Cambridge, Mass.-London 1924 (The Loeb Classical Library).
Strabon, *Antik Anadolu Coğrafyası*, Çev. A. Pekman, Arkeoloji ve Sanat Yay., İstanbul, 2009.
- Suet. (= Suetonius, *De Vitae Caesarum*)
August. (= *Divus Augustus*) *Tib.* (= *Tiberius*)
Kullanılan Metin ve Çeviri: *The Lives of the Caesars*. Ed. and Translated by J. C. Rolfe I-II. Cambridge, Mass.-London 1951 (The Loeb Classical Library).
- Tac. *ann.* (= Tacitus, *Annales*)
Kullanılan Metin ve Çeviriler: *The Annals*. With an English translation by J. Jackson. Cambridge, Mass.-London 1969 (The Loeb Classical Library).
- Tevrat
The Old Testament. Authorized King James version with explanatory notes and cross references to the standard works of The Church of Jesus Christ of Latter-day Saints, Utah, 2014.

- Vell. (= Velleius Paterculus, *Historia Romana*)
Kullanılan Metin ve Çeviriler: *Roman History*. With an English translation by F. Shipley. London 1924 (The Loeb Classical Library).
Velleius Paterculus, *Historia Romana* (Velleius Paterculus: *Histoire Romaine*. Ed. J. Hellegouarc'h [sic] I-II, 1982).
- Zos. (= Zosimos, *Historia Nova*)
Kullanılan Metin ve Çeviriler: Zosime, *Histoire nouvelle*. Ed. F. Paschoud, Paris, 1971-1989.
Zosimus, *The Decline of Rome*. With an English translation by J. J. Buchanan and H. T. Davis. San Antonio, Texas, 1967.

BİBLİYOGRAFYA

- Adontz 1970 N. Adontz, *Armenia in the Period of Justinian: The Political Conditions Based on Naxarar System*, Translated with Partial Revisions A Bibliographical Note and Appendices by. N. Garsoïan, Lisbon, 1970.
- Antranik 2017 Antranik, *Dersim: Seyahatname*, Çev. P. Tomasyan, Aras Yay., İstanbul, 2017.
- Arslan 2000 M. Arslan, “Sulla’nın Küçükasya Politikası”, *Ark.San. Dergisi*, 94, 2000, 32-42.
- Arslan 2007 M. Arslan, *Mithradates VI Eupator Roma’nın Büyük Düşmanı*, Odin Yay., İstanbul, 2007.
- Atlan 2014 S. Atlan, *Roma Tarihinin Ana Hatları: I. Kısım Cumhuriyet Devri*, Ankara, 2014.
- Auberger 2001 J. Auberger, *Historiens d’Alexandre, Fragments*, Paris, 2001.
- Babelon 1890 E. Babelon, *Les Rois de Syrie, d’Armenie et de Commagene*, Paris, 1890.
- Baker 2013 S. Baker, *Eski Roma: Bir İmparatorluğun Yükselişi ve Çöküşü*, Çev. E. Duru, İstanbul, 2013.
- Balbuza 2016 K. Balbuza, “Das Feiern der Besiegung Armeniens durch Marcus Antonius in Alexandria: ein Triumph, eine dionysische Pompe oder eine Feierlichkeit sui generis?”, *Marcus Antonius: History and Tradition*, D. Ślapek-I. Łuc (eds.), Maria Curie-Skłodowska University Press, Lublin, 2016, 89-99.
- Balcer 1977 J. M. Balcer, “The Athenian Episkopos and the Achaemenid 'King's Eye'”, *AJPh*, Vol. 98, no. 3, Autumn, 1977, 252-263.
- Barın 2009 G. Barın, “Batman ve Yöresinin Arkeolojik Geçmişi Üzerine Gözlemler”, *I. Uluslararası Batman ve Çevresi Tarihi ve Kültürü Sempozyumu Bildirileri*, 15-17 Nisan 2008- Batman, Cilt 1, İstanbul, 2009, 49-62.
- Bedoukian 1971 P. Z. Bedoukian, *Roman Coins and Medaillons Relating to Armenia*, Vienna, 1971.

- Blau 1877 O. Blau, "Die Herren von Sophene und deren Mnzen", *NZ* 9, Wien, 1877, 90-114.
- Boltunova 1942 A. I. Boltunova, "Les inscription grecques d'Armawir", *Telekagir* 1/2, 1942, 35-37.
- Bournoutian 2011 G. A. Bournoutian, *Ermeni Tarihi: Ermeni Halkının Tarihine Kısa Bir Bakış*, İstanbul, 2011.
- Boyce 1970 M. Boyce, "Zariadres and Zarēr," *BSOAS* 17, 1955, 463-477.
- Bozkuş-Küçüker 2011 Y. D. Bozkuş-S. D. Küçüker, *Armenia: Ermeniler ve Armenia Bölgesi'nin Eskiçağ Tarihi*, Ankara, 2011.
- Brentjes 1996 B. Brentjes, "Armenia", *Der Neue Pauly, Enzyklopädie der Antike Band 2*, hrsg. on Hubert Cancik und Helmuth Schneider, Stuttgart, Weimar: Metzler, 1996, 10-11.
- Brown 1971 J. P. Brown, "Peace Symbolism in Ancient Military Vocabulary", *Vetus Testamentum*, Vol. 21, Fasc. 1, 1971, 1-23.
- Buxton-Buxton 1914 N. Buxton-H. Buxton, *Travel and Politics in Armenia*, London, 1914.
- Celilov 2014 F. A. Celilov, "Ermeni Boyları ve Pseudo-Ermeni Haylar (Milattan Önce Türk-Ermeni İlişkileri)", *Yeni Türkiye: Ermeni Özel Sayısı* 60.1, 2014, 155-173.
- Chahin 2001 M. Chahin, *The Kingdom of Armenia*, Curzon Press, 2001.
- Chaumont 1976 Chaumont, Marie-Louise, "L'Arménie entre Rome et é l'Iran: I. De l'avènement d'Auguste à l'avènement de Dioclétien", *ANRW*, 2.9. 1, 1976, 71-194.
- Cinemre 2014 İ. T. Cinemre, "Moses Khorenatsi ve Ermenilerin Milletleşme Sürecinde Mitolojik Derinlik", *Yeni Türkiye: Ermeni Özel Sayısı* 60.1, 2014, 212-222.
- Cohen 2013 G. M. Cohen, *The Hellenistic Settlements in the East from Armenia and Mesopotamia to Bactria and India*, London, 2013.

- Comfort 2009 A. Comfort, “Ancient Roads of Arzanene and The Conflict Between Rome and Persia”, *I. Uluslararası Batman ve Çevresi Tarihi ve Kültürü Sempozyumu Bildirileri*, 15-17 Nisan 2008- Batman, Cilt 1, İstanbul, 2009, 189-211.
- Cook 1985 J. M. Cook, Schmidt, “The Rise of the Achaemenids and Establishments of their Empire”, *CHI*, Edited by I. Gershevitch, Vol. II, Cambridge University Press, 1985, 200-291.
- Cöhce 2014 S. Cöhce, Ermenistan’ın Tarihi Coğrafyası ve Ermeniler”, *Tarihte Türkler ve Ermeniler*, C.1., TTK, Ankara, 2014, 1-14.
- Çağlıyan 2003 A. Çağlıyan, “Baskil İlçesi’nin (Elazığ) Yerleşme Tarihi”, *Doğu Anadolu Bölgesi Araştırmaları* 4, Elazığ, 2003, 6-15.
- Çevik 2009 A. Çevik, “Yukarı Dicle Havzasında Yeni Bir Ortaçağ Başkenti: Erzen”, *I. Uluslararası Batman ve Çevresi Tarihi ve Kültürü Sempozyumu Bildirileri*, 15-17 Nisan 2008- Batman, Cilt 1, İstanbul, 2009, 241-256.
- Debevoise 1968 N. C. Debevoise, *A Political History of Parthia*, New York, 1968.
- Demir 2008 M. Demir, “Antik Kaynaklar Işığında Tigranokerta Savaşı (İ. Ö. 69)”, *Uluslararası Silvan Tarihi Sempozyumu*, 27-29 Nisan 2008, (Basımda).
- Demir 2009 M. Demir, “Antik Kaynaklar Işığında Tigranokerta Şehrinin Lokalizasyonu Meselesi”, *I. Uluslararası Batman ve Çevresi Tarihi ve Kültürü Sempozyumu Bildirileri*, 15-17 Nisan 2008- Batman, Cilt 1, İstanbul, 2009, 171-182.
- Demir 2009a M. Demir, “Antik Dönemde Bir Doğu Karadeniz Kavmi: Khalybler”, Ed. H. Çal ve diğerleri, *Uluslararası Giresun ve Doğu Karadeniz Sosyal Bilimler Sempozyumu (09 – 11 Ekim 2008) Bildiriler* I, Ankara, 67-85.
- Demir 2012 M. Demir, “Kapadokya Kralı Arkhelaos”, *I. Uluslararası Nevşehir Kültür ve Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, 16-19 Kasım 2011 (Nevşehir), Ankara, 2012, C. 5, 331-360.
- Demir 2014 M. Demir, "MÖ VI.-IV. Yüzyıllar Arasında Pers-Armenia İlişkileri ve Armenia Orontid Hanedanlığı", *Yeni Türkiye: Ermeni Özel Sayısı* 60.1, 2014, 191-200.

- Demir 2014a M. Demir, “Roma-Armenia İlişkileri (M.Ö. 95 - M.S. 118)”, *Tarihte Türkler ve Ermeniler*, C.1., TTK, Ankara, 2014, 55-98.
- Demir 2018 M. Demir “Carrhae Savaşı’nın (MÖ 53) Sebepleri Ve Sonuçları Üzerine Bazı Yeni Değerlendirmeler”, *Cedrus* VI, 2018, 233-248.
- Demir-Keçiş 2017 M. Demir-M. Keçiş, “Nisibis at the Border of Romans and Sasanians Between the Third and Fifth Centuries AD”, *AÜTAD*, 36/2, 2017, 1-29.
- Develin 1988 R. Develin, “Once More about IG II² 207”, *ZPE*, Bd. 73, 1988, 75-81.
- Dignas-Winter 2007 B. Dignas-E. Winter, *Rome and Persia in Late Antiquity: Neighbours and Rivals*, Cambridge University Pres, 2007.
- Dmitriev 2006 S. Dmitriev, “Cappadocian Dynastic Rearrangements on the Eve of the First Mithridatic War”, *Historia*, Bd. 55, H. 3, 2006, 285-297.
- Doğan 2018 A. Doğan, “Antik Kaynaklar Işığında Euphrates’in (Fırat) Doğusundaki Topraklarda İktisadi ve Zirai Hayat”, *Anadolu’nun Eski Çağlarında İktisadi ve Zirai Hayat*, (Eds.) L. G. Gökçek, E. Yıldırım, O. Pekşen, Değişim Yay. İstanbul, 2018, 851-863.
- Dönmez 2016 Ş. Dönmez, *Anadolu ve Ermeniler: Kızılırmak Havzası Demir Çağı Toplumunun Doğu Anadolu Yaylası’na Büyük Göçü*, Anadolu Öntarih Yay., İstanbul, 2016.
- Drower et al. 1996 M. S. Drower, E. W. Gray, S.S. White, “Armenia”, *The Oxford Classical Dictionary*, Third Edition, Edited by. S. Hornblower- A. Spawforth. Oxford-New York, 1996.
- Due 1989 B. Due, *The Cyropaedia: Xenophon’s Aims and Methods*, Aarhus University Press, 1989.
- Edwards 1986 R. W. Edwards, “The Fortifications of Artvin: A second Preliminary Report on the Marchlands of Northeast Turkey”, *DOP*, Vol. 40, 1986, 165-182.
- Edwards 1988 R. W. Edwards, “The Vale of Kola: A Final Preliminary Report on the Marchlands of Northeast Turkey”, *DOP*, Vol. 42, 1988, 119-141.

- Erciyas 2001 B. A. Erciyas, *Studies In The Archaeology Of Hellenistic Pontus: The Settlements, Monuments, And Coinage Of Mithradates VI And His Predecessors*, A dissertation submitted to the Division of Research and Advanced Studies of the University of Cincinnati, In the Department of Classics of the College of Arts and Sciences, 2001.
- Facella 2006 M. Facella, “La Dinastia Degli Orontidi Nella Commagene Ellenistico-Romana”, *Studi Ellenistici XVII*, Giardini Editorie e Stampatori in Pisa, 2006.
- Farkas 1985 A. Farkas, “The Behistun Relief”, *CHI*, II, 1985, 828-831.
- Faulkner 2015 N. Faulkner, *Roma: Kartalların İmparatorluğu*, Çev. Ç. Sümer, İstanbul, 2015.
- Frye 1962 R. N. Frye, *The Heritage of Persia*, London, 1962.
- Gabba 2008 E. Gabba, “The Social, Economic and Political History of Palestine 63 BCE-CE 70”, *CHJ*, III, Cambridge University Press, 2008, 94-167.
- Galichian 2004 R. Galichian, *Historic Maps of Armenia: The Cartographic Heritage*, London, 2004.
- Gallagher 1994 W. R. Gallagher, “Assyrian Deportation Propaganda”, *SAAB* 8, 1994, 57-65.
- Geller-Traina 2013 M. Geller-G. Traina, “Tigranu, the Crown Prince of Armenia: Evidence from the Babylonian Astronomical Diaries”, *Klio* 95, 2013, 447–454.
- Garsoïan 1997 N. Garsoïan, “The emergence of Armenia”, *The Armenian People From Ancient to Modern Times*, I, Ed. R. G. Hovannisian, New York, 1997, 37-62.
- Genç 2016 Ö. Genç, “II. Tigranes Döneminde Roma-Armenia İlişkileri”, *JASSS*, Sayı 45, Bahar 2016, 247-256.
- Grainger 2002 J. D. Grainger, *The Romans war of Antiochos the Great*, Brill, Leiden- Boston, 2002.
- Gray et al. 1996 E. W. Gray, M. S. Drower, J. Wiesehöfer, “Euphrates”, *The Oxford Classical Dictionary*, Third Edition, Edited by. S. Hornblower- A. Spawforth. Oxford-New York, 1996.
- Grousset 2005 R. Grousset, *Başlangıcından 1071’e Ermenilerin Tarihi*, Çev. S. Dolanoğlu, Aras yay, İstanbul, 2005.

- Guest *et al.* 1883 E. Guest, LL. D, D. C. L., *Origines Celticae: A Fragment and Other Contributions to the History of Britain*, Vol. 2, London, 1883.
- Gümüş 2014 N. Gümüş, “İşlam Tarihi Kaynaklarında Ermeniler”, *Tarihte Türkler ve Ermeniler*, C.1., TTK, Ankara, 2014, 207-223.
- Günaltay 1951 ř. Günaltay, *Yakın şark IV/2: Romalılar Zamanında Kapadokya, Pont ve Artaksiad Kırallıkları*, Ankara, 1951.
- Head 1911 B. V. Head, *Historia Numorum: A manual of Greek Numismatics*, Oxford, 1911.
- Hewsen 1983 R. H. Hewsen, “Introduction to Armenian Historical Geography: II. The Boundaries of Achaemenid “Armina”, *REArms* 17, 1983, 123-143.
- Hewsen 1984 R. H. Hewsen, “Introduction to Armenian Historical Geograpyh III: The Boundaries of Orontid Armenia”, *REArms* 18, 1984, 347-366.
- Hewsen 1985 R. H. Hewsen, “Introduction to Armenian Historical Geograpyh IV: The Boundaries of Artaxiad Armenia”, *REArms* 19, 1985, 55-84.
- Hewsen 2001 R. H. Hewsen, *Armenia: A Historical Atlas*, The University of Chicago Press, London, 2001.
- Hewsen 2016 R. H. Hewsen, “Dünyada Van, Ahirette Cennet”, *Tarihi Kentler ve Ermeniler: Van*, Ed. R. G. Hovannisian, Çevirenler, S. Aksoy vd., Aras Yay., İstanbul, 2016, 21-52.
- Hewsen 2016a R. H. Hewsen, “Pağeş/Bitlis ve Daron/Muş’un Tarihi Coğrafiyası”, *Tarihi Kentler ve Ermeniler: Bitlis ve Muş*, Ed. R. G. Hovannisian, Çev. Z. Kılıç, Aras Yay., İstanbul, 2016, 45- 63.
- Holmes 1917 T. R. Holmes, “Tigranocerta”, *JRS* 7, 1917, 120-138.
- Honigmann 1970 E. Honigmann, *Bizans Devletinin Doğı Sınırı*, Çev. F. İşiltan, İstanbul, 1970.
- Hornblower *et al.* 2012 S. Hornblower, A. Spawforth, E. Eidinow, *The Oxford Classical Dictionary*, Fourth Edition, Oxford University Press, 2012.

- Hovannisian 2016 R. G. Hovannisian, “Ermeni Van/Vasburagan”, *Tarihi Kentler ve Ermeniler: Van*, Ed. R. G. Hovannisian, Çevirenler, S. Aksoy vd., Aras Yay., İstanbul, 2016, 7-20.
- Hovannisian 2016a R. G. Hovannisian, “Ermeni Pağış/ Bitlis ve Daron/Muş”, *Tarihi Kentler ve Ermeniler: Bitlis ve Muş*, Ed. R. G. Hovannisian, Çev. Z. Kılıç, Aras Yay., İstanbul, 2016, 7-44.
- Jong 1997 A. de Jong, *Traditions of the Magi: Zoroastrianism in Greek and Latin Literature*, Brill, Leiden, 1997.
- Kaçar 2014 T. Kaçar, “Geç Antikçağ’da Ermeniler ve Hristiyanlaşmaları”, *Tarihte Türkler ve Ermeniler*, C.1., TTK, Ankara, 2014, 121-131.
- Kaya 2004 M. A. Kaya, “Romalılar, Parthlar ve Armenia Krallığı (İ.Ö. 92-İ.S.4)”, *TİD* 19/1, 2004, 73-86.
- King-Thompson 1907 L. W. King, R. C. Thompson, *The Sculptures and Inscription of Darius the Great on the Rock Behistûn in Persia*, London, 1907.
- Klinkott 2005 H. Klinkott, *Der Satrap ein Achaimenidischer Amtsträger und seine Hand-lungsspielräume*, Frankfurt, 2005.
- Koyuncu 2014 M. Koyuncu, “İslam Coğrafyacılarına Göre İrminiyye”, *Tarihte Türkler ve Ermeniler*, C.1., TTK, Ankara, 2014, 225-231.
- Kurkjian 1958 V. M. Kurkjian, *A History of Armenia*, The Armenian General Benevolent Union of America, 1958.
- Kurt 2015 M. Kurt, “Marcus Licinius (M.Ö. 112-53)’un Suriye Valiliği ve Bölgesel Güçler”, *Edebiyat Fakültesi Dergisi* 33, 2015, 151-170.
- Külekçi 2012 C. Külekçi, *İslam Tarihinde Ermeniler ve Ermenistan Fetihleri (Hulefâ-yi Râşidîn ve Emevîler Dönemi)*, İstanbul, 2012.
- Kütük 2018 A. Kütük, *Nisibis (Nusaybin): Kadim Bir Şehrin Hikayesi*, İstanbul, 2018.
- Lang 1980 D. M. Lang, *Armenia: Cradle of Civilization*. London, 1980.
- Lang 2006 D. M. Lang, “Iran, Armenia and Georgia”, *CHI*, Vol 3 (I), Cambridge, 2006, 505-526.

- Langlois 1859 V. Langlois, *Numismatique de l'Arménie*, Paris, 1859.
- Lendering 2009 J. Lendering, *Büyük İskender*, Çev. B. Sengir, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2009.
- Liddle-Scott 1846 H. G. Liddle- R. Scott, *A Greek-English Lexicon*, New York, 1846.
- Lloyd 2000 S. Lloyd, *Türkiye'nin Tarihi*, Çev. E. Varinlioğlu, Tübitak Yay., Ankara, 2000.
- Losada-Rodriguez 2007 I. Losada-Rodriguez, *Assyrian Imperial Administration 680-627 BCE: A Comparison Between Babylonia and the West Under Esarhaddon and Assurbanipal*, A dissertation submitted as partial fulfilment of the requirements for the degree of Bachelor of Arts (History), Edith Cowan University, 2007.
- Macan 1908 R. W. Macan, *Herodotus, The Seventh, Eighth, & Ninth Books with Introduction and Commentary*, London, 1908.
- Magie 1950 D. Magie, *Roman Rule in Asia Minor to the End of the Third Century after Christ I-II*, Princeton, 1950.
- Mahé 1994 J. P. Mahé, "Moise de Khorène et les inscriptions grecques d'Armawir", *Topoi* 4, 1994, 567–586.
- Manandian 1965 H. A. Manandian, *The Trade and Cities of Armenia in Relation to Ancient World Trade*, Translated from the second revised edition by Nina G. Garsoïan, Lisbon, 1965.
- Manandyan 2007 H. Manandyan, *Tigranes II and Rome: A new Interpretation Based on Primary Sources*, Annotated Translation and Introduction by G. A. Bournoutian, California, 2007.
- Marciak 2012 M. Marciak, "The Historical Geography of Sophene", *AAntHung* 52, 2012, 295-338.
- Marciak 2014 M. Marciak, *Izates, Helena, and Monobazos of Adiabene: A Study on Literary Traditions and History*, (Philippika 66), Harrassowitz Verlag, 2014.
- Markquart 1901 J. Markquart, *Eransahr (Eranschahr) nach der Geographie des Ps. Moses Xorenac'i: mit historisch-kritischem Kommentar und historische und topographischen Excursen*, Berlin, 1901.

- Markquart 1930 J. Markquart, *Südarmanischen und die Tigrisquellen*, Vienna, 1930.
- Mattingly-Sydenham 1925 H. Mattingly-E. A. Sydenham, *The Roman Imperial Coinage*, I, London, 1925.
- Mayor 2013 A. Mayor, *Mithradates*, Çev. G. Ergin, İstanbul, 2103.
- Mayor 2014 A. Mayor, "Common Cause Versus Rome: The Alliance Between Mithradates VI of Pontus and Tigranes II of Armenia, 94-66 BCE", *Tarihte Türkler ve Ermeniler*, C.1., TTK, Ankara, 2014, 99-119.
- Morgan 1923 J. De Morgan, *Manuel de numismatique orientale de l'antiquité et du moyen-âge* I, Paris, 1923.
- Morgan 1965 J. De Morgan, *The History of the Armenian People*, Trans. E. F. Barry, Boston, 1965.
- Movsisyan 2017 A. Movsisyan, *Ermenistan Tarihi*, Çev. M. Minasyan, Erivan, 2017.
- Moysey 1987 R. A. Moysey, "IG II² 207 and the Great Satraps' Revolt", *ZPE*, Bd. 69, 1987, 93-100.
- Mutlu 2016 S. Mutlu, "Tanrıça Ma (Mā) ve Kappadokia Komana'sı", *Phaselis II*, 2016, 311-322.
- Newell 1926 E. T. Newell, *Some Unpublished Coins of Eastern Dynasts, Numismatic Notes and Monographs XXX*, The American Numismatic Society, New York, 1926.
- Osborne 1971 M. J. Osborne, "Athens and Orontes", *ABSA*, Vol. 66, 1971, 297-321.
- Osborne 1973 M. J. Osborne, "Orontes", *Zeitschrift für Alte Geschichte* 22, 1973, 515-551.
- Ozan 2009 A. Ozan, "Halaf Döneminde Botan, Garzan ve Batman Vadilerinin Siirt-Türbe Höyük Kazıları Işığında Değerlendirilmesi", *I. Uluslararası Batman ve Çevresi Tarihi ve Kültürü Sempozyumu Bildirileri* (15-17 Nisan 2008-Batman), C. 1, İstanbul 2009, 143-151.
- Övür 2004 A. Övür, Eskiçağ Tarihinde Armenia Bölgesi (M.Ö. 7. Yüzyıldan Hristiyanlığın Kabulüne Kadar), *İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi*, İstanbul, 2004.

- Patterson 2001 L. Patterson, "Rome's Relationship with Artaxias I of Armenia", *AHB* 15(4), 2001, 154-162.
- Pektaş et al. 2011 K. Pektaş, G. Baş, H. Özdemir, S. Erdoğan "Bitlis ve Çevresi 2009 Yılı Yüzey Araştırması", *XXVIII. AST*, C. II, Ankara, 2011, 457-476.
- Polat 2014 E. Polat, Onbinlerin Dönüş Yolunda Tarihi Coğrafya ve Arkeoloji, *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Van, 2014.
- Redgate 2000 A. E. Redgate *The Armenians*, Blackweel Publishers, Oxford, 2000.
- Reinach 1890 T. Reinach, "La dynastie de Commagène", *REG* 3,1890, 362-380.
- Russell 1982 J. R. Russell, Zoroastrianism in Armenia, *Thesis submitted for the degree of Ph.D. in Religious Studies (Zoroastrianism) at the School of Oriental and African Studies of the University of London*, 1982.
- Ruzicka 2012 S. Ruzicka, *Trouble in the West: Egypt and the Persian Empire 525-332 BCE*, New York, 2012.
- Sağlamtimur 2009 H. Sağlamtimur, "Siirt-Türbe Höyük Kazısı Işığında Botan Vadisindeki Kültürel Gelişim", *I. Uluslararası Batman ve Çevresi Tarihi ve Kültürü Sempozyumu Bildirileri* (15-17 Nisan 2008-Batman), Cilt 1, İstanbul, 2009, 127-142.
- Sarıkaya 2012 S. Sarıkaya, "Küçük Asya Klasik Dönem Historiografların Persika Eserleri ve Perslere Bakış Açıkları", *MJH* II/2, 2012, 229-242.
- Sarıkaya 2016 S. Sarıkaya, "Anadolu'da Pers Satraplık Sistemi", *Cedrus* IV, 2016, 75-90.
- Schmidt 1963 E. Schmidt, *Persepolis I: Structure, Reliefs, Inscriptions*, Chicago, 1963.
- Schmitt 2002 R. Schmitt, "Orontes", *Encyclopædia Iranica*, online edition.
- Shea 1982 W. H. Shea, "Nabonidus, Belshazzar, And the Book of Daniel: An Update", *Andrews University Seminary Studies*, Vol. 20, No. 2, Andrews University Press 1982, 133-149.

- Shea 1996 W. H. Shea, "Nabonidus Chronicle: New Readings and the Identity of Darius the Mede", *Journal of the Adventist Theological Society* 7/1, Spring 1996, 1-20.
- Sherk 1984 R. K. Sherk, *Rome and the Greek East to the Death of Augustus*, Vol IV, Cambridge University Press, Cambridge 1984.
- Sherwin-White 1977 A. N. Sherwin-White, "Ariobarzanes, Mithridates, and Sulla", *CQ*, Vol. 27, No. 1, 1977, 173-183.
- Sherwin-White 1984 A. N. Sherwin-White, *Roman Foreign Policy in the East, 168 B.C. to A.D. 1*, London, 1984.
- Sherwin-White-Kuhrt 1993 S. Sherwin White-A. Kuhrt, *From Samarkhand to Sardis: A New Approach to the Seleucid Empire*, London, 1993.
- Sina 2008 A. Sina, İlkçağ Tarih Yazımının Batı Anadolu Öncüleri: III-Miletoslu Hekataios, *DTCFD*, C. 27, Sayı 44, 113-166.
- Sinclair 1989 T. A. Sinclair, *Eastern Turkey: An Architectural and Archaeological Survey*, Vol. III, London, 1989.
- Stauber 1996 J. Stauber, *Die Bucht von Adramytteion II*, Bonn, 1996.
- Sutherland 1984 C. H. V. Sutherland, *The Roman Imperial Coinage: From 31 BC to AD 69*, Edited by C. H. V. Sutherland-R. A. G. Carson, Vol. I, Revised Edition, London, 1984.
- Syme 1983 R. Syme, "Tigranocerta, A Problem Misconceived", *Armies and Frontiers in Roman and Byzantine Anatolia, Proceedings of a colloquium held at University College, Swansea*, Ed. S. Mitchell, April 1981, Oxford, 1983, 61-70.
- Syme 1988 R. Syme, "The Cadusii in History and in Fiction", *JHS*, Vol. 108, 1988, 137-150.
- Tarn 1933 W. W. Tarn, "Persia from Xerxes to Alexander", *CAH*, VI, Cambridge University Press, Cambridge, 1933, 1-24.
- Tarn 1933a W. W. Tarn, "The Heritage of Alexander", *CAH*, Vol VI, Cambridge University Press, London, 1933, 461-504.
- Tatum 1989 J. Tatum, *Xenophon's Imperial Fiction: On the Education of Cyrus*, Princeton University Press, Princeton, New Jersey, 1989.

- Tezcan 2014 M. Tezcan, "İran Armeniası (Pers-Armenia)", *Tarihte Türkler ve Ermeniler*, C.1., TTK, Ankara, 2014, 149-182.
- Toumanoff 1963 C. Toumanoff, "The Orontids of Armenia", *Studies in Christian Caucasian History*, Georgetown University Press, 1963, 277-305.
- Tozan 2016 M. Tozan, *Roma'nın Anadolu'daki Egemenlik Politikası: Kentler ve Bağımlı Krallıklar (İ.Ö. 133-İ.Ö. 89)*, Arkeoloji ve Sanat yay., İstanbul, 2016.
- Traina 1999-2000 G. Traina, "Épisodes de la rencontre avec Rome (Ile siècle av. J.-C. - IIIe siècle ap. J.-C.)", *Iran&the Caucasus*, Vol. 3/4, 1999/2000, 59-78.
- Traina 2012 G. Traina, "Tigran il Grande d'Armenia e la Giudea", *Iudaea socia-Iudaea capta*, Ed. Giampaolo Urso, Pisa: ETS, 79-88.
- Traina 2016 G. Traina, "L'impero di Tigran d'Armenia nella versione di Trogo-Giustino", *Studi sull'epitome di Giustino*, Eds. Alessandro Galimberti-Giuseppe Zecchini, III. Il tardo ellenismo. I Parti e i Romani, Vita e Pensiero, Milano, 2016, 99-115.
- Traina 2017 G. Traina, "Rois ou Dynastes? Les Territoires Arméniens à L'époque D'Antiochos III", *REA* 67, 2017, 377-388.
- Troxell 1981 H. A. Troxell, "Orontes, Satrap of Mysia", *SNR* 60, 1981, 27- 39.
- Tscherikower 1973 V. Tscherikower, *Die hellenistischen Städtegründungen von Alexander dem Grossen bis auf die Römerzeit*, (Leipzig 1927), Arno Press, 1973.
- Vickers 2008 M. Vickers, *Sophocles and Alcibiades: Athenian Politics in Ancient Greek Literature*, London, 2008.
- Walbank 1988 M. B. Walbank, "IG ii² 207 Again", *ZPE*, Bd. 73 (1988), 83-85.
- Warmington 1996 E. H. Warmington, "Araxes", *The Oxford Classical Dictionary*, Edited by. S. Hornblower-A. Spawforth. Oxford-New York, 1996.
- Weiskopf 1989 M. Weiskopf, *The so-called "Great Satraps' Revolt", 366-360 B.C.*, Concerning local instability in the Achaemenid Far West (Historia Einzelschrift 63), Stuttgart, 1989.

- Wiesehöfer 1978 J. Wiesehöfer, *Der Aufstands des Gaumātas und die Anfänge Dareios' I*, Berlin, 1978.
- Wiesehöfer 1996 J. Wiesehöfer, "Tigris", *The Oxford Classical Dictionary*, Third Edition, Edited by. S. Hornblower- A. Spawforth. Oxford-New York, 1996.
- Wiesehöfer 2002 J. Wiesehöfer, *Antik Pers Tarihi*, Çev. M. A. İnci, İstanbul, 2002.
- Williams 1829 J. Williams, *Two Essays on the Geography of Ancient Asia: Intended Partly to Illustrate the Campaigns of Alexander, and The Anabasis of Xenophon*, London, 1829.
- Wilson-Riddel 1810 J. Wilson, R. A. Riddel, *A History of Mountains: Geographical and Mineralogical*, Vol. 3. London, 1810.
- Wolohojian 1969 A. M. Wolohojian, *The Romance Of Alexander The Great By Pseudo-Callisthenes*, Columbia University Press, London-New York, 1969.
- Yakar 2007 J. Yakar, *Anadolu'nun Etnoarkeolojisi: Tunç ve Demir Çağlarında Kırsal Kesimin Sosyo-Ekonomik Yapısı*, İstanbul, 2007.
- Yavuz 2018 E. Yavuz, "Hellenistik Dönem Ekonomisinde Doğu Anadolu'nun Pozisyonu", *Anadolu'nun Eski Çağlarında İktisadi ve Zirai Hayat*, (Eds.) L. G. Gökçek, E. Yıldırım, O. Pekşen, Değişim Yay., İstanbul, 2018, 723-732.
- Yıldırım 2013 E. Yıldırım, "Carrhae Yenilgisi ve Roma'nın Doğu Politikasına Etkileri", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 29/ 2013, 261-272.
- Yılmaz 2014 M. Yılmaz, "Ermeniler Kimdir? Sorusu Hakkında Mitolojik Bir Değerlendirme", *Yeni Türkiye: Ermeni Özel Sayısı* 60. 1, 2014, 174-190.
- Zgusta 1984 L. Zgusta, *Kleinasiatische Ortsnamen*, Carl Winter Universitätsverlag, Heidelberg, 1984.

ÖZGEÇMİŞ

1. Genel

Adı Soyadı:	Alican DOĞAN		
Unvanı:	Araştırma Görevlisi		
Yazışma Adresi	Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi/Edebiyat Fakültesi/Tarih Bölümü		
Tel:	0252-2115035	GSM:	
E-Posta:	alicandogan@mu.edu.tr		

2. Eğitim

Öğrenim Dönemi	Derece	Üniversite	Öğrenim Alanı
2007-2011	Lisans	Gazi Üniversitesi	Tarih Bölümü
2011-2013	Yüksek Lisans	Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi	Tarih ABD/Eskiçağ Tarihi
2013-2019	Doktora	Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi	Tarih ABD/Eskiçağ Tarihi

3. Mezuniyet Not Ortalaması

Lisans Mezuniyet Not Ortalaması	3.70/4
Yüksek Lisans Mezuniyet Not Ortalaması	3.79/4
Doktora Mezuniyet Not Ortalaması	3.69/4

4. Yabancı Diller

İngilizce, Fransızca

5. Kazandığı Burslar

Doktora	TÜBİTAK- 2211- A Genel Yurtiçi Doktora Bursu
Doktora	TÜBİTAK- 2214-A Yurtdışı Doktora Sırası Araştırma Bursu (Fransa,Paris-Sorbonne (IV), 9 ay.

6. Yayın Bilgileri

SCI veya SCI Expanded, SSCI, AHCI dışındaki uluslararası indexler tarafından taranan dergilerde yayımlanan tam makale

1-) M. Demir-A. Doğan, “Ancient Cnidus And Its Vicinity (700-400 BC)”, *Cedrus V* (2017), 57-77.

Ulusal hakemli dergilerde yayımlanmış tam makale

1-) A. Doğan, “MÖ V. Yüzyılda Pers-Hellen İlişkileri Bağlamında Hellespontos Bölgesi: Kyzikos Örneği”, *Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırmaları Dergisi*, cilt 18, sayı 39 (2017), 1-18.

Uluslararası kongre, sempozyum, panel, çalıştay gibi bilimsel, sanatsal toplantılarda sözlü olarak sunulan ve tam metin olarak yayımlanan bildiri

1-) M. Demir-A. Doğan, Atina Vergi Listelerine Göre M.Ö. V. Yüzyılda Halikarnassos ve Çevresi. 3. Uluslararası Her Yönüyle Bodrum Sempozyumu Bildirileri, 2014, Cilt: 1, 295-318.

Uluslararası kongre, sempozyum, panel, çalıştay gibi bilimsel, sanatsal toplantılarda özet metin olarak yayımlanan bildiri

1-) M. Demir-A. Doğan, *Knidos and Its Vicinity during the Fifth Century BC*. 18th Symposium on Mediterranean Archaeology (SOMA), Wroclaw (Poland), 24-26 April 2014.

2-) A. Doğan, *Atina Vergi Listeleri'ne Göre MÖ V. Yüzyılda Karia Kentleri Üzerine Gözlemler*, I. Uluslararası Anadolu Uygarlıkları Sempozyumu (Anadolu'da Kentleşme ve Kurumsallaşma: Değişim ve Dönüşüm), 22-23 Ekim 2015, Muğla.

3-) A. Doğan, *Treaty of Apamea (188 BC) and Roman Policy on Armenia*, 4th International Symposium On Multidisciplinary Studies (ISMS), 26th -27th April 2018, Paris, France.

Ulusal kongre, sempozyum, panel, çalıştay gibi bilimsel, sanatsal toplantılarda sözlü olarak sunulan ve tam metin olarak yayımlanan bildiri

1-) A. Doğan, “Atina İmparatorluğu’nun Doğuşu: Delos Birliği ve Karia Örneği”, *II. Genç Akademisyenler Sempozyumu (24-25 Kasım 2014) Bildirileri*, Ankara, 2015, 3-26.

2-) A. Doğan, “Karia Sosyo - Kültürel Hayatına Genel Bir Bakış”, *IV. Genç Bilim Adamları Sempozyumu (21-23 Mayıs 2012) Bildirileri*, Ankara 2012, 447-458.

3-) M. Demir-A. Doğan, “Antik Kaynaklar Işığında Lidya’nın Yerüstü ve Yeraltı Zenginlikleri”, *Krallardan Efelere Salihli Sempozyumu Bildirileri*, Salihli Belediyesi Kültür Yay., No: 37, 2013, 241-246.

Alanı ile ilgili olarak; ulusal panel, konferans, seminer, kurs, açık oturum ve söyleyişi gibi etkinliklerde davetli konuşmacı ya da panelist olarak görev almak

1-) A. Doğan, *Yabancıların Gözüyle Ermeniler*, Kayseri Erciyes Üniversitesi, 2015.

Alanı ile ilgili olarak katılınan; dinleyici, araştırmacı vb. olarak katılınan sempozyum, konferans, seminer, kurs, yaz okulu, arkeolojik kazılar

1-) Byzantine Greek Summer School (29.07.-26.08. 2012), Birmingham University, England, 2012.

2-) Doktora Tez Çalışması Araştırması, Kayseri Erciyes Üniversitesi, Doğu Dilleri ve Edebiyatları Bölümü, (2014-2015 Eğitim-Öğretim Yılı).

3-) Kültür ve Turizm Bakanlığı Kerkenes Antik Kenti Kazısı/ Yozgat, Heyet Üyesi (2013- Yaz).

4-) Kültür ve Turizm Bakanlığı Euromos Antik Kenti Kazısı/ Muğla, Heyet Üyesi (2014-Yaz).

5-) Kültür ve Turizm Bakanlığı Euromos Antik Kenti Kazısı/ Muğla, Heyet Üyesi (2017-Yaz).

6-) Malazgirt Tarih Çalıştayı ve Saha Çalışması, 25-27 Ağustos 2014, Muş.

7-) II. Uluslararası Anadolu Uygarlıkları Sempozyumu (Yollar ve Köprüler), 27-28 Nisan 2017, Çorum.

8-) TÜBİTAK 2214-A Yurt Dışı Doktora Sırası Araştırma Bursu kapsamında 9 ay süreyle Fransa'nın Paris-Sorbonne (IV) Üniversitesi'nde doktora çalışmaları, (2017-2018).

9-) Fransa'nın Paris-Sorbonne (IV) Üniversitesi'nde misafir araştırmacı (15 gün) olarak çalışmalarda bulunmak (28 Ocak-11 Şubat 2019).

